STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 06333

DI PAPIRENE KROYN

Rachmil Bryks

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ירחמיאל בריקס

די פאפירענע קרוין

נאָוועלע

צווייטער טייל

דער „קייסער״ אין געטאָ

מיט אַ הקדמה

פון פּראָפ. נחמן בלומענטאַל

מיין קרעדאָ

עסיי

אַרויסגעגעבן פון „ירחמיאל בריקס בוך קאָמיטעט״, ניו יאָרק, נ. י.
מיט דער מיטהילף פון „יידישן פּ.ע.נ. קלוב״, ניו יאָרק, נ. י.

ניו יאָרק 1969 תל אביב

The Paper Crown

Novel

by

Rachmil Bryks

Second Part of

THE "KING" OF THE GHETTO

With a Foreword by

PROF. NACHMAN BLUMENTAL

My Credo

Essay

Copyright 1969 *by*

RACHMIL BRYKS

240 W. 102nd Street
New York, N. Y. 10025
Tel. 663-3436

Printed in the United States of America

ווערק פון ירחמיאל בריקס:

ייִדיש:

1. „יונג־גרין־מאַי״, לירישע לידער, לאָדזש, פוילן, יוני, 1939.
2. „אויף קידוש השם״, „אַ קאַץ אין געטאָ״, „בערעלע אין געטאָ״, נאָוועלן, ניו יאָרק, 1952; 2־טע אויפלאַגע, ניו יאָרק, 1953; 3־טע אויפלאַגע, ניו יאָרק, 1954; 4־טע אויפלאַגע, ניו יאָרק, 1956.
3. דער „קייסער״ אין געטאָ, ראָמאַן, ניו יאָרק, 1961; 2־טע אויפלאַגע, ניו יאָרק, 1963.
4. „געטאָ פאַבריק 76״, פאָעמע (געשאַפן אין לאָדזשער געטאָ אין יאָר 1943), מוזיק, קאַנטאַטע, פון וויליאַם גונטאַר, צייכענונגען פון ראַפאַעל סאָיער. ניו יאָרק, 1967.
5. „די פאַפירענע קרוין״, ראָמאַן, ניו יאָרק, 1968.

⊖

העברעאיש:

5. „חתול בגטו״, מאת ירחמיאל בריקס, תרגום מאידית, אלחנן אינדלמן, הוצאת „הדואר״ ניו יורק, תשכ״ו, 1966.

⊖

גרייט צום דרוק:

6. „אַנטלויפערס״, ביאָגראַפישער ראָמאַן.
7. "THE PAPER CROWN", Novel.
8. „על קידוש השם״, סיפור.
"DIE KATZE IN GHETTO", (Der Schatz).

⊖

איבערזעצונגען:

העברעאיש, ענגליש, שוועדיש, פויליש, שפּאַניש, איטאַליעניש, דייטש, טשעכיש און רוסיש.

⊖

דערשינען אין ענגליש:

1. "A CAT IN THE GHETTO" Four Novellas by *Rachmil Bryks.* Translated from Yiddish by *Professor Morris Engel.* With a letter by *Eleanor Roosevelt.* Bloch Publishing Company, New York, N. Y. 1959.
2. A CUPBOARD IN THE GHETTO.
3. SANCTIFICATION OF GOD'S NAME.
4. BERELE IN GHETTO. Introduction by *Prof. Sol Liptzin.* Preface by *Prof. Irving Howe.*
5. DRAMA "THE WINDOWS OF HEAVEN" (Tragicomedy) by *Shimon Wincelberg.* Based on "A CAT IN THE GHETTO" by *Rachmil Bryks.* GAMBIT An International Drama Quarterly — Number 3, London, England, 1963.
6. "GHETTO FACTORY 76" Poem. Translated from Yiddish by *Theodor Primack* and *Prof. Dr. Eugen Kullmann* with a Foreword by *Isaac Bashevis Singer.*

לזכר עולם

דאָס ספר לזכרון: מיין ברודער שמחה אלעזר און זיין כלה סאָניע מילשטיין, וואָס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן אין דער נאַכט פון 14־טן אויפן 15־טן מאַי 1946, דורך פּוילישע נאַציאָנאַליסטן אין אונדזער שטעטל סקאַרזשיסקאָ, פּוילן. דריי טעג שפּעטער ל״ג בעומר האָט געזאָלט פּאַרקומען זייער חתונה. שמחה איז דעמאָלט געווען דער סעקרעטאַר פון דער „יידישער רעליגיעזער פּאַראייניקונג״ אין סקאַרזשיסקאָ. ביידע האָבן דורכגעלעבט דעם נאַציזם. שמחה איז געווען אַ קעמפער פאַר אַ יושרדיקער וועלט. אין יאָר 1939 האָט ער געקעמפט אין דער פּוילישער אַרמיי קעגן די נאַצים אַלס אונטער אָפיציר; דער חתן איז אַלט געווען 25 יאָר און די כלה 20 יאָר. השם ינקום דמם!

דער מחבר

געשיכטע אין אַ קינסטלערישער פאָרם

איך וויל וועגן זאָגן אין דער הקדמה צום נייעם ספר, „די פאַפירענע קרוין״, פון ירחמיאל בריקס, וואָס איך האָב שוין פריער געשריבן אין אַ רעצענזיע וועגן אַן אַנדער זיין ספר, אַז: דער מחבר איז נישט סתם אַ דער־ציילער, וואָס זוכט טעמעס און באַמיט זיך זיי צו באַאַרבעטן לויט געוויסע אָנגענומענע כללים.

זיין טעמע איז פון אָנהויב אָן אַ באַשטימטע: דאָס איז דאָס אינערלעכע לעבן אין דער לאָדזשער געטאָ, וואָס קען באַטראַכט ווערן, אין אַ געוויסער מאָס, ווי אַ סימבאָל פון אַלע געטאָס, אין מזרח־איראָפּע בימי היטלער. דאָס איז שוין דעם מחבר׳ס פערטע בוך — אין דער ריי — אויף דער טעמע. און מיר פילן ביים לייענען, אַז דער מחבר לעבט מיט דער געטאָ, ער איז נאָך אַלץ דאָרטן; פון דעם אופן שרייבן און פון וואָס עס איז אונדז באַקאַנט פון זיין פריוואַטן לעבן, איז נישט אָנצונעמען, אַז ער וועט אַמאָל אַוועק פון זיין טעמע. דאָס איז אַ הויכע מעלה סיי פון היסטאָרישן און סיי פון קינסטלערישן שטאַנדפונקט;

אויב מיר האָבן שוין מער ווייניקער גענויע מאָנאָגראַפיעס וועגן דער אַלגעמיינער געשיכטע פון די יידן אין לאָדזש אין יענער צייט, האָט אונדז געפעלט אַ גענויע אָפּשפּיגלונג פון זייער טאָג־טעגלעכן און אינערלעך יידישן לעבן: וועגן וואָס האָבן די יידן צווישן זיך גערעדט, וועגן וואָס האָבן זיי געטראַכט, ווי אַזוי האָבן זיי געפילט, זייער פּסיכאָלאָגיע, זייער פאָלקלאָר, וואָס איז געווען זייער אני מאמין, ווי אַזוי האָבן זיי אויסגעזען, וואָסערע מלבושים האָבן זיי געטראָגן: ווי אַזוי איז געגאַנגען אָנגעטאָן די פּאָליציי און אַנדערע באַאַמטע, וואָס פאַראַ היטלען און וואָס פאַראַ עפּאָלעטן, וואָס פאַר אַן אָפּצייכנס, וואָס פאַראַ בענדער, וואָס פאַראַ שיך. וואָס פאַראַ מאכלים האָבן זיי געגעסן, ווי אַזוי האָבן זיי געוואוינט, ווי אַזוי האָבן זיי זיך פאַרשאַפן דאָס ביסעלע בידנע שפּייז, מיט וואָס האָבן זיי פאַרבראַכט דעם טאָג, זייער לשון אאַ״וו. דאָס אַלץ מאָלט אונדז ירחמיאל בריקס אויף זיין אייגנאַרטיקן און לעבעדיקן אופן; ער גיט אונדז אַ מוזעאום.

אמת, אויך היסטאָריקער באַרירן די טעמע, אָבער זיי טוען דאָס אגב אורחה, אויפן סמך פון דאָקומענטן און וואָס מענטשן גיבן איבער; ביי ירחמיאל בריקסן דאַקעגן האָבן מיר — ווי דער לייענער האָט דאָס געפיל — דאָס לעבן גופא, דיווירקלעכקייט אַליין. אויף וויפל עס איז נאָר מעגלעך צו פאַרפיקסירן אין ווערטער;

לויט מיין מיינונג איז בריקס, דער מחבר, אַליין איינער פון די פּערזאָנען, וואָס ער שילדערט ווי אַ שרייבער, אויפן סמך פון זיין פענאָמענאַלן זכרון, וואָס געדענקט יעדן פּרט פון דער צייט וואָס ער איז געווען אַ תושב

אין לאָדזשער געטאָ און מיטגעמאַכט דאָס זעלבע, וואָס זיינע חברים, מיט־מענטשן, סיי אין געטאָ, סיי שפּעטער אין טויט־לאַגער אוישוויץ אאַ״וו. אויך זיי די מיטמענטשן, קומען פאַר אין די שילדערונגען אונטער זייער אייגענעם, צי פרעמדן נאָמען. אויך זיי מאָלט נישט דער מחבר Ex Post עקס פּאָסט (לאחר המעשה), נאָר ווי זיינע מיטצייטלער, מיט וועלכע ער האָט נאָר וואָס דורכגעפירט אַ שמועס. די אָפּגעלאָפּענע עטלעכע און צוואַנציק יאָר פילט מען נישט; דאָס איז די צווייטע מעלה. און ווי די טעמע אַזוי אויך די שפּראַך: ער רעדט אַצינד מיט יענעם לשון, וואָס ער אַליין האָט דעמאָלט גערעדט און ווי אַנדערע, וואָס זייערע רייד האָט ער דעמאָלט געהערט; דאָס איז די דריטע מעלה פון בוך.

זעלטן אַ מחבר פון אַ ליטעראַרישער באַאַרבעטונג, אַ סטיליזאַציע, שעדיקט במזיד זיין ווערק און זיין היסטאָרישער מיסיע, פון איבערגעבן די „געשיכטע״, גענוי ווי זי איז געווען. דאָס הייסט נישט אָבער אַז אַלץ וואָס דער מחבר זאָגט איז היסטאָרישער אמת, אַז אַזוי איז פּינקטלעך געווען; דאָס הייסט, אַז אַזוי האָט דער געטאָ־ייד, אויפגעכאַפּט די דעמאָלטיקעווירקלעכקייט, אַזוי האָט זיך פאַר אים פאַרגעשטעלט די וועלט, אַזוי האָט ער זי באַנומען און אַזוי רעאַגירט אויף געשעענישן, אַזוי ווי עס איז פאַרגעשטעלט אין בוך;

בריקס שרייבט מיט דעם לשון, מיט וועלכן די יידן אין לאָדזשער געטאָ האָבן גערעדט: מיט נייע ווערטער און נייע ווערטלעך און מיט לידלעך, וואָס די גאַס האָט געזונגען, ווי אַ רעאַקציע אויף יעדער נייער געשעעניש; און אויב דער מחבר זאָגט עפּעס פון זיך, איז עס אַזוי צוגעפּאַסט צום כלל, אַז ס׳איז שווער צו אונטערשיידן, צי דאָס זיינען זיינע אייגענע ווערטער און אויסדרוקן, צי ער האָט זיי גענומען פון פאָלק; למשל: „אַז מען באַצאָלט נישט דעם מאָגן שטרייקן די אויגן, שטרייקט דער קאָפּ״. אָדער: „מאַן און ווייב אַ גייענדיקע קראָם״. זיי גייען אין דער גאַס באַהאַנגען מיט זאַכן צום פאַרקויפן. גאַנץ מעגלעך, אַז דאָס איז דעם מחברס אייגנטום — אַ פראַגע, וואָס לאָזט זיך נישט היינט צו טאָג פאַרענטפערן;

די דערציילונג „די פּאַפּירענע קרוין״, איז אַזוי געבויט, אַז מיר זעען און הערן כסדר איין־האַנדלדיקע פּערזאָן אָדער מער פּערזאָנען. און טיילמאָל מאַסן־סצענעס. זייער לעבעדיקער דיאַלאָג — איז דער קערן פון דער מעשה. דאָס וואָס דער מחבר איז מוסיף פון זיך גיט בלויז צו פּרטים צו דער דעקאָראַציע פון אָרט (איינגעפאַלן הייזל, פאַבריק זאַל אאַ״וו), פּרטים צום אויסזען פון פּערזאָן (איינגעפאַלענע באַקן, אַ מוזלמאַן איינגעוויקלט אין אַ קאָץ אאַ״וו). די פּערזאָנען סימבאָליזירן די מאַסן.

די דערציילונג „די פּאַפּירענע קרוין״, לאָזט זיך לייכט פאַרוואַנדלען אין אַ דראַמע: די פאַבולע, לעבעדיקער־דיאַלאָג, דראַמאַטישע אַקציע איז דאָ. און די באַמערקונגען פון מחבר וועגן אָרט און פּערזאָנען, זיינען גענויע און וויכטיקע אָנווייזונגען פאַר דעם רעזשיסאָר. ער באַקומט אַ פאַר־טיקע סצענע, גרייטע מלבושים פאַר אַ פּערסאָנאַזש, אויך זייערע מאַסקעס (געשוואָלן פון הונגער אָדער להיפּוך איינגעדאַרט אַזוי ווי אַ צוויגל וכדומה).

דער מחבר באַנוצט זיך מיט רעדנסאַרטן, וואָס זיינען שייך צו דראַמעס. למשל, אין דער דערציילונג „טיערצוכט" — מאַכט דער מחבר אַזאַ באַמערקונג: „אַלע לאַכן מיט אַ מאָל". נאָך אַ ווילע ווען עמעץ דערציילט עפּעס. ביים לייענען ווירקט דאָס וויניקער, אָבער אין אַ פאָרשטעלונג איז עס אַ וויכטיקע באַמערקונג פאַר אַ רעזשיסאָר.

אויף אַן אַנדער אָרט אין דער דערציילונג „מאַרק אין געטאָ", געפינען מיר אַזעלכע באַמערקונגען: „אַלע קרעכצן מיט", „אַלע שוידערן אויף", „אַלע זיינען שטום געבליבן זיצן". סצעניש לאָזן זיך אַזעלכע אַנווייזונגען, זייער איינדרוקספול אויסנוצן. און נאָך אַ שלל אַזעלכע באַמערקונגען און דראַמאַ־טישע בילדער. אויך דאָס וואָס די דערציילונג האָט — ווי געזאָגט — אַ סצענישן כאַראַקטער — איז אַ סימן מובהק פון איר פאָלקס־כאַראַקטער; די דערציילונג פאַרמאָגט אויך הומאָר — פאָלקס־הומאָר.

די דערציילונג „די פּאַפּירענע קרוין", געהערט צו דער קאַטעגאָריע — ווי מען האָט אַמאָל גערופן — „בלעטלעך פון לעבן" און דערמיט איז איר באַדייט פאַר דער געשיכטע־פאָרשונג פון יענער תקופה אומשאַצבאַר; דאָס איז געשיכטע אין אַ קינסטלערישער פאָרם.

ניו יאָרק־ירושלים, יאַנואַר 1968

פּראָפעסאָר נחמן בלומענטאַל*

---

* פּראָפעסאָר נחמן בלומענטאַל איז אַ היסטאָריקער. איז געווען דירעקטאָר פון דער „יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע" אין פּוילן, וואָס איז געשאַפן געוואָרן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה. היינט פּראָמינענטער מיטאַרבעטער פון „יד ושם", אין ירושלים, פאָרשער פון חורבן, ספּעץ אויף דער לאָדזשער געטאָ.

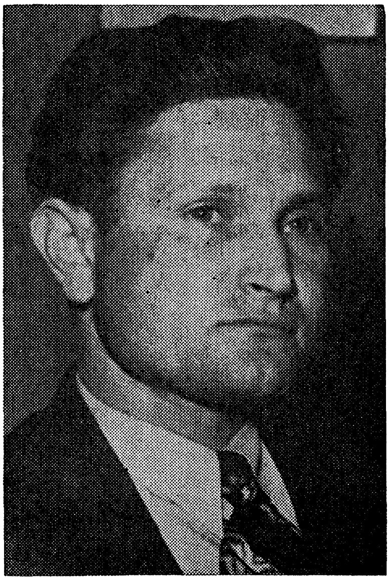

ירחמיאל בריקס

„כעמישע אָפּפאַל־פּערווערטונג"

וואָס איז דאָס געווען די „כעמישע אָפּפאַל־פּערווערטונג" ? אין לאָדזשער געטאָ האָט זיך צווישן פיל אַנדערע אינזשיניערן געפונען אַ כעמיע־אינזשיניערל, וואָס האָט קורץ פאַר דער מלחמה באַקומען דעם דיפּלאָם. קיינער האָט זיך נישט געוואָלט אויף אים אומקוקן. ער האָט נישט געהאָט קיין פּראַקטיק. און ער האָט געהערט צו דער „גאָלדענער יוגנט". פריער איז געווען זיין נאָמען. ער איז געקומען פון אַ האַלב־אַסימילירטער היים און ער האָט זיך פאַרליבט אין אַ טאָכטער פון אַ גאַנץ־אַסימילירטער היים: אין אַ בלאָנדער, הויכער, פעטער מויד, וואָס איר נאָמען איז געווען מאַרישאַ. ער איז געווען להיפוך צו איר: קליין, דאַר. האָט מען זיי גערופן: „אַ שפּראָטל מיט אַ פּיטלינג". מאַרישאַ האָט אים אַ נאָמען געגעבן „יעזשי". מאַרישאַ איז געווען אַ געליבטע פאַר אַ סך... פריסטס עלטערן האָבן דערפאַר נישט צוגעלאָזט צו דעם שידוך. אָבער סוף כל סוף האָבן זיי חתונה געהאַט.

אַזוי ווי אין געטאָ זיינען מאַרישאַס געליבטע געוואָרן גאַנצע „שישקעס" ביי רומקאָווסקין, האָט זי אַדאַנק איר „פּלייצע" אויסגעפועלט, אַז מען זאָל איר מאַן יעזשין דערלויבן צו שאַפן אַ „רעסאָרט" (פאַבריק). אָבער אַזוי ווי דייטשן האָבן נישט אַריינגעשיקט קיין רוי־מאַטעריאַלן און לעבן האָט מען געוואָלט, האָבן יידן געמוזט ווערן דערפינדער, איז יעזשין איינגעפאַלן אויסצואַרבעטן פון אָפּפאַל פאַרשידענע כעמישע שטאָפן. פון דעם טאַקע דער נאָמען: „כעמישע אָפּפאַל־פּערווערטונג".

אויף מרדכי גבאַיס גאַס האָבן זיך געפונען ליידיקע לאָקאַלן פון אַ פאַבריק, וואָס האָט געהערט צו אַ ייד. יעזשי, האָט באַקומען די ליידיקע לאָקאַלן און צוגעטרעטן שאַפן אַ כעמישע פאַבריק. דאָס איז שוין געווען לויט דער ריי דער 76טער „רעסאָרט" אין געטאָ. האָט די פאַבריק אויך געהאַט דעם נאָמען „בעטריב 76".

דער רעסאָרט האָט אַריינבאַקומען קאַרטאָפל־שאָלן פון די קיכן. האָט מען פון דעם ביסעלע קאַרטאָפל, לעבן הייטל, געמאַכט קאַרטאָפל־מעל, וואָס האָט געהאַט אַ טונקל־גרויען קאָליר און פון דעם הייטל גופא מיטן קאַרטאָפל־מעל האָט מען אויסגעקנעטן בריקעטלעך צום ברענען (אַנשטאָט קוילן — ווייל קיין ברען־מאַטעריאַל האָבן די דייטשן נישט אַריינגעשיקט). אָבער דאָס האָט נאָר געטליעט, נישט געפלאַמט, האָט עס באַדאַרפט נוצן ברענגען אין די לאַבאָראַטאָריעס.

דער רעסאָרט האָט אויך אַריינבאַקומען „זאַמיאַטקעס" (פון פּוילישן וואָרט „זאַמיאַטאַטש" — אויסקערן; אין דעם פאַל — דאָס מעל וואָס ווערט אויסגעקערט אין די בעקערייען). פון דעם האָט מען אויסגעאַרבעט פּאַפּ (קלייסטער) צו קלעפּן טאַפּעטן אויף די ווענט פאַר די דייטשן און אויך צו קלעפּן די זוילן פון די שטעק־לאַטשן, — וואָס יידן האָבן אויסגעאַרבעט פון

די אַריינגעוואָרפענע מלבושים פון די אויסגעקוילעטע יידן — פאַר די דייטשן און פאַר דעם געטאָ.

אין אַן אויסגערויבטן — פון די דייטשן — יידישן פאַרבן־מאַגאַזין האָט זיך אָפּגעפונען בלויער, גרינער און רויטער אַנילין; האָט מען דאָס געברענגט אין דעם רעסאָרט און אַ טינט־מאַכער האָט פון דעם אויסגעאַרבעט טינט. ער איז געווען אַ חסידישער ייד, האָט ער נישט געוואָלט עסן די זופּ — כאַטש אַ פּאַרעווע — פון דער אַלגעמיינער קיך. ער האָט זיך דערנערט נאָר פון טרוקענעם שטיקל קינסטלעך ברויט. איז ער אַוועקגעפאַלן ביי דער אַרבעט. נאָך זיין טויט, האָט דער קעראַווניק פערסט אַריינגענומען צו דער אַרבעט דעם יידס זון און טאָכטער. ביידע זיינען געווען יוגנטלעכע און זיי האָבן ממשיך געווען זייער טאַטנס מלאכה.

צווישן די אַריינגעשיקטע יידן זיינען אויך געווען כעמיקער. זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז עס איז דאָ אַ כעמישער רעסאָרט, זיינען זיי געקומען צולויפן און דער קעראַווניק פערסט האָט צוגענומען די ספּעציאַליסטן און די, וואָס האָבן אים געגעבן ווערטפולע מתנות. די ספּעציאַליסטן זיינען אויך געווען דערפינדער, וואָס האָבן פון גאָרנישט אויסגעאַרבעט אין דעם רעסאָרט ווערטפולע זאַכן.

אויסער די אינזשינירן האָבן דאָ אויך געאַרבעט שוואַרץ־אַרבעטער: מענער און פרויען און יונגע לייט, וואָס מען האָט זיי גערופן „באַלעגאַלעס", אָבער זיי זיינען אַליין געווען די פערד, ווייל זיי האָבן אַליין געמוזט שלעפּן די וועגענער.

שמחה בלושטיין איז דאָ אַריינגעשיקט געוואָרן אַלס פאַרטיער. נאָענט צו דער פאַרטיערניע, וואו בלושטיין איז געזעסן, האָט זיך געפונען איין לאַבאָראַטאָריע, וואו די אינזשינירן האָבן געמאַכט פאַרשידענע עקספּערימענטן כדי אויסצוגעפינען עפּעס, וואָס זאָל ברענגען נוצן פאַר דעם געטאָ. ביי די פּרימי־טיווע כלים האָבן די כעמישע שטאָפן זיי אויפגעפרעסן די אויגן און די לונגען. עטלעכע אינזשינירן זיינען בעת אַן עקספּערימענט שיער אין גאַנצן בלינד געוואָרן: זיי האָבן זיך אָפּגעבריט די אויגן און האָבן נאָך דעם געמוזט טראָגן שוואַרצע ברילן. פון דער לאַבאָראַטאָריע האָבן זיך תמיד געטראָגן גיפטיקע גאַזן פון דעם אָפּפאַל: פאַרשטונקענער קעז, פאַרשטונקענע גאַרבעריי־פלאַקעס, „זאַמיאַטקעס", פאַרשטונקענע ביינער און נאָך אַנדער אָפּפאַל.

דער באַוואוסטער פּראָפעסאָר אָפּנער פון פּראַג, וואָס האָט געהאַט גרויסע פאַרדינסטן ביי כעמישע דערפינדונגען, האָט זיך פאַרמאַכט אין זיין לאַבאָראַטאָריע, איז געזעסן אַ געשוואָלענער פון הונגער און געהאַלטן אין איין עקספּערימענטירן אויף דעם מיסט. ער האָט געוואָלט שאַפן וויטאַמינען און קאַלאָריעס פאַר די געטאָ־יידן, זיי ראַטעווען פון הונגער־טויט. דער קעראַווניק פערסט האָט אים נישט מקרב געווען, ער האָט מורא געהאַט פאַר אים, ווייל ער האָט געפילט, אַז ער איז קעגן אים אַ גאָרנישט. בעת דער „שפּערע" (אַן אַקציע, וועלכע האָט געדויערט זיבן מעת־לעת און בעת וועלכער די דייטשן האָבן „אויסגעזידלט" צום טויט 22 טויזנט יידן) האָט ער אים נישט געוואָלט

העלפן. מינדערוויכטיקע האָט ער יאָ געהאָלפן און די דייטשן האָבן אים אַרויסגעשיקט אויפן טויט.

אינזשיניער ווינטער, פון הינטער פּראַג, אַ הויכער, אַ בלאָנדער, מיט בלאָנדע וואָנצעלעך, האָט דערפונדן, ווי אַזוי צו מאַכן שפּירט פון קאַרטאָפל־שאָלן: אַזוי ווי אונטערן הייטל געפינט זיך צוקער האָט ער אויף אַ כעמישן אופן, אַרויסגעצויגן דעם צוקער און פון דעם געמאַכט שפּירט. דערנאָך האָט ער אויך פון „זאַמיאַטקעס" געמאַכט שפּירט.

אינזשיניער ווינטער האָט פאָרגעשלאָגן, מען זאָל דאָ אַריינגעבן די צוקער־זעק אויסצוואַשן. ער האָט אויפגעבויט אַ קעסל, מען האָט 10־15 זעק אויפגעהאַנגען אויף הוקס, אַרויפגעצויגן מיט אַ שטריק און אַריינגעלאָזט אין קעסל — און דאָרטן האָט די פּאַרע אַרויסגעצויגן דעם צוקער, וואָס האָט זיך געהאַט איינגעפּרעסן אין די זעק. שפּעטער האָט מען דאָס אַריינגעלאָזט אין פעסער, מען האָט אַריינגעטאָן הייוון, געלאָזט שטיין עטלעכע טעג אין אַ לאַבאָראַטאָריע אין אַ וואַרעמער טעמפּעראַטור. דאָס האָט פערמענטירט און ער האָט פון דעם אַרויסגעצויגן שפּירט.

יעדע דערפינדונג פון די אינזשיניערן האָט פערסט פאַרשריבן אויף זיין חשבון.

אינזשיניער ווינטער, איז געווען אַ מענטש מיט כאַראַקטער. ער האָט געוואָלט, מען זאָל וויסן, אַז דאָס זיינען זיינע דערפינדונגען, האָט ער אויף דער טיר פון זיין לאַבאָראַטאָריע אויפגעקלעפּט אַ צעטעלע מיט זיין נאָמען: „דר. ווינטער". אויף דער נאַכט, ווען פערסט האָט דאָס דערזען, האָט זיך אין אים אָנגעצונדן די קנאה און ער האָט דעם נאָמען מיט כעס אַראָפּגעריסן. צומאָרגנס און איבערמאָרגנס האָט זיך דאָס זעלבע איבערגעחזרט, נאָר אַצינד האָט שוין דער קעראָווניק צעריסן דאָס צעטעלע אויף פּיק־פּיצעלעך.

פערסט האָט אַ דאַנק דעם שפּירט באַקומען לויבונגען און כל־טוב: דער קאָמיסאַר פון דער פלייש־צענטראַלע האָט אים אַריינגעשיקט גאַנצע ברוסטן און גאַנצע וואורשטן. ער האָט ביי פערסטן אין דער לאַבאָראַטאָריע געשיכורט ביז האַלבער נאַכט. פון דעם „טאַבאַק־קאָמיסאַר" האָט ער פאַר שפּירט באַקומען שאַכטלען צו הונדערט פּאַפּיראָסן, אין דער צייט ווען אַ פּאַפּיראָס איז געווען אַ חלום אין געטאָ. פאַר דעם שפּירט האָט ער פון די קעראָווניקעס: פון שיך־רעסאָרט און פון שניידער־רעסאָרט פון באַשטעלטער אַרבעט באַקומען זעקס נייע אָנציגער פון טייערן ענגלישן שטאָף, עטלעכע פּאָר שיך, עטלעכע פּאָר לאַטשן — שוואַרצע, ברוינע, לאַקירטע — און אַ פּאָר אָפּיצערסקע שטיוול.

ער האָט באַקומען וועש און צירונג און קליידער און שוכוואַרג פאַר זיין פרוי, די פּאַני מאַרישאַ.

די קעראָווניקעס האָבן צווישן זיך געמאַכט אַ טויש. האָבן יידן געשאַפן אַ ווערטל: „אַ הייטל פאַר אַ קאַפּעלוש". און דער שפּירט האָט אַלע קעראָווניקעס געבערענגט צו פערסטן און ער האָט געוואָלט, אַז אַלע זאָלן וויסן אַז דאָס איז זיין „אייגענע" דערפינדונג.

אַזוי ווי אינזשיניער ווינטער האָט אָבער אַלץ ווידער אויפגעקלעפּט זיין נאָמען אויף דער טיר פון זיין לאַבאָראַטאָריע, האָט ער אים געלאָזט צו זיך אַריינרופן און ער האָט אים אָנגעזאָגט קאַטעגאָריש, ער זאָל דאָס אַראָפּ־נעמען.

אינזשיניער ווינטער האָט אים געענטפערט, אַז אַזוי איז דער סדר אויף דער וועלט, אַז אויב דאָס איז זיין לאַבאָראַטאָריע, דאַרף הענגען זיין נאָמען, פּונקט ווי אויף דער טיר, וואו איר זיצט, שרייבט זיך: אינזשיניער פּערסט.

פּערסט האָט אים געזאָגט גאַנץ קורץ און שאַרף: „איך בין אייער קעראָוויניק און איר דאַרפט מיך פאָלגן. אויב נישט, וועל איך אייך אַרויס־וואַרפן פון מיין רעסאָרט!"

אינזשיניער ווינטער האָט זיך פאַר אים נישט געוואָלט בויגן. ער האָט געוואוסט, אַז פּערסט איז קעגן אים אַ נול, כאָטש ער האָט די מאַכט. האָט ער געענטפערט: „דאָס, וואָס אייער רעסאָרט האַלט זיך אויף און דאָס כל טוב וואָס איר האָט, איז אַלץ אַ דאַנק מיין דערפינדונג — און איך מיט מיין ווייב הונגערן".

אין פּערסטן האָט דאָס בלוט אויפגעקאָכט. ער האָט שוין אויך געוואוסט דעם סוד, ווי אַזוי צו מאַכן דעם שפּירט, האָט ער אים געזאָגט: „איר וועט ביי מיר מער נישט אַרבעטן! פאַרלאָזט מיין רעסאָרט!"

אינזשיניער ווינטער האָט אים גאָרנישט געענטפערט. ער איז אַריין אין זיין לאַבאָראַטאָריע. ער האָט זיך איבערגעטאָן און איז אַהיימגעגאַנגען.

דעם שפּירט האָט מען ווייטער געצויגן און אַ צווייטער אינזשיניער — אַרענשטיין, איז געווען זיין נאָמען, אויך פון פּראָג, — האָט אויסגעאַרבעט ליקער.

פּערסט האָט אַצינד, פאַר דעם שפּירט און ליקער, באַקומען פון קעראָוו־ניק פון טאָפּעציר־רעסאָרט אַ טייערן טאַפּטשאַן אין זיין לאַבאָראַטאָריע אַריין. און יעדן פאַרנאַכט, ווען די אַרבעטער האָבן פאַרלאָזט די פאַבריק, האָט ער ביי זיך אין לאַבאָראַטאָריע אויפגענומען אַ צווייטע געליבטע.

זיין ווייב, די פּאַני מאַרישע, האָט געפירט אַן אָפענעם ראָמאַן מיט אַ קעראָוויניק פון שטרוי־רעסאָרט.

די באַלעגאָלעס האָבן באַקומען אַ פאַראָרדענונג: זיי זאָלן צונויפקלייבן ביינער פון די פעלדער. נאָך אַ גאַנצן טאָג אַרומזוכן האָבן זיי קוים צונויפ־געקליבן אַ האַלבע פור. די ביינער האָבן זיך שוין לאַנגע יאָרן אַרומ־געוואַלגערט אויפן מיסט. דער האַלב־בלינדער אינזשיניער פּידעלשטיין האָט זיי אויסגעקאָכט און אויף אַ כעמישן אופן אַרויסגעצויגן מאַרך און פון דעם אויסגעאַרבעט מאַרך־פּודער. די ביינער גופא האָט ער פאַרוואַנדלט אין סאַדזעס און געוואָלט מאַכן אַ רפואה קעגן שילשול. ער האָט אָבער ניט געהאַט מיט וואָס צו פּאַסטעריזירן די סאַדזעס. דעם קעראָוויניק האָבן אָבער קיין רפואות נישט אינטערעסירט: וואָס דאַרף ער האָבן געשעפטן מיטן „געזונטהייטס־

אַמט" ; דאַקעגן דער מאַרך־פודער האָט אים שוין גאָר שטאַרק אינטערעסירט, ווייל ער האָט מיט דעם געמאַכט די זעלבע עסקים ווי מיטן שפירט.

מען האָט דאָ אויך אַריינגעשיקט „פלאַקעס" : אָפפאַל פון פעל אין דער גאַרבעריי — לאַפּקעס, אויערן, וויידלען. דאָס איז פריער געוויקט געוואָרן אין קאַלך און אין וויטריאָל, כדי די האָר זאָלן אויסקריכן. דאָ, אין „בעטריב 76", האָט מען דאָס גלייך פון וואָגן אַריינגעוואָרפן אין קאַלך־גרוב, כדי עס זאָל צעפוילט ווערן. אַזוי ווי דער הונגער איז געווען נישט איבערצוהאַלטן האָבן די אַרבעטער געגנבעט די „פלאַקעס", פון דעם געמאַכט „גולאַש" און געגעסן.

די אַרבעטער האָבן אויך געגנבעט די „זאַמיאַטקעס". פון דעם האָבן זיי געבאַקן מצהלעך אויף דער בלעך פון דער קיך. די מצהלעך האָבן אויסגעזען ווי שוואַרצע קוילן. זיי האָבן אויך פון די „זאַמיאַטקעס" געקאָכט „קלייאַווקעס" — אַ קראַכמאַל זופּ, וואָס האָט אויסגעזען ווי שוואַרצער טינט. דער זאַמד און דער שטויב האָט געקנאַקט אונטער די ציין. עס האָט פאַרפעסטעט דעם מאָגן. אָבער עס האָט זיי דאָך אַ ביסעלע געשטילט דעם הונגער.

פון די „פלאַקעס" האָט מען אויסגעאַרבעט טישלער־לאַם, האָט מען דאָס אַרויסגעגנבעט און געמאַכט כלומרשט „גאַלער" (געפרוירענער פוס). יידן האָבן געקויפט צו שטיקלעך „גאַלער" אין די רעסטאָראַנען און געגעסן מיט אַפּעטיט און הנאה.

בלושטיין האָט דאָ געאַרבעט פון צוויי נאָכמיטאָג ביז צען אָוונט. די פאַרטיערן האָבן געאַרבעט אין דריי שיכטן, צו אַכט שעה. דאָ האָט זיך אויך געפונען די פאַרבעריי, וואָס האָט דאָ געהאַט זיצן אַ רעווידענטקע און פאַרנט ביי דער בירוראַ אַ פאַרטיער, וואָס איז געווען בלושטיינס אַ גוטער חבר. זיי אַלע דריי האָבן באַדאַרפט רעווידירן די אַרבעטער. אָבער זיי האָבן זיך געמאַכט נישט זען, כדי די אַרבעטער זאָלן נישט אַריינפאַלן.

אויף אַ „שמעלץ"־פּלאַץ (פּלאַץ פון אַלט אייזן) האָט דער קעראַוויניק פערסט צוזאַמענגעקליבן טיילן פון מאַשינען און ער האָט אין דער „בעמישער־אָפּפאַל־פערווערטונג" איינגעשטעלט עטלעכע „וועלף" (מאַשינען מיט שאַרפע ציין, וואָס צערייסן און צעמאָלן). מען האָט דאָ אַצינד די אַריינגעשיקטע קאַרטאָפל־שאָלן — פון די קיכן — אַנידערגעשיט אויף דער שטיינערנער פאַדלאָגע. פרויען האָבן זיך אַנידערגעלייגט און אַרויסגעקליבן שטיינדלעך און גלאָז, כדי די „וועלף" זאָלן זיך נישט צעברעכן די ציין.

די וואָס האָבן געאַרבעט ביי די „וועלף", האָבן כמעט גאָרנישט געטאָן, ווייל די מאַשינען האָבן געאַרבעט. זיי האָבן נאָר יעדע האַלבע שעה, אַריינגעשיט קאַרטאָפל שאָלן. אַלע האָבן זיי מקנא געווען.

נאָך דעם צעמאָלן האָט מען די „מאַסע" אַריינגעלייגט אין זיפּן, וואָס זיינען געשטאַנען אויף פעסער און מיט אַ שלאַוך געוואַשן. דאָס הייטל איז געבליבן אין דער זיפּ און איבער נאַכט האָט זיך אין די פעסער אָפּגעשטעלט טונקל־גרויער קאַרטאָפל־מעל.

דער גאַנצער בעטריב איז נאַס געווען : דאָס וואַסער אויף דעם שטיי־

נערנעם דיל איז געגאַנגען ביז איבער די קנעכלען און דער גאַנצער בעטריב איז געווען איינגעהילט אין אַ געדיכטן שטיקנד־שטינקעדיקן דאַמף. איינער דעם צווייטן האָט קוים געזען. פון די קעסלען, פון סופּיט, פון די ווענט זיינען געפאַלן טרערן. דער סם האָט זיך איינגעפּרעסן אין יעדן אבר. די אויגן זיינען שנעל קאַליע געוואָרן.

און דאָ האָט זיך געמאַכט אַ מעשה. אַזוי ווי די דייטשן האָבן זיך געגוייטיקט אין פּראָדוקציע, האָט דער „קייסער" רומקאָווסקי איינגעשטעלט ספּעציעלע טאַלאָנען פאַר די שווער־אַרבעטער. דער אַלטער האָט זיך אויף קיינעם נישט געוואָלט פאַרלאָזן — ער אַליין האָט צוגעטיילט די טאַלאָנען, איז ער געפאָרן אויף זיין „שיינער" קאַטש פון פאַבריק צו פאַבריק און איז אויך געקומען אין „בעטריב 76". אַלע אַרבעטער האָבן אים דערוואַרט מיט אומגעדולד. יעדער האָט געטראַכט: ער וועט אים דערציילן וועגן זיין שווערער אַרבעט און הונגער.

ווען דער „קייסער" איז אָנגעקומען און ער האָט דערהערט דאָס רוישן פון די מאַשינען, איז ער גלייך אַריין אין בעטריב. ער האָט פון דער וויטנס אָפּגעציילט די „וועלף", ווייל ער האָט מורא געהאַט צוצוגיין נאָענט צו אַ מאַשין און ער האָט אויסגעשריבן אַזוי פיל טאַלאָנען וויפל עס האָבן זיך געפונען „וועלף". אין די לאַבאָראַטאָריעס האָט ער אפילו נישט אַריינגעשמעקט.

אויף די אַרבעטער וואָס זיינען געשטאַנען אין וואַסער און אויף די האַלב־בלינד־געוואָרענע אינזשעניערן מיט די צעפרעסענע לונגען און אויף די פרויען מיט די געשוואָלענע הענט און פיס, וואָס זיינען געלעגן אין צען געבויגן אויפן נאַסן שטיינערנעם דיל האָט ער זיך אַפילו נישט אומגעקוקט און ער איז גלייך אַרויס צו זיין „שיינער" קאַטש.

נאָך זיין אָוועקפאָרן האָט עפּעס דער עולם געלאַכט מיט יאַשטשערקעס. מען האָט ערשט אויפסניי באַשטעטיקט, אַז דער „קייסער" איז משוגע. בלור־שטיין, דער פאַרטיער, האָט צוגעגעבן איבערחזרנדיק זיין פּיזמון: „אַז גאָט וויל ווּעמען שטראָפן נעמט ער אים צו דעם שכל און אַז ער האָט געוואָלט שטראָפן די לאָדזשער יידן האָט ער זיי געגעבן אַ „קייסער", וואָס ער האָט אים צוגענומען דעם שכל".

און דער חבר זיידע האָט נאָך צוגעגעבן: נישקשה, די דייטשן האָבן גאַנץ גוט געוואוסט, אַז זיי קענען זיך פאַרלאָזן אויף דעם „קייסער".

אין דער „פאַרטיערניע" פון „רעסאָרט 76"

די „פאַרטיערניע" איז אַן אַלטע הילצערנע בודע, וואו עס רעגנט אַריין. אויף אַ בענקל זיצט די פרוי הערשקאָוויטש, וואָס איר מאַן האָט פאַר דער מלחמה געהאַט אַ טעקסטיל־פאַבריק, היינט איז זי אַן אלמנה. איר מאַן האָבן די דייטשן דערשאָסן ביים אַריינטרייבן אין געטאָ אַריין; זי האָט צו

שפּייזן פיר יתומים. איר אַרבעט איז דאָ צו רעווידירן די פרויען ווען זיי גייען אַרויס פון רעסאָרט (פאַבריק).

פרוי הערשקאָוויטש איז פון מיטעלן וואוקס, אַ ברונעטע, מיט אַן איינגעפאַלן פאַרגרינט פּנים. אַ פאַרקרענקטע, קוים וואָס זי ברענגט אַרויס אַ וואָרט. אָפט קריגט זי אַטאַקן אויף גאַל־שטיינער. די יסורים לאָזן זי זעלטן אָפּ; זיצט זי כסדר מיט אַ פלעשל וואַרעם וואַסער צוגעלייגט צו דער לינקער זייט. זי האַלט אין איין דערציילן פון איר רייך הויז און די געשמאַקע מאכלים וואָס מען האָט ביי איר געגעסן און וואָס און וויפל מען האָט ביי איר אָפּ־געקאָכט און אָפּגעבאַקן ספּעציעל פאַר קראַנקע אַרעמעלייט. ווען זי וואָלט היינט געהאַט פון דעם כאָטש איין־צענטל, וואָלט זי מיט די קינדער געקאָנט די מלחמה איבערלעבן. און וואָס פאַראַ פיינע און געטרייע משרתים זי האָט געהאַט און ווי גוט און איידל זי האָט זיי באַהאַנדלט. און וואָס פאַראַ מתנות זי האָט זיי געגעבן. און היינט איז זי אַליין, אַ גאָרנישט, קיינער ווייסט נישט ווער זי איז און קיינער קוקט זיך נישט אום אויף איר; אוי דער הונגער! דער הונגער! — שרייט זי אויס — ווען נישט דער גרויסער הונגער וואָלט מען שוין יאַקאַש געקאָנט אויסהאַלטן די צרות!"

אויף דער וואַנט קעגנאיבער דער איינגאַנג־טיר, הענגט דעם „קייסערס" בילד — מרדכי חיים רומקאָווסקי. אונטערן „קייסערס" בילד הענגט אַ לוח אויך מיטן „קייסערס" בילד.

אין אַ ווינקל שטייט אַ פעסל וואַסער: דערנעבן צוויי עמערס מיט אַ פּלומפּל, אַ שלאַוך (קישקע) און אַ קאַסטן זאַמד. איבער דעם הענגט אַן אויפשריפט: „לופטשוץ־וואַכע".

אונטער דעם „קייסערס" בילד ביי אַ קליין טישל זיצט דער בוכ־האַלטער, דער קרוב פופּציק יאַריקער פּטאַקול. ער חשבונט אין אַ גרויס בוכהאַלטעריע בוך. ער איז קורצזיכטיק, טראָגט דיקע גלעזער, אין אַ דינער, ווייסער מעטאַלענער ראַם. ער איז נידעריק מיט קורצע הענט און פיס, מיט אַ קיילעכדיק פּנים. אַ ברייטע נאָז און אַ פּליך. איבער זיינע איינגעהויקערטע פּלייצעס הענגט אַ רונדיקער זייגער צו וועלכן די אַרבעטער קומען כסדר זען ווי שפּעט ס'איז.

פּטאַקול האָט הנאה צו דערציילן וועגן דער רעוואָלוציע פון יאָר 1905, וועגן „בונד", וועגן מעדעמען. וועגן ישראל ליכטענשטיינען רעדט ער מיט גרויס פּיעטעט: וואָסאַרער פיינער מענטש און ערלעכער סאָציאַליסט ער איז געווען!

בלושטיין זיצט ביי אַ טישל, ביים פענצטער, וואָס גייט אַרויס צו דער פאַבריק. איבערן פענצטער אויף אַ ברעטל מיט טשוועקעס הענגען די שליסלען פון די מאַגאַזינען און באַטריבן (פאַבריקס־אָפּטיילונגען). יעדע פּאָר מינוט מוז בלושטיין נעמען דעם שליסל און אַרויסלויפן עפענען און צומאַכן דאָס גרויסע און שווערע טויער, אַריינלאָזן אָדער אַרויסלאָזן אַ וועגעלע וואָס ווערט געשלעפּט פון צוויי־פיסיקע „פערד". אָדער אַ פערד און וואָגן, וואָס האָט עפּעס געברענגט פון שטאָט.

בלושטיין פילט אויך אויס די ליסטעס וויפל שעה דער אַרבעטער האָט געאַרבעט די לעצטע וואָך. ווער עס קומט צו דער אַרבעט און ווער עס גייט אַרויס שרייבט זיך אונטער אין אַ בוך, וואו עס ווערט פאַרצייכנט אין וועלכער שעה און מינוט דאָס איז געווען. בלושטיין האָט כסדר מורא, אַז דורך זיין האַנט זאָל חלילה עמעצער נישט באַשטראָפט ווערן. ווען מען עס וועט צופּעלן אַפּילו עטלעכע מינוט פון די פולע שעהן פון דער אַרבעטס־וואָך קאָן דער „קעראָווניק" אים צונעמען די זופּ; ער קאָן אים אויך פאַר דעם אַרויסשיקן פון געטאָ צום טויט. האַלט בלושטיין אין איין איינשטעלן זיין לעבן: ער שרייבט צו מינוטן און אַפּילו שעהן, אַז קיינער זאָל חלילה נישט באַעוולט ווערן.

פּטאַקול קאָנטראָלירט וואָס ער האָט אויסגעחשבונט און ער רעדט צו זיך: „צוויי און צוויי? איז פיר! צוויי און פינף? איז זיבן! קאַרטאָפל־שאָלן איז גוט, ווייל אונטערן הייטל געפינט זיך סטריכינין־צוקער און דאָס איז געזונט צו די ביינער... קאַלאָריען. יאָ, צוועלף און אַכט? האָט מען צוואַנציק און נאָך זיבן האָט מען?... היינט צו זיין אַ בוכהאַלטער איז ס'ערגסטע! צוועלף און צוועלף און ווידער צוועלף? פון איין ציפער שפּרינגען אַרויס פיר, פינף ציפערן. נו, יאָ, אַז מען באַצאָלט נישט דעם מאָגן שטרייקן די אויגן, שטרייקט דער קאָפּ!"

ער שרייבט עפּעס אַריין און רעדט ווייטער צו זיך: „קלאַיען איז געזונט — קלאַיען האָט מער וויטאַמינען ווי דאָס בעסטע מעל. און גראָז איז געזונט: עס פאַרמאָגט אַלע בעסטע זאַפטן. טאַקע דערפאַר זיינען בהמות אַזוי געזונט און קרעפטיק, ווייל זיי עסן גראָז, שאָלן און קלאַיען" — ער ציט אויס די האַנט, לייגט אַוועק די פעדער — די האַנט שטייט אָפּ, נישטאָ קיין כוח. „אָ, פּאַניע בלושטיין זיפצט ער אָפּ — זאָל זיך נאָר ענדיקן די מלחמה וועל איך שוין אַצינד קלוגער און פּראַקטישער זיין: איך וועל מיר עסן גראָז, קאַרטאָפל־שאָלן, קלאַיען און כ'וועל זיין געזונט און קרעפטיק אַזוי ווי אַ בהמה, ווי אַן אָקס! ווער דאַרף אָנקומען צו דער בהמה נאָך די שמאַנצעס: מילך, קעז, פּוטער, פלייש? איך האָב נעכטן געגעסן אַ זופּ פון גראָז איז עס ווער מיר שוין גוטס גינט". האָט ער פאַרענדיקט מיט אַ טאָן, ווי ער וואָלט געגעסן אַ טייער געבראָטנס.

— פּאַניע פּטאַקול, פון וואַנען האָט איר געהאַט גראָז? פרעגט די רעווידענטקע נייגעריק.

— איך, פּרוי הערשקאָוויטש, בין געווען אויפן „קייסערס" פעלד, האָב איך מיר אָפּגעריסן אַביסל גראָז — דערציילט ער באַרימעריש. — עס קומען דאָרטן אַ סך מענטשן, זיי ליגן אויף דער לאָנקע און פּאַקן גראָז אין מויל אַריין. די צרה איז די, וואָס דעם „קייסערס" קי און ציגן פּאַשן זיך דאָרטן און דער פּאַסטוך טרייבט אַראָפּ: „איך בין פאַראַנטוואָרטלעך — שרייט ער — אַז די בהמות זאָלן האָבן וואָס צו פרעסן!"

— פּאַניע פּטאַקול, איר ווייסט, אַז אויף קאַרטאָפל־שאָלן דאַרף מען היינט האָבן אַ רעצעפּט־טאַלאָן פון אַ דאָקטאָר? כדי דאָס צו קריגן מוז מען

זיין אַזוי געשוואָלן, אַז מען זאָל זיך שוין נישט קאָנען רירן און דערצו מוז מען אויך האָבן פּראָטעקציע ביים „קעראָווניק״ אין דער קיכן־אָפּטיילונג.

— ערגער ווי אין אַ תפיסה! — צאָרנט בלושטיין. — אין אַ תפיסה קריגט מען כאָטש יעדן טאָג אַ שטיקל ברויט מיט צוויי זופּן. ס׳איז דאָ אַ רעגולאַמין: דו האָסט אַ בעט מיט אַ קלאָר ליילעך, האָסט אַ שטיקל זייף. נעם די פאַבריק — ווייזט ער מיט דער האַנט — ס׳הייסט אַ פאַרבעריי? די דייטשן קוילענען אויס די יידן, וואַרפן דאָ אַריין די פאַרבלוטיקטע וועש און קליידער, דאָס פאַרבט מען איבער און פון דעם מוזן יידן גייבן דיוואַנען פאַר די דייטשן. גלויבט מיר, ווען איך זע דאָ אַריינוואַרפן פאַרבלוטיקטע מלבושים דאַכט זיך מיר, אַז דאָס זיינען די מלבושים פון מיינע קרובים. — ער ווישט זיך די אויגן, די ווערטער בלייבן אים שטיין אין האַלדז.

אויך די רעווידענטקע ווישט זיך די אויגן און לויפט אַרויס, ווייל זי האָט מורא, אַז זי וועט אַרויספּלאַצן אין אַ געוויין.

פּטאַקול גייט צו צו בלושטיינען נעמט אים אַרום פאָטערלעך. „נעמט איך נישט איבער חבר בלושטיין — טרייסט ער אים — די מלחמה ענדיקט זיך שוין. ס׳וועט זיך אַלץ אויסהיילן און מיר וועלן זיך נאָך טרעפן מיט אונזערע קרובים״...

— איר חבר פּטאַקול זענט אַ גלויביקער מענטש, — רייסט אים בלושטיין איבער, — ווי זאָגט דער פּרק? ווער איז אַן עושר? — דער וואָס פרייט זיך מיט זיין חלק. ווער איז אַ גיבור? דער וואָס קען איינהאַלטן דעם יצר הרע. איר פּאַניע פּטאַקול לאָזט זיך באַגניגן מיט דעם וואָס איר האָט.

— וואָס וועט עס מיר העלפן אַז כ׳וועל נישט זיין צופרידן און כ׳וועל פאַרלירן דעם בטחון? אין די סאָציאַליסטישע רייען האָב איך געלערנט די יידישע פילאָזאָפיע נישט צו פאַרלירן דעם בטחון. די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן און עס וועט נעמען אַ סוף צום פאַשיזם, צום נאַציזם און צו רומקאָווסקיס מלוכהלע, וואָס האַלט זיך מיטן כוח פון די נאַצים און עס וועט קומען אַ סאָציאַליסטישע אָרדענונג.

פון דער פאַבריק איז אַריינגעלאָפן ר׳ שמעון מיט אַ ייִנגל: ביידע טראָגן שווערע טרעפּעס זיי גייען אָנגעטאָן אין שפּענצערס, די הענט און פּנימער זענען באַשפּריצט מיט פאַרבן.

— פּאַניע בלושטיין, איר האָט געהערט די לעצטע נייעס? — פרעגט דאָס ייִנגל מיט אַ טאָן ווי מען פרעגט וועמען וועגן אַ גוטע בשורה, — ענג־לאַנד האָט אָפּגעגעבן די יידן ארץ ישראל?

— יאָ, יאָ, מזל טוב! עס קומט אונדז מזל טוב, זאָגט ר׳ שמעון אַן אויפגעהייטערטער, מען דאַרף טרינקען לחיים!

— פון וואַנען האָט איר די ידיעה? — פרעגט אים בלושטיין.

— דאָס איז, פּאַניע בלושטיין אַ ראַדיאָ ידיעה, פון לאָנדאָנער ראַדיאָ!

— און מיר דאַכט זיך, אַז דאָס איז אַ „ייוואָ־ידיעה: יידן ווילן אַזוי...

— וואָס יידן ווילן וועט זיין! פּאַניע בלושטיין. — האָט אים ר׳ שמעון איבערגעריסן.

— איר ווייסט חבר בלושטיין — האָט זיך אָפּגערופן פּטאַקול — זיי זענען אַראָפּ פון גלייכן וועג; איך גלויב נישט אין די אַלע שמאָנצעס, און אַז מיר וועלן שוין האָבן פּאַלעסטינע וועט שוין דאָס יידישע פאָלק געהאָלפן ווערן? וואָס קאָן זי אונדז העלפן אין אונדזער אומגליק?...

— איך בין נישט קיין בונדיסט און נישט קיין ציוניסט נאָר אַ פּשוטער ייד. אָבער עס וואָלט געווען גאָר עפּעס אַנדערש פאַר דעם יידישן פאָלק און אונדז וואָלט געווען אַ ביסל פרייִלעכער אויף דער נשמה, ווען דאָס איז אמת... אָבער וואו? וואָס? ווען? ווי וועט ענגלאַנד אָפּגעבן יידן ארץ ישראל? דערצו נאָך היינט, ווען זי נייטיקט זיך אין די אַראַבער. אַ לאַנד גיט מען נישט — אַ לאַנד מוז מען אויסקעמפן! איר פאַרשטייט?...

פּטאַקול וויל אים ענטפערן, אָבער עס הערט זיך אַ געוויין פון אַ פרוי. ביידע דערשרעקן זיך. אסתר עסטרייך, אַ מיידל אין די צוואַנציקער יאָרן, וואָס איז דאָ אַריינגעשיקט געוואָרן פון זדונסקע־וואָלע, פאַלט אַריין מיט אַ יאָמערלעך געוויין האַלטנדיק אַ פאַרבלוטיקט קלייד און אַ פאָטאָגראַפיע.

— זעט מיין אומגליק — שרייט זי היסטעריש — דאָס דאָזיקע קלייד האָט מיין מאַמעשי געטראָגן ווען מען האָט זי אַרויסגעשיקט פון געטאָ. זעט, זעט ווי פאַרבלוטיקט — מיין מאַמעשיס בלוט! אוי ווי איז מיר! ווינד איז מיר! געוואַלד! — שלאָגט זי זיך מיט די פויסטן אין קאָפּ אַריין און רייסט זיך די האָר, — מיין טייערע מאַמעשי!

— נאָט זעט קוקט אָן די פאָטאָגראַפיע. איך געפון מיך אויך דאָ! ווייזט זי מיטן פינגער אויפן בילדל.

בלושטיין נעמט די פאָטאָגראַפיע, באַקוקט זי און בלייבט זיצן אַ פאַרשטומטער. אויך פּטאַקול באַקוקט דאָס בילדל און פרעגט:

— ווען האָט איר זיך אַראָפּגענומען?

— מיר האָבן זיך פאָטאָגראַפירט עטלעכע וואָכן פאַר דער מלחמה. ווען מען האָט די מאַמעשי אַרויסגעשיקט פון געטאָ האָט זי מיטגענומען די פאָטאָ־גראַפיע פאַר אַן אָנדענק. אָט אין דער קעשענע פון איר קלייד האָב איך זי געפונען. זי האָט זיך ווידער צעהעשעט און איז אַרויס אין פאַבריק אַריין.

פּטאַקול און בלושטיין זענען געבליבן זיצן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. אסתר עסטרייכס געוויין האָט זיך נאָך אַלץ געטראָגן איבער דער פאַבריק. ענדלעך האָט עס פון בלושטיינס אַרויסגעשריגן: „איך פרעג אייך וואו איז גאָט"!?

* * *

פון דער גאַס האָט זיך געהערט אויסזינגען: „סאַכאַרין! סאַכאַרין, אָריגינעלער סאַכאַרין!"

בלושטיין און פּטאַקול האָבן זיך אויפגעוועקט:

— אַהאַ, יאַבלאָנקע דער „סוחר", משטיינסגעזאָגט! — האָט זיך בלו־שטיין אָנגערופן, — אַלץ אויף מיינע פּלייצעס!

עס האָט זיך געעפנט די טיר פון דער גאַס און עס איז אַריינגעקומען יאַבלאָנקע מיט צווי גרויסע טעפּ זופּ אין די הענט און אַ דריטער טאָפּ האָט

ביי אים געהאַנגען אויף אַ שטריק איבערן האַלדז. זיין פּנים איז רויט און באַוואַקסן מיט געלע האָר, די אַרבל זענען אויפגעטרענט און עס שפּאַרן אַרויס נאַקעטע עלנבויגנס. די קויטיקע, צעפּליקטע מאַרינאַרקע, וואָס איז באַפלעקט און שטייף פון זופּן איז אַרומגעבונדן מיט אַ שטריק. אַז ער גייט הייבן זיך די פּאָלעס אַזוי ווי פליגל. די הויזן זענען אים צו שמאָל און צו קורץ, צעקנאַדערט און אונטן אויפגעפּרעסן פון דער בלאָטע. פון די גרינע שוועדע „טרעפּעס״ („האַלץ שיך״) קוקן אים אַרויס די פינגער. פון דער רעכטער פּלייצע און דער לינקער ברוסט וויינען אַראָפּ געלע לאַטעס, אינעם פאָרם פון אַ מגן דוד. ער שטעלט אַוועק די טעפּ.

— גלייבט מיר, פּאַניע בלושטיין — האָט ער אויסגעשריגן און זיך געקלאַפּט אין דער ברוסט אַריין — די גאַנצע וועלט מעג שוין קריגן אַ פּאַפּלעקציע! סאַכאַרין צו פאַרקויפן קומט מיר שוין אויך אָן מיטן טויט! גיי שטעל דיר איין ס׳לעבן. אַז ס׳איז אין דרערד מיטן קאָפּ! — ער האָט צוריק גענומען די טעפּ אין די הענט אַריין.

— „אוי יאַבלאָנקע, יאַבלאָנקע, צוליב דיר וועל איך נאָך גיין אין דרערד מיטן קאָפּ! — זאָגט אים בלושטיין מיט פאַרוואורף — אַז איך לאָז דיך אַרויס פון דער פאַבריק שטעל איך דאָך איין מיין לעבן, יאָ? האָסט געזאָגט, אַז דו גייסט נאָר אין קיך אַריין אָפּנעמען די זופּ, קומט מען שנעל צוריק שטילערהייט און שאַ, אָבער דו? „סאַכאַרין! סאַכאַרין!״ — קרומט ער אים נאָך — ווען אַ פּאָליציאַנט לעגיטימירט דיך חלילה, און ער זעט דיין אַרבעטס־קאַרטע, אַז אַצינד איז דיין אַרבעטס־צייט, ווערן מיר דאָך ביידע אַרויסגעשיקט פון געטאָ אויפן טויט!״

יאַבלאָנקע, וואָס איז געשטאַנען מיט ביידע טעפּ זופּ אין די הענט האָט זיך פאַרענטפערט און זיין קול איז געווען האַרצרייסנדיק געוויין: „וואָס זאָל איך טאָן? פּגרן ווי אַ הונט וויל איך נישט, ס׳איז אַ געטאָ! מוז איך מיר צופאַרדינען אַ זופּ! זיי האָבן מיר אַרויסגעריסן מיין ווייב און קינדער, כ׳בין עלנט, ווי אַ שטיין, איך וויל איבערלעבן די מלחמה און זיין צוזאַמען מיט זיי, איז וואָס קאָן איך מיר העלפן? אַ שטיקל ברויט, אַ זופּ! נאָט, זעט, קוקט! איר זעט? — שטופּט ער בלושטיינען ביידע זופּן אין די אויגן אַריין — איר זעט זופּן?! דאָס האָב איך אָפּגענומען אין דער דאָקטוירים קיך! געדיכט ווי אַ לעבער! — ער שטעלט אַוועק די טעפּ אויפן טיש, נעמט אַרויס דעם לעפל פון בוזעם־טאַש און גיט אים אַ זעץ אַריין, אין טאָפּ אַריין — איר זעט? דער לעפל שטייט! מ׳קען שניידן מיט מעסערס! וואָס דען, ווי ביי אונדז? פאַר די דאָקטוירים מוזן זיי קאָכן די געפּרוירענע קאַרטאָפל צעריבן אויף אַ ריבייזן, פאַר אונדז קאָכן זיי... יאָ, אַ חזר וואָלט דאָס נישט געוואָלט פרעסן״!...

בלושטיין רייסט אים איבער: „אַ מענטש איז נישט קיין חזר — ער עסט אַלץ״!

— אונזערס אַ זופּ — רעדט ווייטער יאַבלאָנקע, — קען מען אָפּנעמען אין אַ פלאַש, מ׳קען אין איר מאַכן אַ נורעק און אַז כ׳געפין אַמאָל אַ פּיצל קאַרטאָפל איז עס ווי אַ גומענע פּאָדעשווע אָדער ווי גלאָז!

— אַזוי איז עס! — האָט בלושטיין צוגעבאַמקעט.

— איך, פּאַניע בלושטיין, קאָן אייך קויפן אַ טאַלאָן אין משוגענעם־ברוך־פּראַשקערס קיך. דאָרט זיינען אויך דאָ זופּן געדיכטע ווי אַ לעבער, דער לעפל שטייט! מ׳קען שניידן מיט אַ מעסער! אָבער אַצינד וויל איך פון אייך אַ טובה: כ׳וויל איר זאָלט אַזוי גוט זיין און מיר דערלויבן אַרונטערשטעלן די זופּן דאָ אונטער אייער טיש, אַז זיי וועלן קאַלט ווערן וועלן זיי ווערן אַ גאַלער!

— אָבער חזר מיר נישט אין די הויזן! — שרייט אויף אים בלושטיין.

— חס וחלילה! — שרייט נאָך העכער יאַבלאָנקע, — מיינע טעפּעלעך זיינען ריין ווי גאָלד, ווי בריליאַנטן! זאָל איך קרענקען, זאָל איך שטאַרבן! צי אַ צווייטן וואָלט איך היינט געטרויט אַ זופּ! כ׳האָב אַ גומלט איבעגעלאָזט אַ זופּביים צווייטן פּאַרטיער, האָט ער מיט די הענט אַרויסגעפּרעסן די פּאָר פּיצלעך קאַרטאָפל, דער „יעקע״ נאַר! עך, וואָס דער הונגער מאַכט פון מענטש! אונזערע, די פּוילישע יידן, האַלטן זיך נאָך יאַקאַש. אָבער זיי די „יעקעס״ די אַסימילאַטאָרן, זיי זענען אינגאַנצן געוואָרן אויס מענטשן!

— נו, יאָ, נעמט רוביטשעקן פון בערלין, וואָס די דייטשן האָבן אים דאָ אַריינגעשיקט. מיר ווילט זיך לאַכן און וויינען ווען ער דערציילט אַז ער האָט נישט געוואָלט דערציילן זיין קינד, אַז ער איז אַ ייד און דאָס מיידל האָט געהערט צו דער היטלער־יוגנט; וויפל האָס צום ייד האָט מען אין איר דאָרט איינגעפּלאַנצט און פלוצלונג האָט מען זי אַרויסגעוואָרפן פון דער היטלער־יוגנט, אַנטוועגדיק איר אַ געלע לאַטע, מיט געשרייען און זידלערייען: „יודע פּערעקע! יודע! יודע!״ זי האָט געשריגן: „איך בין קיין יודע!״ אין דער היים האָט זי געוויינט: „איך האָב ליב דעם פירער היטלער״. סוף כל סוף האָט ער איר געמוזט דערציילן, אַז ער און איר מוטער זיינען יידן פון דור דורות״. איז היות זי, איז געוועזן איבערצייגט, אַז אַ ייד איז דאָס ערגסטע און שמוציקסטע באַשעפעניש, האָט זי זיך דאָס לעבן גענומען. און זיין ברודער, אַ זקן, האָט זיך דאָ אויך ס׳לעבן גענומען. געוועזן אַ געלערנטער, געוואוסט פון דער גאַנצער וועלט נאָר אַבסאָלוט גאָרנישט פון יידן און יידישקייט. ווען מען האָט אים אַרויסגעשיקט פון דייטשלאַנד האָט ער דאָ בשום אופן נישט געקענט זיך איינלעבן. ער האָט מיר אַ מאָל געזאָגט: „הערן בלושטיין, עס איז שווער צו זיין אַ ייד, עס איז אָבער נאָך שווערער צו ווערן אויס ייד. פון אייך פּוילישע יידן האָט מען צוגענומען די פּוילישע קולטור, זענט איר אָבער געבליבן ביי אייער אייגענער יידישער קולטור. מיך אָבער האָבן די דייטשן אינגאַנצן באַרויבט — קיין דייטש לאָזט מען מיך נישט זיין, אַ דייטש שעם איך מיך היינט צו זיין און קיין ייד קען איך נישט זיין. איר האָט זיך פאַרפאַנצערט מיט אייער אייגענער יידישער קולטור וואָס איך לייד פאַרמאָג דאָס נישט, דאָס איז די שולד פון מיינע עלטערן״. האָט ער פאַרענדיקט מיט אַזאַ טרויעריקן טאָן אַז עס האָט מיר געריסן דאָס האַרץ. און אין דער זעלבער נאַכט האָט ער זיך ס׳לעבן גענומען. און דער ברודער דער „יעקע״ נאַר, חלומט נאָך אים

אַרויסצוגעמען פון קבר און אָוועקפירן אין דער „היימאַט״, אין בערלין, און באַערדיקן אין „פאַמיליען גראַבען״.

און אַצינד איז ער געוואָרן אַ מסור, ער טראָגט אַלצדינג צו צום „קעראָוו־ניק״ און גנבעט און רוצחט ביי יעדן איינעם ס׳שטיקל ברויט, אָדער דאָס שטיקל קאַרטאָפל פון דער זופּ אַרויס. אויס מענטש נעבעך געוואָרן...

אַזוי ווי בלושטיין האָט גערעדט האָט דערווייל יאַבלאָנקע אַרויסגעגראַבלט פון בוזעם אַ פלעשעלע סאַכאַרין און ער האָט אים איבערגעריסן:

— איר זעט פּאַניע בלושטיין — ווייזט ער אים דאָס פלעשעלע — איך גיב אייך גאַנצע פינף סאַכאַרינקעס פאַר איין „רומקע״. (אַ מאַרק מיט רומקאָוסקיס אונטערשריפט).

בלושטיין גיט אים אַ „רומקע״ און יאַבלאָנקע עפנט אויף דאָס פלעשעלע און מיט אַ פּיטשינקע לעפעלע ציילט ער אים אַריין אין אַ קליינטשיק שטיקעלע פּאַפּיר: איינס, צוויי, דריי.

בלושטיין קוקט זיי אָן און זאָגט: גזלן, גיט מיר גאַנצע נישט דריי פּערטלדיקע.

— ווי, וואָס, ווען?

— דרייט זיי איבער. איר זעט, אַז אויף דער אַנדערער זייט פעלן שטיקלעך.

— נאָט, דאָ האָט איר, איך גיב אייך צו צוויי פּערטלעך, איז שוין גוט?

— גוט, גוט! מיט אַ גאַנצער סאַכאַרינקע איז דער טאָפּ קאַווע זיס ווי האָניק. — ער וויקלט איין דעם סאַכאַרין אין עטלעכע שטיקלעך פּאַפּיר און ער באַהאַלט דאָס ווי אַן אוצר.

— פון וואַנען האָט איר אַזויפיל פּאַפּיר, פּאַניע בלושטיין? גיט מיר אויך אַ עטלעכע — בעט ער אים.

— נאַדיר, פּאַפּיר זאָל איך אים גאָר געבן, איך אַליין האָב מיר דאָס קוים מיט צרות געשאַפן. איר דערציילט מיר בעסער עפּעס נייעס, איר קומט דאָך פון דער גאַס, וואָס הערט מען?

— ס׳איז גוט! — ענטפערט יאַבלאָנקע מיט פרייד — איר הערט דאָך שיסן? דאָס מישן זיך אויס אַלטע ביקעס מיט יונגע קעלבלעך...

בלושטיין קוקט אויף אים צעטומלט און פּטאַקול, וואָס האָט די גאַנצע צייט געשריבן אין בוך, האָט זיך אויך אָנגערופן:

— וואָס הייסט דאָס?

— פאַרוואָס פאַרשטייט איר נישט? — ענטפערט יאַבלאָנקע — זיי האָבן שוין מאָביליזירט איבער זעכציק יאָריקע זיידעס און אונטער זעכצן יאָריקע יונגלעך — אַלטע ביקעס מיט יונגע קעלבער: זיי מאַכן „טשוויטשעניעס״ (איבונגען) אין מאַני־וואַלד און אין לאַגיעווניקער־וואַלד. דאָס איז שוין דעם „מאַלאַזשס״ (היטלער) לעצטע מאָביליזאַציע, מער האָט ער שוין נישט! נאָך דעם האָט ער שוין נישט מיט וואָס צו פייפן... זעט נאָר דורכן פענצטער צי דער אינזשיניער גייט נישט. איר זאָלט מיר איינשרייבן די פולע שעהען. מען האָט אים אין דרערד דעם „קייסער״ רומקאָווסקין מיט זיי אינאיינעם!

בלושטיין קוקט אַרויס דורכן פענצטער: — קענסט גיין ס׳איז קיינער

נישטאָ אויפֿן הויף, נאָר טאָמער זעט ער דיך, זאָלסטו זאָגן, אַז דו ביסט אַריינ־געקומען זען ווי שפּעט ס׳איז, דו ווייסט דאָך... — יאַבלאָנקע איז אַרויס אין פֿאַבריק אַריין.

עס איז שטיל אין דער פּאַרטיערניע, עס הערט זיך דער ריטמישער טיק־טאַק, פֿונעם וואַנט־זייגער. בלושטיין שרייבט ווייטער די ליסטע און ער רעדט צו זיך: „ווי לאַנג נאָך וועל איך מוזן אָפּנאַרן דעם אינזשיניער און רומקאָווסקיס־„מלוכה״?״ דאָס האָט געמיינט איינצושרייבן יעדן איינעם די פֿולע שעהען, אַרויסלאָזן די אַרבעטער אין מיטן דער אַרבעט אָפּצונעמען די זופּ אָדער די „ראַציע״. סוף כל סוף קען ער דאָך אַריינפֿאַלן — שוין עטלעכע יאָר ווי עס ציט זיך די מלחמה און מען זעט נישט קיין סוף!...

פּטאַקול רוקט אַוועק דאָס בוך און מאַכט עס צו נערוועז מיט אַ שאָס, ער לייגט אויך אַוועק די פּעדער — אַ דו אַלטע כאַלערע! — זאָגט ער צום זייגער אויף דער וואַנט — דו דעצידירסט ווען איך זאָל עסן ס׳ביסל זופּ; דער קאָפּ דרייט זיך מיר ווי אַ קאַרוזעלע, און דער מאָגן ציט מיך אין דרערד אַריין. אויף היינט האָב איך גענוג פּאַניע בלושטיין!

פּטאַקול איז אַרויסגעגאַנגען און בלושטיין האָט אויפגעמישט אַ יידיש בוך און געלייענט. און פֿון יענער פּאַרבערײַ און פֿון דעם „רעסאָרט 76״ האָט זיך געהערט דער גערויש און סאַפּערײַ פֿון די מאַשינען.

די „גנבה״

דער חבר זיידע מיט די אַנדערע „צוויי פּיסיקע פּערד״, האָבן געברענגט מיטן וואָגן עטלעכע זעק „זאַמיאַטקעס״. ער האָט איבערגעגעבן, אַז מען האָט אים געזאָגט: „שוין! דאָס איז ס׳לעצטע מאָל! „רעסאָרט 76״ וועט מער קיין „זאַמיאַטקעס״ נישט באַקומען״.

איז געוואָרן אַן אומרואיקע שושקערײַ צווישן די אַרבעטער, וואָס זענען באַשטאַנען פֿון מענער, פֿרויען און קינדער:

— מיט וואָס וועלן מיר אַ צינד איינשטילן דעם הונגער?

— איך וואָלט אַצינד איינגעשלינגען אַ פֿולן טאָפּ „קלעיק״ (קראַכמאַל־זופּ) פֿון זאַמיאַטקעס.

— איך וואָלט מיר אַצינד ס׳לעבן דערהאַלטן מיט אַ „באַבקע״ פֿון קאַרטאָפֿל־שאָלן.

— איך גיב אייך אַוועק אַלע קלעיקס און אַלע באַבקעס פֿאַר איין „גוליאַזש״ פֿון „פֿליאַקעס״.

— אָבער שלמה פֿיין ברויך נישט די „מעדני מלאכים״.

— הם, שלמה פֿיין? דער גראָבער בויך? ער טראָגט „אים״ (דעם קעראָווניק) אונטער מסירהלעך, ער טראָגט אים אַהיים די גנבהלעך, ער טראָגט אפֿילו פֿון אים דעם נאַכט־טאָפּ! פֿאַר דעם מסור האָט ער אַלץ, דער „שמייסער״! (קעראָווניק): זופּן־טאַלאָנען, קאַלאָציעס...

— פּיין מיינט נאָך אַלץ, אַז ער וועט איבערלעבן די מלחמה און אַז די פאַבריק וועט צוריק געהערן צו אים.

— איך שלאָג פאָר, אַז מען זאָל נעמען די „זאַמיאַטקעס" אין טעפּ, אָבער דער עיקר זיך היטן פאַר דעם מנובל פּיין, דעם שפּיצעל!

— יאָ, ער איז גערעכט, אין טעפּ, — האָבן טייל אונטערגעהאַלטן.

— ס'איז דען אַן אונטערשיד אין וואָס מען נעמט? סיי ווי ווערט מען דאָך ביים אַרויסגיין רעווידירט.

„מיר — האָט זיך אָנגערופן חבר זיידע — זיינען דאָך סיי ווי פאַר'משפּט אויף טויט דורך הונגער און שווערע אַרבעט. וועלן מיר נישט באַצייטנס איינשטעלן ס'לעבן וועלן מיר זיכער נישט איבערלעבן".

איז דעם ישיבה־בחור זילבערבערג איינגעפאַלן אַזאַ פּלאַן:

„הערט יידן — האָט ער געזאָגט סודותדיק — דער קעסל, וואו מען קאָכט די „זאַמיאַטקעס" אויף שפּירט איז הויך, טיף און ברייט, יאָ? וועלן מיר אין קעסל אַריינהענגען אַ טאָרבע און אָנשטאָט צו שיטן אין קעסל וועלן מיר אויך שיטן אין דער טאָרבע און מיר וועלן זיך איינטיילן גלייך אויף גלייך".

דער פּלאַן איז אַלעמען געפעלן געוואָרן. געזאָגט און געטאָן. שאַפּל נאָך שאַפּל האָבן זיך איינגעגעסן אין די זעק ווי ציין: איין שאַפּל אַרויס דער צווייטער אַריין און פולע עמערס „זאַמיאַטקעס" זיינען איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. זילבערבערג איז געשטאַנען אויף דער לייטער ביים קעסל, וואו ער האָט אַריינגעהאַנגען אַ טאָרבע. ער האָט איבערגענומען די פולע עמערס און זיי אַריינגעשיט סיי אין קעסל און סיי אין דער טאָרבע אַריין.

אין אַ ווינקל איז געשטאַנען באַהאַלטן דער קעראָווניק, אינזשיניער יעזשי פּערסט, און שפּאַנירט צי מען אַרבעט פלייסיק, צי מען גנבעט נישט און ער האָט פעסטגעשטעלט: ניין, מען „ביגלט" (גנבעט) נישט. ס'גייט נאָרמאַל, אַלץ גייט אין קעסל אַריין.

די קעסלען קאָכן, זידן, סאָפּען, בלאָזן זיך, דער באַטריב (פאַבריק) איז אָנגעפילט מיט אַ וואָלקן שטיקנדיק־גיפטיקן דאַמף.

דער ישיבה־בחור, זילבערבערג, רייבט זיך די הענט פון פריד: „יידן, ס'איז גוט! ס'גייט גוט ברוך השם, ווי געשמירט, ס'איז שוין פול, אַז מען קאָן שוין מאַכן הבדלה! איר שטייט אויף „צונג" און מיר האָבן עס כהרף עין".

צוויי אַרבעטער האָבן געקוקט צו דער טיר און האָבן צחאָמען אַ זאָג געטאָן: „דאָבזשע! גוט".

זילבערבערג האָט אַרויסגעצויגן פון קעסל אַ ווייסע טאָרבע. צוויי פאָר הענט האָבן זי אונטערגעכאַפּט, שנעל אַריינגעלייגט אין אַ פאַס און צוגעדעקט מיט אַ שוואַרצער שמאַטע.

אין אויגנבליק איז אָבער אויסגעוואַקסן דער קעראָווניק:

„וואָס האָט איר דאָ פאַרשטעקט?!" האָט ער געצאַרנט.

אַלע זענען געבליבן ווי אָפּגענומענע. יעדער האָט געוואָלט, אַז די ערד זאָל אים איינשלינגען. פאַר זייערע אויגן האָט אַ שוועב־געטאָן: פּאָליציי.

תפיסה, „טשאַרניעצקיעגאָ", מערדערישע קלעפּ, שלעפּן פּעסער פּעקאַליע (צואה) און אַרויסגעשיקט ווערן פון געטאָ. וואו? וואוהין?

„אַלזאָ! וואָס האָט איר דאָ באַהאַלטן!!"

קיינער האָט נישט געקאָנט די אויגן אויפהייבן.

דער קעראַוווניק איז צוגעלאָפן צום פּאַס, אַרויסגענומען די שמאַטע:

„זאַמיאַטקעס?! גנבים! ביגלער! ביי מיר וועט איר אַלע פאַרפוילט ווערן אין תפיסה! איך וועל אייך אַלע אַרויסשיקן פון געטאָ!"

אַלע זענען געשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן. סעקונדן האָבן זיך געצויגן ווי יאָרן.

פּלוצלינג האָט ער באַפוילן: „אַלבערסקי! זאַיאַנץ! נעמט אַרויס די טאָרבע פון פּאַס און שיט אַריין די „זאַמיאַטקעס" אין קעסל אַריין! נאַר שנעלער!"

די צוויי אַרבעטער האָבן מיט ציטערנדיקע הענט און מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן גיך אויסגעפירט זיין באַפעל.

* * *

נאָך עטלעכע טעג נישט באַקומען די צוגאָב־זופּן, האָבן די „צוויי פּיסיקע פערד", זיך באַראַטן צי זיי זאָלן אַריינגיין צום קעראַוווניק אים בעטן.

איינער האָט געזאָגט: „איך פיל, אַז פון הונגער וועל איך אָוועקפאַלן אין מיטן שלעפּן דעם וואָגן".

דער חבר זיידע האָט זיך אַריינגעמישט: „אַן אַרבעטער מוז האָבן האָנער, ער טאָר זיך נישט בייגן פאַר דעם קעראַוווניק? הונגערן און אויסהאַלטן!"...

דער רויט־געלער יאַבלאָנקע, איז אים אַריינגעפאַלן אין די רייד: „זיידע וויל מיר זאָלן אָוועקפאַלן ווי די הינט! וואָס הייסט היינט האָנער?! — האָט ער זיך צעשריגן — ס'איז אַ געטאָ! האָנער הייסט אַלצדינג צו טאָן, אַז מען זאָל קאָנען די מלחמה איבערלעבן! און דערנאָך נקמה נעמען אין דעם הורן־זון!"

בקיצור: זיי האָבן באַשלאָסן יאָ אַריינצוגיין אים בעטן ער זאָל זיי צוריקגעבן דע „צוזאָץ" (צוגאָב־זופּ), נאָר דער חבר זיידע זאָל מיטגיין און ער זאָל ריידן.

* * *

פאַרנאַכט נאָך דער אַרבעט האָט דער קעראַוווניק זיך פאַרשלאָסן אין זיין קאַבינעט; זיך אָפּראַזירט, איינגעשפּריצט מיט קאָלאָנסקי, אָנגעפּודערט, מיט אַ האַנט־שפּיגל, באַטראַכט זיין נאַרוואָס באַניייטן אָנצוג. „מיר איז היינט וואוילער, ווי אַ קייסער — האָט ער זיך געטראַכט — וואָס פעלט מיר דען? אַלץ גיט מען מיר: די בעסטע וועש, די בעסטע מלבושים, די בעסטע אַלערליי שיך, פון שטיוול ביז שטעק־לאַטשן, אַלערליי פליישן. אַלע קעראַוווניקעס מוזן צו מיר אָנקומען נאָך שפּירט. און די שענסטע נקבהלעך! די מיידלעך ווילן נישט שטאַרבן פון הונגער".

ער האָט אַ בליק געגעבן אויפן האַנט־זייגערל: „יאָ, זי קומט באַלד". ער האָט געהאַלטן אין איין קוקן צו דער ביי־אויסגעהאַקטער הינטער־טיר, וואָס האָט געפירט אין אַ צווייטן הויף אַריין און האָט געטראַכט: „אַצינד וועלן מיינע

אַרבעטער נישט אַזוי לייכט קאָנען זען מיינע גנבהלעך און מיינע נקבהלעך". ער האָט פאַררויכערט. „ווער איז נאָך זוכה אין געטאָ דאָס צו האָבן? „פאַפיראָסן זענען טייערער ווי בריליאַנטן"; פלוצלינג האָט אין זיין מוח אַ בליץ־אויף געטאָן זיין ווייב, די בלאָנדע מאַרישע. „קאָן זי אַמאָל נישט אונטערקומען? אָ, ניין! זי ליבט זיך אַצינד מיט איר קעראָוניק פון שטרוי־רעסאָרט. דער דאָזיקער הער פאַרבער, האָט זיך נאָך איר געיאָגט נאָך פאַר דער מלחמה, ווי אַ הונט נאָך אַ סוקע! ער איז דער אמתער הורן־זון! איך מוז מיין מאַרישען וויזן, אַז איך האָב מער נקבות, ווי זי מענער. ניין, מיך וועט זי נישט אַריבעריאָגן!" ער האָט צוגערוקט ס'טישל צום טאַפטשאַן און אַרויפגעשטעלט ליקער און שפּירט און עטלעכע טעלער. „יאָ, זי קומט באַלד, די פריילין איַיגער, זי איז אַ וואונדערלעכע שיינהייט, זי איז נאָך זיכער אַ בתולה. אָך, צו וואָס דער הונגער דערפירט. דאָס איז דער ווילן צו לעבן". ער שפּאַצירט איבערן קאַבינעט הין און צוריק און פילאָזאָפירט: „איך ווייס נישט, וואָס דער מאָרגן קאָן ברענגען, אויסנוצן מוז מ ע ן דאָס ביסעלע לעבן. „דאָס לעבן איז אַזוי ווי אַ קינדער־העמדל — קורץ און באַשיסן" — זאָגט געטהע. ער האָט געהערט אַ דעליקאַט קלאַפּן אין דער ניי־אויסגעהאַקטער הינטער־טיר. ער האָט אויפגעצאַפּלט פון תאווה און פרייד: ער האָט אַרויסגענומען דעם שליסל פון דער קעשענע און מיט אַ שמייכל פון צופרידנקייט געעפנט די טיר.

* * *

אויף די פענצטער אַראָפּגעלאָזט שוואַרצע פאַרטונקלונגען. אין קאַבינעט איז פינצטער. אין ווינקל לעבן דעם לוקסוס־בריטן טאַפטשאַן (וואָס דער קעראָוניק פון טאַפּעצירער־רעסאָרט האָט אים צוגעשטעלט פאַר שפּירט), שטייט אַ טישל און אויף אים אַ פּראָזשעקטאָר, וואָס באַלייכט: אַ ווייס טישטוך, אַ טעלערל מאַרך־פּולווער, אַ טעלערל פליטשלעך פערד־וואורשט, אַ טעלערל ברוינער צוקער און אַ מענערישע האַנט, וואָס גיסט ליקער אין צוויי גלעזעלעך אַריין.

— „פּי דזשיוווקאָ! טרינק, מיידל! נאַ זדראָוויע! צום געזונט!"

— „צום געזונט!" — ענטפערט אַן אידעלע פרויען־שטימע.

ביידע געפינען זיך אויפן טאַפטשאַן.

— „פאַרבייס מיט אַ לעפעלע מאַרך־פּולווער. דאָס וועט דיר אַזויפיל געבן ווי אַ פערטל פונט גענדזן־שמאַלץ אָדער חזיר־שמאַלץ, אין דעם געפינען זיך קאַלאָריען. קאַלאָריען האַלטן אויף דעם קערפער. דער מאַרך־פּולווער איז „מיינס" אַ דערפינדונג. און ליקער קרעפטיקט! דער ליקער איז אויך „מיין" דערפינדונג. עס און טרינק, וועסטו גוט אויסזען".

„איך דערכאַפּ מיר טאַקע ס'האַרץ, שוין יאָרן ווי איך האָב נישט פאַרזוכט אַזעלכע מאכלים. זינט איך בין אין געטאָ, הונגער איך, מיין שפייז איז באַר וואַסערדיקע זופ".

ער גלעט זי איבער דעם קאָפּ, קושט זי און זי זאָגט צו אים צערטלעך:

„יעזשי, איך וויל דו זאָלסט מיר געבן „בעקעריי", אָדער „קאָלאַציעס".

„בעקעריי", איז געווען: פיר וואָכן כלמורשט צו אַרבעטן אין אַ בעקעריי, כדי יעדן טאָג צו באַקומען אַ האַלבן קילאָ ברויט און יעדע וואָך אַ

ברויט פון צוויי קילא. „קאַלאַציעס", האָט באַטייט: פיר וואָכן מיטאָקער אין אַ ספּעציעלער קיך: אַ זופּ געקאָכט אויף פערד־ביינער, אַ שטיקל געמאָלן פערד־פלייש און אַ „יאַושינקע" (צימעס פון גרינצייג). די דאָזיקע פּרעמיעס זענען געשאַפן געוואָרן פאַר די שווער אַרבעטנדיקע, זיי זאָלן קאָנען אַרויסגעבן די פּראָדוקציע. אָבער די קראַנקע האָבן אויסגעטיילט וועמען זיי האָבן געוואָלט. לויטן געזעץ איז דאָס נישט דערלויבט געווען.

— „בעקעריי" אָדער „קאַלאַציעס" גייט נישט אַזוי לייכט", האָט ער איר געענטפערט.

זי ענטפערט אים מיט זינגען דאָס באַרימטע געטאָ־לידל:

„אַז דער קראַנקע וויל איז אַ קליינינקייט,
אַ קליינינקייט,
אַלץ גייט מיט דעם קראַנקס כוח,
אַז דער קראַנקע וויל — שיסט אַ בעזים אויך!"

דאָס האָט אים הנאה געטאָן. האָט ער געזאָגט באַרימעריש: „אַזוי איז עס, מיין ליבע, אַז דער קראַנקע וויל שיסט אַ בעזים אויך! כאַ־כאַ־כאַ". ער נעמט זי אַרום און גיט איר אַ קוש אין פּנים.

זי קלאַפּט אים מיטן צייג־פינגער אין דער גאַמבע און מיט אַ פּיעשטשנ־דיקער שטימע זאָגט זי: „מיין יינגל! יינגל, בינגל, צינגל! — זי דריקט־צו איר פּנים צו זיין פּנים — אַ, ווי אַן אָנגענעמענער ריח! פון וואַנען האָסטו היינט אַזאַ גוטן פודער און אַזאַ גוטן פּערפום?"

„הם, אויף דעם בין איך דאָך עפּעס אַ קראַנקע. פאַר „מיינע" דערפינ־דונגען, צו מאַכן פון אַפּפאַל שפּירט, ליקער און מאַרד־פּולווער באַקום איך אַלעס!" „איך וועל דיר געבן „בעקעריי", איך וועל מאַכן, אַז דו זאָלסט האָבן פיר וואָכן צו עסן ברויט צו דער זעט, אָבער דו מוזט צו מיר אויך זיין אַ גוטע".

„איך בין דאָך אַ גוטע".

ער פאַלט אין אירע אָרעמס און זי טראַכט דערביי: „כ'וועל פיר וואָכן קאָנען ברענגען מיין קראַנקער מאַמען אַ שטיקל ברויט יעדן טאָג". ער קושט זי אין פּנים און האַלדזט זי. זי ווערט אָנמעכטיק און פאַלט אַנידער אויפן טאַפּטשאַן. ער פאַרלעשט דעם פּראָזשעקטאָר. עס ווערט פינצטער, חושך.

„אַ, ניין! טו דאָס נישט!" — האָט זי אויסגעשריגן אין שרעק. און זי האָט צוריק אָנגעצונדן. — „אַלץ יאָ, אָבער אַזוי ווייט נישט" — האָט זי געזעדט מיט ציטער און מיט געבעט אים געגלעט איבערן קאָפּ — „איך בין נאָך אַ מיידל, איך האָב ליב אַ יינגל. דאָס איז מיין ערשטע ליבע. די דייטשן האָבן אים ערגעץ פאַרשיקט אויף אַרבעט, איך וויל בלייבן אַ ריינע, פאַר אים, פאַר מיין ליבלען".

ער האָט פאַרשטאַנען, אַז לייבל לעבט שוין נישט, אָבער ער האָט זי נישט געוואָלט אַריינברענגען אין טרויער כדי צו קענען אין איר דערוועקן די תאווה האָט ער איר געענטפערט:

„זיי נישט קיין נאַר, לייבל וואַרט דאָרטן אויך נישט אויף דיר, ער האָט דאָרטן גענוג אַנדערע מיידלעך".

ער האָט אָנגעגאָסן נאָך צוויי גלעזלעך שפּירט און איר דערלאַנגט: „טרינק! שפּירט דערהרגעט אַלע מיקראָבן". זיי האָבן געטרונקען. און ער האָט זי געפרעגט: „נאָך וואָס אייגנטלעך ביסטו געקומען?"

טרערן זענען געבליבן שטיין אין אירע אויגן און זי האָט גערעדט מיט וויטיק: „מיין פאָטער איז געשטאָרבן פון הונגער. מיר זענען געווען זעקס קינדער; זענען פינף קראַנק געוואָרן. איך איינע מיט מיין מאַמען זענען געבליבן, וויל איך איר העלפן; איך וויל מיר זאָלן איבערלעבן. זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר פון אונדזער משפּחה..."

„דו וועסט איבערלעבן, איך וועל שוין זען, אַז דו זאָלסט איבערלעבן, דו זיי נאָר צו מיר אַ גוטע. דאָס וואָס דו האָסט ביי מיר אויפגעגעסן און אויסגעטרונקען איז היינט ווערט אַן אוצר, פאַר קיין געלט קאָן מען דאָס נישט קויפן. פאַר דעם דאַרף מען באַצאָלן..." ער כאַפּט זי אַרום מיט שיכורער תאווה און זי זאָגט צו אים מיט געבעט: „קוש מיך, האַלדז מיך — אָבער נישט דאָס!... ניין! ניין! איך וועל בלייבן אַ ריינע פאַר מיין מאַן, פאַר מיין לייבלען"...

„זיי נישט קיין נאַר" — איז ער אַריינגעפאַלן אין די רייד און האָט פון איר אָנגעהויבן אַראָפּצורייסן די מלבושים. זי האָט זיך מיט אים געראַנגלט...

פּלוצלינג האָט זיך דערהערט אַ שטאַרק קלאַפּן אין דער פאַרנטדיקער טיר. ביידע האָבן זיך דערשראָקן. זי איז אויפגעשפּרונגען און זיך באַהאַלטן אין אַ ווינקל. איר גאַנצער קערפּער האָט געציטערט פון שרעק.

ווען די באַלעגאָלעס זענען צוגעקומען צו דער טיר פון קעראָווניקס קאַבינעט און האָבן געזען, אַז זי איז נישט פאַרשלאָסן פאַרנט אויפן פרענט, נאָר אינעווייניק פאַרלייגט אויפן קייטל, האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז ער איז אינעווייניק. זיי האָבן זיך דערפרייט, וואָס ער איז דאָ, וועלן זיי מיט אים קאָנען רעדן וועגן די צוגענומענע זופּן. האָבן זיי געקלאַפּט אין דער טיר.

ווען קיינער האָט נישט געענטפערט, האָט חבר זיידע אַ זאָג־געטאָן: „אַזוי ווי אַ הונט! שוין ווידער אַ נייער קרבן! אַן אמתע חיה"! נעמט אייך דאָס גוט אין זין אַריין — דער טאָג פון באַפרייאונג וועט אויך זיין דער טאָג פון נקמה! קומט, לאָמיר גיין!"

זיין זענען צוריקגעגאַנגען שווייגנדיק, נאָר דער תמיד פריילעכער רויט־געלער יאַבלאָנקע, האָט זיך אויף זיין שטייגער אונטערגעברומט דאָס געטאָ־לידל:

„ווער עס האָט „פּלייצעס" שטאַרקע
דער האָט אויף זיך אַ מאַרקע,
האָט אַ פּאָסטן דעם גרעסטן
צו פרעסן פון שענסטן און בעסטן
האָט נקבהלעך אָן אַ שיער
וואו ער גייט זיך נאָר אַ ריר".

קיינער האָט זיך צו זיין זינגען נישט צוגעהערט. יעדער איז אַהיימגעגאַנגען פאַרדאגהט אין זיין הונגעריקער שטוב, וואו עס האָט זיך נישט געפונען קיין קרישקעלע שפּייז.

אויפן מאַרק אין געטאָ

אַ פּוסטער מאַרק. פון אַלע זייטן הייזער. פון איין זייט ציט זיך אַ לאַנגע גאַס און פון די אַנדערע זייטן שניידן זיך געסלעך.

פאַר דער מלחמה האָבן דאָ צעוואַקסענע טאָפּאָל־ביימער באַצירט די גאַסן. איידער די געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן און אַרומגעצוימען מיט שטעכנ־דיקע דראָט, האָבן די דייטשן געלאָזט אויסהאַקן די ביימער, כדי יידן זאָלן נישט אַמאָל הנאה האָבן פון אַ גרין בלעטל.

דער ברוק איז צעריסן. עס שטייען בלאָטעס אין וועלכע עס שפּיגלען זיך די שטראַלן פון דער זון.

אין מיטן מאַרק שטייען טויט די געמויערטע האַלעס, וואָס וואַרפן אַן אַ מורא און שאַפן אַ בענקשאַפט נאָך דעם ערשט געוועזענעם „אַמאָל", וואָס זעט שוין אויס ווי אַ פאַנטאַזיע. פאַר דער מלחמה איז דאָ געווען פול מיט יידישע קראָמען פון אַלערליי סחורות אין דער וועלט. מען האָט דאָ געקאָנט טויב ווערן פון די געשרייען, מיט וועלכע די סוחרים האָבן גערימט זייער סחורה און פון דער מוזיק פון פאַטעפאָנען און פון די קאַטאַרינקעס און קונצן־מאַכער און פונעם געזאַנג פון די בעטלערס — דאָס אַלץ האָט זיך אויסגעמישט מיט קללות און ניבול־פּה פון שיכורים.

אַצינד, דער מאַרק איז פּוסט, טויט. ער וואַרפט אַן אַן אימה. לעבן דעם טויטן פלומפּ שטייען די היינטיקע „סוחרים", זיי האַלטן זיך אין איין אומ־קוקן, אויס מורא צי עס קומט נישט אונטער רומקאָווסקיס פּאָליציי.

דער גרעסטער טייל „סוחרים" זיינען קינדער. עס זיינען דאָ אויך מענער און פרויען. די קינדער גייען באָרוועס, די דערוואַקסענע גייען אין טרעפּעס (האָלץ־שיך), יעדער איז באַהאַנגען מיט אַ טאַץ און פון יעדנס לינקער ברוסט פלעקן אַראָפּ געלע לאַטעס, אין אַ פאָרעם פון אַ מגן־דוד.

אַן אויסגעדאַרט, אויסגעבלייכט יינגעלע, האַלט אַ פלעשעלע סאַכאַרין אין זיין סקעלעטן הענטעלע און זינגט אויס מיט זיין שוואַך שטימעלע, מיט אַ טרויעריקן ניגון אַ ליד, וואָס ער אַליין האָט געשאַפן:

„סאַכאַרין, סאַכאַרין,
אָריגינעלער סאַכאַרין,
סאַכאַרין, סאַכאַרין,
פינף פאַר איין מאַרק סאַכאַרין!..."

„נו, ווער מען געבן? ווער קויפט? קויפט, קויפט!"

אַן אַכט־יאָריק יינגעלע אין צעריסענע הויזן און אין אַ צעפליקט העמד, מיט אַ ווילד באַוואַקסענעם קאָפּ, שטייט אָנגעלענט אויף אַ שטעקן, ווי אַ קראַנקער זקן. ער האַלט אַ פעקעלע געלע לאַטעס און קרעכצט אויס: „לאַטעס! לאַטעס! ביליק! די שיינע לאַטעס! גאָלדענע לאַטעס! נאָר דרייסיק פעניק אַ פּאָר! קויפט! קויפט! ביליק! ביליק!"

אַן אויסגעבלייכט מיידעלע, מיט אַ פּנים פון אַ לאַלקע, מיט לעבעדיקע

שוואַרצע אויגן, די בּאַרוועסע פּיסלעך דין ווי צינדהעלצלעך, טראָגט אַ הילצערן קעסטעלע פון פּאַרנט, אָנגעהאָנגען מיט אַ שטריק איבּערן האַלדז און זינגט אויס מיט אירס אַ טרויעריקן ניגון: „איריסן, איריסן — ווייזט זי אויפן קעסטעלע — איריסן! גרויסע קלעצער! גאַנצע בּעלקעס! זיי ליגן אַ שעה אין מויל!... דאָס איז אַ רפואה די מלחמה איבּערצולעבּן! נו, ווער קויפט?"

אַ מיטליאָריקער ייד אין אַ שוואַרצער לאַנגער געהאַקטער קאַפּאָטע, אָן אַ בּאָרד (די דייטשן האָבּן געצוואונגען די יידן אָפּצושערן די בּערד), און אין אַ מאַטשעיאָווקע, האַלט עטלעכע בּלעכלעך אין איין האַנט און עטלעכע קוויט־לעך אין דער צווייטער און רופט אויס מיט אַ תהילים־ניגון: „די שטוב צו בּאַלייכטן, אָן אַ שרעק! בּיליק! בּיליק! נאָר אַ פּאָר פּעניק!" דאָס איז זיינס אַן אייגענע דערפינדונג. די ווערטער — „די שטוב צו בּאַלייכטן אָן אַ שרעק" חזרט ער אַ סך מאָל איבּער אַקצענטירנדיק, מחמת פּאַר אַרויסשלאָגן אַ פּאַסיקל ליכט האָבּן די דייטשן נישט איין ייד געשיקט צום טויט.

מאַן און ווייבּ — אַ גייענדיקע קראָם. בּיידע זיינען בּאַהאָנגען מיט מלבּושים, וועש, שיך און געפּעס. דרייען זיך הין און צוריק. דער מאַן רופט אויס: „מלבּושים, וועש, שיך און הויז־חפצים אויף אויסצוצאָלן אויף ראַטעס!"

„אויף אויסצוצאָלן מיט פינף דעקאַ בּרויט אַ וואָך!" — פאַרענדיקט ס'ווייבּ — „נו, ווער קויפט?"

די דורכגייער איילן שנעל אַדורך, קוקן זיך נישט אום אויף די סוחרים. רופט זיך אָן דער דערפינדער פון די לעמפּעלעך אָן אַ שרעק: „ס'ווייזט אויס אַז מיר זיינען הייליקע מענטשן, יעדער פון אונדז איז אַ רואה ואינו נראה — מיר זעען זיי, מיר רופן אויס אונדזער סחורה און זיי זעען אונדז נישט. אוי! — גיט ער אַ שווערן זיפץ — אַז גאָט האָט געוואָלט שטראָפן די לאָדזשער יידן, האָט ער זיי געגעבּן אַ מלך, אַלץ איז זיינס: „מיינע רעסאָרטן, מיין געטאָ, מיין פּאָליציי, מיינע בּאַאַמטע, מיינע אַרבּעטער, מיינע קאָאָפּעראַטיוון, מיינע פייערלעשער, מיין שפּייז, מיינע יידן!" שפּעט ער נאָך רומקאָווסקין ווי ער רעדט אויף זיין ליטווישן לשון און ער אַקצענטירט מיין און מיינע. „אַלץ איז זיין! מיין ווייבּ איז אויך נישט מיין — נאָר זיין! ווי האָט געזאָגט דער משוגענער? — אין מיין געטאָ גיבּט ניט קיין פּריוואַט־אייגנטום — אַלץ איז מיין!"

„אין קליינינקייט" — איראָניזירט דער מלבּושים־סוחר — „אַ „קייסער"! מיט אייגן געלט, מיט זיין אונטערשריפט, אַן אייגענע פּאָסט, מיט זיין בּילד אויף די פּאָסט־מאַרקן. זיין בּילד הענגט אין אַלע אַמטן. אייגענע מיניסטאָרן — אינערלעכע און אויסערלעכע, אַ גאַנצע „מלוכה"! שוין צוויי טויזנט יאָר ווי יידן האָבּן נישט געהאַט די זכיה דאָס צו האָבּן. כאַ, כאַ, כאַ". — צעלאַכט ער זיך און אַלע לאַכן מיט.

„נו, יאָ — וואַרפט איינער צו — ער טראָגט נעבּעך אַ פּאַפּירענע קרוין, דער משוגענער!"

„יאָ, יאָ!" חזרן אַלע איבּער.

„אַזאַ יאָר אויף מיר — מישט זיך אַריין דאָס יינגעלע מיטן סאַכאַרין

— ווי עס זיינען געווען גערעכט די יידן, וואָס זיינען דעם ערשטן זומער צוגעגאַנגען צו די דראָטן מיט גרויסע אויפשריפטן: „מיר ווילן נישט קיין יידישע רעגירונג! מיר ווילן, אַז די דייטשן זאָלן איבערנעמען די מאַכט אין געטאָ!...” אָט ביי די דייטשן וואָלטן מיר כאָטש באַקומען דאָס, וואָס זיי שיקן אַריין און רומקאָווסקיס גנבים גנבענען אַראָפּ די סמעטענע מיט די מילך און אונדז גיבן זיי ס'וואַסער! וויפל וואָכן האָט שוין רומקאָווסקי נישט אַרויסגעגעבן קיין ראַציע?!...” (שפּייז־צעטיל).

„אַז דער משוגענער רעדט צו די אַרבעטער — איראָניזירט ווידער דער סוחר פון מלבושים — זאָגט ער: „איך האָב גענוג צו עסן און גענוג אַרבעט!” ער האָט גענוג צו פרעסן און מיר האָבן גענוג אַרבעט”.

„און אַז דער משוגענער וועט שוין אַרויסגעבן אַ ראַציע, איז דען דאָ ביי וואָס אָפּצוקאָכן?” — מישט זיך אַריין זיין ווייב.

„איר האָט זיך באַדאַרפט פאַרזאָרגן מיט אַ פּאַרטיי, פּאַרטיי־מענטשן זיינען יאָקאָש פאַרזאָרגט... זיי הונגערן נישט אַזוי...” — מישט זיך אַריין דאָס יינגעלע מיטן סאַכאַרין.

„אַלטער קאָפּ! — ענטפערט זי אים מיט כלומרשטן כעס — די אייער זיינען היינט קליגער פון די הינער!”

פּלוצלונג איז אָנגעקומען אַ יונגערמאַן מיט פּלאַקאַטן און אַן עמער קלייסטער, מיט אַ באַרשט און ער האָט אויפגעקלעפּט אַ פּלאַקאַט אויף דער וואַנט. אַלע האָבן אים אַרומגערינגלט.

— אַ ראַציע! מזל־טוב! מען טיילט ראַציעס! — שרייט מען אויס מיט פרייד.

יעדער ציט אַרויס אַ בלייפעדער מיט אַ שטיקל פּאַפּיר כדי אָפּצושרייבן פון פּלאַקאַט. אַרום פּלאַקאַט שטייט אַ גאַנצע קופּע. מען שטופּט זיך, מען שטויסט זיך, איינער קריכט אויף דעם צווייטן צו זען דאָס גליק. די הערצער זיינען דערפרייט גלייך, ווי די ישועה וואָלט געקומען. עס איז אוממעגלעך זיך צוצוקריגן. עס קומט צעלויפן אַ יידענע שרייענדיק מיט אַ קול פון פרייד און האָפענונג: „אַ ראַציע?! לאָזט מיך אויך צו! איך וויל אויך אָפּשרייבן! פון ווען אָן קען מען אָפּנעמען דאָס ביסעלע לעבן?”

אַ צווייטע פרוי פרעגט: „גיט ער כאָטש צוקער? אויל? קאַרטאָפל?” מען שטופּט זיך, מען אַמפּערט זיך.

„איר ווייסט וואָס? — רופט זיך אָפּ דאָס יינגעלע וואָס האַנדלט מיט סאַכאַרין — וואָס דאַרפט איר אַלע זיך שטופּן און סיי ווי סיי נישט זען? נעמט מיך אַרויף אויף אַן אַקסל וועל איך פאַרלייענען און איר אַלע וועט אָפּשרייבן!”

„ריכטיק! ריכטיק!” שרייען אַלע.

„אַ געזונט אויף דיין קעפּעלע!”

דער חבר זיידע האָט אים אַרויפגענומען אויפן אַקסל און ווען ער איז שוין געווען זיכער, אַז ער וועט נישט אַראָפּפאַלן האָט ער געזאָגט אַ צופרי־דענער: „נו, שיס, יאַטל!”

„איך גיב אַרויס אַ ראַציע אויף פופצן טעג — לייענט דאָס ייִנגעלע — אויף דעם נומער דרייסיק פון דער לעבנסמיטלקאַרט. שרייבט!“ — שרייט ער באַפעלעריש.

„פינף הונדערט גראַם קאַלך־זאַלץ. אַ האַלבן ליטער עסיק. פופציק גראַם ציטרין־זויערע. אַ האַלבן קילאָ וואַש־סאָדע. אַ האַלבן קילאָ קאַווע־מיסטונג“ (מישונג).

„זאָל ער נישט לייענען אַזוי גיך! — בעט זיך אַ פרוי — לייען ייִנגעלע אַביסעלע פּאַמעלעכער. לייען:“

„אַ האַלבן קילאָ ציבעלע־שאָלעכץ־פּולווער, הונדערט גראַם פּאַפּריקע ערזאַץ“.

„אוי! „ער“ גיט דאָך אונדז נאָר זויערס און ביטערס! — פאַרברעכט די הענט אַ ייִדענע מיט אַ תחינה־ניגון — סם, צו פאַרברענען די געדערים מיט די קישקעס! „ער“ האָט דאָך אונדז צוגעזאָגט קאַרטאָפל, פלייש, צוקער, קוילן און פּוטער! וואו איז עס?!“

— האָבן זי געדולדע, דאָס וועלן זי אויך באַקומען.

— „יאָ? ווען?“ — פרעגט זי נייגעריק.

— „נאָך דער מלחמה“ — זאָגט בלושטיין.

„כאַ, כאַ, כאַ“ — צעלאַכן זיך אַלע.

„אָבער היינט האָבן זיך שוין מיט דעם רומקאָווסקיס מענטשן איינגעטיילט!“ — שרייט אויס מיט צאָרן דער חבר זיידע.

„טאָמער קענט איר שטום ווערן?!“ — שרייט אַ צווייטער — לאָמיר ווייטער הערן! לייען יאַטעלע, לייען!“

דאָס ייִנגעלע וואָס איז שטיל געוואָרן פון די געשרייען לייענט ווייטער:

„דריי דעקאָ קאָנסערווירטע קאָלריבן און צען דעקאָ קאָרן־מעל.

די „ראַציע“ קען יעדער אָפּנעמען אין מײַנע קאָאָפּעראַטיוון פון מאָרגן אָן. — דער עלטעסטער, דער יודען, מרדכי חיים רומקאָווסקי“.

דאָס ייִנגעלע קריכט אַראָפּ.

„דאָס איז אַ צוטיילונג נישט צו לעבן נאָר צו שטאַרבן“ — שרייט אויס דער חבר זיידע.

„דאָך בעסער ווי גאָרנישט! און אַז „ער“ גיט גאָרנישט איז בעסער? דאַנקט גאָט פאַר דעם“.

„דאָס איז אַ ווייסנשאַפטלעך אויסגערעכנטע ראַציע, אַז מיר זאָלן גע־שוואָלן ווערן און די אברים זאָלן אויסריינען אין מאַטעריע, און מיר זאָלן אָפּגעבן די ברויט־קאַרטע!...“ — שרייט אויס דער חבר זיידע.

עס קומט אָן אַ געשוואָלענער עלטערער ייִד אָנגעלעגנט אויף אַ שטעקן און פאַלט אַנידער. אַלע לויפן צו און פּראַוון אים אויפהייבן.

„הייבט מיך נישט אויף — קרעכצט ער — דאָ וויל איך שטאַרבן. כ׳האָב נישט קיין היים“.

„פון וואַנען זענט איר ר׳ ייִד?“ — פרעגט אים אַ פרוי.

„פון פּיאָנטקע“.

„אָ, אַ שטעטעלע נישט ווייט פון לאָדזש — איז ווי אַזוי קומט איר אין לאָדזשער געטאָ אַריין ?"

„ס'איז אַ לאַנגע מעשה, אָבער אַ טרויעריקע. ווען די דייטשן האָבן באַמבאַרדירט דאָס לאַנד, האָבן זיי באַוואָרפן מיין שטעטל מיט צינד־באָמבעס. אַ סך יידן האָבן זיך באַהאַלטן אויף די פעלדער און אין וואַלד און אַ סך האָבן געזוכט שוץ אין בית־המדרש. אויך מיין ווייב איז געווען דאָרט. זי איז געווען אַ צדקית. די דייטשן האָבן געוואָרפן אַ באָמבע אויפן בית־המדרש. כהרף עין איז פון בית־המדרש מיט די יידן געוואָרן פלאַמען פייער. איך בין געשטאַנען נאָענט צו דער טיר, האָב איך מיך געראַטעוועט, בין אַפּגעקומען מיט אַ פּאָר בראַנד וואונדן, אָבער מיין ווייב, זי האָט זיך געקלאַמערט אָן ארון קודש — איז פון איר ווי פון אַ סך יידן געבליבן אַביסל פּאַרסמאַליעטע ביינער. קוים מיט צרות כ'האָב מיך אַהערגעשלעפּט קיין לאָדזש. אַצינד בין איך קראַנק, אין שפּיטאָל וויל מען מיך נישט אַריינ־נעמען, וויל איך דאָ ליגן און אויסגיין.

„ווען דער משוגענער רומקאָווסקי הייסט — רופט זיך אָפּ אַ פרוי — וואָלט מען אים גלייך געגומען אין שפּיטאָל אַריין !"

„שיין געזאָגט ! — חוזקט פון איר אַ ייד — ער איז דאָך אַ „קייסער", ס'איז דאָך זיין „מלוכה". ער זאָגט : אין פיר יאָר אַרום וועט מ'יין געטאָ גיין ווי אַ זייגערל..."

„איר הערט ? — שפּרינגט אויף מיט היץ אַ צווייטער ייד — פיר יאָר וויל ער נאָך קיניגן אויף אונדזערע צרות !"

„מען דערציילט, — קרעכצט דער זקן — אַז רומקאָווסקי האָט געזאָגט, אַז היטלער וועט איינגעמען די גאַנצע וועלט, וועט ער אָפּגעבן די יידן ארץ־ישראל און אים, רומקאָווסקין, וועט ער מאַכן פאַר אַ מלך..."

„טפו, טפו ! ימח שמו זאָל ער ווערן !" — שרייען אַלע אין איין קול.

„ער" וועט איינגעמען די וועלט ? אַ מיתה משונה וועט „ער" איינ־נעמען !" דונערט דער חבר זיידע.

„רומקאָווסקי האַלט זיך פאַר דעם צווייטן שלמה המלך..." — קרעכצט דער זקן.

„וואָס שלמה המלך ? ער איז „גרעסער", ער איז דער צווייטער משה רבינו. משה האָט די יידן אַריינגעפירט אין דער מדבר און נישט דערלעבט אַריינצופירן קיין ארץ־ישראל און רומקאָווסקי האָט די יידן אַריינגעפירט אין געטאָ און ער וועט אויך נישט דערלעבן זיי אַרויסצופירן פון געטאָ" — זאָגט בלושטיין.

אַלע צעלאַכן זיך.

„טאַטע, דו לאַכסט, ווי איז צו דייך געלעכטער", זאָגט דער זקן און קרעכצט פון יסורים.

„וואָס איז אייך, ר' ייד ? זאָגט" — בעט אים אַ פרוי.

„וואָס זאָל מיר זיין ? איך בין קיין עין הרע אַ „גרויסער גביר", אַן „עושר" : כ'האָב אַ פאַרמעגן, וואָס כ'קען איינטיילן די דייטשן. כ'פאַרמאָג

קאַלך אין די ביינער; האַרמאַטן (רעוומאַטיזם) אין די פיס; זאַמד — גאַנצע קאַפּאַלניעס, אין די נירן; און שטיינער אין די גאַל; אוי, און איך האָב אויך אַ הויכן בלוט־דרוק און אַצינד זעט איר דאָך ווי איך האָב מיך, קיין עין הרע, „אויסגעפּאַשעט״ (געשוואָלן) פון די רעטעך־בלעטער. אַז דאָס געשווי־לעכץ וועט מיר מירצעשעם צוגיין צום האַרץ, וועל איך אָפּגעבן די ברויט־קאַרט... אוי!״ פאַרענדיקט ער מיט אַ האַרצרייסנדיקן קרעכץ.

אַלע קרעכצן מיט.

דער זקן ציט זיך אויס אויף דער ערד, אַלע לויפן צו אים צו.

„יידן בני רחמנים, דערבאַרעמט איך, נעמט אַהיים אַ קראַנקן ייד!״ — האָט זיך בלושטיין געבעטן.

„נעמט אים צו מיר אַהיים״ — האָט זיך אַ פרוי אַנגערופן — „נו, ווער נעמט אים, קומט!״

„ניין! איך וויל נישט גיין צו קיינעם! טראָגט מיך צו צום שפּיטאָל און לייגט מיך אַנידער ביי דער טיר. איך וועל דאָרט אַזוי לאַנג ליגן ביז זיי וועלן מיך אַריינעמען!״

„ער איז גערעכט!״ האָבן עטלעכע אויסגעשריגן.

עטלעכע מענער הייבן אויף דעם אַלטן, גייען מיט אים און מיט דער פרוי אַוועק.

(ווען רומקאָווסקי איז אַדורכגעפאָרן אויף זיין „שיינער״ דראָשקע דורכן שפּיטאָל און האָט דערזען דעם קראַנקן זקן, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט, אים אויסגעפרעגט און ער האָט אים אַריינגעגעבן אין שפּיטאָל. מען האָט אים דאָרטן אַזוי לאַנג געהאַלטן ביז ער איז געשטאָרבן).

פון דער צווייטער זייט קומט אָן אַ יינגל און שרייט: „יידן, גוואַלד, ס׳הונגערט מיך! דערבאַרעמט איך, גיט מיר עפּעס צו עסן! ס׳הונגערט מיך! ס׳הונגערט מיך!״ ער לויפט אַריין אין אַ געסל און עס הערט זיך זיין געשריי: „יידן גוואַלד! ס׳הונגערט מיך!״

אַלע שוידערן אויף.

„איר האָט געזען? אַזוי זעען מיר אויס! — זאָגט בלושטיין — דאָס יינגל איז שוין אַ „געהאַלפּענער״. ער וועט זיך שוין לאַנג נישט פּייניקן, ער האַלט שוין ביים אָפּגעבן די ברויט קאַרט״...

אַלע זיינען שטום געבליבן און האָבן זיך פאַרטראַכט וואָס פאַראַ סוף עס דערוואַרט זיי.

עס איז אָנגעקומען דער באַוואוסטער ר׳ שמעון, אַ ייד אַ תלמיד חכם, וואָס איז סאַמע בטחון און ער האָט אויסגעשריען: „יידן, וואָס זייט איר אַזוי פאַרשמעליעט?! געוואַלד יידן, זייט זיך נישט מייאש! יידן, ס׳איז גוט! ס׳איז דאָ גוטע נייעס!״

דאָ האָבן אַלע זיך אויפגעכאַפּט און אין איין קול געפרעגט: „אַזוי? נו, טאָ לאָמיר הערן? וואָס ציט איר אונדז אויס די נשמה?!

„די לעצטע נייעס איז: ענגלאַנד האָט אָפּגעגעבן די יידן ארץ ישראל?

מען דאַרף מאַכן אַ לחיים!״ זאָגט ר׳ שמעון האַפּערדיק. „נו, דאַרף מען האָפן צו גאָט צי נישט? זעט איר אַז ער וויל, קען ער!״

„פון וואַנען האָט איר די ידיעה?״ — פרעגט אים בלושטיין.

„דאָס איז, פּאַניע, בלושטיין, אַ ראַדיאָ־ידיעה, פון לאָנדאָנער און פון מאָסקווער ראַדיאָ!״

„און מיר דאַכט זיך ר׳ שמעון, אַז דאָס איז אַ ייוואָ־ידיעה. ייוואָ: יידן ווילן אַזוי.

„דאָס וואָס יידן ווילן וועט זיין! — האָט אים ר׳ שמעון איבערגעריסן — וויל יידן זיינען אַן עם נביאים!״

„טאָ הערט אַ מעשהלע, ר׳ שמעון: אַ ייִנגל איז געקומען אַהיים צולויפן מיט פרייד: טאַטע, משיח איז אין גאַס!

— ווער האָט דיר דאָס געזאָגט, קינד מיינס?

— ר׳ חיים, טאַטעשי, ר׳ חיים!

איז דער טאַטע אין איין אָטעם אַרויסגעלאָפן אין גאַס און... ער זעט נישט משיחן. איז ער אַרויפגעלאָפן צו רב חיימען און אים געפרעגט: איז אמת, אַז איר האָט געזאָגט, אַז משיח איז אין גאַס?

„איך — ענטפערט אים ר׳ חיים — האָב געזאָגט, אַז משיח איז אין יאַס.

— פון וואַנען ווייסט איר, אַז אין יאַס?

— דאָס האָט מיר דערציילט ר׳ מיכל שפּירע.

איז ער אַרויפגעגאַנגען צו ר׳ מיכל שפּירען און געפרעגט: איז דאָס אמת, אַז איר האָט געזאָגט ר׳ חיימען, אַז משיח איז אין יאַס?

— וואַרט נאָר... יאָ... כ׳האָב אים געזאָגט, אַז ס׳איז מיר אין די שיך נאַס. האָט ער פון שיך געמאַכט משיח, פון נאַס — יאַס, און פון יאַס — גאַס״.

אַלע האָבן זיך צעשמייכלט, אפילו ר׳ שמעון אויך.

„עס וואָלט שוין טאַקע צייט געווען מיר זאָלן זיין אַ פאָלק ווי אַלע פעלקער, מיט אַן אייגן לאַנד — זאָגט חבר זידע — קענט איר איך פאַרשטעלן, אַז ענגלאַנד וועט היינט זיך מער „פוצן״ צו די יידן ווי צו די אַראַבער? האַ, יידן, וואָס דענקט איר?״

אַלע האָבן זיך פאַרטראַכט. פלוצלונג האָט זיי אויפגעוועקט אַ פריילעכער ניגון פון אַ פידל. עס איז פון אַ זייטיק געסל אָנגעקומען יאַנקעלע דער גאַסן זינגער, מיט אַ פידעלע און אַלע האָבן זיי אים אַרומגערינגלט, אויסצוהערן זיינע פריילעכע און טרויעריקע געטאָ־לידער.

יאַנקעלע דער פאָלקס־זינגער אין געטאָ

יאַנקעלע איז געווען אַ אָריגינעלער פאָלקס־זינגער. אַ נידעריק, פעסט־געבויטער מיט ברייטע פּלייצעס און אַ ברייט, רונדיק פנים, אַ ברייטע נאָז און בלויע אויגן. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער געקומען פון שטעטעלע אָפּט קיין לאָדזש. ער איז געווען אַ טאַנדעטנער שנידער און אַ פשוטער פאָלקס־

מענטש. זיין גאַנצע בילדונג איז געווען דער חדר, וואו ער האָט געלערנט עברי און אַביסל חומש מיט רש״י, און באַלד האָט ער געמוזט אַרבעטן, כדי צו העלפן זיך און זיין אָרימע משפּחה. ער האָט אויך קיין פּויליש נישט געקענט. ער האָט נאָר געקענט שרייבן יידיש און דערצו — מיט גרייזן. די שווערע פּראַצע אויף דעם שטיקל ברויט האָט אים אויך נישט דערלויבט אַ סך צו לייענען.

די טאַנדייטערס פלעגן ציען פּרנסה פון פאָרן אויף יאַרידים אין די שכנות׳דיקע שטעטלעך. זיי פלעגן זיך שלעפּן גאַנצע נעכט אויף פורן, אָנגעפּאַקטע מיט סחורות און מיט טאַנדייטערס. יאַנקעלע פלעגט מיטפאָרן און ער האָט זיך איינגעהערט און איינגעזאַפּט זייערע פאָלקס־מעשיות און פאָלקס־לידער.

יאַנקעלע האָט געהאַט נישט קיין שלעכטע שטימע, ליב געהאַט צו זינגען פאָלקס־לידער און געזונגען מיט געפיל. פון יעדער געשעעניש אין שטעטל האָט ער געמאַכט אַ מעשה׳לע מיט גראַמען, צוגעפּאַסט אַ באַקאַנטע מעלאָדיע און באַלד האָט דאָס געזונגען דאָס שטעטל־יידן.

ווען די לאָדזשער געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן און יאַנקעלע האָט נישט געהאַט פון וואָס צו לעבן, האָט ער געוואוסט, אַז אין אַלעם איז שולדיק דער פּרעזעס מרדכי חיים רומקאָווסקי. אין דעם זייגען איבערצייגט געווען אַלע יידן אין געטאָ. יידן האָבן געזאָגט: „ווען די דייטשן האָבן געוואָלט לאָדזש מאַכן ,יודן־ריין׳, האָט זיי רומקאָווסקי צוגערעדט, אַז זיי זאָלן מאַכן אַ געטאָ, ווייל ער האָט געוואָלט ווערן מלך״. האָט יאַנקעלע געשאַפן אַ ליד אויף רומקאָווסקי׳ן, דאָס איז געווען אַ שטאַרקע סאַטירע אויף דעם „מלך״ און זיין „מלוכה״. צום טעקסט האָט ער צוגעפּאַסט אַ מעלאָדיע פון אַן אַלט פאָלקס־ליד. ער האָט פאַרגעזונגען דאָס ליד פאַר זיינע פריינט, עס איז זיי שטאַרק געפעלן געוואָרן, האָבן זיי אים צוגערעדט, ער זאָל זינגען דאָס ליד איבער די גאַסן. די געטאָ־יידן האָבן שטאַרק הנאה געהאַט פון דעם ליד. זיי האָבן געלאַכט מיט יאַשטשערקעס. ביי טייל שורות האָבן זיי פאַרגאָסן טרערן און גלייכצייטיק געפילט אַ זיסן טעם פון נקמה אין דעם „משוגענעם״, ווי זיי האָבן גערופן מ. ח. רומקאָווסקי׳ן. אין דעם ליד האָט יאַנקעלע אַריינגעפלאָכטן אַ שטיק לעבן פון געטאָ.

די יידן אין לאָדזשער געטאָ האָבן געגלויבט, אַז נאָר אויף די לאָדזשער יידן האָט היטלער אויסגעגאָסן זיין גאַנצן צאָרן און אַז אומעטום לעבט זיך די יידן בעסער. האָט מען געקלערט ווי אַרויסצופאָרן אין פּראָטעקטאָראַט אַריין, דאָרטן איז דאָך פּוילן; לאָדזש געהערט דאָך צום „נייעם רייך״־וואַרטיגאַו; האָט יאַנקעלע געזונגען אַ ליד. ווי שלעכט עס איז אין לאָדזשער געטאָ און ווי גוט עס לעבט זיך אין פּראָטעקטאָראַט. מיט דעם ליד האָט ער געטראָפן אין די הערצער: דאָס וואָס יעדער האָט געטראַכט — אַרויס פון לאָדזשער געטאָ. דער רעפרעין איז געגאַנגען מיט פריילעכן מאַרש און די צוהערער האָבן מיטגעזונגען:

איך פאַר אין קיעלצער קאַנט,
דאָרט עסט מען רעטעכלעך מיט שמאַנט,
מײַרן, בוריקעס — פאַר אַ דרייער
בחצי חינם — קריגט מען אייער.
דאָרטן ס'לעבן איז אַ מחיה:
מען פרעסט ווייל ס'איז דאָ וואָס צו קייען
דאָרטן איז נישטאָ קיין געלע באַנד —
רומקאָווסקיס מלוכה מיט זיין פּאָליציאַנט.
סערוואוס יידן! אַדיע, געטאָ־לאַנד!

דערנאָך האָט יאַנקעלע געשאַפן אַ סאַטירע אויף דעם „קייסער" רומ־קאָווסקי. דעם „קייסערס" פרוי איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה. זיי האָבןביידע געהאַט אַ פאַמיליע־קבר, מיט איין מאַרמאָרנע ראַם. אויף אַ האַלבער מצבה איז געווען אויסגעקריצט דער נאָמען פון דער פרוי, און די צווייטע העלפט האָט געוואַרט אויף אים. זיי האָבן נישט געהאַט קיין קינדער און ער האָט זיך פאַרנומען מיט אַ יתומים־הויז, זיך געהאַלטן פאַר אַ „טאַטע" פון יתומים.

האָט יאַנקעלע איבער די גאַסן געזונגען אַזאַ ליד:

ס'גייט שוין חיים,
רומקאָווסקי חיים
אויפן בית־החיים
עס לויפן אים נאָך
די יתומים־קינדער,
צו הערן ווי „זייער פאָטער" דערציילט וואונדער.
מיטאַמאָל בלייבט ער שטיין ביי זיין ווייבס קבר
און שרייט אַריין אַזוי: „אוי, אוי, אוי,
לאה! לאה'שי, שטיי אויף און זע,
ווי דיין חיים דער הייסער
איז מיט איין מאָל געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ
אַ גאַנצער מאַכער — אַ קייסער!"

דער פּאָליציי־קאָמיסאַר האָט זיך געוואָלט אונטער'חנפ'ענען דעם „קייסער", האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל: אַרעסטירן דעם בונטאַוושיק! די פּאָליציי האָט אַרעסטירט יאַנקעלען. ער איז אָפּגעזעסן אַ גאַנצן טאָג. פאַרנאַכט איז דער „קייסער" געקומען, זיך אַוועקגעזעצט מיט יאַנקעלען און אים געהייסן פאַרזינגען די לידער. יאַנקעלע האָט געזונגען, ער האָט אָפּגעשוואַכט די ווערטער, וואָס ער האָט אים שטאַרק אַריינגעזאָגט. רומקאָווסקי האָט אים געפרעגט: „האָסטו פרנסה פון זינגען די לידער?" האָט ער אים געענטפערט, אַז יאָ. „אויב אַזוי — האָט ער געזאָגט — גיב איך דיר אַ דערלויבעניש צו זינגען, און גיי אַהיים". ער האָט אים געגעבן אַ מאַרק און באַפרייט.

יאַנקעלעס לידער האָבן זיך פאַרשפרייט פון מויל צו מויל. אויך קינדער

ביים שפּילן זיך האָבן געזונגען דאָס ליד „רומקאָווסקי חיים". מאַמעס האָבן איינגעשלעפערט די קינדער מיט דעם ליד. אַרבעטער אין די רעסאָרטן ביי דער אַרבעט האָבן געזונגען דאָס דאָזיקע ליד. דער טרויעריק־נאָגענדיקער ניגון האָט זיך צוגעפּאַסט צום געטאָ־לעבן, אויסגעדרוקט די שטימונג פון די געטאָ־יידן: אין די הויפן וואו יאַנקעלע האָט געזונגען זיינע לידער, זיינען איבערפולט געווען מיט צוהערער. פון אַלע פענסטער האָבן אַרויסגעקוקט קעפּ.

ווען יאַנקעלע האָט געזונגען אינמיטן דער גאַס, איז די גאַס איבערגעפולט געוואָרן מיט צוהערער. יאַנקעלען האָט מען באַוואָרפן מיט געלט.

יאַנקעלע איז געווען ביי אַלעמען זייער באַליבט. ער האָט אויך געשריבן לידער פאַר די פאַרוואַלטערס פון דער אָפּראָוויזאַציע, רעסאָרטן (פאַבריקן), קאָאָפּעראַטיוון, פאַר באַלעבאַסטעס פון די קיכן. ער האָט פאַר דעם באַקומען טאַלאָנען, זופּן אָדער אַ מלבוש.

ווען יאַנקעלע האָט באַקומען אַ „חתונה־קאַרט" (אַן אויפפאָדערונג, ער זאָל זיך צושטעלן אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ) איז ער אַרויפגעלאָפן אין „אויסזידלונגס־אַמט". האָבן זיי זיך פאַר אים אַנטשולדיגט: זיי האָבן ניט געוואוסט, אַז דאָס איז דער פאָלקס־זינגער, און זיי האָבן אים באַפרייט.

יאַנקעלע האָט אויך אויפגעשריבן אַ ליד א. ג. „טרעפּעס און שטיוול" אונטערן איינפלוס פון ר. קיפּלינג׳ס „שטיוול", אין זעלבן ריטם. ער האָט אַמאָל געהערט רעציטירן ר. קיפּלינג׳ס „שטיוול" פון דער אַקטריסע רחל האַלצער. אין דעם דאָזיקן ליד האָט יאַנקעלע געמאָלן צוויי שיכטן פון געטאָ: די אונטער־דריקטע און די אונטערדריקער. דאָס פאָלק האָט געטראָגן „טרעפּעס" (הילצערנע שיך) און די „מיוחסים" — די בלוט־זויגער, דעם „קייסערס" קליקע, האָט געטראָגן אָפּיצערישע־לוקסוסאָווע שטיוול, סיי די פרויען, סיי די מענער.

איינמאָל איז יאַנקעלע אָנגעקומען אויפן מאַרק, האָט מען אים אַרומגע־רינגלט און געבעטן, ער זאָל זינגען. יאַנקעלע האָט זיי געזאָגט: „איך וועל פאַר אייך זינגען אַ ניי ליד, „מאַרישין" הייסט עס. ביים שרייבן דאָס ליד האָב איך געוויינט מיט הייסע טרערן און כ׳בין אַ גאַנצע נאַכט נישט געשלאָפן". ער האָט זיך אויסגעהוסט, געגעבן אַ ציכן מיט דער האַנט, און דער פידלער האָט אויפגעשפּילט אַ טרויעריקע מעלאָדיע. יאַנקעלע האָט אָנגעהויבן זינגען „מאַרישין", טרערן האָבן זיך געשטעלט אין זיינע בלויע אויגן. טייל שורות האָט ער אויס־געקרעכצט. די צוהערער זיינען מיטגעריסן געוואָרן. טייל האָבן מיטגעוויינט און מיטגעקרעכצט. זיי האָבן געזען אין דעם ליד די ריכטיקע מאַרישין: די פאַרשטאָט פון געטאָ. פון איין זייט דעם פאַרגרעסערטן בית־עולם, וואָס שלינגט איין טאָג־טעגלעך איבער הונדערט יידן, און פון דער אַנדערער זייט, וואו עס געפינט זיך דער פענסיאָנאַט פאַר די דאָקטוירים און פאַרוואַלטערס. און דעם „קייסערס" פּאַלאַצל — זיין זומער־רעזידענץ. ער האָט געמאָלט די שיינע הייזער, די צעבליטע גערטנער, וואו עס לעבן די אויסדערוויילטע, וואָס לעבן און לאַכן אויפן חשבון פון פאָלק.

ווען יאַנקעלע האָט געענדיקט זינגען האָט ער זיך אויסגעווישט די טרערן, אַ סך פון די צוהערער האָבן אויך אַזוי געטאָן.

בשעת ער האָט געזונגען האָט זיך געשאַפן אַ ראָד פון די צוהערער און יאַנקעלע מיט דעם פידלער זיינען געווען אינדערמיט. די צוהערער האָבן אויס־גערופן די לידער, וואָס ער זאָל זינגען: „רומקאָווסקי חיים!"

יאַנקעלע האָט זיך אויסגעהוסט, געגעבן אַ צייכן דעם פידלער און גענומען זינגען. דער עולם האָט אונטערגעבמרומט. יאַנקעלע הויבט אָן:

מען האָט אונז, יידעלעך
געבענטשט מיט חיים:
לחיים ולא למות.
חיים פון בית־החיים,
חיים רומקאָווסקי מיטן גרויסן נס.
ער מאַכט דאָך נסים, אוי
יעדן טאָג אַזוי,
געוואַלד צו שרייען: אוי, אוי, אוי.
יעדער איינער פרעגט אַ שאלה: „אוי?"
ענטפערט חיים: „ס'איז גוט אַזוי!"

ווען עס איז געקומען צום רעפריין האָט ער אַ צייכן געגעבן, ווי אַ קאַפעלמייסטער צו זיין קאַפעליע: „נו אַלע!" און אַלע זינגען:

רעפריין:
רומקאָווסקי חיים,
ער גיט אונז קלאַיען,
ער גיט אונז גרויפּן,
ער גיט אונז מן.
פאַרצייטנס האָבן די יידן
אין די מדבר געגעסן מן,
היינט עסט שוין יעדעס ווייב איר מאַן.
רומקאָווסקי חיים
האָט גוט געטראַכט,
געאַרבעט שווער ביי טאָג, ביינאַכט,
ער האָט געמאַכט אַ געטאָ,
מיט אַ דיעטע,
און ער שרייט: ער איז גערעכט!

דאָ בלייבט דער עולם שטיל און יאַנקעלע אַליין זינגט ווייטער:

חיים ווייצמאַן האָט געזאָגט:
ער וויל די יידן אין פּאַלעסטינע האָבן.
ער האָט זיי געהייסן אַקערן און זייען,
מ'האָט אים נישט געפאָלגט זיינען מיר גוט באַגראָבן.
אָבער אונזער חיימל, רומקאָווסקי חיים
ער טיילט דאָך יעדן טאָג שריים:
איינעם אַ שטיק ברויט, דעם צווייטן אַ שטיק פערד,
און מען ליגט ביי אים טיף אין דרערד!

דאָ גיט יאַנקעלע ווידער אַ מאַך מיט די הענט, ווי אַ קאַפּעלמייסטער צו זיין קאַפּעליע און דער עולם זינגט מיט דעם רעפריין. ווען עס ווערט שטיל זינגט ווייטער יאַנקעלע אַליין:

דער דריטער חיים
פון בית־החיים,
האָט מיטן מלאך־המות
אַ גוט געשעפט געמאַכט:
ער זאָל אים צושטעלן מתים וואָס מער,
ער זאָל אים צושטעלן ביי טאָג, ביינאַכט.
ס'האָט זיך דער מלאך המות
גענומען צו דער אַרבעט שנעל
און ער מאַכט פון דעם גרעסטן גיבור
איינס צוויי אַ תל.
ער מאַכט עס פלינק,
ער מאַכט עס גיך,
ער מאַכט די גאַנצע וועלט
שוואַך און מיד.

יאַנקעלע נעמט אַראָפּ זיין היטל: „נו, אידעלאַך, אַצינד לאָמיר זען פאַר מיין אַרבעט" — זאָגט ער מיט אַ שמייכל. ער גייט אַרום מיטן אויסגעשטרעקטן היטל. עס רעגנט מיט געלט. טייל יידן נעמען אַראָפּ זייערע אייגענע היטלען און העלפן אים צונויפנעמען. יאַנקעלע שרייט: וואַרפט אַראָפּ אַ דרייער, דער „פירער" (היטלער) טויג נישט!" די יידן לאַכן.

דער פידלער שפּילט ווידער און יאַנקעלע זינגט:

אונזער פּרעזעס חיים
איז דאָך זייער „אַ גוטער",
מען וועט נאָך ביי אים עסן
זעמעלעך מיט פּוטער,
זעמעלעך מיט פּוטער.

טייל פון עולם לאַכט, טייל האַלט אים אונטער. פלוצלינג איז אויסגעוואַקסן דעם „קייסער" רומקאָווסקי'ס אַ פּאָליציאַנט. ער האָט אָנגעכאַפּט יאַנקעלען ביים קאָלנער: „אַצינד האָב איך דיך געפּאַקט!" — שרייט ער — וועסט דיך שוין פון מיינע הענט נישט אַרויסדרייען! דו וועסט חוזק'ן פון אונדזער־פּרעזעס?! בונטעווען אָט די יידן?! — האָט ער אָנגעוויזן מיטן שטעקל אויף דעם עולם — שנעלער אין רעוויר אַריין!"

דער פּאָליציאַנט שלעפּט אים. יאַנקעלע אַמפּערט זיך מיט אים. פון דער מאַסע איז צוגעלאָפן דער חבר זיידע מיט די פויסטן: „לאָז אים אָפּ, היטלערישער זון! — האָט ער געדונערט מיט זיין לייבן־שטים — עס וועט אַ רוח אין דיין מאַמעס פּאָליציייסקן זון אַריין! יידן, וואָס שטייט עטץ? — האָט ער זיך געווענדעט צו דער מאַסע — מיר וועלן נישט לאָזן אַרעסטירן אונזער זינגער! אונזער יאַנקעלען!"

דער ערשטער איז צוגעלאָפן בלושטיין מיט אויסגעשטרעקטע פויסטן:
„איך לאָז אים אַרויס די קישקעס מיט די געדערים, דו אונטערוועלטניק!"
עס האָבן זיך אָ לאָז געגעבן מענער, וויבער און אָפּגעשלאָגן יאַנקעלען. ער איז שנעל ערגעץ פאַרשוואונדן.

דער חבר זיידע האָט פון פּאָליציאַנט אַרויסגעריסן די פּאַלקע און מיט דעם צו אים אויסגעלאָזט זיין גאַנצן כעס.

— גיט אים, רומקאָווסקי׳ס משרת! זאָל ער האָבן צו געדענקען קינדס־קינדס־קינדער!

צענדליקער הענט האָבן אין אים אויסגעלאָדן זייער צאָרן. די מאַסע איז זיך צעלאָפן און דער פּאָליציאַנט איז געבליבן ליגן אַ צע׳הרג׳עטער אויפן פוסטן מאַרק.

עלעקטריע אין געטאָ

שמחה בלושטיין האָט אויך געאַרבעט אונטערן אַדמיניסטראַטיוון דירעקטאָר וואָצעק גרינבערג. ווען גרינבערג איז געוואָרן דירעקטאָר איבער דעם „רעסאָרט 76", האָט ער באַקומען אַן „אָקולניק", פאַר וואָס אַ דירעקטאָר איבער אַ פאַבריק אין געטאָ איז אַלץ פאַראַנטוואָרטלעך. אָבער קיין זאַך האָט אים אַזוי נישט געאַרט ווי דער פּאַראַגראַף „דער דירעקטאָר איז פאַראַנטוואָרטלעך, עס זאָל ביי נאַכט ניט אַרויסשלאָגן קיין ליכט פון זיין גאַנצער פאַבריק־פּעריפעריע. פאַר עובר זיין אויף דעם וועט ער באַשטראָפט ווערן מיט טויט". דער פונקט האָט אים געפּייניקט, נישט געגעבן קיין רו נישט ביי טאָג און נישט ביי נאַכט.

גרינבערג איז געווען אַ פּאַנאַטישער פאַרמאַליסט און גאָר אַן ערלעכער מענטש, אַ תמים. זיין תמימותדיקייט האָט שוין צו פיל אויסגענוצט פאַר זיין אייגענעם נוצן דער צווייטער דירעקטאָר, אינזשעניר יעזשי פערסט.

פאַר נאַכט, נאָך דער אַרבעט, איז גרינבערג געקומען מיט זיין קליין טעקעלע פּלאָמבעס אונטערן אָרעם. בלושטיין האָט גענומען די פּלאָמבאַוויניצע, מיט אַ דין שנירל און ביידע צוזאַמען זענען געגאַנגען פאַרפּלאָמבירן די טירן פון די מאַגאַזינען, לאַבאָראַטאָריעס און בעטריבן.

אײדער זיי האָבן פאַרפּלאָמבירט, האָט גרינבערג קאָנטראָלירט: צי די פענצטער זיינען גוט פאַרמאַכט, צי די קראַנען זיינען גוט פאַרדרייט, צי אַלע עלעקטרישע לעמפּעלעך זענען אויסגעלאָשן, צי האָט זיך דאָ וועמער נישט באַהאַלטן. גרינבערג האָט געזוכט און געניפּערט אין יעדן ווינקל. ער האָט געהאַלטן אין איין ציען צוגעשלאָסענע שלעסער און אין איין קוקן און פאַרשן יעדעס עלעקטרישע לעמפּל באַזונדער. ער האָט געהאַלטן אָנגעשטעלט די אויגן אומבאַוועגלעך אַ מינוט צוויי אויף איין אויסגעלאָשן עלעקטריש לעמפּל צו זען, צי עס צינדט זיך חלילה אַמאָל פון זיך אַליין ניט אָן. און ביים אַרויסגיין האָט ער נאָך אַ מאָל זיך אומגעקוקט, אומגעדרייט און צוריקגעגאַנגען און ווידער אַ מאָל און אָבער אַ מאָל געפּרוווט, געקוקט און געפאָרשט. ווען ער האָט שוין

געזען, אַז אַלץ איז אין בעסטן אָרדענונג האָט ער געהייסן בלושטיינען פאַר־פלאָמבירן די טירן. בלושטיין האָט אַריינגעצויגן דאָס שנירל, ער האָט פאַרלייגט די פלאָמבע, נאָר פון דעם סטאַבילן הונגער איז ער אַזוי שוואַך געווען, אַז ער האָט קוים־קוים אַ ביסעלע געקענט צודריקן די פלאָמבע. אָבער אויף דעם האָט גרינבערג ניט געלייגט קיין אַכט, ווייל ער האָט זיך פאַרלאָזט אויף בלושטיינען. אַזוי ווי מע האָט די פלאָמבע לייכט געקענט אַרויסציען האָט בלושטיין, שפּעטער נאָך גרינבערגס אַהיימגיין, געמאַכט אַ קניפּל פון די צווי שנירעלעך.

באַלד איז גרינבערגן איינגעפאַלן, אַז ער האָט, דאַכט זיך, פאַרגעסן אין קראַן צו פּרובירן, צי ער איז גוט פאַרדרייט. האָט ער געהייסן בלושטיינען צוריק אויפמאַכן. ער האָט אים מיטגענומען און ער האָט ווידער און ווידער דורכגעפירט דעם זעלבן קאָנטראָל ווי פריער און ער האָט געהאַלטן אין איין איבערחזרן: „איך בין פאַר דעם פאַראַנטוואָרטלעך. ס'שפּילט עפּעס אַ ראָלע ביי די דייטשן אַ ייד צו דערשיסן״?

ווען די פאַרנטיקע טיר איז שוין געווען צום צווייטן מאָל פאַרפלאָמבירט, האָט גרינבערג געזאָגט דערשראָקן: „פּאַניע בלושטיין, מיר דאַכט, אַז איין לעמפּל אין ווינקל האָב איך פאַרגעסן צו קאָנטראָלירן, עס קען אַ מאָל ביי נאַכט דורכפליען אַן עראָפּלאַן, בין איך אַ געענדיקטער. קומט פּאַניע בלושטיין, דאָ שטייט אַ לייטער לאָמיר אַרויפקריכן אויפן דאַך און מיר וועלן אַריינקוקן דורך די דאַך־פענצטערלעך״.

בלושטיין איז אַרויפגעקראָכן דער ערשטער און נאָך אים — דער דירעקטאָר. גרינבערג האָט זיך אויסגעצויגן אויפן דאַך און אַריינגעקוקט דורך יעדן דאַך־פענצטערל, דערנאָך האָט ער געהייסן בלושטיינען זיך אויסציען אויפן דאַך און אַריינקוקן אין יעדן פענצטערל: „קוקט גוט אין אַלע זייטן — אפשר לייכט טאָקע ערגעץ אַ לעמפּל״. בלושטיין האָט אַזוי געטאָן ווי מע האָט אים געהייסן: „פּאַניע גרינבערג, איר קענט גאַנץ רויק זיין. אַלע לעמפּלעך זיינען פאַרלאָשן, עס לייכט גאָרנישט, גאָרנישט״.

גרינבערג האָט אים געגלייבט און געזאָגט: „קומט פּאַניע בלושטיין״. און זיי האָבן זיך געלאָזט גיין. ווען גרינבערג איז שוין געשטאַנען מיט איין פוס אויף דעם לייטער איז ער צוריקגעגאַנגען און נאָך אַ מאָל זיך אויסגעצויגן אויפן דאַך לעבן יעדן פענצטער און אַריינגעקוקט אין אַלע זייטן. ווען ער האָט זיך אויפגעשטעלט, האָט ער זיך געשעמט צו קוקן בלושטיינען אין די אויגן אַריין, ער איז צוגעגאַנגען צו דעם לייטער און איז אַראָפּגעגאַנגען. בלושטיין האָט אים נאָכגעטאָן.

גרינבערג איז געווען אַ הויכער, אַ שטאַרק געבויטער, מיט אַ לענגלעך ברוין פּנים מיט אַן אויסדרוק פון אַ נאַיוו ייִנגעלע, שוואַרצע אויגן וואָס קוקן נאַיוו און דער קאָפּ איז געווען געשוירן ווי ביי אַ ייִנגעלע. ער איז געקומען פון אַ רייכער אַסימילירטער הים. צוליב דעם אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט געהערשט אין פּוילן און אין די אוניווערסיטעטן, האָט ער אויסשטודירט

אין שווייצאַריע. גרינבערג איז געווען אַ גוטהאַרציקער. ער האָט ניט געקענט באַגיין קיין עוולות און אין זיין תמימות האָט ער נישט געזען די גנבישע און אומווירדיקע מעשים פון אינזשעניר יעזשי פערסט. דערפאַר האָט פערסט פון אים געחוזקט אונטער זיינע פּלייצעס.

ווען זיי זענען צוגעקומען פאַרפּלאָמבירן דעם מאַגאַזין, וואו עס זענען געלעגן די קאַרטאָפל-שאָלן און געפוילט, אַז עס האָט זיך פון דעם געטראָגן אַ געסרחה פון ווי ווייט, האָט זיך גרינבערג דערמאָנט, אַז ער האָט עפּעס וויכטיקס איבערצורעדן מיט אינזשעניר פערסט. האָט ער זיך שנעל געלאָזן גיין צו דער לאַבאָראַטאָריע און ער האָט מיטגערופן בלושטיינען. ווען זיי זענען צוגעקומען צו דער טיר איז זי געווען פאַרמאַכט נישט אין דרויסן אויפן הענגשלאָס, נאָר אינעווייניק, אויפן ריגל. האָט ער פאַרשטאַנען אַז פערסט געפינט זיך נאָך אינעווייניק. האָט ער געקלאַפּט אין דער טיר אַריין און אַז קיינער האָט אים ניט געענטפערט, האָט ער געקלאַפּט שטאַרקער און שטאַרקער, ער האָט זי געריסן און געוואָלט אויפרייסן. אָבער פערסט האָט זיך ניט ווייסנדיק געמאַכט, ווייל ער האָט אַצינד, ווי יעדן אָוונט ביי זיך געהאַט אַ פריש נקבהלע. דאָס פלעגט זיך אָפט איבערחזורן. פערסט איז דערנאָך געפאַלן אויף אַ פּלאַן: ער האָט געלאָזט אויסהאַקן אַ טיר פון זיין קאַבינעט אין אַ צוויטן הויף אַריין און דורך דאָרטן האָט ער געפירט זיינע טונקעלע עסקים: אַרויסגעגנבעט ספּירט און ליקער און אַריינגעפירט נקבות.

גרינבערג האָט פאַר דעם פּאָסטן ניט געטויגט, אָבער זיין שוואָגער, וואָס איז געווען דער אינערן מיניסטער פון געטאָ, „דער משוגענער ברוך", דעם „קייסער" רומקאָווסקיס אַ פּאַרטיי-חבר, ער האָט אים געגעבן דעם פּאָסטן.

ווען בלושטיין איז נאָך דעם פּלאָמבירן צוריקגעקומען אין דער פּאַר־טיערניע אַריין, האָט ער אויף זיין טיש געטראָפן אַ גאַנץ ברויט פון צוויי קילאָ, וואָס דער „קייסער" האָט צוגעטיילט אויף אַ קאָפּ אויף גאַנצע אַכט טעג. ער גיט אַ קוק און זעט, אַז בײדע טירן זענען נישט צוגעשלאָסן, סיי וואָס פירט צו דער גאַס סיי אין פאַבריק אַריין. ס'איז אים שיער נישט־גוט געוואָרן: „עס האָט דאָך ווער געקענט צוגנבענען דאָס ברויט. עס פעלן הונגעריקע? ברויט איז היינט טייערער ווי בריליאַנטן און מע וואָלט מיך בחינם באַשולדיקט אָדער חושד געווען — האָט ער געטראַכט — אָבער ווער האָט דאָ געקענט איבערלאָזן אַ ברויט? מסתם איינער פון די קעסל-הייצער". ער האָט צוגעשלאָסן בײדע טירן און אַריינגעלאָפן אין דער „קאָטלאַרניע" אַריין. דער אויוון האָט געברענט, פון קעסל האָט געזעצט אַ פּאַרע און דער קעסל-הייצער, וואָס האָט געאַרבעט אין דער פּרי איז געשטאַנען אָנגעטאָן אין מאַנטל, פאַרטיפט אין אַ דיסקוסיע: צי לויט דער ידישער עטיק מעג מען נקמה נעמען אין די דייטשן און זייערע מיטהעלפער פאַר דעם פּייניקן און מאָרדן דאָס ידישע פאָלק. איינער האָט געהאַלטן אַז יאָ און דער צווייטער אַז ניט.

„די בעסטע זאַך וועט זיין: אַז מיר וועלן זיי אָפּצאָלן מיט גוטס, וועלן זיי זיך פאַרשעמען!!!

„אַ, ניין, אַ מערדער שעמט זיך ניט. מערדער מוז מען אויסראָטן, ווייל זיי זענען געפערלעך פאַר דעם כלל"!

זיי האָבן געבערענגט פאַרשידענע ראיות פון דער גמרא צו פאַרטיידיקן זייער שטאַנדפונקט. זיי האָבן נישט באַמערקט ווי בלושטיין האָט געעפנט די טיר און ווי ער איז אַריינגעקומען: „יאָסל, איר האָט דאָס ביי מיר איבערגעלאָזט אַ ברויט"! — האָט זיך בלושטיין צעשריגן מיט אַזאַ תנועה, ווי ער וואָלט אים אַפּגעשאַכטן.

„נו, איז וואָס? איך האָב עס דאָך איבערגעלאָזט ביי אייך", האָט ער אים געענטפערט מיט אַזאַ תנועה ווי ער וואָלט געזאָגט: איך האָב עס פאַרשלאָסן אין אַן אייזערנער קאַסע.

„און אַז ביי מיר, איז וואָס? איך בין נישט קיין בשר־ודם? איך קען עס נישט אויפעסן? איך הונגער נישט?

„פאַר אייך האָב איך נישט מורא".

„ביידע טירן שטייען אָפן און איך בין נישטאָ! ס'פעלן הונגעריקע? און שלמה פיין?!

יאָסל איז שנעל געלאָפן צו דער פּאַרטיערניע און בלושטיין האָט אים געגעבן דאָס ברויט. ער האָט געהאַלטן אין איין איבערחזרן תמימותדיק: „פאַר אייך, פּאַניע בלושטיין, האָב איך נישט קיין מורא, איך האָב צו אייך דעם פולסטן צוטרוי". ער איז צוריק אַריין אין דער קאַטלאַרניע ווייטער פירן די דיסקוסיע, און בלושטיין האָט זיך אַנידערגעזעצט פאַרשרייבן אין זיין טאָגבוך די וויכטיקסטע געשעענישן פון דעם היינטיקן טאָג אין געטאָ.

שפּעט אין אָוונט ווען בלושטיין איז געזעסן פאַרטיפט אין שרייבן, האָט זיך פּלוצלינג געעפנט די טיר פון דער גאַס, און גרינבערג איז אַריינגעפאַלן אַ צעטראָגענער. ער האָט געהעשעט, נישט געקענט כאַפּן דעם אָטעם, נישט געקענט אַרויסרעדן אַ וואָרט, נאָר האָט געהאַלטן דאָס קליינע טעקעלע אונטערן אָרעם, און געציטערט. בלושטיין האָט זיך שטאַרק דערשראָקן: ווער ווייסט וואָס פאַר אַן אומגליק? האָט ער געקלערט — און ער האָט אים געפרעגט אַ דערציטערטער: „וואָס איז געשען, פּאַניע אינזשעניעזשע"?

קוקנדיק איינער אויפן צווייטן זענען זיי נאָך מער דערשראָקן געוואָרן.

„פּאַ... פּאַניע בלושטיין... איך בין שוין געלעגן אין בעט... עס האָט מיך אונטערגעהויבן... איך האָב מורא, אַז לעבן באָטיך (הילצערנער־פּאַס) אין ווינקל האָב איך פאַרגעסן אויסצולעשן דאָס עלעקטרישע לעמפּל. קומט מיט מיר שנעלער, עס קען נאָך חלילה אַדורכפליען אַן עראָפּלאַן. שנעלער!" — האָט ער כמעט וויינענדיק זיך געבעטן. בלושטיין האָט זיך קוים איינגעהאַלטן פון לאַכן און האָט רחמנות באַקומען אויף אים.

„אוי, אַן אומגליק, אַן אומגליק! פּאַניע בלושטיין".

„באַרואיקט אייך, פּאַניע גרינבערג! וואָס רעדט איר? מיר ביידע האָבן דאָך צוזאַמען אַלע לעמפּעלעך פאַרלאָשן און געניי אַלצדינג קאָנטראָלירט, דורכגענישטערט יעדעס ווינקל, יעדן לאָך. אפילו אַריינגעקוקט אין יעדן פענצטער, אין יעדער שפּאַרע פון די טירן".

גרינבערג איז צוגעגאַנגען צו דעם לייטער, געוואָלט אַרויפקריכן אויפן דאַך, האָט ער מורא געקראָגן ער זאָל נישט אַראָפּפאַלן. צוריקגייענדיק צו דער פּאַרטיערניע, האָט ער זיך כסדר אומגעדרייט און געקוקט אין די פענצטער, כאָטש ער האָט געזען אַז עס לייכט אין ערגעץ נישט. פּלוצלינג האָט ער באַמערקט עפּעס אַ גלאַנצענדיק ליכט אין אַן איבערשט פענצטערל פון בעטריב. גרינבערג האָט געפילט, אַז ממש די האָר שטעלן זיך אים אויף. ער איז געלאָפן און אויפגעריסן די טיר פון דער פּאַרטיערניע: „זעט איר ס'לייכט זיך! שנעלער, נעמט די שליסלען! קומט!!"

בלושטיין איז מיטגעריסן געוואָרן. ער האָט געכאַפּט די שליסלען און זיי זענען אַרויס.

גרינבערג האָט אים געוויזן דאָס פענצטערל, עס האָט יאָ געלויכטן און נישט געלויכטן, עס האָט עפּעס געגלאַנצט ווי אַ שפּיגל.

„איר ווייסט, פּאַניע גרינבערג, וואָס דאָס איז? דער אָפּשיין פון דער לבנה. איר זעט ניט, ווי זי שיינט אין מיטן הימל?" האָט ער אים געוויזן.

„וואָס רעדט איר פאַר אַ נאַרישקייטן?! דאָרטן לייכט אַ לעמפּל! אויב נישט — איז עס אַ שריפה! עס האָט זיך דאָרטן ווער באַהאַלטן! שנעלער, עפנט אויף דעם בעטריב! שנעלער!"

דאָס האָט ער געזאָגט מיט אַזאַ שרעק און גלויבן, אַז בלושטיין האָט מאָמענטאַל אויפגעשלאָסן, אַראָפּגעריסן די פלאָמבע און אויפגעעפנט. ביידע זענען אַריינגעגאַנגען און זיי האָבן געזען, אַז ס'איז שטאָק פינצטער. זיי האָבן קאָנטראָלירט און אומעטום איז געווען פינצטער. גרינבערג האָט געהייסן צומאַכן און ער איז אַרויסגעגאַנגען אַ באַרויקטער. זיי זיינען אַריין אין דער פּאַרטיערניע. גרינבערג האָט געזאָגט „אַ גוטע נאַכט" און איז אַרויס.

בלושטיין האָט גענומען די פעדער אין דער האַנט אַריין, אַרויפגעלייגט די האַנט אויפן פּאַפּיר, האָט זיך געעפנט די טיר און גרינבערג איז ווידער אַריינגעקומען אַ דערציטערטער: „פּאַניע בלושטיין, פון די ווענט פון דער פּאַרטיערניע שלאָגט אַרויס ליכט! מיר זיינען אין די הענט פון די דייטשן! אַן אומגליק, אַן אומגליק! קומט אַרויס, שנעלער, וועט איר זען!!"

בלושטיין איז אַרויסגעגאַנגען. ער קוקט אויף די ווענט און זעט נישט קיין סימן פון ליכט. אָבער גרינבערג האָט אים אָנגעוויזן עטלעכע צענדליק טריט און ער האָט דערזען, אַז עס שלאָגן אַרויס פינטעלעך ליכט, גרויס ווי שפּילקע־קעפּלעך. גרינבערג האָט געזאָגט: „איר וועט נעמען קלייסטער און אַרויפקלעפּן פּאַסיקלעך פּאַפּיר אויף די ערטער". די מעשה איז געווען די: אַזוי ווי די פּאַרטיערניע איז געווען צונויפגעקלאַפּט פון ברעטער, האָבן זיי זיך אויסגעטריקנט. האָבן זיך געמאַכט שפּאַרעס. האָט מען אַרויפגעקלעפּט פּאַפּיר, וואָס איז אַ מאָל ערגעץ געווען צוגעקלאַפּט מיט טשוועקלעך, ווייל וואו נעמט מען אין געטאָ ניי פּאַפּיר? האָט מען פון דער ווייטנס געזען ליכט דורך די לעכעלעך. בלושטיין האָט אַרויפגעקלעפּט פּאַסיקלעך ווייס פּאַפּיר (דאָס האָט ער געהאַט), זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען קאָנטראָלירן און עס האָט ווידער אַרויס־געשלאָגן. האָט ער נאָך אַ מאָל אַרויפגעקלעפּט און עס האָט ווידער אַרויסגעשלאָגן.

אַזוי עטלעכע מאָל און יעדעס מאָל איז גרינבערג אַריינגעקומען מיט דער בשורה: „פּאַניע בלושטיין, ס׳שלאָגט אַרויס ליכט!״ און ער האָט זיך שיער ניט צעווייגט פון שרעק. בלושטיין איז שוין געווען פאַרפּייניקט, איז ער געפאַלן אויף אַ המצאה: נאָך דעם אַרויפקלעפּן די פּאַסיקלעך פּאַפּיר, ווען גרינבערג איז אַרויסגעגאַנגען קאָנטראָלירן, האָט ער אויסגעלאָשן די עלעקטרע. ווען ער האָט אים געהערט צוריקגייענדיק, אַז ער איז שוין ביי דער טיר, האָט ער צוריק אָנגעצונדן. ווען ער איז אַריינגעקומען, האָט ער געזאָגט אַ צופרידענער: „גוט! אַ גוטע נאַכט!״ און ער איז אַהיימגעגאַנגען.

באַלד האָט בלושטיין אויסגעלאָשן די ליכט, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז ער וועט ווידער קאָנטראָלירן. ווען ער האָט פאַרשטאַנען, אַז ער איז שוין ווייט-ווייט פון דער פאַבריק, האָט ער צוריק אָנגעצונדן און ער האָט אַ ביסל פרייער אָפּגעאָטעמט. אַ ביסל שפּעטער האָט ער זיך פאַרטיפט אין שרייבן.

אין אַ שעה אַרום איז גרינבערג ווידער געלאָפן צו בלושטיינען געטריבן פון שרעק. עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז ער האָט ניט גוט קאָנטראָלירט, צי עס לייכט טאַקע נישט אַרויס דורך די לעכעלעך פון די ווענט פון דער פּאַרטיערניע. ער איז געלאָפן אָן אַן אָטעם.

„שפּערע״ *

יידן אין לאָדזשער געטאָ האָבן זיך דערציילט, ווי עפּעס אויף אַ געלעכטער, אַז: מען וועט נישט טאָרן אַרויסגיין זיבן מעת־לעת פון די שטיבן, און אַז די קיכן און די קאָאָפּעראַטיוון וועלן זיין געשלאָסן דורך דער צייט; יידן האָבן גאַנץ לייכט גענומען די קלאַנגען. דאָס איז געווען פאַר ראש־השנה, און רומקאָווסקיס „פּראָפּאַגאַנדע־מיניסטעריום״ האָט מודיע געווען, אַז דער הערן פרעזעס וועט ריידן וועגן זייער אַ וויכטיקער זאַך אויפן פייערלעשער־פּלאַץ, און אַז אַלע יידן זאָלן קומען הערן.

דער „קייסער״ רומקאָווסקי איז פון אַ שטול אַרויפגעקראָכן אויף אַ טיש; טויזנטער יידן האָבן אים אַרומגערינגלט און ער האָט געזאָגט:

„מיינע ליבע שוועסטער און ברידער! אַלס „עלטסטער דער יודען״ ווענד איך מיך צו אייך און איר זאָלט מיך פאָלגן: איר ווייסט, אַז איך בין אַ טאַטע פון יתומים; איר ווייסט, אַז די זקנים און קינדער זיינען מיין גאַנץ לעבן! אַציגד איז אָבער געקומען די צייט, וואָס איך מוזש אָוועקגעבן דאָש וואָש ס׳איזש מיר אָמטייערסטן: אַלע מיינע קינדער און אַלע מיינע זקנים! [רומקאָווסקי האָט שטאַרק געגלויבט, אַז אַלץ איז זיין אייגנטום, אפילו מענטשן אויך — האָט ער אויף אַלצדינג געזאָגט: מיין און מיינע]. דעריבער ווענד איך מיך צו אייך, איר זאָלט מיט אייער גוטן ווילן אָוועקגעבן די קינדער

---

* פון דייטש געשפּערט, געשלאָסן.

און די טאַטעס מיט די מאַמעס, ווייל אַזשוי וויל דאָס מלכות, און מען טאָר ניט גיין קעגן מלכות!"

די טויזנטער צוהערער זיינען אַנידערגעפאַלן אויף דער ערד און האָבן אויסגעבראָכן אין אַ יאָמערלעך געוויין. דער „קייסער" האָט אויך געוויינט.

די אומגליקלעכע זיינען זיך צעלאָפן, האָבן זיך געבראָכן די קעפּ, וואו און ווי אַזוי אויסצובאַהאַלטן זייערע קינדער און זייערע עלטערן.

אָנגעהויבן האָט עס זיך אַזוי: ערב ראש־השנה, 1942, האָט די „געטאָ־פאַרוואַלטונג" דורך פּלאַקאַטן מודיע געווען, אַז זיבן טעג און זיבן נעכט טאָרן יידן נישט פאַרלאָזן זייערע שטיבן — עס איז „שפּערע". אונטערגעשריבן איז געווען דער שעף פון דער געטאָ־פאַרוואַלטונג, האַנס ביבאָוו ימ"ש, דער אַמטסלייטער.

די „געסטאַפּאָ" האָט כלומרשט אָנגעפרעגט ביי רומקאָווסקין, וואָס ער וויל: „צי זאָלן זיי דורכפירן די „אַקציע", אָדער ער, רומקאָווסקי אַליין, וויל דורכפירן די „אַקציע"?"

רומקאָווסקי האָט געוואָלט אויסמיידן בלוט־פאַרגיסונג. האָט ער אַליין אונטערגענומען דורכצופירן די „אַקציע".

צוויי טעג זיינען יידישע פּאָליציי מיט יידישע דאָקטוירים געגאַנגען איבער די שטיבן. דער הויז־וועכטער האָט געבראַכט דאָס הויז־בוך, וואו אַלע איינוואוינער זיינען געווען איינגעמאָלדן; דער פּאָליציי־קאָמיסאַר האָט קאָנטראָלירט, צי אַלע איינוואוינער זיינען דאָ. קינדער אונטער צוועלף יאָר און זקנים פון זעכציק און עלטער האָבן זיי גלייך צוגענומען. די רעשט האָט דער דאָקטאָר אונטערזוכט, און ער האָט פעסטגעשטעלט, צי זיי זיינען נאָך פּייאיק צו דער אַרבעט. איז דער דאָקטאָר געווען אַ דייטשישער ייד, דערצויגן אין דייטשלאַנד, האָט ער, אין די מערסטע פאַלן, גענוי אויסגעפילט די דייטשע פאַראָרדענונג. דאָקעגן, די דאָקטוירים, וואָס זיינען נישט געקומען פון דייטשלאַנד, האָבן „געקוקט דורך די פינגער"...

אויפן דריטן טאָג האָבן די דייטשן אַליין איבערגענומען די „אַקציע", אונטער דער אָנפירונג פונעם „געסטאַפּאָ"־אָפיצער גינטער פוקס (ימ"ש!).

שוין עטלעכע מעת־לעת, ווי די יידן קענען נישט שלאָפן. אַלטע לייט בעטן גאָט: ער זאָל זיי צונעמען זייערע נשמות אין דער געטאָ, כדי זיי זאָלן קאָנען קומען צו קבר־ישראל; איבער דער גאַנצער געטאָ הערט זיך אָן איבעררייס אַ מאויםדיק געוויין: מאַמעס לויפן איבער די גאַסן, צודריקנדיק די קינדער צו זייערע הערצער, שרייענדיק מיט געוויין: „וואו באַהאַלט איך דיך?! מיין אוצר! מיין לעבן!" אַ סך מאַמעס זיינען אַראָפּ פון זינען, און זיינען מיט די קינדער אין די הענט געשפּרונגען פון די הויכע שטאָקן.

כדי אָנצוואוואָרפן נאָך מער מורא, האָבן די דייטשן אינמיטן מאַרק (אויפן באַזאַר) אויפגעהאַנגען צען יידן אויף איין תליה. די קדושים זיינען געהאַנגען דריי מעת־לעת.

מען האָט געזאָגט: „ווער עס וועט באַהאַלטן אַלטע לייט און קינדער, דעם וועט מען אויפהענגען".

אינזשיניער אַרענשטיין האָט געוואוינט אין פאַרנטדיקן הויף, וואָס האָט אַריינגעפירט אין רעסאָרט (פאַבריק) „כעמישע אָפּפאַל־פּערוועדטונג". ער האָט זיך באַמיט ביים קעראָוניק פון דעם רעסאָרט, ער זאָל אויספּועלן, אַז זיין איין־און־איינציק קינד זאָל אויך פיגורירן אויף דער ליסטע פון די עלטערן, וואָס זיינען אַנגעגעבן געוואָרן, אַז זיי זיינען נויטיק פאַר דער פּראָדוקציע אין געטאָ און קיינער קאָן זיי נישט פאַרטרעטן. פאַר אַ שיינער מתנה האָט אים דער קעראָוניק, יעזשי פערסט, צוגעזאָגט דאָס צו דערליידיקן ביי דער געסטאַפּאָ. אָבער ער האָט נישט געהאַט דעם דאָקומענט. די וואָס האָבן באַדאַרפט היטן די פאַבריקן, האָבן אויך געקראָגן אַ באַשייניקונג, אַז זיי אַרבעטן אין די דאָזיקע טעג.

די אַרבעטער פון דער פאַבריק האָבן געהאַט צו בלושטיינען דעם פולן צוטרוי, ווייל ער האָט זיי געדינט מיט זיין גוט האַרץ.

נאָך דעם פאַרפלאָמבירן די לאַבאָראַטאָריעס, מאַגאַזינען און בעטריבן, ווען אַלע זיינען שוין געהאַט אַהיים געגאַנגען, איז אינזשיניער אַרענשטיין געקומען צו בלושטיינען מיט אַ בקשה, וואָס ער האָט אים איינגערוימט אין אויער: „הערען בלושטיין! זי מוזען רעטען מיין איינציק קינד. רייסען זי אָפּ די פלאָמבע פון דער לאַבאָראַטאָריע און באַהאַלטן זי מיך דאָרטן מיט מיין יינגל". בלושטיין האָט געהערט וועגן ראַטעווען אַ לעבן, האָט ער גאָרנישט איבערגעטראַכט, נאָר ער האָט אים גליך צוגעזאָגט דאָס צו טאָן. בלושטיין האָט זיך באַלד געזען מיטן גאַספּאַדאַזש, שלמה פיין. ער האָט אים אויפגע־קלערט אַרנשטיינס בקשה וועגן ראַטעווען זיין איין־און־איינציק קינד. פיין האָט אויך באַלד מסכים געווען. בלושטיין האָט אַראָפּגעריסן די פלאָמבע. זיי האָבן אַריינגעלאָזט דעם פאָטער מיטן יינגל און בלושטיין האָט צוריק אויף אַ קונציקן אופן צוגעבונדן די פלאָמבע. ווייט פאַרן אויג איז עס נישט שלעכט געווען, אָבער ווען מען וואָלט געווען געגוי נאָכגעקוקט, וואָלט מען באַלד דערקענט דעם „פאַרברעכן".

אין דער לאַבאָראַטאָריע איז געווען פינצטער. אַנצינדן אַ ליכט האָט מען נישט געטאָרט. ראַצן זיינען אַרומגעשפּרונגען איבער די קאַסטנס און זעק „זאַמיאַקעס". די כעמישע שטאָפן האָבן געריסן אין די אויגן, האַלדז און נאָז. טאַטע און קינד זיינען געשטאַנען צונויפגעדריקט אין איין שרעק. עטלעכע מאָל אין דער נאַכט האָבן זיי געהערט שרייען אויפן הויף: „אַרנשטיין, אַרנשטיין! פּאָליציי רופט!" זיי זיינען זיכער געווען, אַז די פּאָליציי ווייסט, וואו זיי זיינען און אַז אָט־אָט ברעכן זיי אויף די לאַבאָראַטאָריע, און אַז די מוטער האָבן זיי שוין צוגענומען. פון די כעמישע שטאָפן האָבן זיי געמוזט הוסטן און ניסן, אָבער זיי האָבן זיך קוים געקענט צוריקהאַלטן, ווי מיט אייזערנע צוואַנגען. זיי האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם.

אינדערפרי איז שלמה פיין צוגעקומען אונטערן פענצטער און געשעפּ־טשעט: „הערן אַרנשטיין... איך... שלמה פיין!"... האָט אים דער אינ־זשיניער געבעטן: „עפענען זי מיר שנעלער, הערן פיין, ווייל מיר וועלן דאָ שטאַרבן". פיין האָט זיי אַרויסגעלאָזט, און אַרנשטיין האָט געזאָגט: „וואָס עס

האָט צו זיין, זאָל זיין; דאָ אינעווייניק צו ליגן איז אַ זיכערער טויט פון די גיפטיקע כעמיקאַליען״.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ביינאַכט האָט אים טאַקע די פּאָליציי געזוכט. זיי האָבן געהאַט אַ באַפעל פון דייטש האַנס ביבאָוו (ימ״ש!) צוצופירן זיין יינגל אויף „מאַרשיך״ — אויף דעם אָרט, וואו עס געפינען זיך די עלטערן פון די „אויסדערוויילטע״ און אויך זייערע קינדער. זיי זיינען געווען אומבאַרירלעך. די פּאָליציי איז נאָכאַמאָל געקומען. אַרענשטיין האָט זיי מיט־געגעבן ס׳קינד, און ער מיט זיין פרוי האָבן באַקומען אַ שריפט, אַז זיי זיינען „אומבאַרירלעך״, ווייל זיי זיינען נויטיק פאַר דער געטאָ־פּראָדוקציע.

די וואָך איז געווען די שווידערלעכסטע צייט אין לאָדזשער געטאָ, און איז אַריין אין דער געשיכטע אונטערן נאָמען: „שפּערע״. געשפּערט — הייסט אויף דייטש: געשלאָסן. גאַנצע זיבן טעג און זיבן נעכט האָט קיין ייד נישט געטאָרט אַרויסגיין פון דער שטוב, וואו ער איז געווען איינגעמאָלדן. קיין שפּייז האָט קיינער נישט געהאַט אָנגעגרייט (אין געטאָ האָט מען דאָך אָפילו מיטן שפּייז־צוטייל געהונגערט. אַז מען האָט געאַרבעט, האָט מען באַקומען אַ וואַסערדיקע זופּ מיט אַ שטיקל געקינצלט ברויט). די רעסאָרטן (פאַבריקן) און אַלע אַמטן זיינען געווען געשלאָסן; אויך די קאָאָפּעראַטיוון און די קיכן. די „געסטאַפּאָ״ מיט דער מיטהילף פון דער יידישער: פּאָליציי, פייערלעשער, קוימענקערער און „ווייסע גוואַרדיע״ (די טרעגער, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער אַפּראָוויזאַציע — זיי האָבן געפירט די שפּייז אין די קאָאָפּעראַטיוון, קיכן, און שפּיטאָלן, דאָס מעל אין די בעקערייען. זיי זיינען געגאַנגען איינגעשפּאַנט ביים וואָגן ווי פערד. ווייל זיי האָבן געטראָגן ווייסע אַנצוגן [פון מעל־זעק] האָט מען זיי גערופן „ווייסע גוואַרדיע״. זיי האָבן געהאַט אין די הויזן גרויסע קינצלעכע קעשענעס; איינמיטן פאָרן מיטן וואָגן, האָבן זיי אויף אַ קינצלעכן אופן געעפנט די זעק און אָנגעפילט די קעשענעס. זיי האָבן באַקומען עקסטרע שפּייז־צוטיילונגען אַלס אַפּראָוויזאַציע־אַנגעשטעל־טע און אַלס שווער־אַרבעטער. דאָס זיינען געווען פאַר׳מלחמה׳דיקע טרעגער און די אונטערוועלט. זיי זיינען געווען גוט אָרגאַניזירט. אַ „ווייסער גוואַר־דייער״ איז געווען אַ „יחסן״, ווייל ער האָט נישט געהונגערט), — אין דער „שפּערע״ האָבן אָט־די מיטהעלפער אַרויסגעריסן די קינדער פון די מאַמעס הענט און זיי איבערגעגעבן די דייטשן. זיי האָבן מיטגעאַרבעט מיט דער „אַקציע״ (ווי די דייטשן האָבן די מאָרד־אַרבעט אָנגערופן). זיי זיינען געגאַנגען פון הויף צו הויף. דער געסטאַפּאָוויעץ האָט עטלעכע מאָל אויסגעשאָסן און אויסגעשריגן: „אַלע אַרונטער!״

אַלעמען האָבן באַהערשט טויט־אַנגסטן. דער גרעסטער טייל יידן איז אַליין אַראָפּגעגאַנגען מיט די פּעקלעך גלייך אין וועג אַריין, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז זיי וועלן דערשאָסן ווערן אויפן אָרט, וואו מען וועט זיי טרעפן. די „געסטאַפּאָ״־לייט מיט די יידישע משרתים מיט העק און אייזערנע דרענגער אין די הענט האָבן געשטערט אין יעדן ווינקל און אויפגעריסן טירן, פּאָדלאָגעס, בוידעמער און קעלערן. די יידן, וואָס זיי האָבן געפונען

באַהאַלטן זיינען טאַקע דערשאָסן געוואָרן אויפֿן אָרט. די „געסטאַפּאָ"־לייט האָבן כלומרשט געזאָגט די יידן, אַז זיי זוכן נאָר עלטערע מענטשן און קינדער; יענע קענען דאָך סיי־ווי נישט אַרבעטן, וויל מען זיי שיקן אין „דערהאָלונגס־לאַגערן". אויסגעלאָזט אָבער האָט זיך אַנדערש: וועמען די „געסטאַפּאָ" האָט געוואָלט, דעם האָט זי גענומען: אַלטע לייט, קינדער, קראַנקע, שוואַכע, יוגנטלעכע, געזונטע און אפֿילו גאַנץ קרעפֿטיקע. די צוגענומענע האָבן נישט געוואוסט, וואוהין מען נעמט זיי; אָבער זיי האָבן געהאַט אַ פֿאַרגעפֿיל, אַז צום טויט. אַ סך דערוואַקסענע זיינען פֿרייוויליק מיטגעגאַנגען מיט די עלטערן.

די מערסטע קינדער פֿון די יתומים־הייזער האָבן נישט געוואוסט, וואָס עס קומט פֿאָר אין געטאָ. זיי האָבן געלעבט ווי אַ באַזונדער מלוכהלע. פֿריער האָבן די דייטשן „אויסגעזידלט" דאָס מושב־זקנים; דערנאָך האָבן זיי אין דעם בנין איינגעזאַמלט די קינדער פֿון די יתומים־הייזער. די דערוואַקסענע יתומים זיינען זיך צעלאָפֿן און אויסבאַהאַלטן. רומקאָווסקי האָט פֿאַר דעם מורא געהאַט. האָט ער באַפֿוילן איינצוזאַמלען אַלע יתומים אויף איין אָרט און צוגעגרייט פֿאַר די דייטשן אַ פֿעטן ביסן. אָט־די געביידעס פֿון די נאָר־וואָס געוועזענע יתומים־הייזער, זיינען אין דער צייט פֿון דער „שפּערע" גיך פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין דערהאָלונגס־היימען פֿאַר די קינדער און עלטערן פֿון: קעראָווניקעס, קאָמיסאַרן, „ביוראָטאָווצעס" און סתם פּריווילעגירטע און די קראַנקן־שוועסטערס פֿון די נאָר־וואָס ליקווידירטע שפּיטאָלן האָבן זיי באַדינט.

צו עסן איז דאָרטן געווען פֿון כל־טוב: אפֿילו מילך, פּירות, פֿלייש, פּוטער און קעז. געגנוג ברויט. פֿון דעם האָט מען אפֿילו נישט געקאָנט חלומען אין געטאָ.

דער אָמטס־לייטער, האַנס ביבאָוו (ימח שמו!) האָט די דאָזיקע קינדער און עלטערן אַרויסגעגעבן ספּעציעלע שריפֿטן, אַז זיי זיינען „אומבאַרירלעך" און ער האָט זיי אַריינגעגעבן אין די דערהאָלונגס־היימען, כדי מען זאָל זיך חלילה נישט טועה זיין און זיי מיטנעמען. דאָס האָט אַרויסגערופֿן קנאה און שנאה, און די יידן האָבן די דאָזיקע אויסדערוויילטע גערופֿן: „ביבאָווס קינדער". אינזשיניער אַרנשטיינס קינד האָט אויך זוכה־געווען דאָרטן צו זיין.

די יתומים־הייזער האָבן זיך געפֿונען אויף מאַרישין (אַ פֿאַרשטאָט אין געטאָ), וואָס יידן האָבן גערופֿן „שישקאָוויצע", ווייל דאָרטן האָבן געוואוינט די „שישקעס", ווי די יידן האָבן זיי גערופֿן, דעם „קייסערס" מענטשן. שישקעס וואַקסן אויף די קרוינען פֿון די טענענבוימער.

אין זיין זומער־רעזידענץ האָט דער קייסער רומקאָווסקי כסדר אַרויס־געגעבן באַפֿעלן, וואָס די דייטשן האָבן אים געהייסן, און ער האָט אַלץ פֿאַרמעל אויסגעפֿירט: ער האָט געהייסן צונויפֿזאַמלען אַלע דערוואַקסענע קינדער פֿון דער „בורסע" (יתומים־הייזער פֿאַר דערוואַקסענע) — אַן ערך צוויי טויזנט. די קינדער האָבן געאַרבעט. ער האָט געזאָגט צו די דערציער, אַז עס וועט זיי קיין שלעכטס נישט געשען. די קינדער זיינען געשטאַנען

אויף א פלאץ אין מארישין א לענגערע צייט. כדי עס זאל זיי נישט לאנג־וויילִיק זיין, האבן זיי געזונגען יידישע און העברייאישע לידער.

דערנאך איז אנגעקומען דער שעף פון דער געטא־פארוואלטונג, האנס ביבאוו, ימח שמו! די קינדער האבן אים שיין באגריסט: „גוטען טאג, הערען ביבאוו!" ער האט זיי צוריק געגריסט גאנץ העפלעך: „גוטען טאג, גוטען טאג!" דערנאך האט ער ארויסגענומען א פייפל און האט געגעבן א לאנגן פייף. אין עטלעכע סעקונדן זיינען געקומען צו לויפן רומקאווסקיס פאליציי און ארומגערינגלט די קינדער און זיי געפירט צו די וואגאנען. די קינדער האבן שרעקלעך געוויינט, געשריגן און ספאזמירט.

און דער „קייסער" פון געטא, מרדכי חיים רומקאווסקי? ער איז ארייַנגעפאלן אין עצבות. ער האט גאנץ גוט געוואוסט, אז די יידן זיינען געשיקט געווארן צום טויט, וויל די געטאס ארום לאדזש האט דער שעף פון דער געטא־פארוואלטונג אויף א בלוטיקן אופן ליקווידירט, און געציילטע יידן האט ער אריינגעשיקט אין לאדזשער געטא אריין. איין ייד האט אריינגעשמוגלט א בריוו, געשריבן פון בזשעזשינער רב צו רומקאווסקין, וואו ער האט דערציילט: „אלע יידן, וואס מען שיקט ארויס פון לאדזשער געטא, ווערן אומגעבראכט אויף שוידערלעכע אופנים. א גרויסער טייל ווערן פארגאזט". ער האט אים אין דעם בריוו געווארנט: „אויב ער האט דאס ביז אצינד נישט געוואוסט, זאל ער זיך גוט נעמען אין זינען אריין, וואס ער שרייבט אים".

רומקאווסקי האט פון דעם געמאכט א סוד. ער האט מורא געהאט, אז די דייטשן זאלן נישט ליקווידירן די גאנצע געטא מיט אים צוזאמען. דער „קייסער" האט פאר זיך געהאלטן אין איין איבער'חזר'ן: „פארפאלן! איך האב נישט קיין עצה! די שיף טרינקט זיך און איך בין דער קאפיטאן, מוזש איך כסדר ווארפן קרבנות אין וואסער אריין. אפשר וועל איך באוויזשן צוצושווימען צום ברעג מיט מיינע מענטשן". ער האט זיך פארטראכט. זיין פנים האט אויסגעדריקט שרעק, חרטה און מורא. דער הויכער שטערן האט זיך געקנייטשט און עס האט פון אים ארויסגערעדט א קול מיט טרויער און ווייטיק: „אבער די קרבנות, וואס איך גיב, זיינען דאך אויך מיינע שוועסטער און ברידער! אוי, רבונו־של־עולם! ווי לאנג נאך וועסטו אזוי פייניקן דיין פאלק ישראל?!" — ער האט זיך צעוויינט. — „ניין, איך האב שוין מער נישט קיין כוח!" — האט עס פון אים ארויסגעשריגן און ער האט שווער געזיפצט: — „איך בין פאר דער 'שפערע' נישט פאראנטווארטלעך! איך האב עס געוואלט מאכן אויף אן אנדער אופן. ביזש איך וואלט אויסגעקליבן צוויי־און־צוואנציק טויזנט קינדער, זקנים, קראנקע און שוואכע מיט דער הילף פון מיינע דאקטוירים און מיין פאליציי, וואלט זיך אפשר די מלחמה פריער געענדיקט. איך בין א באאמטער ביי די דייטשן, וואס מוזש אויספירן אלע זשייערע באפעלן! איך פיר גאנץ גוט מיין געטא. איך האב אריינגעפירט מיינע יידן אין מיין געטא!" — האט ער זיך פלוצלונג צעשמייכלט — און איך וועל ארויספירן מיינע יידן פון מיין געטא". — און ער איז אריין אין א צווייט צימער געפינען באזאיקונג... ביי איינער פון זיינע געליבטע.

דאָס איז געווען אין זיין זומער־רעזידענץ אין מאַרישין, וואָס די יידן האָבן גערופן „שישקאָוויצע״.

איבער דעם גן־עדן „שישקאָוויצע״ (מאַרישין) איז אין דער צייט פון דער „שפּערע״ געווען פּאָליציי־קאָמיסאַר דער עטלעכע־און־דרייסיק־יאָריקער יוטקע, אַ זון פון אַ געוועזענעם טעקסטיל־פאַבריקאַנט. ער האָט געהאַט אַ פּנים בלוט און מילך, שוואַרצע פייערדיקע אויגן. זיין פּנים האָט דערציילט, אַז ער ליידט חלילה נישט קיין הונגער.

יוטקע איז פאַר דער מלחמה געווען דער לייטנאַנט איבער דעם יידישן לעגיאָן, אונטערן נאָמען „בערעק יאָסעלעוויטש״. דאָס איז געווען אַ צווייג פון פּוילישן מיליטער. יוטקע האָט אויף מאַרישין פאַרנומען דעם פּלאַץ פון דעם טרויעריק־באַרימטן קאָמיסאַר, שלום הערצבערג. און באַלעבאָס איבער „שישקאָוויצע״ איז געווען אַ פאַר־מלחמה׳דיקער טרעגער־יונג, אייזנמאַן איז געווען זיין נאָמען. אין געטאָ איז ער געווען דעם „קייסערס״ ערשטער דראָשקאַזש. ער האָט דאָס געפירט דעם „קייסער״ אויף דער „שיינער״ קאַטש מיט דעם „שיינעם״ פערד. מיט זיין חניפה האָט ער אַזוי נושא־חן געווען ביים „קייסער״, אַז ער האָט אים געמאַכט פאַר באַלעבאָס איבער מאַרישין. אייזנ־מאַן האָט געטראָגן אויפן לינקן אָרעם אַ געל־ווייסע באַנד מיט אַ גראַנאַ־טענעם מגן־דוד און אַ מעטאַלענעם נומער, און אַ פּאָליצייאיש היטל, מיט אַ גאָלדענער קראַפּקע פון פאַרנט, מעשה קאָמיסאַר. ער איז געווען אַ הויכער, ברייט־פּלייציק און פעסט־געבויט. אייזנמאַן איז געווען אַ פולשטענדיקער אַנאַלפאַבעט, ער האָט זיך נישט געקענט אונטערשרייבן. ער האָט אפילו נישט געקענט דאַווענען. געקומען איז ער פון אַ קליינעם שטעטל פּיאַנטקע, פאַר דער מלחמה. ער האָט געוואוינט אין אַ פינצטערן נאַסן קעלער, ערגעץ אין באַלוט, און ער מיט זיין ווייב און קינדער זיינען צען מאָל אין טאָג גע־שטאָרבן פון הונגער.

ביי רומקאָווסקין איז ער עולה לגדולה געוואָרן. ער האָט פאַרנומען אין „שישקאָוויצע״ אַ גאַנץ הויז און אַ גאָרטן, און ער האָט געהאַט כל־טוב. ווען אייזנמאַן האָט געטראָפן אַ יינגל אויסרייסן עפּעס פון די פעלדער פון „שיש־קאָוויצע״, אַ מערל, אָדער אַ רעטעכל, האָט ער דאָס הונגעריקע קינד באַ־שטראָפט אויפן אָרט פאַר דעם „פאַרברעכן״. ער האָט אים אַראָפּגעצויגן די הויזן און אויפן הוילן לייב אים געגעבן פינף־און־צוואַנציק שמיץ. אייזנמאַן און יוטקע האָבן געהיטן, אַז עס זאָל זיין אָרדענונג אין „שישקאָוויצע״ בעת דער „שפּערע״.

שמחה בלושטיין איז בעת דער „שפּערע״ אַזוי שוואַך געווען, אַז ער האָט קוים געשטעלט טריט. ער האָט נאָכגעטאָן די פרויען: ער האָט זיך איינגעפּאַרבט די באַקן מיט רויטע ביבולע, כדי ער זאָל אויסזען געזונטער, לעבעדיקער. דאָס וואָלט אים אויך נישט געווען געהאָלפן, נאָר ער האָט געהאַט מזל: עס איז אים געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן. ער איז נישט געשטאַנען אויף דער „סעלעקציע״.

אויפן זיבעטן טאָג, פינקטלעך צוועלף אַזייגער, מיטאָג, האָט זיך פאַר־

ענדיקט די „אַקציע". באַלד האָבן פּלאַקאַטן אַראָפּגעשריגן פון די ווענט מיט אַ צביעותדיק לשון: „אויפגעהויבן די שפּערע! איך פאָדער־אויף אַלע יודען זאָלן מאַנטיק גיין נאָרמאַל צו דער אַרבעט, נאָכצויאָגן די פּראָדוקציע פון די טעג, וואָס זיי האָבן נישט געאַרבעט!" אונטערגעשריבן איז געווען: „אַמטס־לייטער, האַנס ביבאָוו".

די יידן האָבן אָפּגעאָטעמט ווי נאָך אַן ערד־ציטעריניש.

גאַנצע משפחות זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן. גאַנצע הייזער זיינען געבליבן פּוסט און וויסט. עס איז נישט געווען קיין איין משפחה, וואָס האָט נישט געליטן פון דער „שפּערע", אויסער דער „בייראַט" (אַ ראַט ביי דער געטאָ־פאַרוואַלטונג אָדער „יודען־ראַט"), קאָמיסאַרן, קרעאַוויניקעס און די, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט: מיט דער „קריפּאָ"*, געסטאַפּאָ, און די וואָס האָבן מיט־געאַרבעט מיט דער „אַקציע" אין דער „שפּערע": פּאָליציי, פייערלעשער, קוימענקערער און די „ווייסע גוואַרדיע", און אויך סתם פּריווילעגירטע.

דאָך האָט יעדער זיך געשטאַרקט און ווייטער געאַרבעט. דאָס האָט געשאַפן דער ווילן צו לעבן. אין דער „שפּערע" זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן איבער צוויי־און־צוואַנציק טויזנט נפשות, פון זקנים ביז זויג־קינדער. מאַמעס האָבן ביז צו דער ליקווידאַציע פון געטאָ געהאַלטן אין איין ציילן, וויפל טעג און שעה'ן עס זיינען שוין אַוועק, ווי מען האָט פון זיי אַוועקגעריסן די קינדער, און זיי האָבן געקוקט מיט קנאה און שנאה אויף „ביבאָוס־קינדער". די דייטשע צייטונגען האָבן געבראַכט פּראָפּאַגאַנדע־אילוסטראַציעס, ווי יידישע מאַמעס „וואַרפן" אַוועק זייערע קינדער, און די דייטשע „עס־עס"־מענער „דערבאַרעמען" זיך איבער די קינדער; זיי הויבן זיי אויף.

די דייטשן האָבן געלאָזט פאַרשפּרייטן ידיעות דורך דער „זאָנדער" (אַן עקסטרע יידישע פּאָליציי, וואָס האָט מיטגעאַרבעט מיט דער געסטאַפּאָ), אַז די קינדער, וואָס זיינען צוגענומען געוואָרן אין דער „שפּערע", אַרבעטן אין די גערטנער, אויף די פעלדער; זיי קלויבן יאַגדעס און שוואָמען אין די וועלדער און טוען אַנדערע פאַרשידענע אַרבעטן. טייל „זאָנדער" האָבן אין דעם אויך געגלויבט.

פון צייט־צו־צייט איז געקומען אַ „זאָנדער" צו זיינס אַ פריינט, און ער האָט אים איבערגעגעבן אַ „סוד" אויפן אויער, וואָס עס האָט אים „דערציילט" אַ פּאָלאַק אויפן „באַלוטער רינג" (דער נייטראַלער פּלאַץ צווישן געטאָ און שטאָט — דאָרטן האָבן זיך געפונען די „געטאָ־פאַרוואַלטונג" און אַלע ביוראָען פון די דייטשן, ביז דאָרטן האָט מען צוגעשטעלט אַלץ פאַר דער געטאָ דורך דייטשע אָדער פּוילישע באַלעגאָלעס, און יידישע באַלעגאָלעס האָבן איבערגענומען די פורן און אַריינגעפירט די סחורה אין געטאָ, מחמת פּאָליאַקן אָדער דייטשן איז נישט דערלויבט געווען אַריינצוקומען אין געטאָ אַריין אויסער פאַר יחידים אין אַן אויסנאַם־פאַל), וואָס האָט געבראַכט קאַרטאָפל פאַר דער געטאָ: אַז זיין יינגל האָט פאַר אים „מיטגעשיקט" אַ גרוס: ער „אַרבעט" ביי דעם דאָזיקן פויער, ער פילט זיך גוט און ער זאָל

* קרימינאַל פּאָליציי.

זיך גאָרנישט זאָרגן וועגן אים. זיי וועלן זיך באַלד זען, ווייל די מלחמה ענדיקט זיך אַ ליאַדע טאָג".

ביי אַזעלכע עלטערן זיינען געפלאָסן טרערן פון פרייד און יידן האָבן קאָמענטירט די „גוטע ידיעות":

„זיכער בויטיקט זיך היינט דער דייטש אין אַרבעטס־הענט".

„וואָס, קינדער זיינען עפּעס פאַרברעכער?"

„קינדער זיינען אומשולדיקע מלאכימלעך".

אַזוי האָבן יידן געזאָגט, און די „חכמים" האָבן צוגעגעבן: „וואָס, קינדער וועט „ער" הרגענען? די גאַנץ קליינע דערציט „ער" פאַר דייטשן, כדי „ער" זאָל האָבן אין דער צוקונפט מיליטער נאָך זיין מפּלה! האַ, האַ, די געשיכטע קען שוין אַזעלכע זאַכן".

און מאַמעס און טאַטעס האָבן זיך געקוויקט מיט די פאַנטאַזיעס, ווי מיט זיסע חלומות. אַז די דייטשן האָבן דערמאָרדעט די קינדער, האָבן דאָך די עלטערן אַליין נישט געזען, האָבן זיי בעסער געגלויבט אין די „גוטע" ידיעות. אַזוי איז שוין די נאַטור פון מענטש — ער שטעלט זיך פאַר דאָס און ער גלויבט אין דעם, וואָס ער וויל עס זאָל זיין.

בלושטיין האָט זיך צוגעהערט צו די רייד און זיין האַרץ האָט אים געשניטן.

אין די טעג פון פחד און קדושה

באַלד נאָך דער „שפּערע"*, האָבן די רעליגיעזע יידן געהאַלטן אַ דין־תורה מיטן רבונו־של־עולם. אָנגעפירט מיט דעם האָט דער רעליגיעזער דיכטער קדוש אלתר שנור, זכרונו לברכה.

שנור איז געווען פון מיטעלן וואוקס, ער האָט געהאַט אַ לענגלעך פּנים, בלויע אויגן, בלאָנדע האָר און אַ הויכן שטערן. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער רעדאַקטירט די וואָכן־צייטונג פון דער „פּועלי אגודת ישראל" אין לאָדזש. ער איז געבוירן געוואָרן אין בייטש, גאַליציע. אַלס קינד איז ער געוואָרן אַ קיילעכדיקער יתום און ער איז דערצויגן געוואָרן ביי זיין זיידן, אַ גרויסער תלמיד חכם און הייסער חסיד. דער זיידע פלעגט אים אויפוועקן פון טיפן שלאָף, כדי צוזאַמען אָפּצוריכטן חצות. זיי פלעגן גיין אין די ווינטערדיקע פאַרטאָגן אין בית־המדרש אַריין.

ער האָט געענדיקט דעם לערער־סעמינאַר אין קראָקע. דאָרטן האָט ער זיך באַקענט מיט דער שוואַרץ־חנ׳עווידיקער שילערין זלאַטע. זיי האָבן

---

* „שפּערע", פון דייטש געשפּערט — געשלאָסן. זיבן מעת לעת האָבן יידן ניט געטאָרט פאַרלאָזן זייערע הייזער. די דייטשן האָבן געמאַכט סעלעקציעס אין דער צייט און אַרויסגעשיקט 22 טויזנט יידן אומצוברענגען. די „שפּערע" איז געווען די שוידערלעכסטע צייט אין לאָדזשער געטאָ.

שפעטער חתונה געהאַט און זיי האָבן זיך באַזעצט אין לאָדזש.ביידע זיינען געווען לערער אין דער „בית יעקב שולע". זיי האָבן געפירט אַ שווער לעבן. זלאַטע האָט אים געבוירן צוויי קינדער. זיי זיינען געווען גליקלעך, כאָטש זיי האָבן געוואוינט אין איין צימער, אַרויפצוגיין אויפן פינפטן שטאָק, און וואַסער האָט מען געמוזט אַרויפשלעפּן פון פּלומפּ אויפן הויף.

אתלר שנור האָט געאַרבעט אַלס פּאַרטיער און רעווידענט אין דער פּאַרבעריי, וואו די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן די וועש און מלבושים פון די אויסגעקוילעטע יידן אויף איבערצופאַרבן, און פון דעם האָבן יידן געמוזט וועבן דיוואַנען פאַר די דייטשן.

זיין אַרבעט איז געווען: איינצושרייבן די אַלע וואָס זיינען אַריין און אַרויס און זיי רעווידירן צי זיי טראָגן ניט עפּעס אַרויס, ווי אויך עפענען און צומאַכן דעם טויער פון פאַבריק. שנור האָט געהאַט איבער זיך אַ „קיעראָווניק" — אַ רשע, וואָס האָט אים אָנגעטאָן גרויסע צרות. געהייסן האָט ער שפּילקע, אַ געוועזענער טעקסטיל־פאַבריקאַנט. ער האָט געהאַט אַ הויקער פון הינטן און אַ הויקער פון פאָרנט. ער האָט געהאַט אַ מיאוס פּנים מיט אַ סך וואָרצלען. ער האָט ניט געהאַט קיין צורה פון אַ ייד. ער, שפּילקע, איז פריער געווען דער פאַרוואַלטער איבער דער טעקסטיל־פאַבריק ביי קיאשופּ אין געטאָ. אָבער די פאַרבעריי איז געוואָרן אַזוי וויכטיק, אַז מען האָט אים דאָ אַהער איבערגעטראָגן. שפּילקע איז געשטאַנען אלתר שנורן הינטער די פּלייצעס, בעת ער האָט רעווידירט. דאָס רעווידירן איז פאַר אלתר שנורן געווען ערגער ווי דער טויט. געהונגערט האָט ער און ער האָט געמוזט האַלטן אין איין לויפן אויפעפענען און צומאַכן דעם שווערן טויער, האָט ער דערפון באַקומען אַ שוואַך האַרץ.

אלתר שנור האָט זייער אַ סך געשריבן. אין אַלע זיינע מלבושים זיינען געלעגן זיינע לידער. ער האָט געשריבן כראָניק פון געטאָ, אין העברעאיש; לידער אין יידיש. פאַר דער מלחמה האָט ער געשריבן לידער אין העברעאיש, אָבער די ליידן אין געטאָ האָט ער נאָר געקענט אויסדריקן אין דעם לשון, אין וועלכן די קרבנות האָבן גערעדט און געטראַכט.

אלתר שנור איז געווען לויטער רוחניות. ווען ניט זיין אשת חיל זלאַטע, וואָלט ער געשטאָרבן באַלד אין די ערשטע טעג פון געטאָ. זי איז צו אים געווען ווי אַ מאַמע צו אַ שוואַך קינד. זי, די אשת חיל, האָט פאַר־זאָרגט די שטוב מיט וואָס זי האָט געקענט.

אין דער „שפּערע" האָט די געסטאַפּאָ צוגענומען ביידע קינדער ביי אלתר שנורן, צומאַרגנס האָט זיך אלתר שנור אַריינגעגנב׳עט אין זאַמל־פּונקט פון די קרבנות. דאָס איז געווען אין שפּיטאָל אויף דער פוילישער גאַס (ער האָט געוואוינט אויף דער יידישער גאַס), וואָס די דייטשן האָבן אויף אַן אכזריותדיקן אופן ליקווידירט פאַר דער „שפּערע". זיי האָבן די קראַנקע אויסגעשאָסן אין די בעטן און די קינדער אַרויסגעשליידערט דורך די פענצטער.

אלתר שנור איז אַריבער איבער דעם געמויערטן פּלויט, וואו עס האָבן זיך געדרייט עס־עס־מענער און יידישע פּאָליציי און קוים געפונען דאָס אָרט,

וואו די קינדערלעך זיינען געלעגן אין אַ קנויל, האַלב־פאַרפּייניקטע. זיי האָבן שוין עטלעכע טעג גאָרניט געהאַט אין מויל. טייל קינדער האָבן געקרעכצט מיט שוואַכע שטימעלעך: מאַמע! טייל זיינען געלעגן באַוואוסטלאָז. ער האָט זיינע צוויי קינדער קוים דערקענט. ער האָט זיי אַרויסגעצויגן פון קנויל קינדער, אַרונטערגענומען אונטער די פּאָלעס פון דער לאַנגער קאַפּאָטע און אַרויס. ביים אַריבערקריכן דעם פּלויט האָט מען אָבער פון אים די קינדער אַרויסגעריסן. ווען ער איז אַרויס אויף דער צווייטער זייט, האָט אים אַן עס־עס־מאַן נאָכגעשאָסן. מען האָט אים גלייך אַריינגעשלעפּט צו די אַנדערע קרבנות אויף אַוועקצושיקן. דאָרט איז אָבער געווען זיינס אַ באַקאַנטער פּאָליציאַנט, האָט ער אים צוגעהאָלפן אַנטלויפן.

אלתר שנור האָט געשריבן אַ ליד וועגן דעם, ווי דער טאַטע שטייט אויפן באַלקאָן און קוקט צו, ווי די געסטאַפּאָ פירט אַוועק אומצובריינגען זיינע קינדער. זייער האַרצרייסנדיק געוויין מישט זיך אויס מיטן געוויין פון אַנדערע קינדער און אַלטע לייט.

אלתר שנור האָט מורא געהאַט, אַז עס זאָל חלילה ניט איבערגעריסן ווערן די גאָלדענע קייט — דער יידישער גייסט. קיין חדרים און שולן זיינען שוין דעמאָלט ניט געווען. וועלכע מאַמע וועט דאָס אין אַזאַ צייט אַרויסלאָזן איר קינד וואָס זי האָט מיט נסים אָפּגעראַטעוועט? איז אלתר שנור, אַן שום באַלוינונג, געקראָכן איבער די הויכע גאָרנס, לערנען מיט קינדער אלף־בית, לייענען און שרייבן יידיש און לשון קודש, אַ פּרשה חומש.

שבת פאַרנאַכט האָבן זיך ביי אלתר שנורן אין שטוב פאַרזאַמלט בחורים און מיידלעך און ער האָט פאַר זיי געזאָגט תורה. ער האָט אַפילו דעמאָלט נאַאיוו געפּרעדיקט: „מען טאָר ניט פאַרגיסן קיין בלוט. אַפילו אין די דייטשן זאָל מען ניט נקמה נעמען דורך בלוט־פאַרגיסן, נאָר דורך צוריק־צאָלן זיי מיט גוטס פאַר שלעכטס. דאָס וועט זיי ווייטאָן, וועלן זיי זיך שעמען". „זאָלסט ליב האָבן דעם צווייטן ווי זיך זעלבסט". ער איז געווען פאַר אָפּשאַפן פּריוואַט אייגנטום, עס זאָלן אָפּגעשאַפט ווערן אויסנוצער און אויסגענוצטע. גאָט האָט באַשאַפן די וועלט, צו אים געהערט אַלעס. די מענטשן זיינען זיינע קינדער און אַלע מוזן גלייך אויף גלייך פון אַלעם געניסן. „די הימלען זיינען פאַר גאָט, און די ערד איז געגעבן געוואָרן צו די מענטשן, זיי זאָלן זי דערהויבן צו אַ הימל, און זאָלן לעבן אומשולדיק ווי די מלאכים".

אלתר שנור האָט געשריבן קינדער־לידער און איינאַקטערס פאַר קינ־דער. זיינע לידער פאַר דערוואַקסענע זיינען געווען פילאָזאָפישע און האָבן געשפּרודלט מיט טיף־עטישע און מאָראַלישע געדאַנקען, בעת די קינדער־לידער זיינען געווען שפּילעוודיקע און פּשוטע. ער האָט אויך באַשריבן זיינע אייגענע קינדער־יאָרן, אין אַ ציקל פון איבער פופציק לידער: „מיין זיידע". צו זיין דריי־און־דרייסיקסטן געבוירן־טאָג האָט ער פאַרבעטן עטלעכע שרייבער און פאַרגעלייענט די לידער.

יום כפור, באַלד נאָך דער „שפּערע", האָבן אַלע יידן געמוזט גיין צו דער אַרבעט. אלתר שנור האָט געדאַוונט מוסף. ער האָט זיך איינגעוויקלט

אין אַ פּאַרבלוטיקט ווייס העמד פון אַ קדוש און ער האָט געדאַוונט מיט אַ יאָמערלעך געוויין. אַלע מתפּללים — מענער און פרויען האָבן מיטגעוויינט. אַלע האָבן געפילט אַז די נשמות פון די קדושים — זייערע קרובים געפינען זיך דאָ און וויינען אויף זייערע אָפּגעשניטענע ניט־אויסגעלעבטע יאָרן.

אין דעם שטיבל, וואו אלתר שנור האָט געדאַוונט האָבן יידן און בחורים געלערנט יומם ולילה, ביינאַכט, אונטער פאַרהאַנגענע פענצטערס, עס זאָל חלילה ניט אַרויסשלאָגן קיין פּאַסיקל ליכט. באָרד און פּיאות האָבן זיי ניט אָפּגעשוירן, אַז עס האָט ווער פון זיי געמוזט אַרויסגיין אין גאַס, האָט ער דאָס פּנים אַרומגעבונדן מיט אַ טיכל, ווי ער וואָלט געהאַט „ציין ווייטיק". דערנערט האָט מען זיך מיט דעם צוגעטיילטן שטיקל טרוקענעם ערזאַץ־ברויט, שוואַרצער אומגעצוקערטער ערזאַץ־קאַווע. עס איז ניט געווען מיט וואָס פייער צו מאַכן, האָט מען געקויפט די „קאַווע" אין אַן אַלגעמיינער קאַווע־קיך. די זופּ וואָס מען האָט באַקומען פון דער אַלגעמיינער קיך, האָבן זיי אויך ניט געגעסן, כאָטש ס'איז געווען פּאַרעווע. זיי זיינען ניט זיכער געווען צי ס'איז כשר, ביז מען האָט ניט געעפנט אַ ספּעציעלע כשר'ע קיך, אונטער דער אויפזיכט פון אַ רב. אַזעלכע יידן זיינען געווען אַ סך אין געטאָ. זיי האָט דער „קייסער" מרדכי חיים רומקאָווסקי — אַרויסגעשיקט פון די ערשטע, ווייל זיי האָבן ניט געהאַט קיין פּאַרטיי וואָס זאָל זיך פאַר זיי איינשטעלן.

באַלד נאָך דער „שפּערע", האָט די חברה פונעם שולכל געהאַט אַ דין־תורה מיטן רבונו־של־עולם, נאָכן פאַסטן אַ גאַנצן טאָג און תהלים זאָגן, האָט מען אָנגעצונדן ליכט. אלתר שנור, אָנגעטאָן אין טלית און קיטל, האָט אויפגעעפנט דעם ארון קודש, און ער האָט מיט אַ געבראָכן קול אויסגערופן: „רבונו־של־עולם, דו וואָס ביסט דער פאָטער פון דיינע אויסדערוויילטע קינדער, מיר ווילן מיט דיר האָבן אַ דין־תורה! מיט וואָס האָבן מיר געזינדיקט? מיט וואָס? אויב מיר האָבן געזינדיקט — צי זיינען מיר נאָך ווייניק אָפּגעקומען פאַר אונזערע זינד? האָסט אונז שוין גענוג באַצאָלט מיט שלעכטע גזירות! טאָרסט אונז מער ניט שטראָפן! מיט וואָס האָבן געזינדיקט אונזערע עופהלעך? אין רשות פון דער עדה יידן (זיי זיינען נאָך אויך געווען אָנגעטאָן אין טליתים), וואָס היטן דיינע געבאָטן, זאָג איך דיר: אַז מער טאָרסטו אונז ניט שטראָפן! אונזערע מעשים טובים וועגן איבער אונזערע מעשים רעים! נייך, דו טאָרסט אונז ניט שטראָפן!" און קהל האָט אויסגעוויינט אויפן קול: „נייך! נייך!"

אלתר שנור מיט דער עדה האָבן פאַרענדיקט די דין־תורה מיט קדיש זאָגן.

אלתר שנור איז זיכער געווען, אַז ער האָט די דין־תורה געוואונען און עפּעס געפּועלט.

ווען דער „קייסער" מרדכי חיים רומקאָווסקי איז געוואויר געוואָרן דורך זיינע שפּיאָנען וועגן דער פאַרגעקומענער דין־תורה, האָט עס אים פאַרדראָסן, פאַרוואָס דאָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אָן זיין הסכמה.

„זאַנדער"־פּאָליציי

דער אונטערוועלט־יונג, פּרויטשע בוצאַק, האָט פאַר דער מלחמה מיט־געאַרבעט אין דער „לאַטניאַ בריגאַדאַ" (פלי־בריגאַדע) און „סקאַרב" (שטייער־אַמט). ער האָט געהאָלפן אַרויסקריגן ביי יידן שטייערן. פאַר „לאַפּאָוועקע" (שוחד) האָט ער „גוט" געמאַכט. אַזוי ווי דייטשן האָבן אָקופּירט פּוילן, האָט ער באַלד מיטגעאַרבעט מיט דער געסטאַפּאָ. ווען די געטאָס זיינען געווען געשלאָסן, האָט ער זיך געקענט באַוועגן איבער גאַנץ פּוילן: סיי אין נייעם רייך, סיי אין גענעראַל־גאַווערנאַמענט.

פאַר אַ סך געלט האָט ער איבערגעפירט יידן פון איין געטאָ אין צווייטער מיט דער הסכמה פון דער געסטאַפּאָ. ער האָט צוגעטראָגן די דייטשן, וועלכער ייד עס האָט עפּעס באַהאַלטן, און די געסטאַפּאָ האָט שוין מיט אירע מערדערישע „ראַפינירטע" מיטלען אַרויסגעקראָגן פון דעם ייד די ווערט־זאַכן. דערנאָך האָט ער מיטגעאַרבעט בלויז מיט דער „קריפּאָ". ווען ער האָט באַגראָבן שלום הערצבערגן, האָט ער מיטגעאַרבעט מיטביידע — סיי מיט דער „קריפּאָ", סיי מיט דער געסטאַפּאָ. אין דעם אַרכיוו פון דער „געהיימע שטאַטס־פּאָליציי דינסט־שטעלע" געפינען זיך זיינע אונטערשריפטן אויף די פּראָטאָקאָלן וועגן אָפּגעגעבענע פעקלעך. און די געטאָ־יידן האָבן וועגן אים געזונגען:

„פּרויטשע בוצאַק איז אַ נאָמען,
גרויס איז ער פונקט ווי המן,
יידן שיקט ער אויף יענער וועלט,
אויסקויפן ביי אים קאָן מען זיך נאָר פאַר אַ סך געלט".

אַט־דער אונטערוועלט־יונג איז באַלד נאָך דער „שפּערע" געוואָרן אַ „משיח", ווייל ער האָט זיך באַמיט, אַז עס זאָל אַריינקומען מער שפּייז אין געטאָ, און דאָס וואָס עס איז אַריינגעקומען, האָט ער באַלד צעטיילט. נישט ווי דער „קייסער" רומקאָווסקי, וואָס האָט געלאָזט דאָס ביסל שפּייז אַזוי לאַנג ליגן, ביז עס איז פאַרפוילט געוואָרן אָדער צעגנבעט געוואָרן דורך זיינע מענטשן. פּרויטשע בוצאַק האָט געאַרבעט פאַרביידע צדדים: אי לטובת די דייטשן, אי לטובת די יידן. פון נאָך דער „שפּערע" אָן, ווי לאַנג ער האָט זיך געפונען אין געטאָ, איז טאַקע אַריינגעקומען אַביסל מער שפּייז. דערפאַר האָט ער זיך אַציינד דערוואָרבן סימפּאַטיע, ווייל עס האָבן יידן געזען, אַז שפּייז איז דאָס געווער, וואָס וועט העלפן איבערלעבן די מלחמה.

פּרויטשע בוצאַק האָט איבערגענומען די „זאַנדער" (אַן עקסטרע־יידישע פּאָליציי, וואָס איז געווען אַ צווייג פון דער געסטאַפּאָ).

געשאַפן די „זאַנדער" האָט דער פּאָליציי־קאָמיסאַר זיגמונט רייזגאָלד, אַ פירער פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין לאָדזש. ער איז געווען רומקאָווסקיס אַ פּאַרטיי־חבר. באַלד אין אָנהויב מלחמה האָט ער שוין אין געפאַנגענען־לאַגער געשפּילט אַ ראָלע ביי די דייטשן, און ווען ער איז צוריקגעקומען

קיין לאָדזש, האָט אים רומקאָווסקי דער ערשטער צוגענומען אַלס זיין מיט־העלפער. ריינגאָלד האָט אויך אָרגאַניזירט די ערשטע יידישע פּאָליציי, נאָך איידער מען האָט געשאַפן די געטאָ. נאָך דער „שפּערע" איז ער געוואָרן קאָמיסאַר איבער דער אַפּראָוויזאַציע, און פּרויטשע בוצאַק האָט איבערגענומען זיין פריערדיקן אַמט און ער האָט אָרגאַניזירט אַ גרויסע „זאָנדער־קאָמאַנדע".

ער האָט גענומען יונגעלייט, וואָס האָבן מינימום געהאַט געענדיקט אַ גימנאַזיע און זין פון עלטערן, וואָס האָבן פאַרנומען גוטע פּאָסטנס אין געטאָ. ער האָט אַריינבאַקומען פון די דייטשן נייע וואָלענע סחורה — טונקעלע מאַרענגע — און ער האָט פאַר זיין „זאָנדער" געלאָזט מאַכן מיליטערישע מונדירן מיט גלאַנציקע קנעפּ. אויף דער קלאַפּע האָבן זיי געטראָגן דעם מעטאַלענעם נומער. אויפן לינקן אָרעם — אַ געלע און ווייסע באַנד מיט אַ רויטער ליאַמאָווקע און אַ טונקל־בלויען „מגן דוד" אינדערמיט. און געטראָגן האָבן זיי נייע אָפיצירסקע שטיוול מיט אַ פּאַלקע אין דער האַנט, מיט אַ פּאָליציייאיש היטל. זיי האָבן טאַקע אויסגעזען ווי פּאָליציי. זיי האָבן זיך טאַקע אונטערשיידט פון דער פּשוטער פּאָליציי, וואָס האָבן געטראָגן פּשוטע ציווילע קליידער. די „זאָנדער" האָט אַרויסגערופן מורא. זיי זיינען געווען עטלעכע הונדערט אין צאָל.

יעדער „זאָנדער" האָט באַקומען (אויסער דעם צוטייל פון יעדן געטאָ־ייד) אַ צוטייל, אַז ער האָט נישט באַדאַרפט הונגערן. דאָס האָט בוצאַק איינגעפירט, כדי די „זאָנדער" זאָל זיין צופרידן און געטריי דינען.

די אויפגאַבע פון די „זאָנדערס" איז געווען צו באַפאַלן גאַנצע גאַסן, דורכפירן רעוויזיעס אין אַלע שטיבער און צונעמען יעדע ווערט־זאַך. זיי האָבן אַלץ געמאַכט לויטן דייטשישן נוסח. זיי האָבן אויך אויסגעטאָן נאַקעט מענער און פרויען בעת די רעוויזיעס. עס האָבן ביי זיי אויך מיטגעאַרבעט פרויען.

די „זאָנדער" האָט אויך געהיט, אַז מען זאָל נישט שמוגלען. איין פּוילישער מאַן האָט זיך איינגעשטעלט ס׳לעבן, ער האָט זיך אַ סך מאָל אַריינגעגנבעט דורך די דראָטן מיט שפּייז פאַר אַ יידישער משפּחה. ער האָט זיך אָנגעטאָן אַ „געלע" לאַטע. האָט איין „זאָנדער"־יונג דערקענט, אַז דאָס איז נישט קיין ייד, האָט ער אים אַרעסטירט. דער פּאָליאַק איז געזעסן דריי טעג אין יידישן פּאָליציי־רעוויר. ער האָט קריטיקירט די יידן: „איך שטעל מיר איין מיין לעבן, כדי צו העלפן אַ יידישע משפּחה, מיינע געוועזענע שכנים; האָט מיך אַ ייד אַרעסטירט. נו, דאַרף מען אייך העלפן?" — האָט ער פאַרביטערט גערעדט צו די יידישע אַרעסטאַנטן.

די גאַנצע געטאָ איז געוואָרן אויפגעבראַכט אויף די „זאָנדער". מען האָט זיי דערמאָנט מיט אַ קללה. אַז דער זאָנדער־יונג האָט אים אַרעסטירט, האָט אים דער רעוויר געמוזט פאַרהאַלטן, פירן אַן אויספאָרשונג און מעלדן דער דייטשישער מאַכט, און דער אַרעסטירטער האָט געמוזט איבערגעגעבן ווערן דער געסטאַפּאָ.

די „זאָנדער"־לייט האָבן אויך „געהיט" די בעקערייען און האָבן

באקומען ברויט. זיי האבן אויך „געהיט" אין פלייש־צענטראלע און אין די פלייש־קאאפעראטיוון און האבן באקומען פלייש, ווארשט. זיי האבן אויך „געהיט" אין די שפייז־קאאפעראטיוון, אויפן גרינצייג־פלאץ און האבן דארטן באקומען אן עקסטרע־צוטייל. און יעדע קיך האט געהאט א „זאנדער", און ער האט באקומען צו עטלעכע זופן א טאג. ביי יעדער וואג איז געשטאנען א „זאנדער", כדי מען זאל נישט אפנארן אדער גנבענען. מען האט אצינד נישט געטארט ארויסגעבן קיין שום לעבנסמיטל־צוטייל אן דער אנוועזנהייט פון א „זאנדער".

פרויטשע בוצאק האט אויך ארגאניזירט א „פרויען־זאנדער": ער האט אויסגעקליבן די שענסטע מיידלעך פון די בעסער־סיטואירטע: פון די „שיש־קעס" און „מלוכה־באאמטע". ער האט זיי אנגעטאן שיינע מיליטערישע שינעלן מיט גלאנציקע קנעפ, ווי די „זאנדער" און פאליצייאישע היטלען. ער האט זיי אוועקגעשטעלט האלטן ארדענונג, וואו עס פלעגן קומען דייטשן, אדער אין די גאסן אנפירן מיטן פארקער. זיי האבן אויך געהאלטן פאלקעס אין די הענט. זיי האבן אויך געטראגן א מעטאלענעם נומער, און האבן אויך געטראגן די זעלבע בענדער, וואס די פאליציי. זיי האבן אויך באקומען די זעלבע עקסטרע־שפייז־צוטיילונגען, וואס די „זאנדער".

די פרויען־פאליציי איז נאר געווען אן אנגענעמער שפיל פאר פרויטשען.

די פרויען־פאליציי איז אין עטלעכע חדשים ארום אויפגעלייזט געווארן. דאן האט זיי בוצאק געשיקט, נאך דער „שווערער" ארבעט, אין דערהאלונגס־היים אין מאראשין, אויף פיר וואכן (מען האט דעמאלט געעפנט די אפרו־היימען פאר די אפגעשוואכטע ארבעטער, אין וועלכע די דייטשן האבן זיך געגוויטיקט, כדי זיי זאלן ארויסגעבן מער פראדוקציע). דערנאך האט מען די געוועזענע פאליציאנטקעס געגעבן אמטן אין די אפרו־היימען און אין די קיכן, און זיי האבן ווידער געהאט פון כל טוב.

פרויטשע בוצאק האט באקומען פון די דייטשן א שיינע דראשקע מיט א שיין פערד. ער האט געהאט אן אייגענעם בעל־עגלה. ער האט אצינד נאכגעטאן דעם „קייסער" רומקאווסקי פון די ערשטע צייטן: ער האט געוואלט געפעלן ווערן די יידן, האט ער געטיילט פון דער דראשקע אראפ טאלאנען: צו פינף דעקא צוקער און צו פינף דעקא פוטער. זיינען מענער און פרויען נאכגעלאפן דער פארנדיקער דראשקע, און ער האט געטיילט וועמען זיין הארץ האט געגלוסט. זיינע מקורבים האט ער געגעבן גרעסערע טאלאנען און ער האט געהאט ארגאניזירט אן אייגענעם פראפאגאנדע־אפאראט, וואס האט אים געמאכט א שם, אז ער טיילט גרויסע שפייז־טאלאנען יעדן איינעם, וואס בעט אים. און יידן האבן שוין געבעטן גאט, אז בוצאק זאל פארנעמען רומ־קאווסקיס ארט. טייל האבן אים געבענטשט, איבערהויפט די, וואס האבן אונטער אים געארבעט, ווייל ער האט פאר זיי ווי ווייט מעגלעך געזארגט. און יידן האבן שוין שטארק געשמועסט, אז בוצאק וועט ווערן דער „עלטעסטער דער יודען". מיט דער שפייז, וואס בוצאק האט אריינגעבראכט און באלד צעטיילט, האבן זיך טאקע א סך יידן געשטעלט אויף די פיס. און מען האט

זיך צו אים גע׳חנפ׳עט, מען זאָל פון אים באַקומען אַ טאַלאַן. מען האָט צו אים געשריבן בקשות. לידל־מאַכער האָבן פאַר אים געשריבן „לידער".

איינער, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געדרוקט לידער, אין צייטונגען, האָט פריער געשריבן פאַר רומקאָווסקין:

„לעבן זאָל אונזער פרעזעס רומקאָווסקי
מיט זיין שטאַרקער האַנט,
ער פירט זיין מלוכה מיט גרויס טאַלאַנט.
ער מיט זיין שיין ווייבל זיינען אַ פּאָר,
זיי זאָלן לעבן הונדערט צוואַנציק יאָר".

דער זעלבער האָט אַצינד געשריבן פאַר בוצאַקן:

„לעבן זאָל הערן פּרוויטשע בוצאַק,
וואָס האָט אַ כאַראַקטער ווי אַ בריליאַנט.
דער עיקר צו געבן צדקה
האָט ער אַ לייכטע האַנט.
פּרוויטשע איז ביי יידן אַ צדיק,
ווי לאַנג ער איז מיט אונז, קענען מיר שלאָפן רואיק".

דעם דאָזיקן „שרייבער" האָט פריער רומקאָווסקי און אַצינד בוצאַק באַלוינט מיט שפּייז־טאַלאָנען.

בוצאַק איז פאַר דעם „קייסער" פון געטאָ געווען אַ ביין אין האַלדז. פאַר דעם דייטש האַנס ביבאָוו — דער באַלעבאָס איבערן געטאָ — איז ער אויך נישט באַקוועם געווען. איינמאָל אינמיטן העלן טאָג, ווען בוצאַק האָט זיך געפונען אין זיין ביוראָ, אויפן „באַלוטער־פּלאַץ" (דאָס איז געווען דער „נייטראַלער" פּלאַץ: אַלע פאַרהאַנדלונגען פון יידן און דייטשן זיינען דאָרטן פאָרגעקומען. דאָרטן איז אויך געווען די גרענעץ: אַלע סחורות זיינען דורך דאָרטן אַריינגעקומען און אַרויסגעגאַנגען. אויך יעדער, וואָס איז אַריינגעקומען אָדער אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ, האָט געמוזט דורכגיין דורכן באַלוטער פּלאַץ), איז צוגעפאָרן אַן אויטאָמאָביל. עס זיינען אַריינגעקומען צוויי דייטשן און זיי האָבן אים העפלעך פאַרבעטן מיטצופאָרן אין שטאָט אַריין. זיי האָבן אים אַפילו נישט דערלויבט אָנצוטאָן די מאַרינאַרקע. „מיר מוזן שוין פאָרן. דו וועסט באַלד צוריקקומען!" — האָבן זיי אים געזאָגט. און פּרוויטשע בוצאַק איז דעמאָלט פאַרשוואונדן אויף אייביק פון געטאָ.

דאָס האָט ביי יידן אַרויסגערופן סיי שרעק, סיי טרויער. אָבער זיין ווערק, די „זאַנדער", איז געבליבן אונטער דער אָנפירונג פון זיין שוואָגער מאַרעק קליגער. נאָך בוצאַקס פאַרשווינדן איז טאַקע דער הונגער ווידער גרעסער געוואָרן, און יידן האָבן זיך אַליין דערציילט לעגענדעס: „בוצאַק אַליין פלעגט אַריינפאָרן אין שטאָט אַריין אויפן גרינעם מאַרק, און ער האָט געצאָלט הויכע פּרייזן ביזן הימל אַריין, אַבי אַריינצופירן אַ פאָר פורן קאַרטאָפל, אַ פאָר פורן קרויט אין געטאָ אַריין. און טאַקע דערפאַר, וואָס ער האָט געאַרבעט פאַר ביידע צדדים, האָבן אים די דייטשן אַזוי באַצאָלט"...

חבר גוסטאַוו

חבר גוסטאַוו האָט אין לאַדזשער געטאָ אָנגעהויבן זיין קאַריערע מיטן שאַפן די ערשטע פּאַרטיי־קיך, אין אַ קאָאָפּעראַטיוו הויז, וואָס האָט גדלותדיק אַרויסגעשיינט פון די אַלטע, צעפוילטע הילצערנע הייזער אויף אַ באַלוטער יידיש געסל א״נ בערקאַ יאָסעלעוויטשאַ. דאָס הויז איז געווען אַ שיין געבויטס, זעקס־שטאָקיקער קאַסטן, ד״ה אַ פּראַנט מיט אַ הויף און דריי אָפּיצינעס, מיט באַלקאָנען און מיט אַ גאָרטן, וואו די זון האָט קיין מאָל נישט געקענט צוקומען. דאָס הויז איז באַוואוינט געווען פון בלויז חברים פון דער פּאַרטיי, וואָס האָט עס אויפגעבויט און דער חבר גוסטאַוו האָט געהערט צום צענטראַל־קאָמיטעט.

אין דער נידער, אין געזעלשאַפטלעכן זאַל, האָט ער געשאַפן די קיך. ער האָט אויך געשאַפן נאָך אַ קיך פון דער פּאַרטיי אויף דער פּליסאַצקי־גאַס. האָבן די געטאָ־יידן גערופן די ערשטע „די בערקאַ־קיך" און די צווייטע „די פּליסאַצקי־קיך". אין ביידע קיכן האָבן געאַרבעט נאָר חברים פון דער פּאַרטיי.

פאַר דער „גאָספּאָדיניע" (באַלעבאָסטע) איבער דער קיך האָט גוסטאַוו געמאַכט די חברטע מאַניע, פאַר דעם פּרייז וואָס זי איז געווען זיין קעפּס־ווייב. די געטאָ האָט זיך געוויצלט אויף איר חשבון: „זי האָט אַ גוטע ,פּלייצע׳"... די חברטע מאַניע איז געווען אַ מיידל אין די אָנהייב צוואַנ־ציקער יאָרן, פון העכערן וואוקס, אַ ברייטביינִיקע, אַ לענגלעך אויסגעפּאַשעטע פּנים מיט רויטע באַקן, גרויסע שוואַרצע אויגן, אַ קאָפּ שוואַרצע, געדיכטע האָר; אַ הויכע טאַליע און אַ לייביקע. די חברטע מאַניע האָט זיך געבאָדן אין מילך און האָניק. זי האָט געבליט.

אין חבר גוסטאַווס ביידע קיכן זיינען געווען איבער פּופצן טויזנט קאָנסומענטן, וואָס זיינען געצוואונגען געווען אַריינצובערענגען זייערע לעבנס־מיטל־קאַרטן. ס׳איז דאָך נישט געווען מיט וואָס אָפּצוקאָכן. קיין ברענ־מאַטעריאַל האָבן די דייטשן נישט אַריינגעשיקט, האָט יעדערער געמוזט גיין אין אַ קיך און די קיך האָט אָפּגענומען דאָס ביסל צוגעטיילטע שפּייז אויף די קאַרטן. עס זיינען געווען צייטן ווען יעדער „קאָפּ" האָט באַקומען אויף אַ טאָג זיבן דעקאָ קאָנסערווירטע קילעריבן, צוויי דעקאָ קאָרנמעל און אַ האַלבן דעקאָ טראַן־מאַרגאַרין. די קיך האָט געדאַרפט פאַר דעם געבן אַ ליטער זופּ. האָבן די קיכן נאָר אָפּגעקאָכט די קילעריבן, איז אויסגעקומען אויסצוטיילן אַ ליטער עסיק־וואַסער מיט פּיצלעך האָלץ, ווייל נאָכן אָפּקאָכן זיינען די קאָנסערווירטע קילעריבן געוואָרן האַרט אַזוי ווי האָלץ, דאָס איז אוממעגלעך געווען צו עסן. נאָך דעם אויסטרינקען אַזאַ ליטער עסיק־וואַסער האָט נאָך מער געצויגן ס׳האַרץ. דער קאָפּ האָט זיך געדרייט; ס׳האָט געשווינדלט פאַר די אויגן. צום סוף איז מען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער.

אַ סך מאָל האָבן די קיכן אָפּגענומען אויף יעדן „קאָפּ" אַ פאַר דעקאָ

קאָנסערווירט פֿלייש, אַביסל צוקער, בוריקעס, מערן, קאַרטאָפּל, ציבעלעס, אַביסל בוימל. פֿון דעם האָבן די קיכן־אָנגעשטעלטע פֿאַר זיך געמאַכט גולאַש, קליסקעס, טרוקענע קאַרטאָפּל, באַרשט מיט צוקער. זיי האָבן פֿאַר זיך געפּרעגלט ציבעלעס אָנשטאָט צורייזן די זופּ פֿאַר די קאָנסומענטן. וועגן די אַלע מאכלים האָט דאָס פֿאָלק אַפילו נישט געקענט חלומען.

דעם חבר גוסטאַוו זעפּסוטי האָט נישט געפּאַסט צו עסן מיט די חברים אין דער קיך. ער איז דאָך עפּעס אַ „קעראַוניק״. האָט דער חבר מאַגאַזינער פֿאַר אים אַהיימגעשיקט מיט אַ חבר: מעל, פֿלייש, צוקער, קאַרטאָפּל, ציבעלעס, מערן, בוריקעס, בוימל, מאַרגאַרין א״אַ גוטע זאַכן. ביים חבר גוסטאַוו האָט מען געפֿירט אַ באַלעבאַטישקייט אַזוי ווי אין אַ גבֿיריש הויז אין די אַלטע גוטע ציטן.

דער חבר גוסטאַוו איז געווען פֿון מיטעלן וואוקס, אַ ברייטבייניקער, פֿעסטגעבויטער, אַ פּנים ווי אַ מאָפּס; אויף דער ברייטער נאָז —ברילן מיט טונקעלע ראָמען. ער איז אַלט געווען קנאַפּע פֿופֿציק יאָר. געוואוינט האָט ער אין אַ באַקוועמער וואוינונג מיט גאַז און עלעקטרע. ער האָט געהאַט אַ ווייב און אַ טאָכטער פֿון פֿופֿצן יאָר. ער האָט געהאַט פֿון כּל טובֿ. זיין צייט האָט ער פֿאַרברענגט אין זנות מיט חברטעס און סתם מיידלעך, וואָס האָבן נישט געוואָלט ליידן הונגער.

די חברים האָבן אים גערופֿן „חבר גוסטאַוו״. יעדעס וואָרט וואָס זיי האָבן צו אים אַרויסגערעדט איז געווען חניפֿה. זיי האָבן זיך אַרום אים געדרייט ווי שמשים אַרום זייער רבין. יעדער האָט אָנגעשפּיזט אַלע חושים כּדי דער ערשטער צו דערהערן פֿון אים אַ נאַרישן, אויסגעדראָשענעם וויץ, כּדי ער זאָל דער ערשטער לאַכן און אַזוי אַרום ווייזן, אַז ער האַלט אים פֿאַר אַ גרויסן חכם. יעדער איינער האָט געוואָלט זיין דער ערשטער צו דער־הערן וואָס דער „רבי״ וויל, כּדי ער זאָל קענען דער ערשטער אויספֿירן די שליחות, ווייל אין חבר גוסטאַווס האַנט איז געלעגן דאָס לעבן פֿון די חברים. האָט ער געוואָלט, האָט ער געגעבן אַרבעט אין דער קיך וואו עס איז געווען עסן צו דער זעט, חוץ וואָס מען האָט געקענט אַהיים גנבֿענען — אין אַ צייט ווען פֿון הונגער וואַלגערן זיך מתים אין יעדן ווינקל. האָט ער געוואָרפֿן אַן אומחן אויף אַ חבר, האָט ער אים אָפּגעזאָגט פֿון דער אַרבעט. פֿון צייט צו צייט פֿלעגט דער חבר גוסטאַוו — נאָך דעם מיטאָג־שלאָף אָדער פֿון אַ קעפּס־ווייב — זיך אַריינכאַפּן אין דער קיך אַריין. דעמאָלט זיינען שוין די חברים געווען נאָך דער אַרבעט. די בייעס, אַז דער חבר גוסטאַוו איז דאָ, האָט שנעל איינער איבערגעגעבן דעם צווייטן. באַלד האָבן זיך אַלע צוגע־שאַרט צו אים, אַזוי ווי אַ הונט צו זיין באַלעבאָס; ער טאַנצט אַרום אים, דרייט מיטן עק; שטעלט אויף אים אַן אויגן און אויערן און איז אים גרייט צו „סלוזשען״. ווען אַלע האָבן אים אַרומגערינגלט האָט חבר גוסטאַוו אַ זאָג געטאָן: „איר ווילט דאָך, חברים, מסתּמא הערן די בייעסטע וויצן?״ — אַ הנאהדיק שמייכעלע האָט זיך צעגאָסן אויף זיין מאָפּסיש פּנים — האַ?
„וואָס פֿאַראַ פֿראַגע, חבר גוסטאַוו?״ ענטפֿערט איין חבר און די איבע־

ריקע בעטן: „דערציילט, דערציילט, חבר גוסטאַוו, איר ווייסט דאָך, אַז מיר האָבן ליב אייערע וויצן".

דער חבר גוסטאַוו נעמט אַרויס אַ פּאַרטסיגאַר מיט פּאַפּיראָסן, פאַר־רייכערט אַ פּאַפּיראָס מיט אַ שוועבעלע (סיי אַ פּאַפּיראָס סיי אַ שוועבעלע איז אַ גרויסער לוקסוס אין געטאָ), צוליב דעם ווערט ער נאָך וויכטיקער און חברים האָבן פאַר אים נאָך מער דרך־ארץ. גוסטאַוו פילט דאָס, שפּילט ער זיך מיטן רויך, לאָזט אַרויס רעדעלעך פון דער נאָז. אַלע באַוואונדערן די קונץ. גוסטאַוו שמייכלט פון זיין חכמה און אַלע לאַכן מיט. טייל ציען אַריין אַביסל רויך און שטילן אַביסל דעם הונגער נאָך אַ פּאַפּיראָס.

„נו, חברים, הערט: עסט הערינג — זאָגט גערינג; עס גייט שלימער — זאָגט הימלער; ס'איז גוט — זאָגט דער ייד".

אַלע פּלאַצן אַרויס מיט אַ געלעכטער. ביי די מיידלעך, אין די ווייסע שערצן און ווייסע טשופּיקלעך אויף די קעפּ, ווערן די אויסגעפּאַשעטע רויטע באַקן נאָך רויטער, זיי צעשיטן זיך פון לאַכן, ווען גוסטאַוו ציט און דריקט צו זיך צו יעדעס מאָל אַ צווייטע. ער קנייפּט איר די באַקן, קנייפּט איר אין געזעס, נעמט זי אַרום ביי דער טאַליע, און גיט אַ טאַפּ מיט די פינגער אויף דעם אָרט... וואָס מען מוז לאַכן. אַלע לאַכן מיט, גוסטאַוו אויך. די מיידלעך קאַטשען זיך אויף דער פּאַדלאָגע.

איין חבר שרייט אויס: „חברים, מע מוז שיקן נאָך אַ באַנדער — אונזערע חברטעס צעשיטן זיך!" לאַכט מען נאָך שטאַרקער.

דער חבר לייבוש „קאַטלאַזש" (קעסל־מישער) איז אַ מיטגליד אין „שטאַט־קאָמיטעט" פון דער פּאַרטיי. ער האָט נישט קיין צייט צו דעם: ער פּרעגלט פאַר זיך אָצינד ציבעלעס אויף מאַרגאַרין. מיט די אויסגעפּרעסענע רויטע פּיסקעס זיינע, זעט ער אויס אַ סך בעסער ווי פאַר דער מלחמה. זיין ליידיק־גייעריש צייט נאָך די געשמאַקע מאָלצייטן, וואָס זיינען געגנבעט פון די פּראָלעטאַריער און זייערע קינדער, פּילט ער אויס מיט שרייבן לידער וועגן הונגער אין געטאָ, וועגן פּראָלעטאַריאַט און פּיין. ער הערט זיך איין ווי דער חבר גוסטאַוו ווילט זיך מיט די חברים און חברטעס. ווען גוסטאַוו האַלט ביים אַוועקגיין, ציען זיך צענדליקער הענט אים משמש צו זיין.

„מוחל! מוחל!" זאָגט ער, „איך האָב ליב, אַז חברטעס זאָלן מיך אויס־טאָן... פּשעפּראַשאַם, כ'מיין אָנטאָן".

דאָ לאַכן אַלע פון זיין חכמה און גוסטאַוו אויך, אָבער דער חבר לייבוש „קאַטלאַזש" איז פּלוצלונג אויסגעוואַקסן און ער איז מקיים די מצוה, ער טוט אָן דעם „רבי'ן" דעם מאַנטל מיט אַ גראַם: „דער חבר גוסטאַוו ווייסט דאָס ניט נאָר פון היינט, אַז איך בין זיין בעסטער פריינט. איר זעט מיין פּאַעטישן געמיט? איך האָב שוין געשאַפן וועגן אייך אַ ליד".

דער חבר גוסטאַוו געזעגנט זיך מיט אַ וויץ: „דער „קייסער" רומקאָווסקי האָט אַרויסגעגעבן אַ נייע ראַציע: פיר ברעטער, אַ האַלב שטיקל לייוונט און אַ הון..."

„וואָסאַראַ הון?" פרעגט אַ מיידל.

„אהין — אויפן בית־עולם!" ענטפערט גוסטאוו און איינער טייטשט אויס: „אהא, איך פארשטיי שוין: די פיר ברעטער פאר קברים, דאס האלבע שטיקל לייוונט פאר תכריכים און אהין אויפן בית־עולם. אט אזוי לאכן יידן מיט יאשטשערקעס".

„סערוואוס, חברים!"

„סערוואוס, סערוואוס, חבר גוסטאוו!"

ער איז ארויס און זיי האבן אים נאכגעקוקט. אזוי איז דאס צוגעגאנגען ביז דער „קייסער" רומקאווסקי האט פארפעסטיקט זיין מאכט. דערנאך האט ער געזאגט:

„איך דארף ניט קיין גנבים אין מיין געטא! אלע מיינע יידן מוזן באקומען מיין צוטייל!" און ער האט אלע פארטייאישע קיכן באזעצט מיט זיינע אייגענע גנבים.

די חברים, וואס האבן געארבעט אין די קיכן האבן נעבעך געמוזט גיין ארבעטן אין א פאבריק. דער חבר גוסטאוו האט געהאט פון כל טוב און געלעבט א גוטן טאג אן א פאסטן, אבער אביסל שפעטער איז ארויס א פאר־ארדענונג: „ווער עס וועט נישט ארבעטן, וועט ארויסגעשיקט ווערן פון געטא". נאר מיר לאזן דא דערווייל איבער, דעם חבר גוסטאוו.

די טעפיך־פאבריק

נאך א סך דעמאנסטראציעס פון די מאסן, וואס זיינען צוגעקומען צום געטא־ צוים (שטעכיקע דראטן), ווי עס האט זיך געדרייט די געטא וואך, מיט גרויסע אויפשריפטן „מיר ווילן ניט דעם יודען־ראט!", „מיר בעטן, אז די דייטשן זאלן איבערנעמען די מאכט אין געטא!"

עס זיינען אויך פארגעקומען דעמאנסטראציעס ביי דער יידישער גמינע: „זאל דער ,קייסער' רומקאווסקי איינטיילן די שפייז גלייך אויף גלייך! „זאל ער געבן ארבעט און ברויט!"

דער „קייסער" רומקאווסקי האט זיך דאן געווענדט צו די דייטשן: זיי זאלן ארייננשיקן שפייז און מעדיקאמענטן. די דייטשן האבן געענטפערט: „גיט אונדז אויסלענדישע וואליוטע: דאלארן, פונטן! אויך גאלד, ברי־לאנטן און פוטערווארג!"

„איך האב די בעסטע וואליוטע, — האט זיי רומקאווסקי געענטפערט, — הענט, קוואליפיצירטע ארבעטער. גיט אונדז ארבעט, גיט אונדז מאשינען".

„קיין שום מאשינען, — האבן די דייטשן געענטפערט, — קיין שום מאטעריאלן! שאפט אייך אליין! די יודען קענען זיך אן עצה געבן!"

לעבן האט מען געוואלט, האט עס דערפירט דערצו, אז יידן זאלן ווערן דערפינדער.

* * *

אין געטא איז געווען א חסידישער ייד, שיע קאגען. איז אים איינגעפאלן: אזוי ווי אין געטא זיינען פאראן א סך שמאטעס, זאל מען פון דעם וועבן דיוואַ־

נען (טעפּיכער). נאָך שווערע באַמיאונגען האָט אים רומקאָווסקיס „מלוכה" דערלויבט דורכצופירן זיין עקספּערימענט. קאַגען האָט אויסגע׳פּועל׳ט, מען זאָל אים געבן צוויי קליינע הייזער אויף מאַרישין (אַ פּאַרשטאָט אין געטאָ). ער האָט צוגענומען עטלעכע מיידלעך. די מיידלעך האָבן קיינמאָל נישט געזען אַזאַ אַרבעט. קאַגען האָט זיי געלערנט, כאָטש ער אַליין האָט אויך ביי דעם קיינמאָל נישט געאַרבעט. ער האָט דאָס נאָר געזען ביי די פּויערים אין די דערפער.

שרהלע, בלושטיינס וויב, האָט אויך געהאַט „דאָס גליק" צו זיין פון די ערשטע צו אַרבעטן אין דעם „טעפּיך-רעסאָרט" (פאַבריק). כאָטש זי האָט פאַר דער מלחמה געפירט די קאָרעספּאָנדענץ אין איינער פון די גרעסטע ביוראָען אין לאָדזש און געקענט עטלעכע שפּראַכן, האָט זי דאָך נישט באַקומען קיין אַרבעט אין אַ ביוראָ, ווייל זי האָט נישט געהאַט קיין „פּלייצעס" (פּראָטעקציע).

שרהלע האָט אָפּגעריסן פיר לייסטן פון אַ פּלויט צוזאַמען מיט די טשוועקעס (אַזוי ווי אַלע מיידלעך האָבן געטאָן), און זי האָט צוזאַמענגעקלאַפּט אַ רעם. די רעם האָט זי פון דער אויבערשטער און אונטערשטער זייט באַשלאָגן מיט טשוועקעס מיט ברייטע קעפּלעך. דאָס האָט זי געבראַכט פון דער היים. שרהלעס מאַן, שמחה בלושטיין, האָט געהאַט אַ נאַטור אַלץ צו באַהאַלטן: ווען ער האָט אַריינגעבראַכט אין געטאָ אַריין אַ זאַק מיט ספרים און ידישע ביכער, האָט ער דאָרטן אַריינגעלייגט אַ שעכטל מיט טשוועקעס און נאָך קלייניקייטן. אויף די טשוועקעס האָט שרהלע אָנגעצויגן פון אויבן אַראָפּ „אָסנאָווע". אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ „קעטע". דאָ האָט זי אַריינגעפלאָכטן פּאַסיקלעך פון די אַלטע מלבושים, וועש פון פאַרשידענע קאָלירן; פעסט צוזאַמענגעדריקט און ס׳האָט זיך געשאַפן אַ טעפּיך. מיט דער צייט האָט זיך שרהלע קוואַליפיצירט און האָט אַרויסגעגעבן פיינע אַרבעט. אַזוי אויך אַלע אַנדערע אַרבעטער.

די טעפּיכער זיינען די דייטשע סוחרים שטאַרק געפעלן. זיי האָבן די סחורה באַקומען פאַר אַ שפּאָט-ביליקן פּרייז. ס׳איז געוואָרן אַ גוט געשעפט פאַר די דייטשן, און דער רעסאָרט איז געוואָרן איינער פון די וויכטיקסטע אין געטאָ. בעת די סעלעקציעס, האָט שרהלע געוויזן דעם עס-עס-מאַן די לעגיטימאַציע, אַז זי אַרבעט אין דעם רעסאָרט, האָט עס איר געהאָלפן.

קאַגען איז אַרומגעגאַנגען צווישן די רעמען און צו יעדער אַרבעטערין גערעדט אַזוי ווי אַ טאַטע צו זיין קינד: „נו? ווי גייט עס? גוט מאָרגן, מיין קינד! ס׳איז שווער, האַ? די אַרבעט איז שווער? איך זיך נישט! די אַרבעט וועט נישט אַנטלויפן. דו מאַך נאָר אַזוי פיל, מיין קינד, אַז דו זאָלסט קאָנען קריגן די זופּ. די „רומקעס" (געטאָ-מאַרקן מיט רומקאָווסקיס אונטערשריפט) דאַרפסטו דאָך אויף כפרות! זאָרג נישט, מיין קינד! זייער סוף קומט אַ ליאַדע טאָג!" דאָס האָט ער געזאָגט מיט אַזאַ גלויבן און האָפענדיקייט, אַז ער האָט אַלע אָנגעשטעקט מיט בטחון. שרהלע האָט יעדן טאָג אויסגעקוקט נאָך זיין וואַרעמען „גוט מאָרגן!" זי האָט אים גערופן „טאַטע".

שפעטער, ווען די דייטשן האָבן ליקווידירט די געטאָס אַרום לאָדזש, און נאָך די אַרויסשיקונגען פון יידן פון דער לאָדזשער געטאָ גופא, האָבן די דייטשן אַריינגעוואָרפן די פאַרבלוטיקטע וועש און מלבושים פון די אויסגעקוילטע יידן — דאָס וואָס ס׳האָט שוין נישט געטויגט פאַר די, וואָס האָבן דאָס דאָזיקע בלוט פאַרגאָסן. אָט פון דעם האָבן יידן געמוזט וועבן טעפּיכער פאַר די דייטשן.

שיע קאָגענס רעסאָרט (פאַבריק) האָט זיך געהאַלטן אין איין אַנטוויקלען. די, וואָס האָבן דאָרטן געאַרבעט פון די ערשטע, זיינען געוואָרן אינסטרוקטאָרקעס און אויבעראינסטרוקטאָרקעס און האָבן געלערנט די נייע אַרבעטער.

שיע קאָגען האָט צוגעקראָגן נאָך עטלעכע הייזער אויף „מאַרישין״. אין דעם רעסאָרט האָבן שוין אַצינד געאַרבעט עטלעכע טישלער, וואָס האָבן געמאַכט די רעמען. עס איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ גאַנצע אַדמיניסטראַציע. עס איז אָבער אַלץ געוואָרן צו־ווייניק פּלאַץ פאַר דער פאַבריק. מאַטעריאַל, פון וואָס אויסצואַרבעטן די טעפּיכער, איז וואָס אַ טאָג אַריינגעוואָרפן געוואָרן אַלץ מער און מער, ווייל די דייטשן האָבן וואָס אַ טאָג אויסגעקוילעט מער און מער יידן. די דייטשן האָבן געפאָדערט וואָס מער טעפּיכער, און דאָס איז געוואָרן אַ גאַנצע אינדוסטריע.

אין געטאָ איז געשטאַנען ליידיק אַ גרויסע פינף־שטאָקיקע פאַבריק געביידע, וואָס די דייטשן האָבן פון דאָרטן אויסגערויבט די מאַשינען. די פאַבריק האָט פריער געהערט צום חסידישן ייד, ר׳ מאירל ציטרין. האָט שיע קאָגען באַקומען די געביידע און ער האָט אַהין אַריבערגעצויגן זיין „טעפּיך רעסאָרט״.

דאָ זיינען שוין געווען באַשעפטיקט איבער טויזנט אַרבעטער. (יענע, אין וועלכע די דייטשן האָבן זיך געניטיקט, זיינען דערווייל נישט באַדראָט געווען מיטן טויט). עס האָבן דאָ געאַרבעט: קונסט־מאָלער, וואָס האָבן געצייכנט פאַרשידענע מוסטערן; הונדערטער מאַמעס פון זויגקינדער און זקנים. זיי האָבן אַהיימגענומען די אַרבעט. זיי האָבן די שמאַטעס צעריסן אויף שמאָלע פּאַסן און געפלאָכטן „צעפּ״ פון פאַרשידענע קאָלירן פון .די „צעפּ״ האָט מען געוועבט די דיוואַנען. אויף דעם אופן האָבן שוין די זקנים און די מאַמעס געהאַט רעכט צו זיין אין געטאָ, און זיי האָבן באַקומען די צוגעטיילטע „ראַציע״ (פּאַרציע) און זופּ. עס האָבן אין דעם טעפּיך־רעסאָרט אויך געאַרבעט קינדער: מען האָט זיי איבערגעמאָלדן אויף עלטער פון צוועלף־יעריקע, ווייל ייִנגערע יידישע קינדער האָבן נישט געהאַט „קיין רעכט״ צו לעבן. דער טעפּיך־רעסאָרט האָט געאַרבעט אויף דער גאַנצער פאַרע און יידן האָבן געבענטשט שיע קאָגענען.

דער געוועזענער „קראָווניק״ פון פּאַרטיי־קיכן, חבר גוסטאַוו זעפּסוטי, האָט נישט געוואָלט אָננעמען גלאַט עפּעס „אַ פּשוטע אַרבעט״, נאָכדעם ווי ס׳איז אַרויס די גזירה: ווער עס וועט נישט זיין פּראָדוקטיוו, דער האָט נישט קיין רעכט צו לעבן. גוסטאַוו האָט פאַר דער מלחמה געהאַט אַ פּאָסטן אין אַ טעפּיך־פאַבריק, וואו זיין פאָטער איז געווען אַ מייסטער. אַצינד, אין געטאָ, איז זיין עלטערער ברודער געווען אַ פּאָליצײ־קאָמיסאַר איבער אַ רעוויר. אויסער דעם האָט ער געהאַט גוטע „פּלייצעס״ (פּראָטעקציע), ער איז געווען אויסגעקאָכט

מיט אַלע „דיגניטאַרן" פון געטאָ. האָט ער געוואָרפן אַן אויג אויף שיע קאַגענס „טעפּיך־רעסאָרט". פּלוצלונג האָט שיע קאַגען באַקומען אַ בריוו פון „קייסער" מרדכי־חיים רומקאָווסקי, אַז ער איז געוואָרן אויס „קעראָווניק" (טשיף) פונעם „טעפּיך־רעסאָרט".

שיע קאַגען האָט שוין נישט געטאָרט איבערטרעטן די שוועל פון פאַבריק, וואָס ער אַליין האָט געשאַפן און אויפגעבויט. גוסטאַוו זעפּסוטי האָט איבערגענומען אַ גרייטן רעסאָרט — ער איז געוואָרן דער „קעראָווניק".

שיע קאַגען איז געצוואונגען געווען אַנצוהויבן פון דאַסניי. ער האָט אָרגאַניזירט אַ צווייטן טעפּיך־רעסאָרט.

גוסטאַוו האָט געמאַכט פאַר מייסטער זיין פאַטער איבער דעם רעסאָרט. דער אַלטער איז געווען אַ נידעריקער, אַ קיילעכדיקער, מיט אַ גרויסן בויך. מען האָט אים גערופן „פּעסל". דאָס „פּעסל" האָט פון די אַרבעטער אַרויס־געיאָגט די נשמה. ער האָט איינגעפירט נייע גזירות. ער האָט געוואָלט ווייזן, אַז ער איז טאַקע מייסטער. קודם האָט ער פאַראָרדנט, אַז מען זאָל מאַכן גרויסע דיוואַנעס.

שרהלע איז געווען אַ שוואַכע. זי האָט געליטן אויף גאַלשטיינער. זי האָט ווייטער געאַרבעט, אַזוי ווי ביי שיע קאַגענען; זי האָט איר קליין רעמל אַרויפגעשטעלט אויף אַ שטול — און געאַרבעט. אַזוי־אַרום האָט זי זיך נישט באַדאַרפט איינבויגן, און נישט אויסציען הויך די הענט. זי האָט זיך צוגע־זונגען איר באַליבט לידל, וואָס איר מאַן, בלושטיין, האָט געשאַפן און דער קאָמפּאָזיטאָר דוד בייגלמאַן האָט צוגעשריבן מוזיק:

„ווער קאָן דערהערן אונזערע אַכצן ?
ווער קאָן דערפילן אונזער פּיין ?
דעם געשריי פון ווייטיק מיר מחן דערשטיקן.
אוי, ווי לאַנג נאָך וועלן מיר געפּייניקט זיין ?!..."

דער אַלטער זעפּסוטי האָט זיך אונטערגע׳גנב׳עט מיט קאַצישע טריטעלעך הינטער שרהלעס פּלייצעס און האָט אַ זאָג געטאָן: „אַהאַ! אַ פיינע אַרטיסטקע! דו [ער האָט אַלעמען געדוצט] דאַרפסט שפּילן אין דער אָפּערע, אין דער פילהאַרמאָניע, נישט אַרבעטן אין אַ פאַבריק. זעט נאָר, זעט נאָר, די איידעלע הענטעלעך, די קינסטלערישע פינגערלעך. דו דאַרפסט שפּילן פּיאַנאָ, — האָט ער אויסגעצויגן יעדעס וואָרט, — אַזעלכע פינגערלעך זיינען אַפּצומאַניעקירן, גוט אויסצוקושן — נאָר פריער באַזונדער יעדן איינעם אָפּצושניידן. כאַ־כאַ־כאַ!..." — האָט ער זיך צעלאַכט מיט שפּאַס.

אין שרהלען האָט דאָס בלוט אויפגעקאָכט. די ליפּן האָט זי געבריט, ווען דער אַלטער איז אַזוי געשטאַנען. פּלוצלונג האָט ער אַ געשריי־געטאָן: „ביי מיר מאַכט מען דיוואַנען, נישט קיין ראָץ־טיכלעך! ביי מיר איז נישט קיין חסידאַרניע! אויס מיט קאַגען! היינט איז זעפּסוטי דאָ!"

ער האָט מיט כעס צעבראָכן דאָס רעמל, צעטראָטן דאָס נישט־פאַר־ענדיקטע דיוואַנדל, און האָט שרהלען צוגעפירט צו אַ רעם, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער פּאָדלאָגע ביז צום סופיט, פינף מעטער די ברייט.

„דו זעסט די לייטער?! — האָט ער צו איר אַ זאָג געטאָן, — דאָ וועסטו אַרויפקריכן און אַרבעטן, אַזוי ווי מען דאַרף אַרבעטן אין אַ פֿאַבריק!"

שרהלע האָט געמוזט אַרבעטן איבער די כוחות: זי האָט געמוזט הויך אויסציען די הענט, שלעפּן טישן, אַרויפשטעלן איין טיש אויפֿן צווייטן און אַראָפּבויגן זיך ביז צו דער פּאָדלאָגע. זי האָט זיך דערמאָנט, ווי שיע קאַגאַן פֿלעגט צוקומען צו איר אַ שמייכלענדיקער מיט אַ פֿריילעכן: „גוט מאָרגן, מיין קינד! וואָס הערט מען? די אַרבעט איז שווער, האַ? איך וועל שוין זען, אַז דו זאָלסט פֿאַרדינען. זע, דו זאָלסט זיך חלילה נישט איבעראַרבעטן. דו מאַך נאָר אַזוי פֿיל, אַז דו זאָלסט קאָנען באַקומען די זופּ. זאָרג נישט, מיין קינד, די מלחמה ענדיקט זיך אַ ליאָדע טאָג". דאָס האָט איר צוגעגעבן מוט, דאָס איז פֿאַר איר געווען אַ רפֿואה איבערצולעבן די גרויליקע צייט.

נישט איינמאָל האָט שרהלע געוואָלט ריידן מיט גוסטאַוון, אָבער יענער האָט זיך קיינמאָל נישט באַוויזן אין די פֿאַבריק־לאָקאַלן. ער איז געזעסן ביי זיך אין ביוראָ, און דער פּאַרטייער האָט צו אים נישט צוגעלאָזט קיין אַרבעטער.

גוסטאַוו האָט יעדן טאָג אָנגעטאָן אַן אַנדערן אַנצוג, האָט געטראָגן זיידענע וועש, ווייסע לאַקירטע לאַטשן. ס'האָט פֿון אים געשמעקט מיט פּודער און פּערפֿום. ער האָט טאַקע געהאַט אַ ווייב מיט אַ דערוואַקסענער טאָכטער, אָבער אין רעסאָרט האָט ער ווייטער „געפֿירט ראָמאַנען".

דעם ערשטן „ראָמאַן" האָט ער געפֿירט מיט דער שוואַרץ־חנ׳עוודיקער יונגער אַלמנה סאַבאַ. זי איז געווען אַ טענצערין. ער האָט זי געמאַכט פֿאַר דער הויפּט־אינסטרוקטאָרין איבער דעם רעסאָרט.

כדי ער זאָל האָבן אַן אָרט, וואו צו פֿירן דעם ראָמאַן, האָט ער אויס־גע׳פּועל׳ט ביים דירעקטאָר פֿון „וואוינונגס־אַמט" אַ באַזונדערע שטוב פֿאַר סאַבאַן. אין אַ צייט, ווען ס'איז אָפֿיציעל אויסגעמאָסטן געוואָרן בלויז צו דריי און אַ האַלבן מעטער אויף אַ פּערזאָן, און צו עטלעכע משפּחות האָבן זיך געשטיקט אין איין צימער. שרהלע האָט זיך מיט סאַבאַן גוט פֿאַרהאַלטן. סאַבאַ איז געווען שרהלעס אינסטרוקטאָרקע. שרהלע האָט געהאָלפֿן פֿאַרקויפֿן סאַבאַס טייל זאַכן פֿון דער „ראַציע" (צוטייל), וואָס זי האָט נישט געברויכט. זי האָט געוואַשן סאַבאַס וועש, געצערעוועט און פֿאַרריכט. סאַבאַ האָט שרהלען דער־ציילט אירע „גליקן": „גוסטאַוו קומט צו מיר יעדן אָוונט און ער ברענגט פֿאַר מיר ברויט, פּוטער, שינקע, סאַרדינן, ווייַן, שאָקאָלאַד, צוקער, זיידענע שטרימפּ און נאָך גוטע זאַכן". דאָס אַלץ האָט מען נאָר געקאָנט קריגן פֿאַר ברויט, אָדער פֿאַר שווערע טויזנטער רייכסמאַרקן, נישט פֿאַר „רומקעס" (ס'געטאָ־געלט האָבן די יידן אַזוי גערופֿן, ווייל עס איז געווען מיט רומ־קאָווסקיס אונטערשריפֿט) ביי די שמוקלערס.

מיט סאַבאַן האָט גוסטאַוו געפֿירט דעם ראָמאַן נאָר עטלעכע חדשים. ער האָט דערנאָך געוואָרפֿן אַן אויג אויף אַ יונג, שיין מיידל אין דעם רעסאָרט — אַ יתומה, וואָס האָט געמוזט אויסהאַלטן אַ קראַנקע מאַמע. ער האָט זי אַצינד געמאַכט פֿאַר דער הויפּט־אינסטרוקטאָרין אויפֿן אָרט פֿון סאַבאַן.

סאַבאַ איז דעמאָלט אַרומגעגאַנגען, ווי משוגע. זי איז דאָך עפּעס „אַן

אַרטיסטקע, אַ טענצערין", און יענע איז "עפּעס אַ מיידלטשינע", וואָס קיינער האָט פון איר נישט געהערט, — האָט סאַבאַ אין זיך געצאַרנט. זי האָט אַצינד געמוזט אַרבעטן ביי אַ רעם, ווי "אַ פּשוטע אַרבעטערין". סאַבאַ האָט זיך געשעמט די אויגן אויפצוהויבן. זי איז ערשט דעמאָלט אַביסל געקומען צו זיך, ווען זי האָט געזען, אַז גוסטאַוו האַלט אין איין טוישן די געליבטע. זי האָט געזאָגט צו שרהלען: "איך בין איבערצייגט, אַז גוסטאַוו וועט צוריק־קומען צו מיר. אין קיינעמס אָרעמס קאָן ער זיך נישט פילן אַזוי גליקלעך, ווי אין מיינע".

די דייטשן האָבן געפאָדערט וואָס מער פּראָדוקציע. אַזוי ווי די מענטשן זיינען געווען שוואַך, האָט דער "קייסער" רומקאָווסקי איינגעפירט פאַר די שווער־אַרבעטער און פאַר די אָפּגעשוואַכטע אַרבעטער אַ "היים" (דערהאָ־לונגס־אָרט) אויף פיר וואָכן, כדי זיי זאָלן ווערן קרעפטיקער. אָבער אין דעם פענסיאָנאַט אַריין האָט מען נאָר געשיקט אייגענע — די וואָס זיינען געווען קרוב למלכות, וואָס האָבן געהאַט "פּלייצעס" (פּראָטעקציע). ווען אַט־די אַלע האָבן שוין געהאַט אויסגענוצט צו פיר וואָכן, האָט דער "קייסער" אַרויס־געגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז מען זאָל נאָר געבן צוויי וואָכן "היים". ערשט אַצינד האָט מען געשיקט די שווער־אַרבעטער און די אָפּגעשוואַכטע אַרבעטער, וואָס האָבן געהאַט "פּלייצעס" ביי זייערע קעראָווניקעס. דאָרטן האָט יעדער באַקומען אַ האַלבן קילאָ ברויט אַ טאָג (נאָכאַמאָל אַזוי פיל ווי אויף דער קאַרט אינדערהיים) מיט צולאַג: אַ שטיקל מאַרגאַרין אָדער מאַרמאַלאַד; אַ זופּ אויף מיטאָג מיט אַ שטיקל געמאָלן פערד־פלייש, און אויף דער נאַכט אַ זופּ מיט אַ צימעס פון מערן אָדער קילעריבן. די זופּן זיינען געווען געקאָכט אויף פערד־ביינער. נאָך דעם אָפּזיין אין "היים" עטלעכע טעג, האָבן אייניקע אַרבעטער געקאָנט זאָגט אָפּעסן. דער גרעסטער טייל האָט געהונגערט.

די "היים" (דאָס אָפּרו־פּלאַץ) האָט זיך געפונען אין "שישקאָוויצע". מיט דעם נאָמען האָבן די געטאָ־יידן גערופן מאַרישין (אַ פאָרשטאָט אין לאָדזשער געטאָ).

כדי יידן זאָלן נישט מוזן פירן זייערע מתים צום בית־עולם דורך אויסער דער געטאָ, האָבן די נאַצי־דייטשן צוגעגעבן צו דער געטאָ די פאָר־שטאָט מאַרישין. אַזוי אַרום איז געווען אַ דירעקטער וועג אין געטאָ צום בית־עולם.

דאָ האָבן די דייטשן געהאַט נאָך אַן אויסרעכענונג: זיי האָבן אויף מאַרישין אויסגעבויט אַ באַן־ליניע, וואָס האָט דירעקט געפירט די יידן צו די טויט־לאַגערן כעלמנע און אוישוויץ (אָשוויענטשים).

אין מאַרישין האָבן פאַר דער מלחמה געוואוינט: פּאָליאַקן, באַאַמטע און סתם בעסער־סיטואירטע. יעדער האָט געהאַט אַן אייגן הויז מיט אַ גאָרטן.

באַלד דעם ערשטן פרילינג אין געטאָ האָט די יוגנט דאָרטן געשאַפן "קיבוצים": יינגלעך און מיידלעך האָבן באַאַרבעט די ערד, האָבן זיך טיילוויז פון דעם דערנערט, און האָבן אויך געפירט אַ קולטור־טעטיקייט. דאָרט זיינען געשאַפן געוואָרן: דער סימפאָנישער אָרקעסטער אונטערן נאָמען "סלאָנצע" (זון),

וואָס האָט געגעבן גאָר פיינע קאָנצערטן, און דער כאָר. דאָרטן האָט זיך אין בונדישן קיבוץ אויסגעפּיקט דאָס קליין־קונסט־טעאַטער, וואָס איז טעטיק געווען עטלעכע יאָר.

באַלד דעם ערשטן האַרבסט, ווען די פעלדער פון די קיבוצים זיינען געווען געראָטן מיט קאַרטאָפל, בוריקעס, מערן א. אַנד., האָט דער „קייסער" רומקאָווסקי קאָנפיסקירט די פעלדער, צעטריבן די קיבוצים, און האָט גאַנץ מאַרישין אָפּגעגעבן פאַר זיינע מענטשן, באַאמטע א. אַנד. ער האָט געמאַכט אַ גרענעץ פון סלופּעס און שטעכל־דראָט, וואָס איז געווען באַוואַכט פון דעם „קייסערס" פּאָליצײ. אָן אַ דערלויבעניש האָט קיינער אַהין נישט געטאָרט אַריינגיין. פאַר די איבער הונדערט לוויות, וואָס פלעגן פּאַרקומען טאָג־טעגלעך, האָט דער „קייסער" געמאַכט אַ באַזונדערן וועג, און ער האָט געלאָזט אויס־האַקן אַ שטיק בית־עולם־מויער פאַר אַן אַריינפאָר, כדי מען זאָל נישט אַריינ־פאָרן דורכן טויער, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם אָפּגעזונדערטן מאַרישין. אַזוי האָבן דעם „קייסערס" „אויסדערוויילטע" נישט געהאַט קיין מגע־ומשא מיט זייערע ברידער און שוועסטער — די „פּאַריער".

מאַרישין האָט געהאַט אַן אייגענע קליניק, אַן אייגענע אַפּטייק און אַלץ אייגן. דעם ערשטן הויפּט־אויפזעער איבער מאַרישין האָט דער „קייסער" געמאַכט דעם טרויעריק־באַרימטן אונטערוועלט־יונג, דעם תפיסה־נאַטשאַלניק, שלום הערצבערג, ימח שמו וזכרו!

אין מאַרישין האָט דער „קייסער" רומקאָווסקי געהאַט זיין זומער־רעזידענץ. זיין פּאַלאַצל איז געווען אָפּלאַקירט מיט אַ פאַרב פון יונגע באַנאַנעס. אַרום־און־אַרום זיינען געוואַקסן רויזן און פוילישע וויינטרויבן. דער גאָרטן האָט זיך געגרענעצט מיט דער בית־עולם־מויער פון רויטע ציגל. אינדרויסן ביים טויער איז געשטאַנען אַ לייב־וואַך, דעם „קייסערס" פּאָליצײ. עטלעכע הייזער ווייטער האָט זיך געפונען דער פּענסיאָנאַט פאַר די דאָקטוירים, וואו יעדער דאָקטאָר איז יעדעס יאָר אַרויסגעקומען אויף פיר וואָכן. מען האָט אים געבראַכט און אַהיים געפירט אויף דער דראָשקע, וואָס דער פּענסיאָנאַט האָט געהאַט. די אַנדערע הייזער מיט גערטנער זיינען באַוואוינט געווען פון דעם „קייסערס" מענטשן און זיינע מקורבים. אויסער דער „ראַציע" פאַר יעדן „קאָפּ", האָבן זיי באַקומען אַ „ביירעט־צוטייל", וואָס איז באַשטאַנען פון פיר „ראַציעס", און אַלע זייערע צוטיילונגען האָבן זיי אָפּגענומען אין „דיעטע־לאָדן", וואָס זיינען כלומרשט געשאַפן געוואָרן פאַר קראַנקע. דאָ איז אַריינגעקומען די בעסטע שפּייז. דאָס פאָלק האָט נאָר באַקומען ערזאַץ אין די קאָאָפּעראַ־טיוון. אויסער די גערטנער מיט פרוכט־ביימער, זיינען אין מאַרישין אויך געווען גרויסע פעלדער, וואָס האָבן אויך געהערט נאָר צום „קייסערס" מענטשן — די זאַטע; די רחבותדיקע גערטנער און פעלדער האָבן געגרינט און געבליט; די זון האָט זיי פאַרגאָסן מיט ליכטיקייט; די לופט האָט געשמעקט. אָט־דעם אָפּגעזונדערטן גן־עדן האָבן די יידן גערופן „שישקאָוויצע", ווייל זיי האָבן גערופן די באַאַמטע מיטן נאָמען „שישקעס". שישקעס וואַקסן אויף די

קרוינען פון די טענענביימער. יא, דא אין „שישקאוויצע" האט זיך געפונען די „היים", אין א שיין הויז און א גארטן.

דער „קייסער" רומקאווסקי האט אויך איינגעפירט פאר די שווער־ארבעטער און פאר די אפגעשוואכטע ארבעטער „קאלאציעס" (אונט־ברויט) אויף פיר וואכן. ווען אלע זיינע מענטשן האבן שוין אויך דאס אויסגענוצט, האט ער איינגעפירט נאר אויף צוויי וואכן, און ערשט דעמאלט זיינען געשיקט געווארן ארבעטער, וואס האבן געהאט „פראטעקציע". די „קאלאציע" איז באשטאנען פון א געדיכטער זופ, געקאכט אויף פערד־ביינער, א שטיקל געמאלן פערד־פלייש און א צימעס (וואס מען האט גערופן „יאזשינקע") פון מערן, אדער קילעריבן, אדער בוריקעס. די „קאלאציעס" האט מען ארויס־געגעבן אין אונט, נאך דער ארבעט. מען האט זיי געמוזט איפעסן אויפן ארט, כדי עס זאל נאר עסן דער, וועמען דער „קערעוניק" האט צוגעטיילט.

די „קאלאציעס" זיינען געווען אויפן חשבון פון דעם פאלק, ווייל דורך דער גאנצער צייט, ווען עס זיינען געווען די „קאלאציעס", האט די געטא נישט באקומען קיין אין פלייש־צוטייל.

אין דעם „דאקטוירים־פענסיאנאט", אין דער „היים" און אין דער „קא־לאציע־קיך" האבן געארבעט בלויז פריווילעגירטע, ווייל מען האט אויף יענע פלעצער נישט געהונגערט.

דער „קייסער" האט אויך איינגעפירט פאר די שווער־ארבעטער און פאר די אפגעשוואכטע ארבעטער פיר וואכן „בעקעריי" — כלומרשט צו ארבעטן אלס געהילף אין א בעקעריי, און מען זאל באקומען דעם זעלבן צוטייל, וואס דער בעקער־ארבעטער: א האלבן קילא ברויט יעדן טאג, און א גאנץ ברויט פון צוויי קילא יעדע וואך (דער צוטייל איז איינגעפירט געווארן, כדי די בעקער זאלן נישט גנב'ענען). ווען דעם „קייסערס" אלע מענטשן האבן שוין דאס געהאט אויסגענוצט, האט ער איינגעפירט „בעקעריי" נאר אויף צוויי וואכן; שפעטער נאר אויף איין וואך. ווען עס איז אבער אנגעקומען אין דער בעקעריי א רעסארט (פאבריק)־ארבעטער, נישט קיין באאמטער, האט ער דארט געמוזט נאך שווערער ארבעטן, ווי אין רעסארט: ער האט געמוזט האקן האלץ, טראגן וואסער און רייניקן די בעקעריי. אבער מען האט זיך פונדעסטוועגן געריסן צו יענע ארבעטן, ווייל מען האט דאך באקומען א שטיקל ברויט.

ווער עס זאל גיין אין די דאזיקע דערהאלונגס־פלעצער, האבן בא־שטימט די „קערעוויקעס" און די „קאמיסארן". דאס לעבן פון יעדן געטא־מענטש איז געלעגן אין די הענט פון זיין „קערעוויק": וואס ער האט געוואלט האט ער געטאן מיט זיינע ארבעטער.

די פאליציי־„קאמיסארן" זיינען אריינגעזעצט געווארן אין די רעסארטן צו היטן, אז אלץ זאל זיין כשורה. אבער די אלע קאמיסארן זיינען געווען געוועזענע פאבריקאנטן, זיינען געווען דעם „קייסערס" מענטשן, און זיי זיינען צוזאמען מיט די קערעוויקעס באגאנגען די דאזיקע מעשים.

דער „קערעוויק" (דירעקטאר) גוסטאוו זעפוסטי האט, פונקט ווי אלע

„קעראָווניקעס", געשיקט אין די דערהאַלונגס־פּלעצער נאָר זיינע מענטשן, זיינע גוטע פריינט, זיינע „קעבסוויבער" און די, וואָס האָבן אים באַצאָלט מיט אויסלענדישער וואַלוטע, מיט טייערער צירונג, גאָלד, בריליאַנטן. דאָס זעלבע האָט גוסטאַוו געטאָן מיט די טאַלאָנען פאַר די שווער־אַרבעטער און פאַר די אָפּגעשוואַכטע אַרבעטער, וואָס עס זיינען פאַר זיי געקומען יעדע צען טעג. די דאָזיקע פּרעמיעס זיינען געקומען שרהלען, אָבער גוסטאַוו האָט זיי איר קיין־מאָל נישט צוגעטיילט.

ווען שרהלע האָט אַ לענגערע צייט געמוזט אַרבעטן אין אַ נאַכט־שיכט, האָט זי אָוועקגע׳חלש׳ט ביי דער רעם, און מען האָט זי געמוזט אַהיים פירן.

זי איז געלעגן אַ זייער אָפּגעשוואַכטע עטלעכע טעג. דערנאָך האָבן זיך איר געמאַכט מכות אונטערביידע אָרעמס, און אויפן גאַנצן קערפּער האָבן זיך אויסגעשיט קליינינטשקע בלאָטערלעך. זיי האָבן געפּלאַצט און ס׳איז געראָנען וואַסער. דאָס זיינען געווען די ערשטע סימנים, אַז דער גוף האַלט ביים אויסרינען אין אייטער. נאָך שווערער מי איז בלושטיינען, איר מאַן, געלונגען צו ברענגען אַ דאָקטאָר.

דער געטאָ־דאָקטאָר האָט געטראָגן אַ גראַנאַטן היטל מיט אַ גרויסער דענקע, מיט אַ גלאַנציקן דאַשעק, אַ ברייטע טונקל־באָרדע פּרענטע, און אַ געל־ווייסע־באַנד אויפן אָרעם, מיט אַ שטעמפּל: „געזונטהייטס־אַמט, דער על־טעסטער דער יודען אין ליצמאַנשטאַדט־געטאָ".

אויסער דער וואַליזקע מיט די דאָקטאָרשע מכשירים, האָט ער אויך מיטגעבראַכט אַ זעקעלע מיט קליינע טאָרבעלעך — כדי אַריינצולייגן דעם לוין פאַר דער באַהאַנדלונג: אַ לעפעלע צוקער, אָדער אַ צוויי לעפעלעך מעל, אָדער קאַשע, אָדער אַ שטיקעלע ברויט. ביי בלושטיינען האָט ער גאָר־נישט געוואָלט נעמען.

דער דאָקטאָר האָט געזאָגט, אַז „דאָס איז שרהלען געקומען פון הונגער און פון צופיל אַרבעט; אַז זי דאַרף ליגן אין בעט און זי מוז האָבן קאַלאָריעס און וויטאַמינען. זי מוז עסן: פליייש, פּוטער, טרוקענע קאַרטאָפל, צוקער און ברויט. דער עיקר אַ סך ברויט מיט אַ סך צוקער, און זי זאָל זען קריגן עטלעכע טאַלאָנען אין רעסאָרט — דאָס קומט איר, ווייל זי איז קראַנק געוואָרן פון דער אַרבעט, — רומקאָווסקי האָט ספּעציעל פאַר אַזעלכע מענטשן געגעבן די טאַלאָנען".

דער דאָקטאָר האָט פאַראָרדנט: זיבן איינשפּריצונגען „אויטאָהאַמאָ" (אייגן בלוט). ווייל זי האָט באַדאַרפט בלוט, און קיין בלוט איז דאָך נישט מעגלעך געווען צו באַקומען, האָט ער אַרויסגעצויגן זעקס צאָל בלוט פון איר האַנט און איינגעשפּריצט אין איר דיקן פליייש. באַלד דעם האָט שרהלע אַ גאַנצע נאַכט נישט געקאָנט שלאָפן. דאָס האַרץ האָט אין איר געזעצט, ווי מיט האַמערס. איר ברוסט־קאַסטן האָט זיך געהויבן אַרויף־און־אַראָפּ. שרה האָט געפילט, אַ ס׳האַרץ וועט זיך איר אָפּשטעלן. איבערן גאַנצן קערפּער האָט זי

געפּילט, ווי מוראַשקעס וואָלטן געקראָכן. שרהלע האָט זיך געוואָרפן, ווי אַ געשאָכטענער עוף. אירע קרעכצן זיינען געווען אַזוי ווי פון אַ גוסס.

בלושטיין, איר מאַן, האָט זיך שטיל צעוויינט. ער האָט גוט געוואוסט, אַז זי האָט נאָך היינט נישט געהאַט אין איר מויל קיין ביסן ברויט. זי האָט זיך נעכטן צוגעכאַפּט צום ברויט און אויך אויפגעגעסן די היינטיקע פּאַרציע. ברויט קומט זיי ערשט אָפּצונעמען אין דריי טעג אַרום. ווען מען איז אין דער היים און דער מאָגן ווייסט, אַז עס געפינט זיך אַ שטיקל ברויט, מאַכט ער אַזוי לאַנג דעם טויט, ביז מען גיט עס אים.

בלושטיין האָט אויפגעוועקט די שכנים. ווען זיי האָבן געזען שרהלעס לאַגע, האָט איינער צום צווייטן געשריגן: „יידן, בני־רחמנים, ווער פאַרמאָגט נאָך אַ שטיקל ברויט? דערבאַרמט איך, לאָמיר ראַטעווען אַ יונגן מענטשן!"

אין שכנ׳טע האָט אַריינגעבראַכט אַ גאָמבקעלע ברויט מיט די ווערטער:

„דאָס איז מיין לעצטער ביסן. ס׳וועט זיין צו רפואה־שלימה!"

אינדערפרי האָט שרה געזאָגט: „איך האָב באַשלאָסן מער נישט צו נעמען קיין אויטאָהאַמאַ, ווייל איך פיל, אַז איך וועל דאָס נישט אויסהאַלטן. און דו, שמחה, גיי אין מיין רעסאָרט אַריין. זאָלסט ריידן מיט דער חברטע רעגינע, אַז זי זאָל זען אויסצו׳פּועל׳ן ביי גוסטאַוון אַ טאַלאָן פאַר מיר. אויף אַ טאַלאָן באַקומט מען דאָך: צוקער, פּוטער און פליש. זאָג איר, אַז דער דאָקטאָר אַליין האָט געזאָגט, אַז די טאַלאָנען זיינען טאַקע פאַר אַזעלכע קראַנקע, ווי איך בין".

די חברטע רעגינע האָט געהאַט געשאַפן אַ „קראַנקן־קאָמיטעט" אין רעסאָרט. רעגינע איז געווען אַ שלאַנקע, פון מיטעלן וואוקס, אַ שוואַרץ־חנ׳עוודיקע. אַלס קינד איז רעגינע געבליבן אַ קיילעכדיקע יתומה. זי איז דערצויגן געוואָרן אין דעם טרויעריק־באַרימטן יתומים־הויז אין העלענאָװועק, וואו עס איז געווען פּרעזידענט דער משוגענער מרדכי־חיים רומקאָװסקי, וועלכער איז היינט דער „קייסער" איבער דער געטאָ. רעגינע האָט שוין צו פערצן יאָר געמוזט פאַרדינען אויף ברויט. זי האָט געאַרבעט ביי שניידעריי; זי איז געווען פאַרביטערט אויף די מושלים (הערשער) פון דער היינטיקער וועלט. זי איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער אונטערערדישער באַוועגונג, און האָט געקעמפט פאַר יושר׳דיקער וועלט. זי איז יאָרן אָפּגעזעסן אין תפיסות. אין געטאָ איז רעגינע געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן געאַרבעט צו שאַפן די פאַראייניקטע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע פון אַלע אַרבעטער־פּאַרטייען.

ביז דער מלחמה האָט די חברטע רעגינע געמיינט, אַז זי ליידט נאָר דערפאַר, ווייל זי איז אַן אַרבעטערין. איצט האָט זי געזען, אַז זי ליידט אי אַלס ייד, אי אַלס אַרבעטער. אין דער געטאָ האָט זיך ביי איר געשאַפן דער ווילן צו באַקענען זיך מיט דער געשיכטע פון יידישן פאָלק, מיט דער יידישער ליטעראַטור. גאַנצע נעכט האָט זי געלערנט פון די ביכער. עס האָט איר וויי־געטאָן, וואָס זי האָט דאָס פריער נישט פאַרשטאַנען: „יאָ", האָט זי צו זיך געזאָגט, „כ׳האָב נישט געקענט מיין פאָלק".

אצינד האט די חברטע רעגינע איר גאנצע פרייע צייט אפגעגעבן צו העלפן קראנקע.

באלד ווי די חברטע רעגינע האט זיך דערוואוסט פון בלושטיינען וועגן שרהלעס לאגע, איז זי אין נאמען פון „קראנקן-קאמיטעט" אוועק צו גוסטאוון בעטן הילף.

גוסטאוו זעפסוטי איז דאן געזעסן ביים שרייבטיש, און האט זיך גע־שפילט מיטן זיידענעם קראוואט.

פון דעם וואנט האט אראפגעקוקט דעם „קייסער" רומקאווסקיס בילד, וואס זיין מאלער האט געמאכט מיט א טענדענץ. ער האט אים געמאלן אלא בעטהאווען: אין א שווארצער פעלעריגע; א פנים, וואס טראגט אין זיך די ליידן פון דער וועלט; א שטערן מיט קנייטשן; די אויגן קוקן מיט ווייטיק און רחמנות; א „פילאזאפישער" קאפ האר, וואס פליט שטורעמדיק. אונטערן בילד איז געהאנגען א לוח, אויך מיטן „קייסערס" בילד. רעגינע האט איבער־געלייענט אין לוח „רומקאווסקיס" א שפריך־ווארט: „אז מען קאן נישט אריבער, מוז מען אריבער!"

חברטע רעגינע האט זיך פארקרימט: זי האט נאך פאר דער מלחמה געהערט נאכזאגן דאס דאזיקע ווערטל, נאך א גרויסן רבין.

ביי דער וואנט זיינען געשטאנען א שאנק מיט עטלעכע שטולן. אין א ווינקל איז געשטאנען א גרויסער מעטאלענער אויוון מיט א רער, וואס האט זיך ארויפגעצויגן אויבן אין דער פארם פון א „חית", און נאענט צום סופיט, איבער דער גאנצער לענג פון דער ביורא. יעדעס מאל האט דאס פייער אויפגעקנאקט, און עס האבן זיך געהערט לויפן פלאמען אין דער רער אריין.

רעגינע האט דערפילט אן אנגענעמע ווארעמקייט. זי האט געפילט, אז אירע ביינער טייערן זיך אויף און עס איז אויף איר פלוצים געפאלן א זיסע מידקייט, וואס האט זי געצויגן איינצושלאפן.

דער וואנט־זייגער האט אויסגעזונגען די צייט מיט א טיק־טאק. א טשייניק וואסער האט געזאטן אויפן אויוון. די אטמאספערע דא האט רעגינען דערמאנט אין א זעטיק הויז אין די גוטע צייטן.

גוסטאוו זעפסוטי האט רעגינען געבעטן זיצן. זי האט אים געדאנקט, און זיך אנידערגעזעצט. גוסטאוו האט פון אונטער דיברילן געקוקט מיט פייערלעך אין די אויגן אויף דעם חנ'עוודיקן מיידל. ער האט געטראכט, ווי באשיידן זי קליידט זיך: א פשוט שווארץ קלייד, א פאר האלץ־שיך, נישט קיין פודער, נישט קיין שמינקע, און דאך פארמאגט זי מער חן און רייץ, ווי אלע זיינע געליבטע. ער האט אויף א דעליקאטן אופן געפרואווט זי א גלעט טאן:

„נו, פאלא נעגרי, וואס הערט מען?"

די חברטע רעגינע איז פון אים אפגעשפרונגען, ווי פון א שרץ.

רעגינע געדענקט אים פון אמאל. זיי פלעגן אפהאלטן פירערשאפט־זיצונגען אינאיינעם, כדי צוזאמען העלפן די געטא־יידן, אבער זינט גוסטאוו

איז געוואָרן קעראָוניק (דירעקטאָר), און ער פירט זיך נישט אויף ווי עס פּאַסט פאַר אַ פּראָלעטאַריער, רופט זי אים: „הערנן". און כדי דאָס אונטער־צושטרייכן, זאָגט זי „הערנן" מיט צוויי רישן.

גוסטאַוו זעפּסוטי האָט געטראַכט, אַז די געטאָ וועט נישט אייביק דויערן. ער האָט אויך געוואָלט נאָך דער מלחמה שפּילן די ראָלע פון אַ פּראָלעטאַ־רישן פירער.

חברטע רעגינע האָט אויף אים געקוקט פון אויבן־אַראָפּ. יעדעס וואָרט, וואָס זי האָט אַרויסגערעדט, האָט אים געשטאָכן. אָבער עס האָט אים נישט געפּאַסט דאָס אַרויסצאַווייזן. ער האָט אויך פאַרשטאַנען, אַז רעגינע ווייסט אַלע זיינע מעשים. רעגינע האָט אים געזאָגט, נאָך וואָס זי איז געקומען. זי האָט פאַר אים געשילדערט שרהלעס לאַגע און דערקלערט, אַז איין אויסוועג איז דאָ זי צו ראַטעווען פון טויט — געבן טאַלאָנען און שיקן זי אין דער „היים". „איר, הערנן דירעקטאָר, דאַרפט וויסן, אַז שרהלע איז פון די, וואָס האָבן געהאָלפן שאַפן דעם רעסאָרט", — האָט רעגינע גערעדט מיט האַרץ, — „זי איז אויך איינע פון די בעסטע אַרבעטערינס און זי איז קראַנק געוואָרן פון דער אַרבעט דאָ, אין דעם רעסאָרט.

גוסטאַוו האָט געמאַכט אַ רחמנות־פּנים און מיטגעקרעכצט: „אוי־וויי, שרעקלעך, שרעקלעך, עס איז אויף איר נעבעך אַ גרויס רחמנות!" — האָט ער געזאָגט, — „אָבער, לײַדער, צום גרויסן באַדויער, בין איך נישט בכוח איר צו העלפן. ווען כ'וואָלט נאָר געקענט, וואָלט איך אַלצדינג געטאָן זי צו ראַטעווען. טאַלאָנען ליגן נישט אין מיינע הענט. אַלץ ער, דער פּרעזעס רומקאָווסקי. איך קאָן נישט איינשטעלן מיין לעבן — ס'איז אַ געטאָ".

„נישט מיר קענט איר איינריידן אַזעלכע מעשיות", — האָט רעגינע געצאָרנט, — „הערנן גוסטאַוו: נישט נאָר טאַלאָנען און פּרעמיעס ליגן אין די הענט פון אייך, דירעקטאָרן, נאָר אויך אונזער לעבן!"

„אין מיין גאַנצן לעבן בין איך געגאַנגען נאָר אויף ערלעכע וועגן", האָט גוסטאַוו געזאָגט גאַנץ רואיק, אויסציענדיק יעדעס וואָרט, „און אַזוי וועל איך ווייטער גיין". ער האָט אַ קוק געגעבן אויפן האַנט־זייגערל, אַ סימן, אַז דער שמועס איז געענדיקט.

רעגינע האָט זיך שיער צעלאַכט פון זיינע צביעות'דיקע רייד. זי האָט געוואָלט צו אים אויסשרייען, אַז „דער טאָג פון נקמה איז נאָענט!" אָבער זי האָט זיך צוריקגעהאַלטן. זי האָט געוואוסט, אַז ער קאָן זי דערפאַר אַרויסשיקן פון געטאָ אויף אַ זיכערן טויט. זי איז אַרויס אַ פאַרשעמטע און אַ פאַר־ביטערטע.

די חברטע רעגינע, האָט גענומען געלט פון „קראַנקן קאָמיטעט (ביקור חולים, אין „קראַנקן קאָמיטעט" האָט יעדער אַרבעטער איינגעצאָלט איין מאַרק אַ וואָך), זי האָט געקויפט אַ זופּ אויפן שוואַרצן מאַרק, און איין זופּ האָט זי אָפּגענומען אויף שרהלעס טאַלאָן. זי האָט גענומען אין ביורא אַ „באַפריי־אונגס־שיין", און איז געגאַנגען צו שרהלען. ס'איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט און אַ הויכער שניי. דער וועג האָט געדויערט איבער אַ שעה. ווען דעם

„קייסערס״ א פּאַליצאַנט האָט זי אָפּגעשטעלט האָט זי איס געוויזן די „באַפריי־אונגס שיין״ פון רעסאָרט.

שרהלע איז געלעגן אין בעט און עס האָט זי געשווידערט פון הונגער און קעלט. די חברטע רעגינע, האָט קודם כל געמאַכט פייער, און דעם אייזער־נעם אויוועלע, מיט דעם ביסל שמאַטעס, וואָס זי האָט ספּעציעל אויף דעם געבערענגט פון רעסאָרט. די שמאַטעס, גיבן אַ פלאַם אַדורך, דורך די רערן, ווערט אַביסעלע וואַרעם. זי האָט אויפגעוואַרעמט דאָס טעפל זופּ. שרהלע האָט זיך אַנגעוואַרעמט די הענט ביים טעפל, און דערנאָך האָט זי אויסגעטרונקען די זופּ גלייך פון טעפל אַרויס — אַזוי שיטער איז די זופּ געווען — אָבער זי האָט זיך אַביסל דערוואַרעמט.

דורך דער צייט, האָט רעגינע, באַטראַכט די שטוב: דאָס פענצטער איז געווען פאַרקאַוועט מיט אייז, די ווענט, דער סופיט, די פּאַדלאָגע זיינען געווען באַדעקט מיט אייז. אין יעדער כלי, וואו עס האָט זיך געפונען אַביסל וואַסער, איז געוואָרן אייז. זי האָט געזען, אַז דאָס שטיבל איז שוין אַ לענגערע צייט נישט צוגערוימט, האָט זי עס אַביסל געבערענגט אין אָרדנונג: זי האָט צוגעקערט און אַלץ געשטעלט אויפן אָרט.

די חברטע רעגינע, האָט מיטגעבערענגט אַ ביסל ברען שפּירט, אַ שטיקל פּאַפּירענע וואַטע, און אויסגעוואַשענע שטיקער אַלטע לייוונט (פון העמדער, וואָס די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן פון די אויסגעקוילעטע יידן). זי האָט אָפּגעוואַשן שרהלען די וואונדן מיט וואַרעם וואַסער און זייף. עס איז אַרויס אַ סך מאַטעריע. דערנאָך האָט זי אָפּגעוואַשן, די וואונדן, מיט ברען שפּירט און צוגעלייגט אַ זאַלב, מיט דער פּאַפּירענע וואַטע, אַרומגעבונדן מיט דער קלאָרער לייוונט, און זי האָט איר איבערגעבעט ס׳בעט.

אַזוי איז רעגינע יעדן טאָג געקומען צו שרהלען מיט צוויי זופּן און טיילמאָל אויך: מיט אַ פּיצעלע פערד־וואורשט, אַביסעלע צוקער, אַ פּיצעלע פּוטער, וואָס די אַרבעטער אין רעסאָרט האָבן פון יעדער „ראַציע״ (שפּייז־צוטייל) אַראָפּגענומען אַ פרייוויליקן מעשר, פאַר דעם „קראַנקן קאָמיטעט״, ביז זי האָט שרהלען געשטעלט אויף די פיס.

אַזוי ווי שרהלע איז נאָר אַראָפּ פון בעט, האָט זי זיך באַלד געשלעפּט צו דער אַרבעט: ערשטנס, אַ קראַנקער קען יעדע מינוט אַרויסגעשיקט ווערן פון געטאָ אויפן טויט. צווייטנס, אין רעסאָרט איז היימלעכער און מען פאַר־דינט זיך אַ זופּ. די חברטע רעגינע האָט שוין געזען, אַז די אַרבעטער זאָלן שרהלען אַרויסהעלפן אין דער אַרבעט, כדי זי זאָל קענען צושטעלן די אָנ־געוויזענע פּראָדוקציע.

* * *

צום דריטן יאָרטאָג ווען עס איז געשאַפן געוואָרן דער „טעפּיך רע־סאָרט״, האָבן די אַרבעטער אָרגאַניזירט אַ יובילעי: יעדער האָט אָפּגע־שפּאָרט: איין קאַרטאָפל, איין טיי־לעפעלע קאָרן־מעל, איין טיי־לעפעלע צוקער, אַביסעלע „קאַווע־מיסטונג״ און צו עטלעכע סאַכאַרינקעס. שרהלע האָט פון דעם אויסגעבאַקן „טאָרט״: זי האָט צעריבן די קאַרטאָפל אויף אַ ריבאייזן, אַריינ־

געשיט די קאַווע־מיסטונג (געברענטע פּלעוועס פון גערשטן), מיט דעם ביסעלע קאָרן־מעל, אַביסעלע צוקער און סאַכאַרינקעס. דאָס האָט זי אַריינגעלייגט אין אַ טעפּל, און אַריינגעשטעלט אין אַ גרויסן טאָפּ וואַסער און אַרויפגעשטעלט אויפן פייער. אויף דעם אופן, האָט שרהלע, אויסגעבאַקן עטלעכע „טאָרטן". די „טאָרטן" זיינען טאַקע געווען שוואַרץ ווי סמאָלע, אָבער שרהלע, האָט זיי באַשיט מיט מעל און מיט צוקער און זיי האָבן באַקומען אַ „פּנים". שרהלע האָט אויך אָפּגעקאָכט וואַסער, געפאַרבט מיט אַביסעלע צוגעברענטן צוקער; אָנגעזיסט מיט סאַכאַרין, אַריינגעגאָסן אין פלעשער און ס'איז געווען „ווייַן".

* * *

די פאַבריק געביידע, האָט געהאַט פינף שטאָק און יעדער זאַל האָט פאַרנומען אַ גאַנצן שטאָק. אין איין זאַל האָט מען צוגעשטעלט די רעמען מיט די נישט פאַרענדיקטע טעפּיכער צו די ווענט, מען האָט אויסגעשטעלט די טישן, איבערגעדעקט מיט טישטוכער און שרהלע האָט די „טאָרטן" און „ווייַן" אויסגעשטעלט. די אַרבעטער האָבן מיטאָג־צייט די זופּ, נישט אָפּגענומען, כדי ביים טיש צו האָבן אַ סעודה. יעדער האָט אוועקגעלייגט די אַרבעט צוויי נאָכמיטאָג און אָנגעטאָן זיך יום־טוב'דיק.

דער דירעקטאָר גוסטאַוו, האָט אויף דער איינלאַדונג צוגעזאָגט צו קומען האָבן די אַרבעטער געוואָרט מיט דער פייערונג אויף אים. זיי האָבן געוואַרט אַ פּאָר שעה און ער איז אַלץ נישט געקומען. זיי האָבן נישט געקענט פאַרשטיין פאַרוואָס? ענדלעך איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצוהייבן די פייערונג.

אַלע זיינען געזעסן אַרום די טישן. פאַר יעדן איז געשטאַנען אָנגעגאָסן אַ גלעזעלע „ווייַן". די חברטע רעגינע האָט געעפנט די פייערונג:

„חברים, חברטעס און פריינט — האָט זי אָנגעהויבן ערנסט — עס איז שוין שפּעט, לענגער וואַרטן קען מען שוין נישט, מיר זיינען הונגעריק, קיינער פון אונז האָט נאָך היינט די זופּ נישט געגעסן, און דער גרעסטער טייל פון אונז האָט נאָך היינט קיין פּיצל ברויט אין מויל נישט געהאַט. פאַרוואָס דער קערמאָוניק קומט נישט? קענען מיר נישט פאַרשטיין. אפשר וועט ער באַלד קומען. איך וויל נאָר זאָגן, אַז איר זאָלט וויסן: אונזער רעסאָרט האָט אַ סך געהאָלפן, אַז מיר זאָלן נישט אַרויסגעשיקט ווערן פון געטאָ. פון וואָס מיר וועבן די טעפּיכער ווייסן מיר נעבעך אַלע. לאָמיר האָפן, אַז אַ דאַנק אונזער אַרבעט וועלן מיר איבערלעבן די מלחמה און קענען אויספירן די צוואה פון אונזערע טייערסטע — נקמה! היינט איז נישט קיין יום־טוב פאַר אונז. עס איז געוואָרן דריי יאָר זינט דער רעסאָרט איז געשאַפן געוואָרן, לאָמיר געדענקען און באַערן מיט אויפשטיין די אַרבעטער פון דעם רעסאָרט, וואָס זיינען אַזוי יונג אומגעקומען צוליב די שווידערלעכע באַדינגונגען, הונגער, קעלט, שמוץ א. אַ. וו."

זי האָט געגעבן אַ צייכן מיט דער האַנט, און אַלע זיינען אויפגעשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ אַן ערך איין מינוט. זי האָט געגעבן נאָך אַ צייכן און אַלע האָבן זיך צוריק אַנידערגעזעצט. רעגינע האָט פאָרגעזעצט: „האָט בטחון!" פאַרלירט נישט די האָפענונג! די מלחמה ענדיקט זיך באַלד! האַלט

איך רײן, וואָשט איך, טײלט איך אײן דאָס שטיקל ברויט מיט דער זופּ, זאָל אײנער דעם צווײטן אַרויסהעלפן בײ דער אַרבעט. דער שונא לײדט אײן מפּלה נאָך די צווײטע, זײ אַנטלויפן ווי די גע׳סמ׳טע מײז, האַלט איך, ס׳וועט נישט לאַנג דויערן און מיר וועלן באַפרײט ווערן!״ — רעגינע האָט אויפגעהויבן הויך דאָס גלעזעלע „ווײן״ און אַלע האָבן איר נאָכגעטאָן:

„לחיים! — האָט זי פײערלעך אויסגערופן — מיר טרינקען פאַר אונזער געזונט און פאַר אונזער פרײהײט!״

„לחיים, לחיים!״ האָבן אַלע נאָכגעזאָגט און אויפגעהויבן הויך די גלעזעלעך „ווײן״.

„מיר זאָלן שוין אײנמאָל פטור ווערן פון דעם גלות!״

„מיר זאָלן קומען קײן ארץ ישראל!״

„אמן! אמן!״ ענטפערן אַ סך אין אײן אָטעם.

אַלע צוזאַמען האָבן אויסגעטרונקען און צוגעביסן די שטיקלעך „טאָרט״. דער עולם האָט געלויבט דעם „טאָרט״ מיטן „ווײן״.

„ריכטיקער כרמל ווײן! טעם גן־עדן!״

„יין המשומר!״

„ער צעגײט אין די רמ״ח אברים!״

„און דער טאָרט? ווי טײערער האָניק־לעקעך!״

טײל האָבן זיך פרײלעך געמאַכט, געטריבן לצנות:

„גיט אַכטונג, פּאָוואָליע, זעט איר זאָלט זיך חלילה נישט אָנ׳שיכור׳ן״.

„יענער האָט זיך צוגעכאַפּט צום פלאַש און ער איז שוין שיכור ווי לוט!״

„דער טאָרט איז אַזוי ווי בריקעטן (געפּרעסטער קוילן־שטויב), אַז כ׳וועל אײנהײצן מײן מאָגן מיט די בריקעטן וועט מיר זײן וואַרעם״.

„לאָמיר גראַטולירן שרהלען, פאַר דער גוטער משקה מיטן צובײס!״ רופט אויס דער חבר זײדע מיט זײן לײבן־שטים.

„בראַוואָ, בראַוואָ שרהלע!״ שרײען אַלע אַפּלאָדירנדיק.

נאָכן אויפעסן דאָס ביסל אויסגעטײלטע זופּ אין די טעפּ, וואָס יעדער האָט מיט זיך געטראָגן; און ווען דער עולם האָט זיך אַביסל אײנגעשטילט, האָט די חברטע רעגינע געגעבן אַ צײכן מיט אַ מעשן גלעקל. עס איז שטיל געוואָרן און יעדער האָט געקוקט אין איר זײט. זי האָט אָנגעהויבן:

„און אַצינד מײנע ליבע, וועלן מיר צוטרעטן צו אונזער פּראָגראַם״...

„לאָמיר אַלע, אַלע אינאײנעם״ — איז אַרײנגעפאַלן דער חבר זײדע מיט געזאַנג — „די חברטע רעגינע מקבל פנים זײן! די חברטע רעגינע מקבל פנים זײן!״ „לאָמיר אַלע אינאײנעם, לאָמיר אַלע אינאײנעם טרינקען אַ גלעזעלע ווײן, לאָמיר אַלע אינאײנעם טרינקען אַ גלעזעלע ווײן!״ האָט דער גאַנצער עולם אונטערגעהאַלטן.

די חברטע רעגינע האָט זשעסטיקולירט מיט די הענט:

„מען דאַרף נישט, מען דאַרף נישט״. געבויגן זיך מיט אַזאַ שמײכעלע, ווי דאָס לידל וואָלט געווען עפּעס אַ הלצהלע.

„חברים און חברטעס — האָט רעגינע פאַרגעזעצט — אַצינד זאָל יעדער ווייזן, וואָס ער קען: זינגען, דעקלאַמירן, אָדער עפּעס זאָגן. די ערשטע וועט פאַר אונז זינגען אַ ניי ליד פון געטאָ, אַ מחותנתטע פון דער היינטיקער שמחה, אונזער אַלעמענס שרהלע!"

„בראַוואָ! בראַוואָ!" האָבן זי אַלע אַרויסגערופן מיט שטאַרקע אַפּלאַ־דיסמענטן.

שרהלע, וואָס האָט זיך די גאַנצע צייט אונטן געפּאַרעט, איז צוגעקומען אויבן נאָענט, צו רעגינען: „פריער וועל איך זינגען — האָט זי געזאָגט — ,דאָס געבעט', פון י. ל. פּרץ, איר קענט מיטזינגען, איר קענט דאָך דאָס ליד?" האָט זי געשמייכלט און אָנגעהויבן זינגען:

„רבונו של עולם, נאָך וויניק געליטן?
ווען וועסטו, רבונו של עולם, פאַרשיטן
דעם אָפּגרונט דעם טיפן, וואָס טיילט דיינע קינדער
אויף שטאַרקע און שוואַכע, אויף לעמער און שינדער?
און ברייט איז דער אָפּגרונט, און טיף, ווי אַ תהום,
און זאַפּט אין זיך איין אונזער בלוט ווי אַ שוואָם!...
אוי, רבונו של עולם, נאָך וויניק געליטן?
וועסטו דעם שרעקלעכן אָפּגרונט פאַרשיטן?..."

שרהלען האָבן זיך ביים זינגען געשטעלט טרערן אין די אויגן. ווען זי האָט געענדיקט, האָט זי געזען, ווי די מיטזינגער און צוהערער, ווישן זיך די אויגן. זי האָט אַרויסגענומען פון פאַרטוך־קעשענע אַן איבערגעשריבן בלעטל און דערפון אַרויסגעזונגען:

געטאָ עליטע

אין ליצמאַנשטאַטער־געטאָ:
דאָס לעבן קאָכט און זידט,
דאָך עס איז נישט גלייך
אַ ייד צו אַ ייד.
די מאַסע דאָ זי לעבט
אין דחקות און אין קעלט,
נאָר די עליטע
זי לעבט זיך אָפּ אַ וועלט.
די עליטע פונעם געטאָ
מען דערקענט זי אויפן אויגן בליק:
פלייצעס ברייטע און באַקן פעטע
און דער קאַרק איז רויט פון טשוויק (חזר).

2

אין ליצמאַנשטאַטער געטאָ:
ס'האָט יעדער זיין ראַציע,
דאָס איז אַזאַ מין דיעטע,

פון דער אַפּראָוויזאַציע.
פאַר דעם עולם איז פאַראַן:
זאָדע, עסיק, זאַלץ.
נאָר די עליטע
קריגט: צוקער, מעל און שמאַלץ. רעפריין

3

אין געטאָ זיינען פאַראַן:
ווידזשיאַלן און רעסאָרטן,
בכדי יעדע פרוי און מאַן
אַרבעטן זאָלן דאָרטן.
אַרבעט דאָרט די מאַמע
ביי־טאָג און ביינאַכט,
נאָר די עליטע:
הוליעט, לעבט און לאַכט. רעפריין

ווען זי האָט געגעבן אַ צייכן דער עולם זאָל מיטזינגען דעם רעפריין, האָט זיך פלוצלונג אויפגעפראַלט די טיר, דער פאַרטיער פון פאַבריק איז אַריינגעלאָפן און אויסגעשריגן: „גוסטאַוו זעפּסוטי איז אַרעסטירט!"

די ידיעה איז געקומען ווי אַ דונער. דער עולם האָט זיך ספּאָנטאַניש אויפגעריסן פון די טישן און נישט געוואוסט וואָס צו טאָן: לויפן צי בלייבן. נאָר די חברטע רעגינע האָט זיך געגומען באַרואיקן דעם עולם: „חברים, פאַלט נישט אַריין אין אַ פּאַניק! זייט רואיק!" דער עולם האָט זיך באַ־הערשט אָבער די פייערונג איז צעשטערט געוואָרן.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז גוסטאַוו זעפּוסטי האָט זיך גוט צוגע־גרייט צו גיין אויף דער פייערונג: ער האָט זיך ספּעציעל אָנגעטאָן אַ סמאָקינג, אַ ווייס זיידן העמד מיט אַ שוואַרצע מושקע. ער האָט זיך געריכט אויף לויבגעזאַנגען אַזוי ווי עס פּאַסט פאַר אַ קעראָווניק (דירעקטאָר). ווי ער איז אַזוי געשטאַנען גרייט אַרויסצוגיין צו דער פייערונג, זיינען אָנגעקומען צוויי דעם „קייסערס" פּאָליציאַנטן און אים געמאָלדן, אַז ער איז אַרעסטירט. גוסטאַוו האָט מיט זיי נישט געוואָלט מיטגיין. ער האָט טעלעפאָנירט צו זיינע פריינט, זיי זאָלן אים העלפן, אויך צו זיין ברודער דעם פּאָליציי קאָמיסאַר, אָבער קיינער האָט נישט געקענט צערייסן דעם „קייסערס" גזירה. עס האָט געדויערט אַ פּאָר שעה, עס זיינען אָנגעקומען נאָך פּאָליציי און זיי האָבן דעם „קעניג" אַרויסגעפירט פון זיין מלוכה.

די נייעס האָט זיך שנעל צעטראָגן איבער דער גאַנצער געטאָ.

* * *

דער „קייסער" רומקאָווסקי, האָט געוואָלט איינשטילן דעם צאָרן פון די געטאָ יידן, האָט ער געוויזן, אַז ער „רייניקט"־אויס די קאָרופּציע, אַז ער האָט ליב ערלעכקייט, האָט ער געמאַכט פאַר אַ קרבן גוסטאַוון. ווייל ער האָט נישט געהערט צו זיין פּאַרטיי. אין אַ קורצער צייט אַרום, איז פאָרגעקומען דער פּראָצעס אין יידישן געריכט אין געטאָ.

דאָס געריכט האָט דער „קייסער" געשאַפן באַלד ווי די געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן, און ס'איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיט אַלע „קלימפּערלעך": פּראָקוראָרן, ריכטער, בייזיצער, אַדוואָקאַטן. די ריכטער האָבן געטראָגן: שוואַרצע־טאָגעס, מיט העל־בלויע און ווייסע בענדלעך און היטעלעך פון העל בלוי און ווייס. דער ריכטער־טיש, איז געווען באַדעקט מיט אַ טישטוך פון העל בלויע און ווייסע פּאַסן און אײַנדערמיט אַ טונקל בלויער מגן דוד. איבער דעם ריכטערס שטול האָט געהאַנגען אַ ווייס בלויע פאָן און דעם „קייסערס" בילד. די אָפיציעלע שפּראַך פון געריכט איז געווען פּויליש. אָבער מען האָט זיך געקענט פאַרטיידיקן אין יידיש, און דייטש.

דער „קייסער" האָט אויך איינגעפירט אַ שנעל־געריכט, פאַר די „גנבים", אין לויף פון פיר און צוואַנציק שעה האָט דאָס געריכט געמוזט אַרויסטראָגן אַן אורטייל. די „גנבים" זיינען מערסטנס געווען קינדער, וואָס האָבן צוליב דעם שוידערלעכן הונגער, אַראָפּגעכאַפּט פון אַ פור: אַ מירל, אָדער אַ פּיעטרושקע, אָדער אַ קאַרטאָפל, אָדער עפּעס אויסגעריסן פון אַ גאָרטן פון דעם „קייסערס" אַ מענטש. קינדער זיינען פאַרמשפּט געוואָרן צו קריגן שמיץ און דערוואַקסענע פון דריי חדשים ביז אַ יאָר תפיסה.

אויפן פאַרלאַנג פון די דייטשן האָט דער „קייסער" אויפגעפאָדערט „זיינע" ריכטער, אַז זיי זאָלן אַרויסגעבן טויט־אורטיילן, פאַר די דאָזיקע „פאַרברעכער". אָבער די ריכטער האָבן זיך קעגן געשטעלט, זיי האָבן נישט געוואָלט אַרויסגעבן קיין טויט אורטיילן איבער זייערע ברידער און שוועסטער. דערפאַר האָט דער „קייסער", די ריכטער מיט זייערע משפחות אַרויסגעשיקט פון געטאָ אויף אומגעבראַכט צו ווערן. די דאָזיקע ריכטער האָט די גאַנצע געטאָ באַוואונדערט און באַדויערט.

דאָס געריכט האָט נאָר אַרויסגעגעבן קורץ טערמיניקע תפיסה אורטיילן. אָבער דאָס איז גענוג געווען: ווייל די וואָס האָבן נאָר געהאַט די מינדסטע שטראָף, זיינען אויפן פאַרלאַנג פון די דייטשן אַרויסגעשיקט געוואָרן, אַלס פאַרברעכער און מיט זיי זייערע משפחות אויף אומצובריינגען.

געכאַפּט האָט מען נאָר די קליינע „גנבים" אָבער די אמתע פאַרברעכער קיינמאָל נישט. האָבן די געטאָ יידן געצאָרנט קעגן דעם האָט דער „קייסער" אַצינד מיט גוסטאַוון, געוואָלט ווייזן זיין „ערלעכקייט".

גוסטאַוו זעפּוסטיס משפּט, האָט זיך געצויגן גאַנצע פיר טעג און פיר נעכט. די טירן זיינען געווען אָפן פאַר יעדן איינעם. צענדליקער עדות זיינען אויסגעהערט געוואָרן, צווישן זיי אַ סך פון זיינע געליבטע.

גוסטאַוו, האָט זיך געהאַלטן חוצפהדיק, ער האָט געוואוסט, אַז ער איז נישט דער איינציקער דירעקטאָר, וואָס איז באַגאַנגען די דאָזיקע פאַרברעכנס. נאָר, אַז אַלע טוען דאָס זעלבע. ער איז זיכער געווען, אַז ער וועט באַפרייט ווערן ווייל ער האָט דאָך „פּלייצעס"...

הונדערטער מיאוסע מעשים, וואָס גוסטאַוו איז באַגאַנגען לגבי זיינע ברידער און שוועסטער אין געטאָ, זיינען אויף אייביק געבליבן אַ סוד. אָבער טייל זיינע פאַרברעכנס זיינען אַרויפגעשווימען ווי אייל אויפן וואַסער: צענדליקער

טויזנטער „צוזאַצן״ (צוגאָב זופּן), וואָס זיינען געווען באַשטימט פאַר די אַרבעטער האָט ער דורך דער צייט פאַרקויפט, ער האָט אויך נאָכגעמאַכט טאַלאָנען אויף זופּן. כדי דאָס עסק זאָל נישט פאַרשיט ווערן, האָט ער אויסגעפּועלט, מען זאָל אויסבויען אַ קיך ביי אים אין רעסאָרט. דער קעראָוניק איבער דער קיך איז אויך געווען זיינס אַ פאַרטיי־חבר.

דער הויפּט סוחר פון די טאַלאָנען איז געווען זיינס אַ חבר זיי האָבן זיך אָבער צעקריגט איבער אַ חשבון אין געלט, און אַט דער שותף האָט אים פאַרשיט.

גוסטאַוו, האָט אויך געזען מען זאָל אויספּועלן ביי די דייטשן זיי זאָלן אַריינשיקן נאַפּטאַלין, איינצושיטן די טעפּיכער ער האָט אָבער די נאַפּטאַלין פאַרקויפט, פאַר שווערע טויזנטער. מען האָט די נאַפּטאַלין אַרויסגעשמוקלט פון געטאָ. נאַפּטאַלין איז געווען אין בעשלאַג, און מען האָט דאָס לחלוטין נישט געקענט קריגן. פאַר דעם געלט האָט ער געקויפט די בעסטע אַריינגע־שמוקלטע שפּייזן פאַר זיך און זיינע געליבטע.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן: אַז די „שפּייז טאַלאָנען״ פאַר די שווערע אַרבעטער, און די „קראַנקן טאַלאָנען״ און אַנדערע פּרעמיעס: „היים״ „בעקערייי״ און „קאַלאַציעס״ האָט דער חבר גוסטאַוו, קיין איינמאָל נישט ערלעך אויסגעטיילט.

יעדן טאָג פון איינס ביז צוויי אַזייגער, פלעגט דער חבר גוסטאַוו פאַר־שווינדן און מען האָט נישט געוואוסט וואוהין. האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ביי אים אין ביוראָ, אונטער דער שאַנק, איז געווען אַ טיר, אין אַ קליין שטיבל אַריין, וואו עס איז נאָר געשטאַנען אַ טאַפּטשאַן און דאָרט, האָט ער אין די דאָזיקע צייט פאַרברענגט מיט איינע פון זיינע געליבטע.

צוויי בייגאַכט האָבן די ריכטער אַרויסגעגעבן דעם פּסק דין: „גוסטאַוו זעפּסוטי איז שולדיק! און אַזוי ווי ער איז שעדלעך פאַר די געטאָ, מוז ער אַרויסגעשיקט ווערן״. (דאָס הייסט ער דאַרף גיין צום טויט).

גוסטאַוו, האָט זיינע אייגענע אויערן נישט געגלויבט אָבער באַלד האָט ער זיך באַזינען, וואָס דער פּסק באַדייט. האָט ער זיך צעוויינט, ווי אַ יינגל, די צונג איז אים אָפּגענומען געוואָרן און ער האָט געציטערט מיט אַלע אברים.

באַלד האָט ער זיך געווענדעט מיט אַ בקשה צום „קייסער״ רומקאָווסקי, ער זאָל אַזוי גוט זיין אים באַגנאַדיקן. דער „קייסער״ האָט אָפּגעוואָרפן די בקשה.

גוסטאַוו, האָט געצאַרנט: „איך בין נישט דער איינציקער קעראָווניק, וואָס איז באַגאַנגען די מעשים, אַלע קעראָווניקעס טוען דאָס זעלבע! פאַרוואָס מוז איך זיין דער קרבן? ווייל כ׳בין נישט זיינס אַ מענטש?״

* * *

פינף אַזייגער פאַרטאָגס, איז דאָס גרינע קעטשל מיט דער געסטאַפּאָ, צוגעפאָרן צום געריכט. גוסטאַוו, האָט געציטערט, עס האָט אים געקלאַפּט אַ צאָן אין אַ צאָן. ער איז געפאַלן אין חלשות. ווען מען האָט אים אָפּגעמינטערט האָט ער געוויינט און געזאָגט: „איך בין קראַנק, כ׳בעט איך גיט מיך אַריין אין שפּיטאָל אַריין, ביז כ׳וועל געזונט ווערן״...

ווען די געשטאַפּאָ־לייט, האָבן אויף אים אָנגעשטעלט זייערע מערדערישע אויגן, האָט ער זיך צוזאַמענגעצויגן, ווי אַ דערשלאָגענער הונט און אונטערטעניק אויסגעפירט אַלע זייערע באַפעלן.

* * *

דאָס גרינע געסטאַפּאָ־קעטשל, איז געפאָרן איבער דער געטאָ. גוסטאַוו, האָט דורך די גראַטעס פון אָפענעם פענצטערל, געזען ווי עס שלעפן זיך צו די רעסאָרטן (פאַבריקן) טויזנטער מענער, פרויען און קינדער, באַהאָנגענע מיט טעפּ, אויף שטריק איבער די העלזער. דאָס געקלאַפּעריי פון זייערע שווערע טרעפּעס, אויף דעם שטיינערנעם ברוק, האָט פאַרהילכט די גאַסן. פון מאָל צו מאָל האָט ער דערזען אַרבעטער פון „זיין" רעסאָרט, עס האָט אים אַ צופּ געגעבן אין האַרצן און האָט אָוועקגעדרייט דאָס פּנים. דאָס קעטשל איז געפאָרן פּאַמעלעך. גוסטאַוו האָט נאָך געוואָלט וואַרפן זיינע לעצטע בליקן אויף די אַלע באַקאַנטע גאַסן.

דורך די קראַטן האָבן אַריינגעשלאָגן בלאַסע שטראַלן, פון זון־אויפ־גאַנג, און די ערב־פרילינגדיקע לופט. דאָס האָט אים דערמאָנט: אָן דער פרילינג אָפענסיווע, וואָס די עלייענס־אַרמייען, גרייטן קעגן דער דייטשער אַרמיי און באַלד קען קומען די באַפרייאונג. ער האָט אַצינד מקנא געווען, די אין געטאָ, די וואָס ליידן הונגער און נויט. ער האָט באַדויערט, וואָס ער האָט געטאָן. „הייסט עס פון מיין פּלאַן באַלד נאָך דער מלחמה צו אַנטלויפן ערגעץ קיין דרום־אַמעריקע, אָדער ערגעץ־אַנדערש, וואו קיינער קען מיך נישט און וויטער ווערן אַ פירער האָט זיך אויסגעלאָזט אויף אַזאַ אומגליק".
ער האָט זיך דערמאָנט אָן דער יונגער אַלמנה סאַבאַ און אין אַנדערע זיינע געליבטע. ער האָט זיך דערמאָנט, ווי ער האָט פאַרשעמט און דערנידעריקט זיין ווייב און איין־און־איינציקער זעכצן יאָריקער טאָכטער. ווען מיין ווייב האָט פאַר מיר געוויינט און געזאָגט: „פון גרויס חרפּה וועסטו מיך ברענגען יונגערהייט אין דער ערד אַריין", האָב איך איר געענטפערט מיט אַ געלעכטערל: „אַז מען באַגראָבט דאָס ערשטע ווייב, איז אַזוי ווי מען וואָלט געגעסן כריין, עס גייען טרערן פון די אויגן, אָבער עס דערכאַפּט דאָס האַרץ"; און עס האָט אים באַנג געטאָן, וואָס ער האָט זיך אונטערגעגעבן דעם יצר־הרע און זיך געיאָגט צו געניסן פון אַלץ פון עולם הזה. עס איז אים אַ רחמנות געווען אויף זיין ווייב, קינד און אַלטן פאָטער. „יאָ, כ'בין אַ זינדיקער, און דאָס וויסן שוין אַצינד אַלע". ער האָט זיך דערמאָנט וויפל „ליסטעס" פון זיינע אַרבעטער ער האָט אונטערגעשריבן אַרויסצושיקן פון געטאָ אויפן טויט. „און אַצינד גיי איך דאָרטן וואו איך האָב זיי געשיקט. יאָ, ס'איז פאַראַן אַ דין וחשבון, עין תחת עין, שן תחת שן".

ווען דאָס קעטשל איז אַרויסגעפאָרן פון געטאָ, האָבן שוין די יידן אין די רעסאָרטן געטריבן די פּראָדוקציע פאַר די דייטשן אונטער די קעראַוו־ניקעס. און דער „טעפּיך־רעסאָרט" האָט געאַרבעט, אויף דער גאַנצער פּאַרע, אונטער אַ נייעם גוסטאַוו זעפּסוטי...

אין טירצוכט *

דער „טירצוכט״ איז באַשטאַנען פון עטלעכע שטאַלן מיט אַ שפּייכלער און מיט אַ שמאָלן הויף אויסגעשטעלט מיט הילצערנע פּיר־רעדערדיקע וועגע־נער. עס האָבן זיך דאָ אַרומגעדרייט הינער, אַרומגעלאָפן קראַליקעס, אַרומ־געשפּרונגען ציגן, געלאָפן אַריין און אַרויס פון די שטאַלן, האָבן אַלץ באַשמעקט און געלעקט מיט די רויטע צונגען. שעפּסעלעך זיינען שטיל געלעגן אין די ווינקלען און האָבן מעלה־גרה׳ט, פון די קי און אָקסן האָט זיך דערטראָגן אַ מעטשעריי. פון די עופות און בהמות האָט דאָ געשטונקען.

אין אַ נידעריקער ווייסער אויסגעקאַלכטער שטוב מיט בעלקעס אויפן סופיט, האָבן פישעלע און משה געריניקט אַ גרויסע הינערשטייג.ביידע האָבן געטראָגן שווערע טרעפּעס, איינגעקוויטשקטע מלבושים און „טירצוכט־היטלען״: פון גרויען צייג ווי קאַשע, מיט ברייטע און הויכע דענקעס, גרינע לאַמפּאַסן אויף די פרענטעס און גרויסע שוואַרצע גלאַנציקע דאַשיקעס.

פישעלע האָט געהאַט אַ געשטופּלט פּנים מיט קליינע וואַסערדיקע קאַסאַקע אייגעלעך. פאַר דער מלחמה האָט פישעלע געהאַט אין מיטן שטאָט אַן אייגענעם שטאַל מיט עטלעכע ראַסאָווע קי. ער האָט צוגעשטעלט מילכ־וואַרג אין כשרע הייזער. ער האָט אַליין אויסגעאַרבעט קעז און פּוטער, „קראָוויאַזש״ האָט מען אים גערופן.

פישעלע איז געווען אַ בעל־פּרנסה און טאַקע אויך אַ בעל־צדקה. עס איז ביי אים געווען אַן אָפענע טיר פאַר יעדן הונגעריקן און נויט־באַדערפ־טיקן און זיין ווייב האָט געפירט אַ גבירישע באַלעבאַטישקייט. באַלד אַזוי ווי די דייטשן האָבן אָקופּירט לאָדזש, האָבן זיי פישעלען אַרויסגעטריבן פון זיין היים, אַזוי ווי ער איז געשטאַנען און געגאַנגען. זיין ווייב און די קינדער האָט פישעלע אַוועקגעשיקט אין פּראָטעקטאָראַט אַריין, אין זיין שטעטעלע, וואו ער איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן. ער אַליין האָט זיך צוריק אַריינגעשוואַרצט אין „נויעם רייך״, קיין לאָדזש, כדי ער זאָל זיי קענען שיקן אויף חיונה. אָבער פישעלע, ווי אַלע יידן אין לאָדזש איז געבליבן אין געטאָ אָפּגעשניטן פון דער וועלט און ער האָט נישט געהאַט קיין שום ידיעות פון זיין משפחה. אַזוי ווי פישעלע האָט געהאַט „פּלייצעס״ (פּראָ־טעקציע) ביים הערן קליין — קיעראָווניק פון „טירצוכט״ האָט ער אים צוגענומען צו דער אַרבעט.

משה (נאָך אַ בחור) איז פאַר דער מלחמה געווען אַ טרעגער אין אַ מאַנופאַקטור־געשעפט. ער האָט זיך דאָ אַריינגעקראָגן אויך אַ דאַנק דעם, וואָס ער האָט געהאַט „פּלייצעס״. ער איז צופרידן, ווייל מען קאָן דאָך דאָ עפּעס כאַפּן אין מויל אַריין: אַ מערל, אַ בוריקל, אַ פאַרשימלט שטיקל

---

* „טירצוכט״ שטאַל פאַר בהמות.

ברויט. נישט איין ייד איז די אַרבעטער פון „טירצוכט״ מקנא געווען פאַר דעם; משה גייט, ווי שטענדיק, דעם דאַשיק אַראָפּגערוקט איבער די אויגן, און ער קאָכט זיך: „אַ געטאָ — מעג עס פאַרברענט ווערן!״... „האַ? אַ ,קייסער׳ מיט ,מיניסטאַרן׳״ — פאַלט אים פישעלע אַריין אין די רייד — „טפו זאָלן זיי ווערן! זיי פילן דען, אַז ס׳איז מלחמה? אַז ס׳איז אַ געטאָ? קי, ציגן, שאָף, הינער וואָס גיבן זיי מילעך און אייער. כ׳האָב פאַרשפּעטיקט אַביסל מיטן פאַרפלאָמבירטן קענדעלע מילעך, האָסטו באַדאַרפט זען, ווי די מאַדאַם ריינגאָלד האָט זיך דאָס צעראָצט... זי האָט אַ מיילעכל אויף שריי־פּעלעך...״ „מילעך דאַרפן זיי? — פאַלט אים משה אַריין אין די רייד, — מכות אין מאָגן, געשווירן אין די גדערים, ראַקעס אין די קישקעס, ווען נישט דער „בויכהאַלטער״ (בוכהאַלטער) האָבן זיי ביי מיר יסורים! ווען דער „בויכהאַלטער״ פאַרפלאָמבירט נישט די קענדעלעך, וואָלט איך מיין האַרץ אויך אונטערגעלענט מיט אַביסל מילעך — מיר קומט אויס אַדורכצוגיין נישט דורך אין ברונעם״...

„איך האָב זיי אין דר׳ערד! איך קריך מיר אַרונטער אונטער אַ קו, כאַפּ אָן אַ ציץ און מעלק מיר גלייך אין מויל אַריין״, ווייזט פישעלע, ווי אַזוי ער מאַכט עס. ער צעלאַכט זיך און משה אויך. „דאָס גרינצייג, וואָס עס קומט דאָ אַריין פאַר די בהמות, וויפל יידן וואָלט דאָס געקאָנט אָפּראַטעווען פון הונגער־טויט?״

„פאַרוואָס פאַרשטייסטו ניט, אָקס?! ווען נישט פאַר די בהמות וואָלטן די ,יעקעס׳ דאָס נישט אַריינגעשיקט. נאָר די מילעך, פאַרשטייסטו מיך, פישע־לע, דאַרפן אונזערע מלוכה־מענער געבן פאַר קראַנקע קינדער. די ,בייראַט־ניקעס׳, די ,מיניסטאַרן׳, די קעראַוואַניקעס און די אַנדערע גנבים האָבן ווייניק צו פרעסן? דאָס ביסל בידנע מילעך פעלט זיי גראַד צו?״

„פאַרוואָס פאַרשטייסטו נישט, שוטה? טאַקע דערפאַר: ווייל זיי האָבן צו עסן צו דער זעט, פעלט זיי טאַקע דאָס ביסל מילעך. אונז — ווייל מיר הונגערן — פעלט אַ שטיקל ברויט און קאַרטאָפל״.

דער קעראַוואַניק איז אַריינגעקומען פון ביוראָ. אַ הויכער, ברונעטער, אַ לענגלעך פּנים, מיט שוואַרצע וואָנצעלעך. ער האָט אויך געטראָגן אַ טיר־צוכט־היטל, נאָר מיט אַ גאָלדן געפלאָכטן בענדל פון פראָנט איבערן דאַשיק. ער האָט געטראָגן הויכע גלאַנציקע שטיוול, און געשטעלט פעסטע טריט, וואָס האָבן אָפּגעהילכט, כדי אַרויסצורופן צו זיך אויפמערק. ער האָט אָנגע־שפּיזט זיינע שוואַרצע אויגן אויף פישעלען און משה׳ן. זיי האָבן דערפילט אויף זיך זיינע בליקן און האָבן אונטערגעיאָגט די אַרבעט: „נו, וויפל אייער האָבן זיי היינט געלייגט?״ „צוויי און צוואַנציק״, האָט פישעלע געענטפערט. „נישט מער ווי צוויי און צוואַנציק?״ פאַרשט זיי דער קעראַוואַניק און שפּיזט זיי מיט די אויגן. זיינע בליקן שטעכן זיי. „נישט מער, פּאַניע קעראַוואַניקו״, ענטפערןביידע אין איינעם הכנעהדיק.

„אוי, גנבים, גנבים!״ דראָט זיי דער קעראַוואַניק מיטן פינגער, און ער קרעכצט אונטער טרויעריק. „אַביסעלע גיכער אַרבעט, איר דאַרפט נאָך היינט

אויסרייניקן די שטאָלן און אָפּפּוצן די אָקסן". "מען וועט מאַכן" — האָבן ביידע צוגעשמייכלט הכנעהדיק.

"דער טאָג איז נאָך גרויס, לאַנג ווי דער יידישער גלות".

* * *

ווען פישל און משה האָבן געפּוצט די אָקסן איז דוד "קלאַפּסידרע" (אַ מודעה ווען טויט, אין פּויליש, נעקראָלאָג) געזעסן אָנגעלענט אויף דער וואַנט און אַלע דריי האָבן געשמועסט. פישעלע האָט זיך געוויצלט אויף דוד קלאַפּסידרעס חשבון:

"דוד! וואָס זאָג איך? קלאַפּסידרע! ווי לאַנג ביסטו שוין אויס מאַנס־פּאַרשוין און ווי לאַנג איז שוין דיין וויב אויס פּרוי? האַ, קלאַפּסידרע? ביסט דאָך ערשט קוים אַלט פיר און צוואַנציק יאָר. דאָס זיינען דאָך די בליענדיקסטע יאָרן, אוי וויי!"

די ווערטער האָבן דודן נאָדלדיק געשטאָכן. ער האָט זיך געשעמט, געמאַכט אַ מינע, ווי ער וואָלט נישט געהערט. ס'האָט אים געקאָפּעט וואַסער פון דער נאָז. כאָטש ס'איז דעמאָלט געווען חודש תמוז און די זון האָט געברענט, איז דוד געזעסן אין אַ שווערן ווינטער־מאַנטל און איינגעהילט אין אַ קאָלדרע און ס'האָט אים געוואָרפן פון קעלט. דאָס איז געווען פון סטאַבילן הונגער. ער האָט נישט געהאַט קיין בלוט, נאָר וואַסער. ער איז געקראָכן אויף אַלע פיר אַזוי ווי אַ קליין קינד — ביי די ווענט אָדער אויף דער ערד.

משה האָט אים געוואָלט טרייסטן, האָט ער געזאָגט: "דוד איז דען די איין־און־איינציקע קלאַפּסידרע אין געטאָ? מע האָט דאָך אומזיסט און אומ־נישט געמאַכט אַ בילבול אויף היטלערן — אַז ער וועט אונז קאַסטרירן. זעסט דאָך, אַז ער מאַכט דאָס אויף אַ 'הומאַניטאַרן' אופן אָן אַ מעסער. ער גיט אונז גאָרנישט צו עסן און האָט שוין ס'זייניקע דערגרייכט".

"גיב אים, דודן, אַפילו ליליתן אַליין, וועט ער ביי איר נעבעך אויך זיין אַ שטיק האָלץ".

"אַזוי איז עס, פישעלע: מיר זיינען געוואָרן אויס מאַנסבילן, אויס פרויען. אוי, אַפילו דער יצר־הרע איז פון אונז אַנטלאָפן!... אָבער דער 'קייסער' רומקאָווסקי מיט זיינע מענטשן? זיי פרעסן און זויפן און טרייבן זנות!"

דוד האָט געוואָלט אָפּנייגן דעם שמועס, האָט ער זיך אָנגערופן: "אוי, אַפילו דער קוואַל פון טרערן האָט זיך ביי אונז אויסגעטריקנט: אונזערע הערצער וויינען, וואָס זאָג איך? — אַלע אונזערע אברים וויינען, אָבער טרערן? נישטאָ, ניין. עס שטאַרבט אַ טאַטע, אַ מאַמע, אַ שוועסטער, אַ ברודער, עס שטאַרבט אַן אייגן קינד, מע ווערט צעפּלאַצט און מע קען נישט לאָזן קיין טרער. מע האָט אַפילו נישט קיין כוח צו גיין אויף דער לויה. מע זעט נאָר, מע זאָל קענען אָפּנעמען ס'ברויט און די ראַציע אויף די קאַרטן פון געשטאָרבענעם. אויס מענטשן זיינען מיר געוואָרן. אויס, אויס. אויף דער מלינאַרסקע גאַס נומער 7 האָט אַ משפּחה אויסבאַהאַלטן אַ מת צוויי וואָכן,

איינגעבעט אין בעט, כדי זיי זאָלן קענען אָפּנעמען זיין ברויט, זיין ראַציע און זיינע זופּן, אויף זיינע קאַרטן. ווען דער „קייסער" האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, איז ער געקומען אויף זיין „שיינער" דראָשקע און האָט געפּונען דעם מת, האָט ער געפּאַטשט, געקאַפּעט און געשריגן היסטעריש: ‚וואָס? ברויט ווילט איר עסן פון מיינע טויטע?! איך וועל אייך אָנלערנען, איר מערזאַווע־צעס!' און דער משוגענער האָט די גאַנצע משפחה אַרויסגעשיקט פון געטאָ אויפן טויט", האָט ער טרויעריק פאַרענדיקט.

„דוד, דער מלאך־המות האָט שוין אויף דיר אַרויפגעשטעלט זיין חתימה — רייצט זיך ווידער פישעלע מיט אים, — דו ביסט שוין אַ קלאַפּסידרע! אַ רחמנות נעבעך אויף דעם שטיקל ברויט וואָס דו מאַכסט קאַליע, ס'וועט פון דיר סיי ווי גאָרניט זיין".

„נאָר אַ שטיקל ברויט קען מיר נאָך העלפן", ענטפערט אים דוד מיט אַ געקינצלטן טאָן, וואָס דאַרף באַווייזן, אַז ער איז גישט אַראָפּגעפאַלן ביי זיך און האָט נאָך בטחון.

„האָ, — פרעגט אים פישעלע, — דער גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק ימ"ש האָט אָבער געזאָגט: ‚די יודען זינד געבענדיקט!' האַאַאַ?"

„יעקע נאַרס מפּלה וועט קומען אַ ליאַדע מינוט. מיר וועלן זיי איבער־לעבן!"

דאָ האָט זיך געעפנט די טיר און בלושטיין איז אַריינגעקומען. דער פאַרוואַלטער האָט אים אויפגענומען מיט אַ ברייטן: „אַ־אַ־אַ, גוט מאָרגן, פּאַניע בלושטיין! סקאַצל קומט, אַ גאַסט! וואָס הערט זיך עפּעס נייעס?"

„ס'איז גוט, יידן! ס'איז גוט!" האָט בלושטיין אויף זיין שטייגער האַפּעדיק געענטפערט. אַלע האָבן אויפגעשטעלט אויגן און אויערן, קוקנדיק בלושטיינען אין מויל אַריין. ער האָט אָבער געשוויגן. „מסתם האָט ער די אמתע גוטע נייעס" — רופט זיך פישעלע אָן „נו, אַ סוף, שיסט שוין אַרויס!"

„נו, אַ סוף שוין! ציט אונז ניט אַרויס די נשמות!" — האָט זיך משה צעשריגן מיט געבעט.

„מע זאָגט — האָט בלושטיין דערציילט — אַז אויפן אָסט־פראָנט לויפן די דייטשן צוריק ווי געסמטע מייז און אומעטום איז די ערד אונטערגעמי־נעוועט, זיי ווערן איינגעשלונגען אַזוי ווי קורח! און אַז ענגלאַנד וואַרפט אַזעלכע באָמבעס אויף דייטשלאַנד, אַזוי ווי העגלעך וויינטרויבן!"

די הערצער פון די צוהערערס ווערן אָנגעשטעקט מיט פרייד און בטחון און אויף זייערע פּנימער באַווייזט זיך אַ נחתדיק שמייכעלע.

„אַ, דער ‚מאַליאַזש'* וועט גאָר אין גיכן איינגעמען אַ מיתה־משונה און דער ‚קייסער' רומקאָווסקי מיט אים אין איינעם!" האָט דוד אויסגעש־ריגן מיט פּאַטאָס.

„אוי די יעקעס, — זאָגט דער פאַרוואַלטער מיט ווייטיק און צאָרן, — אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיי אויך געגוג צרות אָנגעטאָן: דע־

* מאַליאַזש, מאָלער, געמיינט: היטלער.

מאַלט האָט לאָדזש אויך געגעסן קאַרטאָפל־שאָלן און ברויט פון האַלצשטויב, כ׳מיין פון טראַטשינעס, אָבער היינט ווילן זיי אונז יידן, אין גאַנצן פאַרטיליקן און דורך הונגער. אונזערע הייליקע ספרים זאָגן: דער טויט פון הונגער איז ערגער ווי דער טויט פון אַ שווערד״.

„ווען נישט די דראָטן (געטאָ־צוים), וואָלט איך מיר אַן עצה געגעבן, וואָלט איך נישט געהונגערט״ — זאָגט פישעלע באַרימעריש און ער גייט איבער אין אַ חוזק־טאָן: „דוד, קלאָפּסידרע! קענט איר מיר אפשר זאָגן, ווי אַזוי עס זעט אויס אַן איי? איר געדענקט נאָך? וויס צי שוואַרץ? פיר־עקעדיק צי זעקסעקעדיק?״ אַלע לאַכן.

„פּאַניע בלושטיין, — זאָגט ווייטער פישעלע, — קענט איר מיר זאָגן: ווי אַזוי עס זעט אויס אַן עפּעלע? פון וואָס, מיט וואָס און ווי אַזוי מאַכט מען עפּל?״ אַלע לאַכן.

„ווי איז צו אונזער געלעכטער — רופט זיך בלושטיין אָן, — אַזוי איז אונזער פּנים, אַזוי זעען מיר אויס. אָבער ס׳איז גוט! דער ,פּענדזליאַזש׳ * איז שוין טיף־טיף אין דר׳ערד! ער פירט פירערליי מלחמות: אין פּוילן האָט ער געפירט אַ טאָטאַלע, אין פראַנקרייך — אַ מאָמענטאַלע, אין ענגלאַנד — אַ פאַטאַלע און אין ראַטנפאַרבאַנד — אַ קאַטאַסטראָפאַלע״.

אַלע צעלאַכן זיך.

„היטלער זוכט אַרום משה רבינוס שטעקן, — דערציילט מיט אַן איראָניש שמייכעלע דער פאַרוואַלטער, — כדי ער זאָל קענען שפּאַלטן דעם לאַמאַנש־קאַנאַל און אַריבערגיין קיין ענגלאַנד״. אַלע לאַכן.

„אונזער הילף קען נאָר קומען פון אַמעריקע, — זאָגט דוד, — אַלץ ער, רוזוועלט!״

„דיר קלאָפּסידרע, — שרייט צו אים פישעלע, — וועט שוין גיט העלפן: נישט די וועלט, נישט יענע וועלט און נישט אפילו רוז־וועלט!״

„ס׳איז דען אַ וואונדער? — זאָגט בלושטיין — אַז היטלער האָט אומ־געבראַכט די גאַנצע וועלט, אָבער נישט אונטערוועלט״.

„בוצאַק, וואָס האָט געדינט די געסטאַפּאָ האָט מען אַרעסטירט די נאַכט — זאָגט פישעלע, — זיי האָבן אים שוין געמאַכט מיט אַ קאָפּ קלענער״.

„ווער עס נעמט ביים דייטש פלייש, מוז אים אָפּגעבן די ביינער!״ — זאָגט בלושטיין, און אַלע צעשמייכלען זיך. „אָבער, ,ער׳ איז שוין אין דר׳ערד. איך האָב געהערט, אַז היטלער אַליין האָט שוין אפילו באַשטעלט אַן אויפ־שריפט אויף זיין מצבה און טאַקע ביי אַ ייד, ווייל ס׳זיינען צום פירער צוגעשיקט געוואָרן פאַרשיידענע אויפשריפטן, איז אים נישט געפעלן געוואָרן, האָט ער זיך געווענדעט צו אַ ייד. דער ייד האָט נישט לאַנג געטראַכט און אויפגעשריבן נאָר דריי ווערטער: שיינהייט, ריינהייט, אָפּפער״. דאָס איז היט־לערן געפעלן געוואָרן...״

„צו אַל די שוואַרץ יאָר, — פאַלט אים פישעלע כלומרשט מיט צאָרן

* געמיינט: היטלער.

אַריין אין די רייד, — ווי קען דאָס אַ ייד זאָגן וועגן אַזאַ צורר־היהודים, וועגן דעם גרעסטן מערדער אין דער וועלט־געשיכטע?!"

„קאָכט זיך ניט אַזוי, — באַרויִקט אים בלושטיין, — אויף יידיש מאַכט עס: אַ שיינע ריינע כפרה!" אַלע האָבן זיך צעלאַכט.

„אוי וועט דער ,שמירער'* זיין אַ שיינע ריינע כפרה! — האָט בלושטיין צוגעגעבן, — אַלע וואָס ווילן פאַרטיליקן די יידן נעמען איין אַ שוואַרצן סוף!"

דער פאַרוואַלטער האָט אַ וואונק געגעבן צו בלושטיינען און זיי זיינען אַריין אין ביוראָ. דאָרט האָט ער אים געגעבן אַ טאַרבעלע „זאַמיאַטקעס". בלושטיין האָט דאָס מיטן אויגנבליק אַריינגעלייגט אין דער הויזן־קעשענע. פאַר דער מתנה האָט ער אים אָפּגעדאַנקט מיט אַ וויץ: „איר ווייסט? היטלער האָט געזאָגט: ,איך האָב די שענסטע ראַסע', טשערטשיל האָט געזאָגט ,איך האָב די גרעסטע קאָסע' און סטאַלין: ,איך האָב די גרעסטע מאַסע'. ווער זשע וועט זיגן?"

אַזוי איז עס שוין אויף דעם בידנעם וועלטל — די קאָסע. סטאַלין האָט פאַרראַטן די מאַסע: ער האָט אויסגעהרגעט זיינע בעס־טע גענעראַלן, זיינע בעסטע אָפיצירן, די געטריישטע קאָמוניסטן און די צענדליקער טויזנטער פאַרשיקט אין תפיסות און אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן. ער האָט נישט צוגעגרייט רוסלאַנד זי זאָל בכוח זיין צו קעמפן קעגן נאַציזם. אָן אַמעריקעס הילף וואָלט סטאַלינס גרעסטע מאַסע פאַרלענדט געוואָרן. עפּעס אַ קלייניקייט, די טעכניק וואָס דער דייטש פאַרמאָגט?!"

„איך זאָג אייך: נישט די שענסטע ראַסע, און נישט בלויז די גרעסטע קאָסע, נאָר צוזאַמען, די גרעסטע מאַסע מיט די גרעסטע קאָסע און מיט דער גרעסטער טעכניק וועט זיגן! נו, האָט מיר אַ גוטן תמיד!" האָט בלושטיין צוגעוואָרפן און איז שנעל אַרויס, ווייל עס איז געווען געפּערלעך דער געגנבעטער אוצר, וואָס ער האָט באַהאַלטן אין קעשענע.

און ווען בלושטיין איז אַהיימגעקומען, האָט ער אָפּגעבאַקן אויף די פייערקעס פון דער „קאַנאַנקע"* עטלעכע מצה'לעך, פון די „זאַמיאַט־קעס". זיי זיינען געווען שוואַרץ ווי קויל. ער האָט זיי אויפגעגעסן מיט גרויס אַפּעטיט און גרויס הנאה. דאָס זאַמד האָט אים געקנאַקט אונטער די ציין און פונעם שטויב און אַש האָט אים געטריקנט אין האַלז און מויל. ער האָט זיך אָבער אַביסל געשטילט דעם הונגער. שפּעטער האָט אים געברענט אויפן האַרץ און עס האָט אים אַרויפגעשלאָגן זויערס פון מאָגן.

כדי די אַרבעטער פון „טירצוכט" זאָלן אַביסל זיך פאַרלייכטערן דעם הונגער, זיינען זיי געווען געצוואונגען צו באַגנבענען די בהמות און עופות. די אַרבעטער האָבן זיך אויך געטיילט מיט די שכנים, מיט די קלייען, זאַמיאַט־קעס, קאַרטאָפל־שאָלן, קילעריבן־שאָלן און אָפּפאַל פון ירקות. צוליב דעם

* שפּעט־לשון אויף פּירער.
* אייזערן אויוועלע.

האָבן נעבעך די בהמות און קעלבעלעך און די עופות געמוזט הונגערן. בלושטיינען ווי אַנדערע האָט די דאָזיקע שפּיז, מישטיינס געזאָגט, עטוואָס פאַרלייכטערט דעם הונגער. דערפאַר האָט ער זיך געדרייט אַרום דעם „טיר־צוכט" און באַצאָלט האָט ער פאַר דעם מיט ברענגען גוטע נייעס און שיינע געטאָ־וויצן, וואָס האָבן אין די אַרבעטער אַריינגעבלאָזן אַ נייע נשמה פון בטחון.

ליטעראַטן אין געטאָ

אין איינעם אַ פאַרנאַכט איז דער רעליגיעזער דיכטער אלתר שנור מיט זיין פרוי זלאַטע, אַריינגעקומען צו בלושטיינען אין דער „פּאַרטיערניע". בלושטיין האָט זיי מכבד געווען מיט אַ מצהלע פון „זאַמיאַטקעס" וואָס איז שוואַרץ געווען ווי קויל. זיי האָבן בלושטיינען דערציילט די לעצטע נייעס פון דער אונטערערדישער ראַדיאָ, ווי אויך עטלעכע געטאָ־וויצן. זלאַטע האָט געזונגען דאָס לעצטע געטאָ־לידל פון דעם פאָלקס זינגער יאַנקעלע:

„ווען ס'איז געווען די פאָלקס־ציילונג,
איז געווען אַ טאָג אַ הייסער,
פאָרט רומקאָווסקי אויף זיין דראָשקע,
ער זעט דאָך אויס ווי אַ „קייסער".
ווען רומקאָווסקי פאָרט
לויפן מענטשן נאָך
און זיי שרייען: „מיר ווילן ברויט!"
כאַפּט דער אַלטער אַ פאַלקע
און גייט מיט זיי אַ וואַלקע
און ער שרייט:
„אַ טויט וועל איך אייך געבן ברויט!"

אַלע דריי האָבן זיך צעלאַכט און זלאַטע האָט אַ זאָג געטאָן:

— קומט, בלושטיין, לאָמיר אַלע צוגיין צו מרים אולינאָווער, לאָמיר זען וואָס זי מאַכט?

בלושטיינען איז געפעלן געוואָרן דער פאָרשלאָג. ער האָט געזאָגט:

— גוט, לאָמיר טאַקע צוגיין.

ער איז צוגעגאַנגען אין דער פאַרבעריי און איינגעפּאַקט אַ פּעקל איבערגעפאַרבטע ציכלעך און העמדער (וואָס די דייטשן האָבן דאָ אַריינגעשיקט נאָך די אויסגעקוילעטע יידן) און זיי זיינען אַלע געגאַנגען צו מרים אולינאָווער. די דיכטערין אַליין האָט זיי געעפנט די טיר.

זי האָט זיך מיט זיי אַרומגעכאַפּט און מוטערלעך אויסגעפרעגט, וואָס זיי מאַכן און וואָס עס הערט זיך. זי האָט זיי אַריינגעפירט צו זיך אין צימער (אין דער וואוינונג האָבן געוואוינט עטלעכע פאַמיליעס), וואו עס איז געשטאַנען אַ לאַנגער טיש מיט שטולן, צוויי בעטן, אַ שאַנק מיט ספרים און ביכער און אַנדערע קלייניקייטן. די געסט האָבן זיך אַנידערגעזעצט און געשמועסט, וועגן

די לעצטע ידיעות אויפן פראָנט, וואו די דייטשן ליידן איין מפּלה נאָך דער צווייטער און אַז אַצינד דערנעענטערט זיך די רויטע אַרמיי צו לאָדזש.

„מיר זאָלן זיך נאָר נישט אַנטוישן אין די באַפרייער, איך האָב זייער מורא פאַר די דאָזיקע באַפרייער" — האָט מרים אולינאָווער געזאָגט מיט אַ קול פון אינערלעכער אומרואיקייט.

„גאַנץ מזרח אייראָפּע קוקט אַצינד אויס אויף דער רויטער אַרמיי ווי אויף משיחן" — האָט בלושטיין געענטפערט און ער האָט דערווייל בייגעריק אַריינגעקוקט אין מרים אולינאָווערס ביכל לידער, וואָס ער האָט אַרויסגענומען פון גלעזערנעם ספרים־שענקל. בלושטיין האָט דאָס ביכל געהאַלטן מיט דרך ארץ. ער האָט געוואוסט, אַז דאָס איז איינס פון די געציילטע עקזעמפּליאַרן, וואָס זיינען פאַרבליבן. ער האָט אויפגעעפנט דאָס בוך און געלייענט דעם שער־בלאַט: „דער באָבעס אוצר". ער האָט איבערגעמישט אַ זייטל און ווייטער געלייענט: „דעם דאָזיקן ספר האָט אָפּגעדרוקט דער ספרים־האַנדל „האחים לעווין עפּשטיין און שותפים" אין שטאָט וואַרשע, אין יאָר ה'תרפ"ב (1922), געדרוקט אין אַצאָל פון צוויי טויזנט שטיק, אין דעם — 50 אויף באַזונדער פּאַפּיר".

די בלעטלעך פונם בוך זיינען „איבערגעבערענט", ווען מען רירט זיך צו צו זיי צעשיטן זיי זיך. בלושטיין האָט געפילט אַ ווייטיק אין האַרצן, וואָס אַזאַ אוצר ווערט פאַרלוירן. ער האָט ווייטער איבערגעמישט און געלייענט דוד פרישמאַנס הקדמה: „...איינזאַם אין דער זייט, אַ פּאָעטישער טאַלאַנט, אַזוי קערנדיק, אַזוי עכט און אַזוי יידיש; פון וואַנען האָט זיך גענומען דער דאָזיקער עכטער טאָן? — מרים אולינאָווער, די יונגע דיכטערין נעמט אירע שטאָפן פון „דער באָבעס אוצר", איר ליבע באָבעשי האָט איר אין אירע פאַרחלומטע קינדער־יאָרן איבערגעגעבן מעשיות, ווערטלעך און פאָלקס־טראַדיציעס, אַלץ וואָס דאָס פאָלק רעדט, גלויבט און חלומט. און דאָס איז אַריינגעפאַלן אין די פאַלדן פון אַ האַרץ. דעריבער זיינען שפּעטער די לידער געוואָרן אַזוי האַרציק".

בלושטיין האָט געלייענט די לידלעך:

הבדלה וויין

טרינקען אַלע פון הבדלה,
טרינק איך אויך אַ טראָפּן וויין.
מאַכט די באָבע צערטלעך ערנסט:
„קינד לעב, זאָלסט געוואָרנט זיין.
אַז פון טרינקען פון הבדלה
קריגט אַ מיידל באַלד אַ באָרד —
אַזוי שטייט עס אָנגעשריבן
אין דעם ספרים־שענקל דאָרט."
פאַל איך אונטער מיר פון אימה,
טאַפּ איך ס'גאָמבקעלע ביים עק:
גאָט צו דאַנק, ווייך און מיידליש,
אויסגעשפּיצט נאָר בלויז פון שרעק.

בלושטיין האָט געטראַכט: די לידער דאַרפֿן נישט קיין קאָמענטאַרן, קיין אויסטייטשונגען, מען הערט דאָ רעדן דאָס אומגעבראַכטע פֿאָלק, זיי זיינען פשוט אַזוי ווי דאָס לעבן. ער האָט ווייטער געלייענט:

פוטערן ברויט

ווען ס׳פוטערן־ברויט פֿאַלט אויף דער ערד מיר אַראָפּ,
דאָ נעמט זיך צעשאָקלען דער באָבעשיס קאָפּ:
„אָ סימן מיין לעבן, אָ סימן מיין קינד
דיין חתן איז ערגעץ הונגעריק אַצינד.״
אָ, ווידער זען וואָלט איך דער באָבעשיס קאָפּ
זיך שאָקלען ווען ס׳פוטערן־ברויט פֿאַלט אַראָפּ.
דער באָבעשיס חנדל, אין שטערן דער קנייטש
צו הערן דעם ליבן דעם היימישן טייטש.

פרילינג שבתים

עס קומט פון גן עדן צופליען
אָ זיס, אָ מחיהדיק ווינטל...
הייבט אונטער די הענט פאַר די אויגן
בענטשט באָבעשי אונדזער געזינדל.
קום אויך אויף דעם גאַנעק
העד דיידעשי אויף זיך צו פעלצן —
דער ווינט האָט היינט מורא צו בלאָזן
די שבת־ליכט זאָלן נישט שמעלצן.

די מחשבות ביי בלושטיינען האָבן זיך ווייטער געצויגן: ווי הייליק ס׳איז געווען דער שבת ביי אונדזערע זיידעס און באָבעס, זיי האָבן ממש געזען אַז אין שבת רוט אויך די נאַטור — זי ווערט שבתדיק. די דיכטערין מרים אולינאָווער שעפּט פון אונדזער פאָלקלאָר אַזוי ווי יעדער אמתער קינסטלער אויך אויף אַלע געביטן: אין מוזיק, אין מאָלעריי, דיכטונג אָדער פּראָזע. דאָס פאָלק שאַפט דאָס מאַראַלישסטע.

„לייגט אַוועק דאָס בוך חבר בלושטיין — האָט מרים אולינאָווער געזאָגט — קומט אַהער און לאָמיר הערן אַביסל גוטע נייעס״.

בלושטיין האָט צוגעמאַכט דאָס בוך, האַלטנדיק אָ פינגער אינעווייניק, כדי נישט צו פאַרמישן וואו ער האַלט. צוגייענדיק צום טיש, האָט ער געזאָגט: „אַז דער מערב־פראָנט האָט זיך שוין געעפנט, איז אָ סימן, אַז זיי דאַרטן האָבן מורא אַז די רוסן זאָלן טאַקע איינעמען בערלין און פראַווען גיין נאָך ווייטער. אַלצאיינס, מיר האָבן שוין דערלעבט אָ גוטע זאַך, פון שעה צו שעה הערן מיר גוטע פרישע נייעס...״

...און דער אַטענטאַט אויף היטלערן ימ״ש! — איז אים אלתר שנור אַריינגעפאַלן אין די רייד — איז גאָרנישט? דאָס איז איינס פון די פריידיקסטע און וויכטיקסטע נייעס״.

„נו יאָ — האָט זיך בלושטיין צעקאַכט און האָט אַזש אָנידערגעלייגט

דאָס בוך אויפן טיש — דאָס איז מכּת בכורות, די לעצטע מכּה! די דייטשן האָבן שוין אַלע מכּות: דם, צפרדע, שחין, ברד, עס האָגלט אויף זיי מיט פייער. חושך: „ס׳גאַנצע לאַנד איז איינגעהילט אין פינצטערניש צוליב לופט־שוץ. כּנים: די לייז פרעסן זיי. שחין: צוליב דעם, וואָס זיי קענען נישט אויספירן די היגיענע פאַרשריפטן, ווערן זיי קרעציק. דם: זיי גייען אָפּ אין בלוט. און אַצינד איז שוין אויף זיי געקומען די לעצטע מכּה: מכּת בכורות! די עלטסטע, די פירערס הרגענען זיך שוין אַליין אויס! הרגענען אויס איינער דעם צווייטן!"

— „אמת, אמת!" — האָט מרים אָלינאַווער צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ.

„יידן גיבן זיך אַן עצה — האָט זלאַטע געזאָגט באַרימעריש — ס׳זיינען נישטאָ קיין צייטונגען, קיין ראַדיאָס, מען טאָר נישט הערן קיין ראַדיאָ? — שטעלן יידן איין זייער לעבן או הערן ראַדיאָ און חיים ווידאָווסקי, דער אַלגעמיינער ציוניסט, האָט טאַקע באַצאָלט מיט זיין לעבן.. אויך יאַנקעלע פון „טיערצוויכט" און דער חזן דוד טאָפּל".

„איך האָב עפּעס געהערט פאַרשידענע ווערסיעס וועגן דעם — האָט זיך מרים אָלינאַווער אָנגערופן נייגעריק — אָבער וואָס איז באמת געשען?"

„דער מסור סטאַנקעוויטש ימ״ש! אַ ייד — האָט בלושטיין דערציילט — האָט אָנגעוויזן דער געשטאַפּאָ, וואו עס געפינט זיך דער ראַדיאָ. האָבן די דייטשן געכאַפּט דעם חזן טאָפּל מיטן ראַדיאָ, עס זיינען אַרעסטירט געוואָרן אַ שיין ביסל יידן, זיי האָבן אויך געזוכט חיים ווידאָווסקין, ער האָט אָבער זיך נישט געוואָלט איבערגעבן דער געשטאַפּאָ אַ לעבעדיקער, האָט ער זיך אַליין גענומען דאָס לעבן מיט ציאַנקאַלי.

„דאָס זיינען קדושים־גיבורים — האָט מרים אָלינאַווער גערעדט מיט פּאַטאָס — זיי האָבן די גאַנצע צייט אין געטאָ איינגעשטעלט זייער לעבן און מיט דעם איבערגעבן די ידיעות האָבן זיי אַריינגעברענגט בטחון און געהאָלפן אויפהאַלטן אונדזערע נשמות; זיי האָבן אין אונדזערע טויטע גופים אַריינגע־בלאָזן נשמות!"

„אמת, אמת", האָבן אַלע צוגעשאָקלט מיט די קעפּ. אַצינד זיינען זיי אַלע געזעסן פאַרטראַכטע, מיט צעבראָכענע הערצער, וועגן די גיבורים־קדושים. אין עטלעכע מינוט אַרום האָט מרים אָלינאַווער אַרויסגענומען אַ מאַנוסקריפּט פון דער שאַנק און געזאָגט: „אַנטשולדיקט מיר, איך וויל דאָ עפּעס קאָרעגירן".

„מיט פאַרגעניגן". האָט בלושטיין געזאָגט. זי האָט זיך געזעצט ביים טיש און גענומען אַריינקוקן אין מאַנוסקריפּט.

מרים אָלינאַווער האָט אַלע אירע יאָרן אָפּגעלעבט אין לאָדזש. געבוירן איז זי אין שטעטעלע קזשעפּיץ, (קיעלצער וואָיעוואָדסטווע). זי איז געקומען פון אַ אַריסטאָקראַטיש, טראַדיציאָנעל־יידישער היים, איינע פון די שענסטע יידישע משפּחות אין פּוילן. זי איז געווען פון מיטעלן וואוקס, אַ קיילעכדיק באַחנט פּנים, מיט איידעלע שטריכן, טונקל־ברוינע אויגן און בלאָנדע האָר. איידער ס׳איז איינגעפירט געוואָרן די געטאָ, האָט זי געטראָגן אַ שייטל. זי

האָט געפּירט אַ שטרענג רעליגיעז הויז, אַ כשרע קיך און געבענטשט ליכט. זי האָט געהאַט צוויי טעכטער, פאַר דער מלחמה האָט זי געוואוינט אין איר אייגן הויז אין שענסטן צענטער פון דער שטאָט.

ווען בלושטיין איז אין פעברואַר 1940 צוריקגעקומען פון דייטשישן געפאַנגען־לאַגער קיין לאָדזש, איז ער פון די ערשטע געגאַנגען באַזוכן זיין האַרציקע חברטע מרים אולינאָווער. זי האָט שוין דעמאָלט געוואוינט אין געטאָ. (כאָטש די געטאָ איז ערשט אָפּגעשלאָסן געוואָרן דעם ערשטן מאַי, 1940, אַזוי ווי די דייטשן האָבן אָקופּירט לאָדזש האָט אַ דייטש פאַרכאַפּט איר גבירישע וואוינונג).

די דיכטערין האָט זיך מיט אים דערפרייט. זי האָט אים אַריינגעבעטן אין דעם צימער, וואו זיי זיצן אַצינד, גענומען אים ביים אָרעם און איר זיסע שטימע האָט אויסגעקלונגען: „חבר בלושטיין! קומט, איז וועל אייך פאַרלייענען אַ נייע פּאָעמע „דער אלף בית", דאָס איז די שטאַרקסטע שאַפונג מיינע".

זי האָט ממש אויסגעזונגען די פּאָעמע. דאָ האָט זי אויף איר אייגנאַרטיקן אופן אויסגעדיכטעט מעשהלעך און ווערטלעך אויף יעדן אות פון „א" ביז „ת". די פּאָעמע האָט געהאַט אַ טיף־יידישן אינהאַלט. איבייעם מיטן כיבוד, וואָס איז נאָך דעמאָלט באַשטאַנען פון אַזאַ „לוקסוס" ווי אַ געצוקערט גלאָז טיי מיט אַ טרוקן שטיקעל ברויט — האָט זי, שטייענדיק, אויף אויסווייניק פאַר אים פאַרגעלייענט אַ לידעלע פון אַכט שורות אונטערן נאָמען: „יאַשאַ", אַ נאָמען פון אַ פּויליש דינסטמיידל, וואָס האָט געראַטעוועט אַ ספר תורה און איר געבראַכט אין געטאָ אַריין.

מער ווי אַ יאָר איז ביי מרים אולינאָווער, די עקאָנאָמישע לאַגע געווען צו דערליידן. זי האָט געשטיצט די חברים שרייבער מיט וואָס זי האָט נאָר געקענט.

פון די גרויסע צרות און פּיין אין געטאָ איז בלושטיין געווען אַזוי פאַריאָגט, אַז עס איז אים אוממעגלעך געווען אַריינצוקומען צו מרים אולינאָווער, ווען ער האָט באַקומען אַרבעט נישט ווייט פון דער גרויסער דיכטערין, האָט ער זיך אַרויסגעגנבעט פון דער אַרבעט און צו איר געקומען. ער האָט איר געטראָפן ליגן אין בעט, הויט און ביינער, דאָס פּנים אַ טויטן־מאַסקע. זי האָט נישט געקאָנט רירן מיט קיין אבר. דאָס איז איר געקומען פון הונגער. בלושטיינען האָט געשניטן דאָס האַרץ — און ער האָט געטראַכט: מיט וואָס קען ער איר העלפן?

כדי מרים אולינאָווער זאָל מעגן זיין אין געטאָ, האָט זי געמוזט אַרבעטן — עס האָט איר געדראָט אַרויסגעשיקט צו ווערן אויף אומצוברענגען מיט דער גאַנצער משפּחה. די גרויסע יידישע דיכטערין האָט געמוזט פלעכטן „צעפּ", פון די פאַרבלוטיקטע מלבושים, וואָס די דייטשן האָבן אַריינגעשיקט אין געטאָ פון די אויסגעהרגעטע יידן. פון דעם האָבן יידן געמוזט וועבן דיוואַנען פאַר די דייטשן. מרים אולינאָווער האָט נישט געהאַט קיין שמאַטעס. די פּראָדוקציע האָט זי אָבער געמוזט צושטעלן, אויב נישט האָט זי נישט באַקומען די זופּ, וואָס איז געווען דער גאַנצער טאָג לעבן. אַזוי ווי בלושטיין

האָט געאַרבעט אין דער פֿאַרבעריי, וואו מען האָט איבערגעפֿאַרבט די פֿאַר־בלויטיקטע מלבושים. האָט ער איינגעשטעלט זיין לעבן — יעדן טאָג האָט ער אַרויסגעגנבעט אַ פּעקל שמאַטעס און געבראַכט צו איר, אַזוי אַרום האָט זי שוין יעדן טאָג באַקומען אַ וואַסערדיקע זופּ. נישט איינמאָל, גייענדיק איבער די גאַסן מיט אַ פּעקל שמאַטעס, ווען אַ פּאָליציאַנט האָט אויף אים אָנגעשטעלט די אויגן, אַט־אַט וועט ער אים רעווידירן, האָט בלושטיין געפֿילט אַז דאָס האַרץ שטעלט זיך אים אָפּ. פֿאַר אַזאַ „פֿאַרברעכן" האָט מען געשיקט אין גאַז־קאַמער אַריין.

מרים אולינאָווער איז געווען די ערן־פֿאַרזיצערין פֿון דער אונטער־ערדישער גרופּע יידישע ליטעראַטן אין לאָדזשער געטאָ (אלתר שנור איז געווען דער סעקרעטאַר, ער האָט געשריבן די פּראָטאָקאָלן). ביי מרימען אין הויז איז אויך פֿאָרגעקומען די גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג און אויך אַלע זיצונ־גען. מען האָט זיך צוגעהערט צו איר וואָרט.

ווען עמיצער פֿון די שרייבער האָט עפּעס אָנגעשריבן, האָט ער עס פֿאַר איר פֿאָרגעלייענט. זי האָט געזאָגט איר מבינות, זי האָט אָנטייל גענומען אין די דיסקוסיעס, אַרויסגעזאָגט שאַרפֿע און לאָגישע געדאַנקען און שטאַרק דערמוטיקט יעדן שרייבער, ביי וועלכן זי האָט געזען טאַלאַנט. די ליטעראַטן פֿלעגן זיך צונויפֿקומען איין מאָל אין וואָך און יעדער האָט פֿאָרגעלייענט זיין לעצטע שאַפֿונג.

בלושטיין האָט אַצינד נאָך אַלץ געשלונגען די לידער פֿון מרים אולי־נאָווער אין אַן איין איינציק דערשינענעם ספֿרל, „דער באָבעס אוצר". אין צימער איז געווען שטיל ווי אין אַן אויער. ווען מרים אולינאָווער האָט פֿאַר־ענדיקט דאָס אויסבעסערן איר מאַנוסקריפּט, האָט זי אַ זאָג געטאָן: „נו, חבר בלושטיין, לייגט אַוועק דאָס בוך, זעצט זיך מיט אונז ביים טיש, איך וועל פֿאָרלייענען מיינס אַ נייע שאַפֿונג". איר פּנים האָט אויסגעדריקט: געבעט, צודרינגלעכקייט, נייגעריקייט און אומגעדולד.

בלושטיין האָט באַלד אויסגעפֿירט איר פֿאַרלאַנג.

זי: דאָ האַלט איך אין מיינע הענט פֿופֿציק מיינע לידער, דער ציקל הייסט „בעלמיאַדע" און זי האָט פֿאָרגעלייענט עטלעכע לידער. דאָס איז געווען געשריבן אין דעם זעלבן סטיל ווי „דער באָבעס אוצר", נאָר דאָ האָט זי איבערגעאַרבעט איינגעזאַמלטן פֿאָלקלאָר וועגן כעלם. ביי יעדן ליד האָבן אַלע געלאַכט פֿון די „חכמות" פֿון די כעלעמער. דערנאָך האָט מרים אולי־נאָווער אַרויסגענומען פֿון אַ שיפֿלאַד אַ פּעקל כתבים און געזאָגט: „דאָס איז אַ ציקל פֿון דרייסיק לידער אונטערן נאָמען ,מיין זיידנס אוצר'". בלושטיין האָט איר געבעטן זי זאָל לייענען כאָטש עטלעכע לידער און אלתר שנור און זלאַטע זיינען אויך צוגעשטאַנען. זי האָט דאַן אויסגעפֿירט זייער בקשה. דאָס זיינען געווען מעשהלעך, ווערטלעך פֿון און וועגן זיידן, פּונקט ווי „דער באָבעס אוצר" וועגן און פֿון דער באָבען.

מרים אולינאָווער האָט נישט געלייענט אירע לידער, נאָר ממש זיי אויסגעזונגען. זי האָט זיי אויסגעשפּילט מיט אַלע אירע רמ"ח אברים. זי האָט

אַלע אירע לידער געקענט אויף אויסנווייניק, אָבער געליינט האָט זי פון פּאַפּיר.

אַלע דריי צוהערער זיינען באַגייסטערט געוואָרן פון די שאַפונגען. בלושטיין האָט געזאָגט מיט עקסטאַז: „חברטע אולינאָווער, איך דאַנק אייך האַרציק פאַר דעם נחת־רוח וואָס איר האָט אונז פאַרשאַפט". זי האָט געמאַכט אַ מינע וואָס האָט אויסגעדריקט: „ע, עס איז נישטאָ פון וואָס באַגייסטערט צו ווערן". און אַ זאָג געטאָן: „די דאָזיקע צוויי ציקלען לידער האָב איך נאָך אָנגעשריבן פאַר דער מלחמה. איך האָב ליידער נישט געהאַט וואו זיי אָפּצודרוקן. עטלעכע לידעלעך פון דער „כעלמיאַדע" האָב איך יאָ פאַרעפנט־לעכט אינעם „אינדזל" ביי זישע באַגישן". בלושטיין האָט עפּעס אַ צופּ געטאָן אין האַרצן: „עס זאָלן נאָר, חלילה וחס, די לידער נישט פאַרלוירן ווערן. אויב חלילה יאָ, וועט די יידישע ליטעראַטור פאַרלירן בריליאַנטן און פּערל".

מרים אולינאָווער האָט געבעטן בלושטיינען און אלתר שנורן זיי זאָלן אויך פאַרלייענען זייערע שאַפונגען.

„אַז לייענען וועל איך נאָר אייערע לידער פון ‚דער באָבעס אוצר‘, איר מוזט עס מיר דערלויבן", האָט זיך בלושטיין געבעטן און זיין פּנים און אויגן האָבן אויסגעדריקט אַזויפיל געבעט, אַז זי האָט אויף אים רחמנות באַקומען און זי האָט געזאָגט: „איך דערלויב אייך".

אין בלושטיינען האָט זיך דערוועקט דער אַרטיסט־דעקלאַמאַטאָר. ער האָט גענומען דאָס ביכל, אויפגעמישט און האָט געזאָגט: „אַלע לידער זיינען אייגנאַרטיק. איך וואָלט געוואָלט לייענען פון אייערע כלה־לידער, אָבער איך וועל בעסער לייענען דאָס לירישע ליד, וואו מען זעט ווי אונזערע באָבעס און זיידעס האָבן מיטגענומען מיט זיך די מנהגים, וואָס מיר ווייסן שוין היינט פון זיי גאָרנישט, נאָר איר חברטע אולינאָווער האָט זיי איינגעזאַמלט אין לידער". און בלושטיין האָט אָנגעהויבן לייענען:

נאָך תשעה באָב

כ׳בין אַ קינד געווען — דערציילט די באָבע לעב —\
אַ קליינטשיק מיידעלע\
בייגעוואוינט האָב איך אין מיין אָרעם שטעטעלע;\
תשעה באב שוין מוצאי תענית,\
ס׳לויפן מאַנסבילן, ווייבער, קינדער\
יעדעס נפש מיט זיין קינד.\
לויפט מען אויף די גרויסע וואַנדער\
אויף דער נאַכטלעך שוואַרצער לאַנקע,\
און מען וואַרפט צענויף די קינהס —\
און עס שלענגלט זיך אַ פלעמל,\
נאָר אַ קליינטשיקס און אַ דינעס...\
נעמט מען פרישן פעך דערגיסן

צו דעם באַרג פון קינהס, איכהס —
מאַכט זיך צווישן ערד און הימל
אַ פייערדיקער שיכות...
שטייט מען, קוקט מען אויף די וואונדער:
וואָס מיר זינען, וואָס מיר קענען,
ווי אַזוי אין פעלד אין ריינעם
טוט דער וויסטער גלות ברענען,
וויט אַרום האָט זיך דאָס פייער
אין די דערפער אָפּגעשלאָגן...
פון דער לאַנקע האָט אַ נאַכט־ווינט
אונז צוריק אַהיימגעטראָגן.
איבער סעדער איבער גערטנער
צו אַ ליכטיקן נייעם מאָרגן.
נישט געוואָלט אויפס יאָר מיין שטעטל
זיך מיט קינהס פריש פאַרזאָרגן.

„פון דעם דאָזיקן מנהג ווייסן מיר שוין גאָרנישט היינט. דאָס האָט דאָך די באָבע אַמאָל דערציילט פון איר קליין שטעטעלע". האָט בלושטיין געזאָגט. ער האָט איבערגעמישט אַ בלעטל און דערזען דאָס ליד וועגן קמצן. האָט ער געזאָגט: „ווי סאָציאַל און טיף־מאָראַליש אונדזערע עלטער־עלטערן האָבן אַמאָל געלעבט; אפילו נאָך דעם טויט פון קמצן איז פאַרשאָלטן דאָס אָרט וואו ער האָט געוואוינט" — ער האָט גענומען לייענען:

דעם קמצנס שטוב

צווישן וועגן ווילד פאַרוואַקסן
וועגט פאַרהויקערטע פון שאַנד
מיט געליימטע הענט צו געבן
וואוינט דער קמצן פון דעם לאַנד —
איינמאָל נאָר אין שבת־שירה
שיט ער ברויזן אין דער גאַס,
פייגל שלייפן זיך די פיסקלעך —
פיקן? — חלילה וחס!
ס'שטייט ביי אונדז אין אַלטן ספר
מיטן איינגעקנייטשן ראַנד,
אַז אַ פויגל וועט נישט פיקן
וואו עס הערשט אַ קאַרגע האַנט...
לאַנג פאַרוואָרפן איז דאָס ספר
און דער קמצן שוין אין גרוב
מיט אַ גרויסן ברייטן בויגן
מיידן פייגל אויס די שטוב.

בלושטיין האָט אויסגעזונגען די לידער מיט אַלע זיינע רמ״ח אברים און ער האָט פאַרענדיקט מיט זשעסטן, ווי פייגל פליען. אַלע האָבן אים שטאַרק אַפּלאָדירט און מרים אולינאָווער האָט געזאָגט: „ווען איר, חבר בלושטיין, לייענט פאַר מיינע לידער פאַרשטיי איך זיי בעסער״. „אַ שיינעם דאַנק חברטע אולינאָווער״, האָט בלושטיין געזאָגט און עס איז אים געוואָרן עפּעס אַזוי גוט אויפן האַרצן און אויף דער נשמה פון די לידער און ער האָט געטראַכט: „פּונקט ווי אַ בשמים־ביקסל און אַנדערע ייִדישע אַנטיקן, דאַרף זיך דאָס בוך געפינען אין אַלע ייִדישע היימען. אין דעם בוך איז פאַראייביקט אַ שטיק ייִדיש לעבן פון אונדזערע קדושים און פון דעם בוך קענען ייִדן שעפּן כוח צו בלייבן ייִדן.

* * *

בלושטיינען איז געפעלן דער קאָמפּלימענט. דאָס האָט מען געזען פון דעם אויסדרוק אויף זיין פּנים. מרים אולינאָווער איז שטאַרק צו אים צוגעשטאַנען ער זאָל כאָטש פאַרלייענען איינס פון זיינע לידער. אויב נישט וועט זי זיך פילן טיף באַליידיקט.

„אויב אַזוי וויל איך אייך חלילה נישט ווי טאָן חברטע אולינאָווער. איך וועל לייענען אַ קורץ לידעלע וועגן דער טרויעריקער „שפּערע״ א. ב.

צווייגן

עס טרעפט: ס׳כאַפּט איינעם אַ פּוריע,
ברעכט ער צווייגן פוןביימער
און שליידערט זיי צו די ערד;
אַזוי האָבן „זיי״ אַראָפּגעבראָכן,
אונדזערע קינדער פון מאַמעס הענט,
געשליידערט צו דער ערד
און צעשמעטערט!
עס טרעפט: אַמאָל הייבט ווער אויף
אַן אָפּגעבראָכן צווייגל,
טראָגט זיך דערמיט אַרום
און באַדויערט עס.
ווער קען אויפהייבן אונדזערע קינדער
און זיי באַדויערן?
קיינער, קיינער, קיינער!...

בלושטיינען האָבן געשטיקט טרערן אין האַלדז. אין מרים אולינאָווערס אויגן זיינען געשטאַנען טרערן. אלתר שנור און זלאַטע האָבן שטיל געוויינט: דאָס ליד האָט זיי דערמאָנט אָן זייערע צוויי קינדער, וואָס די דייטשן האָבן ביי זיי אַוועקגעריסן אין דער „שפּערע״. עטלעכע מינוט האָט געהערשט אַ טראַגיש־טרויעריקע שטילקייט. זיי האָבן נאָך געשמועסט וועגן דער „שפּערע״ און ווען עס איז טונקל געוואָרן האָבן זיי זיך געזעגנט און מרים אולינאָווער האָט זיי

אַרויסבאַגלייט צו די שטיגן מיט אַ ברכה: „גאָט זאָל העלפן איר זאָלט באַלד קענען קומען מיר אָנזאָגן די בשורה, אַז די מלחמה האָט זיך געענדיקט".

און אַלע דריי האָבן איר אָפּגעענטפערט: „אמן!" וואָס האָט אָפּגעהילכט איבער דעם טרעפּן הויז.

* * *

בעת דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער־געטאָ — דאָס איז געווען אין חודש אויגוסט 1944 — נאָך אַ גאַנצן טאָג אַרומיאָגן זיך מיט די „עס־עס" און „שופּע" (קרימינאַל פּאָליציי) איז בלושטיין אין אָוונט אַרויפגעלאָפן אין דער וואוינונג פון מרים אולינאָווער געוואויר ווערן וואָס עס הערט זיך ביי איר. האָט ער גאָר געטראָפן איר עלטערע טאָכטער וויינען אויפן הויכן קול, האַלטנדיק איר פינף יאָריק יינגעלע אין די אָרעמס, טוליענדיק אים צו זיך. זי האָט געוויינט פאַרוואָס זי האָט נישט געקענט פאַרן צוזאַמען מיט איר מאַמען. זי האָט כסדר איבערגעחזרט: „מאָרגן באַלד אינדערפרי וועל איך מיך אַליין צושטעלן מיטן קינד, אפשר וועל איך זי נאָך טרעפן, מיין טייערע מאַמעשי, איך וועל זי זיכער טרעפן, מיין מאַמעשי, מיין טייערע מאַמעשי".

צומאָרגנס באַלד אינדערפרי האָט זי זיך טאַקע צוגעשטעלט מיטן קינד.

דער גאָספּאָדאַזש

שלמה פיין איז געווען דער גאָספּאָדאַזש (באַלעבאָס) איבער דער „כעמי־שער אָפּפאַל פּערוואַרטונג". פיין איז געווען פון מיטעלן וואוקס, אַ קיילעכ־דיקער, מיט אַ רונד געזיכט, מיט אַ פליישיקער נאָז און גרויסע שוואַרצע אויגן. ער האָט געהאַט אַ בייכל. די פיינס זיינען געווען פיר ברידער. צו זיי האָט געהערט דער שטח, וואו עס האָבן זיך געפונען די פאַרבעריי און די „כעמישע אָפּפאַל פּערוואַרטונג". זיי האָבן אויך געהאַט אַ גרעסערע פאַבריק אין שטאָט אין פוילישן געגנט, וואו זיי האָבן געוואוינט אין אַ שיין הויז. דאָרטן האָט מען אויסגעאַרבעט: אויל, מאַרגאַרין, ריצנאייל און זייף. דאָס האָבן די דייטשן צוגענומען באַלד ביים פאַרכאַפּן די שטאָט. פּעטס איז באַלד געוואָרן אין „בעשלאַג". פון דער פאַבריק אויף מרדכי גבאיס גאַס האָבן די דייטשן אַלצדינג אַרויסגערויבט און איבערגעלאָזט די ליידיקע מויערן.

ביידע פאַבריקן האָט דער פאָטער, דער אַלטער פיין, אויפגעבויט. ער איז געווען אַ חסידישער ייד. ער איז נאָך פאַר דער מלחמה געשטאָרבן. אַצינד וואוינען דאָ אין זיין וואוינונג אַלע פיר זין מיט די ווייבער און קינדער. יעדער האָט צו צוויי שטיבן, נאָר שלמה וואוינט אונטער אַ דאַך־שטוב, וואו עס איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן דער יידישער גבור זישע ברייטבאַרד, וואָס האָט אַ סך כבוד געבראַכט זיין פאָלק, און איז אַזוי טראַגיש געשטאָרבן צוליב אַן אַנטיסעמיטיש שפּיצל. ער, שלמה פיין, האָט געהאַלטן אין איין דערציילן נסים ונפלאות פון זישע ברייטבאַרדן. זיי האָבן זיך דערצויגן אויף איין הויף, געלערנט אין איין חדר.

דעמאָלט איז נאָך זיין טאַטע נישט אַזוי רייך געווען.

די דריי ייִנגערע ברידער זיינע האָבן געענדיקט אַ פּוילישע גימנאַזיע, און שלמה האָט זיך נישט געוואָלט לערנען. ער האָט זיך געחברט מיט באַלעגאַלעס און הינט־שלעגער. ער האָט געגנבעט ביים טאַטן געלט און ער איז אַנטלאָפן קיין אויסלאַנד. צום סוף איז ער צוריק אַהיים געקומען און מען האָט אים חתונה געמאַכט מיט אַן אײדעלער פרוי, וואָס ער האָט גראָב באַהאַנדלט און זי האָט ביי אים געהאַט אַ וויסט לעבן. קיין קינדער האָבן זיי נישט געהאַט.

אַלע דריי ברידער האָבן אין געטאָ פאַרנומען הויכע אַמטן: איינער האָט געהערט צום ביי־ראַט (יודן־ראַט) און ער איז געווען דער קעראָווניק פון „באַקליידונגס־אַמט”. איינער איז געווען קעראָווניק אין דער גאַרבעריי און איינער איז געווען קעראָווניק איבער אַ וועשעריי: די דייטשן האָבן אַהער אַריינגעשיקט אויסצווואַשן און צו פאַרריכטן די פאַרבלוטיקטע מונדירן, שינעלן און וועש פון די סאָלדאַטן פון די פראָנטן. שלמה איז נאָך געבליבן ביי זיין ייִדישן נאָמען. די אַנדערע ברידער האָבן זיך געגעבן פּוילישע נעמען: „וולאַדעק, סטאַשעק, יאַנעק.

שלמה פיין איז דאָ געווען גאַספּאַדאַזש, כאָטש אַלצדינג האָט אַצינד געהערט צום „קייסער” רומקאָווסקי, האָט ער, שלמה, זיך געפירט און געפילט דער באַלעבאָס: אי איבערן שטח, אי איבער די אַרבעטער. די ברידער האָבן אים טאַקע דאָ אַריינגעשטעלט ער זאָל אַכטונג געבן איבער דעם מאַיאָנטעק, וויל נישט אייביק וועט דאָך די מלחמה דויערן, און דאָס אַלץ וועט צוריק זיין זייערס.

שלמה פיין האָט נאָכגעקוקט יעדן אַרבעטער, ווי אַזוי ער אַרבעט, צי אַרבעט ער נישט צו־פּאַמעלעך. ער שטעכט זיי מיט די אויגן. קיינמאָל איז ער נישט צופרידן, בייזערט זיך און שרייט: „איר זענט קיין מענטשן נישט! לערנט איך ביי מיר! איך מוז אייך מאַכן פאַר מענטשן! אַזוי זיצט מען? אַזוי שטייט מען? אַזוי רעדט מען?”

נישט איין מאָל האָט ער געשלאָגן די אַרבעטער. ער האָט אונטערגעפירט דעם קעראָווניק, אַז מען זאָל באַזוכן די אַרבעטער ביים אַהיים גיין. און דאָס האָט בלושטיין געמוזט טאָן. נישט איין מאָל האָט ער זיך אויך געטשעפּעט צו בלושטיינען.

שלמה פיין האָט זיך גוט צונויפגעפּאָרט מיט שפּילקען, דער קעראָווניק פון דער פאַרבעריי. שפּילקע איז געווען אַ נידעריקער מיט אַ הויקער פון פאָרנט און פון הינטן. דערצו האָט ער אויסגעזען ווי אַ פאַרזעעניש. געקוקט האָט ער מיט פוקסענעם בליק און ווי אַ בייזער הונט.

שפּילקע האָט מיט אַ סאַדיסטישער הנאה געפּייניקט זיינע אַרבעטער. עלטערע פרויען האָט ער געשיקט דורך אַ לייטער אויף אַ דאַך מיט שווערע עמערס איבערגעפאַרבטע נאַסע וועש, דאָס צעשפּרייטן אויפן דאַך עס זאָל זיך אויסטריקענען (וועש פון די אויסגעהרגעטע ייִדן, וואָס די דייטשן האָבן דאָ אַריינגעוואָרפן און פון דעם האָבן ייִדן געמוזט וועבן דיוואַנען פאַר די דייטשן).

ער יאָגט און טרייבט־אונטער ביי דער אַרבעט, אַז מען זאָל אַרויסגעבן וואָס

מער פּראָדוקציע. נאָך צען־צוועלף שעה אַרבעט, ווען אַלע חושים און אַלע אברים ציען אַהיים צו עסן ס׳ביסל זופּ, באַפעלט שפּילקע עטלעכע פרויען זיי זאָלן בלייבן ביז צוועלף ביינאַכט אין פאַבריק אויף „על. עס. ווי.״ (לופט־שוץ־וואַכע).

בלושטיין האָט געפילט, ווי די נערוון ביי די פרויען פּלאַצן, אָבער זיי האָבן מורא געהאַט אַ וואָרט צו רעדן. האָט זיך בלושטיין אָנגערופן: „וואָס ווילט איר פון די אומגליקלעכע פרויען? לאָזט זיי גיין אַהיים אָפּקאָכן און עסן ס׳ביסל זופּ!״

האָט זיך שפּילקע אויף אים צעשריגן: „נישט אייער עסק! מישט אייך נישט אַריין! נישט געבוג, וואָס איר פירט נישט אויס ווי געהעריק אייער דינסט, מישט איר זיך נאָך אַריין צו מיר?!״

פאַר דער מינדסטער קלייניקייט האָט דער קעראָוניק געקענט אַרויסשיקן פון געטאָ, און דאָס האָט געמיינט — צום טויט.

איין מאָל איז שפּילקע אַריינגעקומען אין דער „פּאַרטיערניע״ און אַרויס־גערופן בלושטיינען, ער זאָל אויפעפענען דעם טויער. באַלד איז פון דער פאַבריק אַרויסגעפאָרן אַ יידישער באַלעגאָלע מיט אַ ראָל וואָגן מיט הויכע ווענט. שפּילקע איז צו־קליין געווען (ער איז געווען אַ גאַנץ נידעריקער) ער זאָל אַרויפשפּרינגען אויפן וואָגן קאָנטראָלירן. דער באַלעגאָלע האָט געהאַט געבראַכט אַ וואָגן קוילן פאַר דער פאַבריק. קוילן איז געווען אין „בעשלאַג״. האָט ער, שפּילקע, געהייסן בלושטיינען אַרויפקריכן אויפן וואָגן קאָנטראָלירן. דער באַלעגאָלע איז געזעסן אויפן וואָגן מיט די לייצעס אין די הענט. זיין האַרץ האָט אים געקלאַפּט פון שרעק. בלושטיין גיט אַ קוק: דער וואָגן איז ליידיק, נאָר אין איין ווינקל, טאַקע איבערן אַקס, וואו ער שטייט, ליגט צוגעדעקט אַ שטיק קויל מיט דעם באַלעגאָלעס פוטער. דאָס שטיק קויל איז אַזוי גרויס אַז דער פוטער איז עס נישט בכוח צו פאַרדעקן.

דער הויקערדיקער שפּילקע האָט געפאַרשט בלושטיינס פּנים. כאָטש בלושטיין האָט דעם באַלעגאָלע געזען צום ערשטן מאָל. דאָך האָט ער אים נישט געוואָלט „פאַרשיטן״. בלושטיין האָט געטראַכט: „אַרויסלאָזן אים אויף דער גאַס, טאָמער וועט אים אַ פּאָליציאַנט טרעפן מיט דער גנבה, וועט ער מיטן באַלעגאָלע אַרויסגעשיקט ווערן פון געטאָ אויפן טויט. ווען שפּילקע וואָלט דאָ נישט געשטאַנען, וואָלט ער אים אפשר געהייסן — שטילערהייט, קיינער זאָל נישט זען — צוריקלייגן. נאָר אַזוי ווי שפּילקע איז דאָ, וועט ער אים זיכער נישט דורכלאָזן אָן אַ שטראָף און מען קען אים דערפאַר אַרויסשיקן פון געטאָ, און מיט אים זיין גאַנצע משפּחה.

וואָס זאָל איך טאָן? — האָט בלושטיין זיך געפרעגט, — אפשר האָט שפּילקע מיט זיין פוקסישן בליק באַמערקט די גנבה, נאָר ער פּרוּווט מיך אויס? אָבער דאָס איז דאָך נאָר אַן אפשר, און דאָס זיכערע איז דאָך, אַז דער באַלעגאָלע וועט גיין צום טויט מיט זיין משפּחה, אויב איך וועל אויפדעקן די גנבה. האָט בלושטיין אַ געשריי געטאָן, ווי קיינמאָל גאַרנישט: „וויאָ!״ מיט אַזאַ כוח און מיט אַזאַ זיכערקייט. ער האָט אַ שפּרונג אַראָפּ געגעבן, און

דער באַלעגאָלע האָט אַ שטאַרקן צי געטאָן די לייצעס און אַ שמיץ מיט דער בייטש, אַז מיטן אויגן־בליק איז ער געווען אויף דער גאַס. (דאָס איז געווען אַ פערד פון אויסערן געטאָ. די יידישע באַלעגאָלעס האָבן איבערגענומען די פערד־און־וועגענער אויפן „נייטראַלן פּלאַץ" — אויפן „באַלוטער־רינג", און צוריקגעגעבן די פּוילישע אָדער דייטשישע באַלעגאָלעס). בלושטיינען האָט נאָך דער פּאַסירונג אַ לענגערע ווײַלע דאָס האַרץ געקלאַפּט. שפּילקע האָט זיך פון דער גנבה קיינמאָל נישט דערוואוסט.

* * *

עס זיינען אָריינגעקומען לידיקע זעק פון צוקער אויסצוואוואַשן. איידער מען האָט זיי אַריינגעלאָזט אין קעסל, דער דאַמף זאָל פון די זעק אַרויסציען דעם צוקער, האָט מען די זעק אַרויפגעצויגן אין דער גאַנצער ברייט אויף האַקעס. ביים איבערדרייען די זעק אויף דער לינקער זייט, קראַצן די אַרבעטער אויס בגנבה דעם צוקער מיט לעפלען און פּאַקן אין די מיילער דעם שמוציקן צוקער: מיט האָר פון זעק, מיט שטויב, בלאָטע און זאַמד. שלמה פיין וויל אָבער אויך אָפּלעקן פון דעם „ביין". די אַרבעטער האָבן שוין באַוויזן פריער פון דעם צו געניסן.

דער נידעריקער רוביטשעק האָט צוגעטראָגן שלמהן די מסירה, אַז „דער ישיבה־בחור זילבערבערג האָט שוין ערגעץ באַהאַלטן אַ מאַנאַשקע צוקער". איז שלמה פיין אַרויפגעפאַלן אויף זילבערבערגן מיט זיין לשון: „דו באַנק־קוועטשער! אויסגעדריקטע לימענע! אויסגעוויקטער הערינג! וואַיזוסע! וואָס באַדאַרפסטו נאָך צוקער?! דו האָסט דאָך שוין נישט קיין פּיצעלע לונג אין דיר! אַ שאָד וואָס מאַכסט קאַליע די פּאָר דעקאַ ברויט, דאָס ביסל זופּ! אַ ליאַדע מינוט וועסטו דאָך פּגרן, „קלאַפּסידרע"! דער מלאך־המות האָט דיך שוין אָפּגעחתמעט! וועסט שוין באַלד אָפּגעבן די ברויטקאַרט! אין מיין פאַבריק וועסטו קיין צוקער נישט פרעסן!"

זילבערבערג ענטפערט אים גאַרנישט. אויך די אַרבעטער שווייגן.

ווען פיין איז אַוועקגעגאַנגען, האָבן די אַרבעטער געהאַט טענות צו רוביטשעקן. זיי האָבן אים געזידלט און געמאַכט מיט בלאָטע צוגלייך פאַר זיין מסר'ן.

רוביטשעק האָט זיך צעווײנט און געזאָגט: „אין אַלע צרות זיינען שולדיק די אָסט־יודען, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט ווערן אויס יודען, און אים איז נישט קיין אונטערשיד צי יאָ איין יודע צי נישט קיין יודע".

און עס איז אַוועק אַ שמועס וועגן יידן און נישט־יידן, און אַז יידן ליידן פון אַלע פעלקער.

* * *

שלמה פיין האָט שוין אויסגעשמעקט יעדעס ווינקל און ער קאָן אַלץ נישט דערגיין, וואו זילבערבערגס מאַנאַשקע מיט דעם צוקער איז דאָ. און פלוצים שטעלט ער זיך אַוועק צווישן די אַרבעטער און ער דערציילט: „אַי, האָב איך אַמאָל געהאַט צייטן! איך בין אויסגעפאָרן די גאַנצע וועלט. נישטאָ קיין לאַנד, וואָס איך האָב נישט באַזוכט. אַפילו אין אַרגענטינע בין איך געווען! איך

האב דארטן געקויפט גאנצע שיפן מיט פעטס פאר אונזערע פאבריקן. איך האב פארזוכט די בעסטע עסנס פון אלע פעלקער און די שענסטע נקבות פון אלע פעלקער! איך קען רואיק שטארבן! אבער איר, וואס האט איר געגעסן פון לעבן? דאס בעסטע עסן האט געהאט רומעניע. דארטן איז אמביליקסטן. און ווין האב איך דארטן געטרונקען, אזוי ווי איר וואסער! און דו, „קלאפ־סידרע", — זאגט ער צו זילבערבערגן, דעם ישיבה־בחור, — וועלכע נקבות האסטו פארזוכט? און אין וועלכע לענדער ביסטו אויסגעפארן?"...

„הערט פאניע פין: א פערד פארט אויס די גאנצע וועלט און קומט צוריק א פערד!" — האט זילבערבערג אים געענטפערט, און אלע האבן זיך צעלאכט.

„דו וועסט שוין זען „קלאפסידרע", וואס א פערד קען מאכן!" — האט פיין אים געדראט, און ער האט געהאלטןווארט: צוויי מינוט פאר דעם אהיים גיין פון דער ארבעט, זיינען פיין און שפילקע צוגעקומען צו בלושטיינען אין דער „פארטיערניע". שפילקע האט א זאג געטאן: „פאניע בלושטיין, אצינד מאכט א רעוויזיע!" און ביידע האבן זיך אוועקגעשטעלט ביי דער טיר, וואו די ארבעטער גייען אדורך.

בלושטיין האט געזען, אז עס איז שלעכט: ער קען נישט מודיע זיין קיינעם פון די ארבעטער. באלד האט ער געמוטשט קלינגען און ער האט נישט געוואוסט וואס פאר אן עצה זיך צו געבן: „עס איז פארפאלן! עס איז נישטא קיין צייט צו טראכטן". בלושטיין האט שנעל אויפגעפראלט די טיר, וואס פירט צו דער גאס. דער קעראוניק שפילקע און דער גאספאדאזש פיין זיינען געשטאנען ביי דער טיר, וואס פירט פון דער פאבריק, דארטן וואו בלושטיין דארף רעווידירן. בלושטיין האט זיך אבער ארייגערוקט וואס טיפער צו זיין טיש, כדי ער זאל זיין וואס ווייטער פון זייערע אויגן, זיי זאלן נישט קענען זען געטוי, וואס ער טוט. ווען די ארבעטער זיינען אנגעקומען און זיי האבן געזען ביידע מחבלים, איז זיי פינצטער געווארן אין די אויגן. זייערע הערצער האבן געקלאפט און זיינען געבליבן שטיין. בלושטיין האט דיקטאטאריש א געשריי געטאן: „אלע אהער צו מיר! רעוויזיע!"

יעדער ארבעטער איז צו אים צוגעגאנגען. בלושטיין איז מיט זיינע הענט אריבערגעפארן זייערע מלבושים פון אויבן ביז אונטן. עס האט זיך אים געדאכט, אז זיינע הענט זיינען געווארן שלאנגען, און די ארבעטער האט זיך געדאכט, אז עקלדיקע שרצים לויפן איבער זיי.

בלושטיין האט ביי טייל עפעס אנגעטאפט אין די קעשענעס. ער האט ארייגעקוקט אין זייערע טעפ מאנאשקעס, און ביי טייל געטראפן אביסל קאר־טאפל־שאלן. ער האט זיך געמאכט, אז ער זעט גארנישט. עס איז צוגעקומען זילבערבערג. ער איז בלאס געווען. די נשמה איז אים ממש געלעגן אויף דער נאז. זיינע גרויסע שווארצע אויגן זיינען אים אומרואיק געלאפן, און אין הארצן האט ער תפילה געטאן. שלמה פיין איז אצינד געשטאנען ווי א זיגער. ער האט זיך געשטעלט אויף די שפיץ פינגער, אויסגעצויגן דעם קאפ און שוין געוואלט זען זילבערבערגס מפלה. ווען בלושטיין האט אים באזוכט און האט

פון אים גענומען די מאַנאַשקע, האָט ער באַלד דערפילט, אַז זי איז עפּעס צו־שווער. זילבערבערג האָט געהאַלטן אין איין שעפּטשען: „אוי, מיט רחמנות! אוי, מיט רחמנות!" בלושטיין עפנט־אויף דאָס דעקל און עס ווערט אים אַזש נישט גוט — אַ פולע מאַנאַשקע צוקער. דאָס האָט באַדאַרפט זיין ווייסער אָדער ברוינער צוקער. דאָ איז ער געווען גרוי ווי טונקעלער אַזש, אויסגעמישט מיט האָר פון זעק. בלושטיין האָט שנעל צוגעמאַכט און אַ זאָג געטאָן: „דער נאַענטסטער!" זילבערבערג האָט פרייער אָפּגעאָטעמט און איז אַוועק. ביי די לעצטע אַרבעטער איז שוין נישט פיין און נישט שפּילקע געשטאַנען, און בלושטיין האָט זיי בכלל נישט באַזוכט.

מיט עטלעכע מינוט שפּעטער איז פיין געקומען מיט אַ געוואַלד אויף בלושטיינען: „איר רעווידירט?! איר מיינט, אַז איך וויים נישט?! וואָס האָט זילבערבערג אַרויסגעטראָגן אין דער מאַנאַשקע?! אַ פולע מאַנאַשקע צוקער!? האַ?! איר זייט פאַראַנטוואָרטלעך! נאָך אַמאָל וועל איך אַרויסגיין אין גאַס און נאָך אייער רעוויזיע וועל איך אַלע באַזוכן, און איך וועל אייך שוין אָנ־לערנען! וואָס וועט איר טאָן, אַז פאָליציי אויף דער גאַס וועט אים פאַקן? איר וועט מיט אים אינאיינעם גיין אין תפיסה אריין! „טשאַרניעצקיעגאָ!"

„וואָס ווילט איר? וואָס קאָכט איר זיך אַזוי? ער האָט גאַרנישט געהאַט. וואָס ווילט איר פון אים האָבן? ער ציט קוים דעם אָטעם. ער האָט לעכער אין די לונגען. עס איז נעבעך אַ גרויס רחמנות אויף אים און אויף זיין ווייב און קינד".

„עס איז אַ שאָד דאָס שטיקל ברויט, וואָס ער מאַכט קאַליע, דער ישיבה־בחור! — קאָכט זיך שלמה וויטער, — ער איז שוין אַ קלאָפּסידרע!"

„פּאַניע פיין!" — האָט אים דער קעראָווניק גערופן, און ער איז אַוועקגעאַנגען.

בלושטיין האָט געזוכט אַן עצה, ווי אַזוי זעצט מען אים אַוועק ער זאָל נישט אַזוי שפּרינגען אויף די קעפּ פון די אַרבעטער און עס זאָל קיין שלעכטס נישט געשען. און אין דעם זעלבן אָוונט האָט ער דאָס דערגרייכט.

עס איז געווען שפּעט אין אָוונט. בלושטיין איז געזעסן אין דער „פּאַרטיערניע" און פאַרצייכנט אין זיין ספר הזכרונות די וויכטיקסטע פּאַסי־רונגען פון היינטיקן טאָג אין געטאָ. אין דעם האָט ער געהערט פון פאַבריק־הויף אַ קלאַפּן און אַן אָפּהילך, ווי מען וואָלט עפּעס געוואָרפן אין אַ בלעכענער כלי. בלושטיין איז אַרויסגעגאַנגען און ער האָט עקסטרע צוגעקלאַפּט די טיר, עס זאָל זיך הערן, אַז ער גייט.

עס איז געווען שטיל אויפן הויף. אַלע מאַגאַזינען און באַטריבן זיינען געווען פאַרבלאָמבירט. אַ פולע לבנה האָט באַלויכטן. בלושטיין איז גלייך צוגעגאַנגען צום בערגל קוילן און ער האָט געטראָפן שלמה פיין מיט אַ ברודער מיט צוויי בלעכענע עמערס אָנגעשאָטן מיט קוילן. בלושטיין האָט נאָר געזאָגט „גוטן אָוונט!" ביידע האָבן אים געענטפערט: „אַ גוטן אָוונט אַ גוט יאָר, פּאַניע בלושטיין!" דריי פּאָר אויגן האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן, און אַלע דריי האָבן צו זיך גערעדט אָן ווערטער.

בלושטיין איז צוריק אַריינגעגאַנגען אין דער פּאַרטיערניע און גע־טראַכט: „אַצינד האָב איך אים אין די הענט. אָ, ער וועט שוין אַצינד נישט אַזוי שפּרינגען איבער די קעפּ פון די אומגליקלעכע אַרבעטער". און אַזוי איז טאַקע געווען.

פיינס גנבה איז ביי בלושטיינען געבליבן אַ סוד.

* * *

ווען בלושטיין איז געקומען אין פאַבריק אַריין צו דער אַרבעט, איז עס פאַר די אַרבעטער געווען אַ שטיקל ישועה.

די פרוי וואָלף אַרבעט דאָ אין באַטריב ביים איבערקלויבן די קאַר־טאָפּל־שאָלן, עס זאָלן זיך צווישן זיי נישט געפינען קיין שטיינדלעך אָדער גלאָז, איידער מען לייגט זיי אַריין אין די „וועלף" (מאַשינען מיט שאַרפע ציין, וואָס מאָלן צערייסן), כדי זיי זאָלן זיך נישט צעברעכן די ציין. זי האָט דריי קליינע קינדערלעך, מיט אַ קראַנקן מאַן. בלושטיין ווייסט, אַז זי טראָגט נישט אין מאָל אַהיים אַ טעפּל קאַרטאָפל־שאָלן, און ער מאַכט זיך נישט זען. פון דעם שאָלעכץ מאַכט זי לאַטקעס, באַבקעס און זופּ. די קינדער דערהאַלטן זיך ביים לעבן. זי, די פרוי וואָלף, האָט זיך דערצויגן אין יתומים־הויז ביי רומקאָווסקין, וואו ער איז געווען פּרעזידענט.

ווען דער אַלטער איז דאָ אין רעסאָרט געווען אויסצוטיילן טאַלאָנען, האָט זי געפּראַוווט צוגיין צו אים. זי האָט אים געוואָלט דערמאָנען, ווער זי איז. האָט ער זי מיט אַ געשריי אָוועקגעטריבן.

בלושטיין האָט אויף איר רחמנות. ער לאָזט זי אַרויס אינמיטן דער אַרבעט, זי זאָל אָפּנעמען די „ראַציעס". אַלע אַרבעטער לאָזט ער אַרויסגיין וויפל מאָל זיי ווילן און ווען זיי ווילן, אָבער איר העלפט ער ספּעציעל.

דער טשעכישער אַסימילירטער ייִד, באָוער הייסט ער, דער פּאַרטיער, וואָס אַרבעט דאָ איידער בלושטיין קומט, טוט־אָן די אַרבעטער געברענטע צרות. ער לאָזט קיינעם נישט אַרויסגיין און ער לאָזט קיינעם נישט אַריין אין דער „פּאַרטיערניע" אַ האַנט אָנצאָוואַרעמען זיך ביים אויוון, אָדער אַביסל אָפּרוען זיך. ער רעדט דייטש אָדער טשעכיש. טאָמער שטעלט ווער פון די אַרבעטער אַרויף זיין טעפּל זופּ אָנצאָוואַרעמען אויפן אויוון, גנבעט ער אַרויס די קאַרטאָפל.

בלושטיינען האָבן אַלע ליב. די אַרבעטער טראָגן אים אונטער אַ שיינעם „גוט מאָרגן", פּונקט ווי דעם קרעאָוניק. נאָר דער אונטערשייד איז דער: דעם קרעאָוניק גריסן זיי צוליב מורא, ווייל דאָס לעבן זייערס ליגט אין זיין האַנט, און בלושטיינען צוליב דרך־ארץ פאַר זיין גוט הארץ.

אַלבערסקי שיט זיך אָן אַ טאַרבעלע „זאַמיאַטקעס" און ער לייגט דאָס אַרונטער אונטערן טיש, וואו בלושטיין זיצט. מוז בלושטיין אַרויסלויפן אין פאַבריק אויפזוכן אַלבערסקין און ער זאָגט צו אים אויף אַ גוטמוטיקן אופן: „נישט גענוג, וואָס איך לאָז אייך דאָס אַרויסנעמען, לייגט איר עס אונטער אויף אַ האַלבן טאָג אונטער מיינע פיס? וואָס וועט זיין, אַז דער קרעאָוניק וועט דאָס זען? איר ווילט מיך אומגליקלעך מאַכן?"

„אוי־אוי, שוין־שוין, פּאַניע בלושטיין! איר זאָלט מיר לעבן און געזונט זיין. איר זענט, כ׳לעבן, גערעכט. איך נעם עס שוין צוריק״. און ער גייט מיט גלייך אַריין און נעמט עס צו. ביים אַהיים גיין ווייסט שוין בלושטיין, אַז אַלבערסקין טאָר ער נישט באַזוכן.

אין די ערשטע טעג, ווען אַלבערסקי איז אַהער אַריינגעשיקט געוואָרן פון זדונסקע וואָליע, האָט ער פאַר בלושטיינען געצויגן דאָס היטל ביז צו דער ערד: „דזשען דאָברי וויעלמאָזשנים פּאַן!״ און ער האָט דאָס געזאָגט מיט הכנעה.

בלושטיינען האָט דאָס אויסגעזען ווי אַ חוזק: „ווער בין איך? וואָס בין איך? דער זעלבער אַרבעטער וואָס ער״. ער האָט אים אויפגעקלערט, אַז דאָס איז איבעריק. בלושטיין לאָזט אים אַרויס, ווען ער וויל נאָר. היינט אינדערפרי האָט אַלבערסקי געדאַרפט נויטיק גיין אין קאָאָפּעראַטיוו, האָט ער געוואָלט אַרויסגיין, האָט אים דער פּאָרטיער באַוער פאַרהאַלטן:

— הערן אַלבערסקי, וואו גייען זי??!

— איך מוז נויטיק גיין אַרויסנעמען די „ראַציע״. היינט איז דער לעצטער טערמין.

— אַצינד איז אינס צייט צו זיין אין פאַבריק.

— מאַכן זי זיך נישט זען. אַלץ מוזן זי זען?

— איך בין נישט הערן בלושטיין. ביי אים קענען זי מאַכן אַלעס, וואָס זי ווילן — איך בין קיין אָסט יודע! איך האָב ליב אָרדנונג!

— אוי, יעקעס, מיט אייער „אָרדנונג״ האָט איר חרוב געמאַכט די וועלט!

— ווער עס האָט נאָר באַקומען אַ יעקישע דערציאונג, — האָט זיך דער חבר זיידע אַריינגעמישט, — מעג עס זיין אַ פּאָלאַק, אַ ייד, אַ טערק צי אַ כינעזער, איז ער שוין אַ יעקע נאָר: זיין קאָפּ אַרבעט נישט, זיין האַרץ פילט נישט — אַן אויטאָמאַט!

— בלושטיין איז אַ מענטש, אַזאַ יאָר שוין אויף מיר! — האָט זיך אַריינגעמישט די פרוי וואָלף — ער מאַכט זיך אַ סך זאַכן נישט זען. דערפאַר לעבן מיר נאָך. ווען דער יעקע נאָר וואָלט דאָ אַ גאַנצן טאָג געזעסן, וואָלטן מיר אַלע שוין געהאַט אָפּגעגעבן די ברויט־קאַרטן!... (געשטאָרבן).

— איר זייט אַלע דומע לויטע! אויף דעם זיץ איך דאָ, איך זאָל אייך נישט אַרויסלאָזן. אָרדנונג מוז זיין! דיסציפּלין! וואָרום פאַרשטייט איר נישט?

— מיר פאַרשטייען גוט! — האָט אים זיידע געענטפערט, — מען דאַרף נאָר קענען דענקען און פילן — נישט זיין קיין אויטאָמאַט!

— ער געהערט צו די יידן, — האָט אַלבערסקי צוגעגעבן, — וואָס מען האָט זיי אָוועקגעזעצט ביי אַ שיין געגרייטן טיש אין גן־עדן, און מען האָט יעדן געגעבן צו לאַנגע גאָפּלען. אַליין האָבן זיי נישט געקאָנט אַריינלייגן אין מויל אַריין, נאָר איינער דעם צווייטן האָט באַדאַרפט געבן אין מויל אַריין. איז אידער איינער דעם צווייטן זאָל העלפן, האָבן זיי בעסער נישט געגעסן.

— גייט שוין, גייט, לאָזט מיך שוין אָפּ מיט אַזעלכע יידן! — האָט זיידע אויסגעשריגן, אַנוויינענדיק אויף באָוערן.

דאָ האָט זיך געעפנט די טיר און בלושטיין איז אַריינגעקומען. אַלע האָבן זיך מיט אים דערפרייט. באָוער איז אַהיים געגאַנגען, און בלושטיין האָט איבערגענומען די פּאַרטיערגיע.

דער באַנקעט

צום דריטן יאָרטאָג, ווי עס איז געשאַפן געוואָרן די „כעמישע אָפּפאַל פּערוווערטונג", האָבן די אַרבעטער פון דעם רעסאָרט איינגעאָרדנט אַ פייערונג. דאָס איז שוין געווען אין דער צייט נאָך היטלערס מפּלה ביי סטאַלינגראַד, און נאָך דעם קאַפּיטולירן פון מוסאָליניען. עס האָט זיך שוין געפילט דער אָנקום פון שלום. האָט זיך געוואָלט יום־טובן. דער בטחון האָט זיך געשטאַרקט.

די אַרבעטער האָבן צוגעגרייט לידער וועגן דעם רעסאָרט, און לכבוד דעם קעראָווניק פון רעסאָרט. בלושטיין האָט זיך געהייסן געבן אַ העפט, ווייל ער וויל עפּעס ספּעציעלעס אָנשרייבן וועגן דעם רעסאָרט. דער קעראָווניק פערסט האָט אים ספּעציעל וועגן דעם געגעבן אַ העפט, ווייל ער איז זיכער געווען, אַז ער וועט באַשרייבן זיין „גרויסקייט" און זיינע „אויפטוען" פאַר דער געטאָ, אַזוי ווי ער האָט געטראַכט וועגן זיך. בלושטיין גילט דאָך עפּעס פאַר אַ שרייבער.

עטלעכע טעג האָט בלושטיין געקלערט: וואָס צו שרייבן, פון וועמען און פון וואָס הויבט מען אָן? און ער איז געקומען צום באַשלוס: „דאָס בעסטע וועט זיין צו באַשרייבן דעם רעסאָרט אַזוי ווי ער זעט אים, אַרויסברענגען דעם אמת, ווי מיאוס און ביטער ער זאָל נישט זיין. אַזוי האָבן אויך געטאָן אַלע ערלעכע און ממילא אמתע שרייבער אין זייער צייט, אַזוי האָבן אויך געטאָן די נביאים". אַזוי האָט בלושטיין באַשלאָסן.

בלושטיין האָט שוין אַ לאַנגע צייט געשריבן לידער: וועגן ליבע, וועגן דער נאַטור, וועגן זון־אונטערגאַנג און וועגן שיינע נעכט. ער האָט געקוקט מיט עקל אויף די, וואָס האָבן פאַרקויפט זייערע פעדערס פאַר רומקאָווסקיס מלוכה. זיי האָבן געשריבן חניפה־לידער, פאַר דעם „קייסער", פאַר זיינע אַרויסהעלפער, און פאַר די קעראָוויניקעס — פאַר אַ זופּ און פאַר אַ טאַלאָן. בלושטיין האָט די לידער אָנגערופן „לעק־לידער", און די געטאָ־יידן האָבן די לידער אָנגערופן „וואַזעלין" — ווייל וואַזעלין גליטשט זיך. בלושטיין האָט וועגן דעם אויפגעשריבן אַ ליד, וואָס האָט זיך אַזוי אָנגעהויבן:

„איך וועל מיינע הענט נישט איינטונקען אין שמוץ,
כ'וועל נישט טאַנצן מה־יפית טענץ,
כ'וועל פאַר קיין געלט נישט פאַרקויפן מיין גייסט —
מיין מאָגן אָנצושטאָפּן צו זעט.
ווי אייך, איר שענדער!
לידער־שמירער צו דריי מאַרק".

בלושטיין האָט טאַקע אויך געשריבן לידער, אָבער ער האָט מער געהאַלטן פון פּראָזע, אָדער גאָר פון פּשוטער כראָניק וועגן געטאָ, ווייל דאָס וועט האָבן אַ גרויסן ווערט פאַר דער קולטור־געשיכטע. ווען ער איז אַהיים געקומען האָט ער זיך אַנידערגעזעצט מיט דער פּען און פּאַפּיר און האָט אָנגעהויבן איבערשרייבן דעם „בעטריב 76״. פאַר בלושטיינס אויגן זיינען געשטאַנען בילדער פון דער פאַבריק. ער האָט די בילדער און כאַראַקטערן אויפגעשריבן אין פאָרם פון לידער. ער האָט געפילט אַ הנאה. ער האָט דערנאָך געלייענט די שורות אויפן הויכן קול און צוגעקלאַפּט מיט דער האַנט צום טאַקט. ער האָט אויסגעפּראַוווט דעם ריטם. דערנאָך האָט ער אַ צווייט און אַ דריט מאָל איבערגעשריבן. וואָס מער ער האָט די שאַפונג איבערגעשריבן — אַלץ מער האָט ער הנאה געהאַט. ער האָט געפילט, אַז די בילדער ווערן קלאָרער. ער האָט געפילט אַ געדראַנג פאַר עמעצן פאָרצולייענען דאָס געשאַפענע. ער איז אַריבערגעגאַנגען צו זיינס אַ חבר, שוואַרץ איז געווען זיין נאָמען, וואָס איז געלעגן צו־בעט אויף סוכאָטן. שוואַרץ האָט אַ סך געלייענט. ער פלעגט אַמאָל אויך אויפשרייבן אַ ליד. ער האָט אויך געפירט אַ טאָג־בוך. ער איז געווען אַ מבין אויף ליטעראַטור. שוואַרץ איז פון קינדוויז־אָן געווען אַ יתום. ער האָט זיך דערצויגן ביי זיינס אַ פעטער און ער האָט אויך אין געטאָ חתונה געהאַט מיט דעם פעטערס אַ טאָכטער. דער פעטער איז גע־שטאָרבן אין געטאָ און שוואַרץ איז געוואָרן דער באַלעבאָס. שוואַרץ האָט געאַרבעט אַלס פּרעסער אין שניידער־רעסאָרט. ווי לאַנג ער האָט געקענט עפּעס אַהיים ברענגען, איז גוט געווען; דערנאָך איז ער פאַר זיי געוואָרן אַ לאַסט, פאַר דער מומען, זיין ווייב און דעם פעטערס אַנדערע טעכטער.

בלושטיין האָט אַצינד שוואַרצן געטראָפן איינדרויסן אויף אַן אויסלייג־בעטל. אַן איינגעפאַלן שוואַרץ באַוואַקסן פּנים, געלע הענט, אויסגעלאָשענע אויגן. די ברוסט האָט אים געפייפט. ער האָט געהאַלטן אין איין טרינקען פון אַ פלאַש וואַסער. ער׳ט געזאָגט, אַז עס פאַרברענט אים פון דורשט: ער פילט, ווי אַלץ טריקנט אין אים.

אַרום־און־אַרום איז געווען אָנגעוואָרפן מיט מיסט. פון אַ סך שטיבן זיינען געווען אַרויסגעריסן די פענצטער, טירן, די פאַדלאָגעס, וואָס זיינען געשטאַנען ליידיק נאָך די אַרויסגעשיקטע יידן. די חורבות האָבן שוואַרצן דערמאָנט אין טויט.

„הם, וואָס הערט זיך עפּעס נייעס, בלושטיין?״ — האָט ער געפרעגט מיט אַן אָפּגעשוואַכטע שטים — „וואָס איז דאָ פאַראַ נייעס?״

„הם, נייעס? ס׳איז דאָ זייער גוטע נייעס״ — האָט אים בלושטיין דערציילט האַפּערדיק — „די רויטע אַרמיי איז שוין נאָענט, וויטעבסק איז שוין געפאַלן! אונזערע באַפרייער גייען מיט רעש! דער מזרח־פראָנט קומט צו אונז!״

„איי, איי, די רויטע אַרמיי! סטאַלין האָט זי פאַרראַטן. ער האָט אויס־געהרגעט די בעסטע פירער פון דער רויטער אַרמיי, טאַכאַטשעווסקין און אַנדערע. ער האָט די רויטע אַרמיי נישט צוגעגרייט קעגן שונא! ווען סטאַלין

הרגעט נישט אויס די בעסטע פירער, וואָלט היטלער נישט געווען צוגענומען קיין איין שפּאַן ערד!"

"דו הערסט דאָך, אַז דער מזרח־פראָנט דערנענטערט זיך".

"איי, איי, דער מזרח־פראָנט, דער מערב־פראָנט" — האָט שוואַרץ געזאָגט מיט ווייטיק — "זיי האָבן צייט, אָבער איך האָב מורא, צו אונז וועלן זיי קומען צו־שפּעט! דו הערסט, בלושטיין, צו־שפּעט! סיי סטאַלין און סיי היטלער זאָלן זיין די כּפּרה פאַר אונזער מינדעסט נעגעלע, זיי זיינען די זעלבע אַנטיסעמיטן!" — האָט ער זיך צעהאוסט.

בלושטיין האָט אים געטרייסט, האָט אַרויסגענומען אַ העפט מיט איבערגעשריבענע זייטלעך און האָט פאַר אים געלייענט "בעטריב 76". בלושטיין האָט געוואָלט הערן זיין מיינונג, נעמען זיין עצה. בלושטיין האָט געלייענט מיט הארץ און ער האָט געפילט, אַז שוואַרץ לעבט צוזאַמען מיט אים איבער די שורות. ווען ער האָט פאַרענדיקט, האָט שוואַרץ געזאָגט:

"גוט, זייער גוט! אָבער דאָ דאַרף מען אויך זען דעם שווייס און דאָס בלוט, וואָס די אַרבעטער פאַרגיסן אין דעם ,בעטריב 76'".

בלושטיין האָט געזען, אַז שוואַרץ איז גערעכט. ער איז אַהיים געגאַנגען און האָט זיך ווידער גענומען איבערצואַרבעטן די שאַפונג. ער האָט אַרויסגעוואָרפן שורות, ווערטער, אויף אַן אַנדער אָרט האָט ער צוגעגעבן שורות און ווערטער. אַזוי האָט ער איבער דעם געאַרבעט עטלעכע וואָכן בייטאָג און ביינאַכט, ביז ער איז צופרידן געווען.

די פייערונג איז פאָרגעקומען אין אַ מאָנטיק אָוונט, נאָך דער אַרבעט. דעם טאָג האָט קיינער פון דעם רעסאָרט נישט אָפּגענומען די זופּ, נאָר מען האָט באַשטעלט טשאָלנט, אָנשטאָט די זופּן. אַ גאַנצן טאָג האָט מען צוגעגרייט די צוויי גרויסע זאַלן פון דער לאַבאָראַטאָריע. מען האָט אויסגעשטעלט טישן אין פאָרם פון אַ "ח", געדעקט מיט ווייסע טישטוכער, אַוועקגעשטעלט בענק און אַוועקגעלייגט פאַר יעדן אַ צעטעלע, וואו ער האָט צו זיצן. דער קאָמיטעט האָט אויסגעזעצט די מענטשן לויט זייער שטאַם און כאַראַקטער: דייטשישער ייד — נעבן דייטשישע; פּוילישער ייד — נעבן פּוילישע.

עס זיינען פאַרבעטן געוואָרן פריינט פון קעראָוויניק: קאָמיסאַרן, קעראָוויניקעס און הויכע באַאַמטע פון רומקאָווסקיס מלוכה. אַלע אַרבעטער זיינען געקומען אָנגעטאָן יום־טובדיק.

עס זיינען געקומען: די אינזשעניערן מיט זייערע פרויען, דער גאַספּאַדאַזש שלמה פיין, די פרויען אַרבעטערינס, די שוואַרץ־אַרבעטער, די בעלי־עגלות. נאָר דער אַדמיניסטראַטיווער קעראָוויניק האָט געפעלט, און אינזשעניער פערסט איז פון דעם צופרידן געווען.

די פּאַני מאַרישע, אינזשעניער פערסטס ווייב, איז געזעסן אויבן־אָן מיט איר געליבטן, פאַרבער — קעראָוויניק פון שטרוי־רעסאָרט. די זאַלן זיינען געווען העל־באַלויכטן.

דעם פאָרזיץ האָט געפירט אינזשעניער אַרענשטיין. ער האָט אָנגעהויבן

מיט עטלעכע לויב־ווערטער וועגן אינזשעניער פערסט און וועגן זיינע אויפ־טוען לטובת דער געטאָ.

פערסט האָט אָנגעקוואָלן. ווען אָרענשטיין האָט געענדיקט, האָט מען אַפּלאָדירט. דערנאָך האָט אַ מיידל פאָרגעלייענט אַ ליד אין גראַמען וועגן קעראָווניק פערסט:

„אונזער קעראָווניק איז גאָר אַן אַנטיק,
ביי אים האָבן די אַרבעטער גאָר גיט.
ער העלפט מיט וואָס ער קען,
ער גיט טאַלאָנען און נאָך אַ זופּ,
דערפאַר האָבן אים אַלע ליב״.

און אַזוי האָט אַ צווייטער און אַ דריטער געזונגען לויב־געזאַנגען פאַר דעם קעראָווניק. זיי אַלע האָבן אינזינען געהאַט נאָר איין זאַך: זיי זאָלן קענען פון אים באַקומען נאָך אַ זופּ, כדי זיי זאָלן קענען די מלחמה איבערלעבן.

דער קעראָווניק האָט זיך געשמאָלצן פון נחת. ער האָט זיך אַצינד איבערצייגט וואָס פאַראַ גרויסער מענטש ער איז: „זאָלן זיי זען מיין גרויסן כבוד, די פאַרבעטענע גוטע פריינט מיינע״, האָט ער געטראַכט.

נאָך די „גליצירינישע״ רעדעס און לעק־לידער האָט דער פאָרזיצער אויפגערופן בלושטיינען. ער האָט געזאָגט: „אונדזער שרייבער בלושטיין וועט אַצינד פאָרלייענען עפּעס נייעס, עפּעס אייגנאַרטיקס, גלויב איך, לכבוד אונ־זער יום־טוב״.

בלושטיינען האָט ס'האַרץ געקלאַפּט. ער האָט זיך אויפגעשטעלט. ער האָט אַרויסגענומען אַ העפט פון בוזים־טאַש און איז גרייט געווען צו לייענען פון אָרט. אָבער דער פאָרזיצער האָט אים צוגעבעטן אויבן־אָן, וואו עס איז געזעסן די גאַנצע „עליטע״. בלושטיין האָט מסכים געווען, כדי אַלע זאָלן אים קענען זען און הערן. ער איז צוגעגאַנגען אַ מידער, אַן אָפּגעשוואַכטער. דאָס האַרץ האָט געקלאַפּט. ער האָט אינגאַנצן געציטערט. עס האָט אים געקלאַפּט אַ צאָן אין אַ צאָן. ער האָט זיך געפילט ווי אַ שליח־ציבור. באַלד האָט ער זיך דערפילט, ווי ער וואָלט געשטאַנען אויף אַ בינע און אונטן שטייען מתפללים, און ער האָט אָנגעהויבן שטיל, געלאַסן מיט אַן אַריינפיר:

„זייער חשובע פריינט! איך וועל דאָ עפּעס פאָרלייענען. איך בעט אייך, אויב ווער פון אייך וועט זיך פילן געטראָפן, זאָל ער זיך נישט באַליידיקן. זאָל עס אים נישט פאַרדריסן, ווייל דאָס איז ליטעראַטור״.

בלושטיין האָט באַמערקט, ווי אַן אַקטיאָר, וואָס איז אַהער פאַרבעטן געוואָרן, האָט צו אים אַ ממזרישן וואונק געטאָן מיטן אויג. דאָס האָט געהייסן: „גוט אַזוי! זאָג זיי אַריין אין זייער טאַטנס טאַטן!״ בלושטיין האָט גע־טראַכט: „אַצינד האָב איך די זעלטענע געלעגנהייט צו מאַכן דעם עקספּערי־מענט פון די און פאַר די, וואָס דאָס איז געשריבן געוואָרן. איך האָב דאָ אַלע ביידע: אי די באַ'עוולה'טע אי די באַ'עוולה'ער. איך וויל זען, ווי אַזוי דאָס וועט ווירקן. זעלטן קען טרעפן אַזאַ געלעגנהייט״. בלושטיין האָט מיט

זיין האַלטונג מאָמענטאַל אַרויסגערופן צו זיך דרך־ארץ. עס איז שטיל געוואָרן, אַז מען האָט געהערט קלאַפּן דאָס זייגערל, וואָס איז געלעגן ביים פּאָרזיצער אויפן טיש. די מענטשן האָבן אָנגעשפּיצט אַלע חושים. בלושטיין האָט אָנגע־הויבן, ער האָט געלייענט מיט האַרץ. ער האָט אַריינגעבלאָזן נשמה אין יעדן וואָרט. מען קאָן זאָגן: ער האָט געלייענט מיט אַלע רמ״ח אברים:

„ליצמאַנשטאָט געטאָ „בעטריב 76״,
וואו עס ווערט געשאַפן פון מיסט:
קליישטער, לאַס, סיראָפּ, קנאָכן־פּולווער,
טעקסטרין און ספּירט.
צוויי־פּיסיקע פערד ברענגען:
צוקער־זעק, „זאַמיאַטקעס״,
אַלטע ביינער, גאַרבעריי־פלאַקעס
און קאַרטאָפל־שאָלן —
צו צעמאָלן.
צעמענטענער דיל,
אונטער פיס וואַסער פול.
ס׳דאַמפן קעסלען,
דאַמפן, דאַמפן,
וואָלקן־דאַמף.
גאַנץ באַטריב (פאַבריק)
איינגעהילט
אין וואָלקן גיפטיקן דאַמף,
ס׳דאַמפט גיפט־געשטאַנק.

ס׳ווינען ווענט, ס׳ווינט סופיט,
טרערן פאַלן אויפן גוף.
ברר... שוידער.
ס׳קריכט רעומאַטיזם פון אבר אין אבר
דאָ אין לעבעדיקן קבר.
און אין מאָגן ברענט און בראָט: הונגער, הונגער,
און מען חלומט: ברויט, ברויט, זופּ, זופּ.
אַ גאַנצן טאָג, אַ גאַנצן טאָג.
רעדער — דרייען, פּאַסן — לויפן
הין־און־צוריק, הין־און־צוריק.
מאַשינען הודזשען
דזשיזש, דזשיזש.
איינגעשרומפּן, אין צען געבויגן
ליגן אין וואַסער אויפן דיל — פרויען,
איבערקלויבן צעפוילטע קאַרטאָפל־שאָלן,
גרייטן־צו צו מאָלן.

קלויבן מיט צעפלאַצטע הענט און פינגער
און ווייטיקן איבער זייערע צוגערויבטע
קרובים און קינדער,
קראַמפן אין אינגעווייד —
הונגער, הונגער, הונגער;
שאַרן הענט אַריין קאַרטאָפל־שאָלן אַ פולן טאָפ:
„ס'זאָל קיינער נישט באַמערקן, באַהיט גאָט!
וועט מען מאַכן: באַבקעס,
זופ און לאַטקעס".
און קינד מיט פרייד זאָגט:
„מאַמעניו, אוי, ווי גוט!
נאָך מיר גיב!"
„וואָס וועט זיין ביים אַהיים גיין,
אַז מען וועט מיך רעווידירן?"
פאַר די אויגן שוועבט:
פּאָליציי,
ניבול־פּה געשריי,
מערדערישע קלעפּ,
תפיסה טשאַרניעצקיעגאָ,
קאַרצער: אַ קאַסטן —
אַכציק צענטימעטער די הויך,
זעכציק — די לענג,
פערציק — די ברייט.
רייניקן מיט די בלויזע הענט די בית הכסאס
איינשפּאַנען זיך צום פאָס,
פאָרן פון גאַס אין גאַס.
און דער סוף? אָרויסשיקן. וואו? וואוהין?
„איך בעט דיך, גאָט:
אין דעם זכות, וואָס מיינע קינדער הונגערן,
זאָל איך מיך נישט איבערפירן"...

בלושטיין האָט אָפּגעאָטעמט און ער האָט געזען, ווי די פּרוי וואָלף, וואָס האָט פיר קליינע קינדער און נעמט אָפּט אַהיים קאַרטאָפל־שאָלן, האָט זיך געווישט די אויגן. ביי אייניקע אַרבעטער זיינען געשטאַנען טרערן אין די אויגן, און ביי די קאָמיסאַרן מיט די קעראָוניקעס און די הויכע באַאַמטע האָט ער באַמערקט אַן אומצופרידנהייט. אָבער ער האָט ווייטער פאַרגעזעצט זיין לייענען:

„עס קומט אַריין דער הערן אינזשעניער:
מיט אַראָפּגעלאָזטע ברילן איבער דער נאָז,
מיט טריט וואָס זאָגן: „דאָס גייט דער באַלעבאָס".

ער שפּיזט־דורך יעדעס ווינקל מיט די אויגן,
קוקט אויף יעדן מיט פאַרשנדיקע בליקן,
אויס מורא גייט יעדן דורך איבערן לייב אַ קעלט.
און פּלוצלונג צעשרייט ער זיך:
„מיינע אַרבעטער: די פּאָליציי זוכט,
וועלן פאַלן אויף די שפּורן
פון וואַנען עס קומען אין גאַס אַריין:
שאַבעכץ, פּלאַקעס, זאַמיאַטקעס,
צו מאַכן גאַלער, גולאַזש און באַבקעס.
געדענקט, וועט מען ווען כאַפּן,
וועל איך גאַרנישט קענען העלפן!
וועל איך נישט העלפן!"
אַ געמורמל.
אַ געפלויד.
אַ געפּילדער".

בלושטיין האָט אָפּגעאָטעמט. ער האָט געזען ווי אייניקע אַרבעטער האָבן מורא געקראָגן, האָבן זיך געמאַכט, אַז זיי הערן נישט. זאָל דער קראָוואַניק זען, אַז זיי וויסן גאַרנישט פון אַזעלכע זאַכן. ער האָט געפּילט נאָך אַ שטאַרקערע אומצופרידנקייט צווישן דער „עליטע", אָבער ער האָט איבערגעמישט עטלעכע זייטלעך און האָט ווייטער געלייענט פראַגמענטן:

„וועלף" * —
וועלף צוקן אייך,
רייבן מיט די ציין,
מאָלן, מאָלן
קאַרטאָפל־שאָלן.
שלאָוכן שפּריצן,
שפּריצן, שפּריצן,
שפּריצט און זיפּט,
שפּריצט און זיפּט,
ס'שוימט זיך — וואַסער,
ס'שוימט זיך — וואַסער,
פאַלט אין קאַסטן קראָכמאַל נאַסער.
— — — — — — — — — — —
מישט, מישט, שטאָלענע האַנט,
קעסל קלייסטער,
קעסל קלייסטער.
קליינע מיל

* מאַשינען מיט שאַרפע ציין, וואָס צערייסן.

אויף עלעקטרי
מאַלט קראַכמאַל,
מאַלט, מאַלט,
ס׳שיט זיך, ס׳שיט זיך
קאַרטאָפל־מעל, קאַרטאָפל־מעל.
ס׳קאָכט אין קעסל זיך זאַמיאַטקעס.
ס׳קאָכט זיך אויס סיראָפּ,
ס׳סאָפּעט דאַמף,
ס׳דאַמפּט — גיפט־געשטאַנק.
— — — — — — — — — — —
אויף הענגער מיט האָקלעך
צוקער־זעק אַרויפגעשטאָכן,
צוגעגרייט אַרויפצוציען.
בגנבה קראַצן אַרבעטער מיט לעפלען
און פּאַקן אין די מיילער אַריין.
— שוין פאַרטיק?
— גרייט!
— אַכטונג: איינס, צוויי, דריי!
אַרויף! — — —
— האַלט!
אין קעסל פאַלט.
ס׳ציט פאַרע אַרויס דעם צוקער.
ס׳ציט פאַרע אַרויס דעם צוקער.
ס׳דאַמפּט, ס׳דאַמפּט
גיפט־געשטאַנק.
קעסלען קאָכן פּלאַקעס.
ס׳קאָכט זיך אויס לאַם.
ס׳דאַמפּט
גיפט־געשטאַנק.
גאַנץ באַטריב
איינגעהילט
אין וואָלקן גיפטיקן־דאַמף
ס׳דאַפּמט — גיפט־געשטאַנק.
ס׳קאָכט זיך צוקער,
ס׳זידט, ס׳בלאָזט,
ס׳שאָפּט זיך טוש.
ס׳קאָכט זיך צוקער,
ס׳זידט, ס׳בלאָזט,
ס׳קאָכט זיך ספּירט.
ס׳קאָכט זיך מיט

מענטשן שווייס און בלוט.
ס׳שאַפט זיך ספּירט,
ספּירט! ספּירט!
— — — — — — — — — — — — — —
דער קאָמיסאַר ציט ספּירט אין אַ פּאַס
און די אויסגעמאַרכטע, שאָטנס, וואַרפן־צו
בליקן, מיט מורא, קנאה און האַס.
„אויך אַ ייד אין דעם זעלבן גיהנום — און אַ האַר״.
„ווייל ער האָט ,פּלייצעס׳ — דערפאַר״.
מיט גרויס הנאה קוקט ער, ווי עס ווערט פול דער פּאַס,
און שמייכלט פון נחת.

אויף אַ שטיין, אָנגעלענט אין דער וואַנט,
איינגעהילט אין דאַמף
גלאָצן אויגן שוואַרצע צוויי
פון טויט געזיכט, גרוי ווי בליי.
נאָר ווער זעט זיי?
— „דאָ האָב איך מיינע לונגען אָנגעוואוירן,
דאָ וועלקט מיין פרילינג.
שוין זיינען געציילטע מיינע שעהן.
עס אָטעמען מיינע לונגען מיט גיפט,
ווי די קעסלען דאָ,
שווער, שווער״.
די צוויי שוואַרצע אויגן גלאָצן,
זעען: נאַסע, קאַלטע, פינצטערע שטיבן,
קראַנקע אויף שמוציקע געלעגערס ליגן.
חלשט ווער — איז נישטאָ מיט וואָס צו דעררייסן.
די אַפּטייקן זיינען לער פון אַלערליי טראָפּן,
ווייל זיי האָבן נישט קיין ספּירט.
נישטאָ קיין מעדיצין, נישטאָ קיין ברויט.
קיין אויסוועג — טויט.
די צוויי שוואַרצע אויגן גלאָצן,
זעען: קעראָוניקעס און קאָמיסאַרן
אין העל־באַלויכטענע זאַלן.
ביי ווייס־געדעקטע טישן,
אונטער קלאַנגען פון מוזיק,
כלאַיעט מען ליקער,
זויפט מען ספּירט,
בעסטע מאכלים — פרעסן
און זנות זיי טרייבן!

זיינע הענט ציען זיך אויס
אין פויסטן־געבייל:
„אונזער בלוט! אונזער שוויס!
אַי, וועט מען צאָלן! באַצאָלן הייס!"

ביי די לעצטע ווערטער האָט בלושטיין אויפגעהויבן די הענט און אויפגעשטורעמט מיט געביילטע פויסטן. די קעראַוווניקעס, קאָמיסאַרן און די הויכע באַאַמטע האָבן אינסטינקטיוו אַ ציטער געגעבן. בלושטיין האָט פאַר־ענדיקט אַן אָפּגעשוואַכטער:
„דאַמף, דאַמף!
גאַנץ באַטריב
איינגעהילט
אין וואָלקן גיפטיקן דאַמף.
ס'דאַמפּט גיפט געשטאַנק".

עס איז שטיל געווען. בלושטיין האָט געדאַנקט די צוהערער מיט פאַר־נייגן זיך, און עטלעכע סעקונדן האָבן אונטן אָפּגעהילכט שטאַרקע אַפּלאָזן. די „עליטע" האָט נישט אַפּלאָדירט, און די אַרבעטער, וואָס זיינען געזעסן אויבן נעבן דער „עליטע", האָבן מורא געהאַט צו אַפּלאָדירן. דער פאַרזיצער האָט אים פון הינטן — קיינער זאָל נישט באַמערקן — שטאַרק געדריקט די האַנט אַלס אויסדרוק פון אַנערקענונג. בלושטיין האָט דערפילט, ווי עס האָבן זיך קעגן אים געשטעלט שאַרפע מעסערס. דאָס האַרץ האָט אים געקלאַפּט. ער האָט געפילט אַזוי ווי דער אָטעם וואָלט זיך אים געהאַלטן ביים אָפּשטעלן. „אוי, איך האָב זיך אינגאַנצן געגעבן ביים פאַרלייענען", — האָט ער געטראַכט, — „דערפאַר האָט עס אַזוי געווירקט". ער איז צוריקגעגאַנגען אויף זיין אָרט אַן אָפּגעשוואַכטער, ער האָט זיך געוואַקלט. עס איז אים טרוקן געווען אין מויל און אין האַלז. די ליפּן האָבן אים געברענט. „יאָ, דאָס לעצטע ביסל כוח האָב איך אַצינד אַוועקגעגעבן". ער האָט געפילט: אויב ער וועט באַלד נישט באַקומען עפּעס צו עסן, וועט ער חלש'ן.

אַמשטאַרקסטן געטראָפן פון דעם ליד האָט זיך דער קעראַוווניק פון דעם רעסאָרט און זיין ווייב מאַרישע. ער, פערסט, האָט נישט געקאָנט איינ־זיצן. ער איז אַפּירגעגאַנגען פון הינטערן טיש און האָט זיך געדרייט אַן אויפגערעגטער און אַ פאַרביטערטער. דער פאַרזיצער האָט אָבער באַלד גענומען „ראַטעווען די סיטואַציע". ער האָט אויפגערופן אַלשטיינען און יענער האָט פאַרגעזונגען אַ לעק־ליד פאַר דעם קעראַוווניק מיט אַ באַקאַנטער פאָלקס־מעלאָדיע.

דערנאָך האָט דער פאַרזיצער אויפגערופן דעם אַלטן „שאַנדער", דעם פאָטער פון שלאָסער, וואָס האָט געאַרבעט אין דעם רעסאָרט. דער אַלטער האָט געגראַמט ווי אַ בדחן, האָט מען אים דאָ אַהער פאַרבעטן ער זאָל פאַר־ווילן. קודם־כל האָט ער באַזונגען אין גראַמען דעם קעראַוווניקס גרויסקייט און איז אַנגעפאַלן מיט חוזק אויף בלושטיינען, און ער האָט באַזונגען די שיינע „מאַרישע", דעם קעראַוווניקס ווייב, און די „ערהאַבענע געסט" — די

„עליטע". דער עולם האָט געלאַכט פון זיינע געגראַמטע וויצן, וואָס ער האָט געשאַפן אויפן אָרט, און בלושטיין האָט באַוואונדערט זיין טאַלאַנט צו גראַמען.

דערנאָך האָבן עטלעכע פון קאָמיטעט אויסגעטיילט צו קליינטשינקע גלעזלעך ספּירט, און מען האָט אויסגעטיילט צו איין לעפל טשאָלנט, אויף וואָס די אַרבעטער האָבן געוואַרט אַ גאַנצן טאָג. אַנשטאָט דעם זופּ, וואָס זיי האָבן באַדאַרפט אָפּנעמען ביי דער אַרבעט, האָבן זיי באַשטעלט טשאָלנט אין דער קיך איז נאָר אויסגעקומען ס׳ביסל קאַרטאָפל און דערצו נאָך אַן ליטער וואַסער, און די געסט האָט מען אויך געמוזט אויסטיילן אויפן חשבון פון די אַרבעטערס זופּ. נאָכן ביסעלע עסן האָט זיך בלושטיין אַביסעלע בעסער גע־פילט, אָבער דאָס הארץ האָט אים נאָך מער געחלשט, ווייל ער האָט דערפילט דעם טעם פון עסן.

נאָכן איינשלינגען דעם לעפל טשאָלנט איז מען צוריק צוגעטראָטן צום לעבעדיקן וואָרט:

נעבן בלושטיינען איז געזעסן אַ „פּאָעט", וואָס מען האָט אים גערופן „וואַסערדיקער". ער האָט געשריבן וועגן אַלעם אין דער וועלט, אָבער נישט פון אמתן לעבן. האָט אים אַצינד דער פּאַרזיצער אויפגערופן. ער איז אָפּיר־געגאַנגען, ער האָט זיך אָנידערגעשטעלט אויבן־אָן און ער האָט מיט אַן אָנגעשטעלטן ראָמאַנטישן טאָן פאָרגעלייענט עטלעכע לידער, וואָס האָבן אויף קיינעם קיין איינדרוק נישט געמאַכט. ביי טייל האָט דאָס אַרויסגערופן אַ חוזק. ווען ער האָט געענדיקט, האָט דער גרעסערער טייל אים אַפּלאָדירט, כדי אים נישט צו פאַרשעמען. „וואַסערדיקער" האָט געשמייכלט פון נחת. ער האָט זיך געפילט אין זיבעטן הימל.

ווען „וואַסערדיקער" האָט זיך צוריק אַוועקגעזעצט נעבן בלושטיינען, זיינען די קראָוניקעס און די קאָמיסאַרן צוגעקומען צו אים און האָבן אים געדריקט די האַנט: „מיין אָנערקענונג, הערן פּאָעט!" — האָט יעדער איינער אים געזאָגט אין פּויליש און בשעת־מעשה געקוקט בלושטיינען אין די אויגן מיט אַ מינע, וואָס האָט געזאָגט: „זע, קוק, פון אים — האַלטן מיר, פון דיר — נישט!" דער „וואַסערדיקער" האָט געשמייכלט מיט הכנעה. בלו־שטיינען האָט דאָס נאָך מער באַשטעטיקט, אַז „וואַסערדיקערס" לידער האָבן לגמרי קיין ווערט נישט.

„וואַסערדיקער" האָט זיך שפּעטער פאַר יעדן באַרימט וועגן זיין דער־פאָלג און ווי די קראָוניקעס און קאָמיסאַרן האָבן אים געדריקט די האַנט און אַז אויך בלושטיינען זיינען זיי ביי׳ז.

בלושטיין האָט זיך געטראַכט: „איך קום פון פאָלק און כ׳שריי־אויס זיין לייד און פּיין — איך פיר־אויס אַ שליחות. און זיינע לידער זיינען שטויב, רויך".

דערנאָך האָט אַן אַריינגעשיקטער אַסימילירטער ייד, פון פּראַג, גע־זונגען אַ ליד אין גראַמען — וועגן אַלע אַרבעטער פון „בעטריב 76" און וועגן אַלע געסט. ער האָט וועגן יעדן געהאַט אַ גוט וואָרט. דער עולם האָט

צוגעזונגען דעם רעפריין, איבערחזרנדיק בלויז דעם גוט־באַקאַנטן ניגון, וואָס יידן און נישט־יידן זינגען אויף זייערע שמחות אין פוילן.

ווענן קראַוואָניק:

„דער אינזשעניער פערסט איז אַ וואוילער האַר,
ער האָט אויפגעבויט אַ פאַבריק, ווייל ער איז נישט קיין נאַר.

רעפריין:

ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ,
ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ!

ווענן קראַוואָניקס פרוי:

עס איז דאָ פאַר אַלע זייער גוט באַקאַנט:
די פאַניע מאַרישע איז די שענסטע אין לאַנד!
ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ,
ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ!"

ווענן די פאַרטיערן:

„וואַסערדיקער — „פּאַעט", בלושטיין — ליטעראַט.
פאַרטיער בלייבט פאַרטיער — אונזער הערן גאָט!
ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ,
ראַטאַ־טאַטאַטאַ־ראַטאַ־טאַטאַ!"

דער עולם האָט צוגעפּאַטשט מיט די הענט, צוגעטופּעט מיט די פיס, צוגעקלאַפּט אין טיש אַריין און צוגעקוויטשעט. ס'איז געווען ששון ושמחה.

ווען ער האָט געענדיקט, האָט דער פאָרזיצער געגעבן ס'וואָרט דעם חבר זיידען.

דער חבר זיידע האָט זיך אויפגעשטעלט, מיט די הענט אין די הויזן־קעשענעס. ער האָט געגעבן אַ וואָרף מיט דער ברוינער טשופּרינע, און אויפן פּנים האָט זיך באַוויזן אַ קלוגער שמייכל: „חברים!" — האָט ער אָנגעהויבן, — „איך וויל נישט לאַנג ריידן. איך וויל נאָר זאָגן: דאָס אינטערעסאַנטסטע און דאָס וויכטיקסטע פון היינטיקן יום־טוב איז געווען — לויט מיין מיינונג — דעם חבר בלושטיינס פאַרלייענעכץ. איך דאַנק אים דערפאַר. איך ווינטש, אַז גאָר אינגיכן זאָלן מיר יום־טובן אויף דער פרייהייט צוזאַמען מיט אונזערע אַרויסגעשיקטע קרובים ביי זאַטע טישן אין אַ וועלט פון שלום, פון יושר און פון גערעכטיקייט. אַזוי ווי עס איז שוין שפּעט, שלאָג איך פאָר: זאָל די חברטע רעגינע פאַרענדיקן דעם אָוונט מיט אַ שיין ליד!"

אַלע האָבן אים אַפּלאָדירט.

דער פאָרזיצער האָט אויפגערופן די חברטע רעגינע. ער האָט זי פאָרגעשטעלט, ווי אַ מלאך, וואָס העלפט קראַנקע.

אַזוי ווי די חברטע רעגינע האָט זיך נאָר אויפגעשטעלט, האָט מען איר שטאַרק אַפּלאָדירט. זי האָט זיך פאַררויטלט און פאַרנייגט און געוויזן מיט די הענט, אַז מען זאָל אויפהערן צו אַפּלאָדירן. דער עולם האָט דאָך נאָך לאַנג אַפּלאָדירט.

„איך וועל זינגען אַ ליד פון אברהם רייזען" — האָט זי געזאָגט. זי האָט אַביסעלע נאָכגעדענקט און האָט אָנגעהויבן מיט איר לירישן אַלט:

„און זאָל ווי ווייט
נאָך זיין די צייט
פון ליבע און פון שלום,
דאָך קומען וועט
צי פרי צי שפּעט,
די צייט — עס איז קיין חלום!
איך הער דאָס ליד
פון ליבע, פריד
די מעכטיקע געזאַנגען.
און יעדן טאָן
פון ליד זאָגט־אָן:
די זון איז אויפגעגאַנגען.
עס עקט די נאַכט,
די וועלט דערוואַכט.
פול האָפענונג, לוסט און שטרעבן.
דו הערסט אין לופט
אַ שטימע רופט:
צו גליק און פרייד און לעבן".

אַלע זיינען מיטגעריסן געוואָרן, טייל האָבן מיטגעזינגען. די פּנימער האָבן האָפערדיק געשיינט. ווען זי האָט געענדיקט, האָבן זיך צעדונערט אַפּלאָזן, און מיט דעם האָט זיך פאַרענדיקט דער יום־טוב. אַלע זיינען זיך צעגאַנגען. נאָר דער פאַבריק־קאָמיטעט איז געבליבן אויפצוראַמען, כדי אינדערפרי זאָל מען קענען נאָרמאַל צוטרעטן צו דער אַרבעט.

אויפן וועג אַהיים האָבן כמעט אַלע גערעדט וועגן בלושטיינס פאַר־לייענען „בעטריב 76", וועגן זיין דרייסטקייט אָן שום מורא אַזוי צו זאָגן דעם אמת אין די אויגן אַריין.

אַ לענגערע צייט איז די מעשה געווען דער געשפּרעך פון טאָג אין דער פאַבריק און אין דער געטאָ. אַממערסטן געטראָפן האָט זיך געפילט דער קעראַוואָניק פּערסט. ער האָט זיך געשעמט די אויגן אויפצוהויבן. איין מאָל איז ער אַריינגעקומען צו בלושטיינען אין דער פּאַרטיערניע מיט אַ זאַטשעפּ־קע: „פאַרוואָס האָט איר אַרויסגעלאָזט אַן אַרבעטער אָן מיין דערלויבעניש?" האָט ער זיך צעבייזערט. „איך האָב נישט געזען", האָט אים בלושטיין גע־ענטפערט. דאָ האָט דער קעראַוואָניק אויסגעלאַדנט דאָס, וואָס ער האָט אים שוין לאַנג געוואָלט זאָגן: „איך וועל אייך אַזוי מאַכן, אַז איר וועט האָבן צו וויינען אויף אייער גאַנצן לעבן!" — האָט ער אים געדראָאַט מיטן פינגער און ער איז אַרויסגעלאָפן.

דער קעראַוואָניק האָט געהאַלטן זיין וואָרט: ער האָט אים אויף דער נאָענטסטער ליסטע אַרויפגעשטעלט אַרויסצושיקן אין דער גאַז־קאַמער אַריין.

קינסטלער אין געטאָ

נאָך דעם גאַנצן דערפאַלג ביים פאַרלייענען פאַר אַ גרויסן עולם זיין פּאָעמע „בעטריב 76", האָט דער דיכטער שמחה בלושטיין, נאָך אַלץ געצווייפלט צי די שאַפונג איז גוט. ער האָט נאָך אַלץ געפילט אַ באַדערפעניש פאַרצולייענען פאַר ליטעראַטור־מבינים, צו הערן זייער מיינונג און ער האָט טאַקע אַזוי געטאָן.

באַלד נאָך דעם שליסן די געטאָ ווען בלושטיין האָט געכאַפּט אַ טאָג אַרבעט אויף „מאַרישין" (פאַרשטאָט אין לאָדזשער געטאָ), האָט ער געהערט שפּילן אַ פידל. ער איז נאָכגעגאַנגען איר קלאַנג, וואָס האָט אים אַריינגעפירט אין אַ הויף מיט אַ גאָרטן, וואו עס האָבן זיך געפונען קרוב צוואַנציק יונגעלייט און מיידלעך מיט מוזיק־אינסטרומענטן אין די הענט. דער טאָג איז געווען אַ זוניקער. פון דעם איינשטאָקיק הילצערנעם הויז איז פון די אָפענע פענצטער און טירן אַרויסגעקומען דאָס קול פון דער פידל און אינדרויסן ביים פענצטער איז געזעסן אַ יונגערמאַן ביי אַ טיש און געשריבן נאָטן.

בלושטיין האָט דערקענט לויט זייערע אַריסטאָקראַטישע פּנימער און לויט זייערע קליידער, אַז דער גרעסטער טייל פון דער גרופּע קומט ניט פון קיין אַרבעטער־היימען.

פון דער מיט לויטער בלויען הימל האָט די זון רחבותדיק געשיינט, די ביימער און די געוויקסן זיינען געשטאַנען אין פולער בליונג, אינסעקטן האָבן געזיזעט, פאַרשיידענע זומער־פייגעלעך האָבן געפלאַטערט, וואָראַביטשיקלעך און שוואַלבן האָבן געזונגען פון דער הנאה פון דער וועלט. דעם דאָזיקן גאָרטן דאָ מיט אַלערליי ירקות האָט די גרופּע מוזיקער איבער־געאַרבעט. די גרופּע איז דאָ געשלאָפן אין דעם הויז. זי האָט באַקומען אַ צוטייל: ברויט, קאַשע און זשעפּאַק־אייל צו קאָכן זופּן. ווייל דאָס איז געווען אַ קיבוץ, וואָס האָט געהאַט אַ „דזשיאַלקע". (אַ צוגעטיילט שטיקל ערד). בלושטיין האָט זיך אַצינד געפילט אַ ביסל מינדערוויכטיק אין זיין הלבשה: מיטן קאַלך־פאַרשפּריצטן אַנצוג און שיך. אָבער ער האָט זיך צוגעשאַרט צו דעם יונגערמאַן, וואָס איז פאַרטיפט געווען אין שרייבן נאָטן. זיין נאָמען איז געווען ירחמיאל פּיאַסקאָווסקי. ער האָט געטראָגן לאַנגע העלע הויזן און אַ ווייס העמד מיט קורצע אַרבל. ער האָט געהאַט אַ קאָפּ לאַנגע געדיכטע, שוואַרצע, צעפלאָשעטע האָר, אַ קיילעכיק פּנים, אַ הויכן רונדיקן שטערן, גרינע אויגן, וואָס האָבן געקוקט מיט חכמה. בלושטיין האָט געזען, אַז ער שרייבט נאָטן פאַר פאַרשיידענע מוזיק־אינסטרומענטן. פּיאַסקאָווסקי האָט דערפילט, אַז עס שטייט ווער נעבן אים, האָט ער אויפגעהויבן דעם קאָפּ און זיך צעשמייכלט. יענער האָט אים דערלאַנגט די האַנט:

„שלום עליכם אַ ייד! מיין נאָמען איז שמחה בלושטיין!"

— און מיין נאָמען איז ירחמיאל פּיאַסקאָווסקי — האָט ער אים פעסט געדריקט די האַנט.

זיי האָבן געכאַפּט אַ קורצן שמועס, און בלושטיין איז געוואָר געוואָרן

אַז פּיאַסקאָווסקי האָט אָרגאַניזירט אַ גרופּע יונגע מוזיקער אונטערן נאָמען „סלאָנצע" (זון), און אַז ער גרייט אַ סימפאָנישן קאָנצערט פון קלאַסישע מוזיק.

— „הייסט עס, — האָט בלושטיין געזאָגט מיט צופרידנקייט — אַז די נאַציס האָט זיך ניט איינגעגעבן צו מאַכן אונדז פאַר אויס מענטשן ?".

— „קיינמאָל וועט זיי דאָס ניט געלונגען !" — האָט פּיאַסקאָווסקי געענטפערט מיט זיכערקייט.

עס האָבן זיך שוין געהאַט פאַרזאַמלט איבער פערציק מענטשן מיט כלי־זמר אין די הענט. זיי האָבן אויפגעשטעלט די פּולטן. פּיאַסקאָווסקי האָט זיי צעטיילט די מוזיק. טייל האָבן געסטראָיעט די פידלען. זיי האָבן זיך געגרייט צו דער פּראָבע. די זון האָט אָנגענעם געוואַרעמט, דיביימער און געוויקסן האָבן געשמעקט. זיי האָבן פאַרגעסן, אַז זיי זיינען אין געטאָ אַז ניט ווייט פון דאַנען אַרום דעם געטאָ־צוים דרייט זיך אַ באַוואָפנטע דייטשע וואַך. אין בלושטיינען האָט זיך דערוועקט דער קינסטלערישער דראַנג און ער האָט אַ פרעג געטאָן פּיאַסקאָווסקין : „ווילט איר אפשר הערן אַ שיינע אַנטי־מלחמה־רעציטאַציע ?"

— „אדרבא לאָמיר הערן — האָט אים פּיאַסקאָווסקי צוגעגעבן מוט — דאָ אין אונדזער גרופּע זיינען מיר שטענדיק גרייט צו הערן און צו זען יעדע קונסט".

בלושטיין האָט זיך אַנידערגעשטעלט אין מיטן הויף, די גרופּע האָט אים אַרומגערינגלט אין אַ האַלב־ראָד. בלושטיין האָט זיך געפילט נישט באַקוועם אין זיין הלבשה. ער האָט זיך אויסגעגלייכט און אָנאָנסירט מיט אַ קלינגענדיקן קול : „צוגן" פון משה שולשטיין !" ער האָט אַרויסגערוקט דעם רעכטן פוס, געמאַכט פויסטן און באַוואויגן ריטמיש מיט די הענט און מיטן גוף, אַזוי ווי די טיילן פון אַ לאָקאָמאָטיוו, וואָס באַוועגן די רעדער : אָנגעפּאַנגען גאַנץ פּאַמעלעך, דערנאָך וואָס־אַמאָל שנעלער און שנעלער. זיין שטים איז אויך ס'ערשטע געווען שטיל מיט אַ סאָפּן פון לאָקאָמאָטיוו, ווען ער הייבט אָן צו פאָרן, דערנאָך וואָס אַמאָל העכער און העכער מיט אַ פייפן. מיט איין וואָרט בלושטיין האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ פאָרנדיקן לאָקאָמאָטיוו.

„ס'ציען צוגן, ס'ציען צוגן —
צום באַוויזן, צום דעריאָגן,
וואו אַ וועג, וואו אַ דאָרף
וואו אַ שטאָט, וואו אַן אָרט.
ס'וויסן צוגן ווייסן וועגן
דאַרפן נישט ביי קיינעם פרעגן :
וואו וואו וואו וואו ?"

בלושטיין האָט רעציטירט מיט האַרץ, ער האָט מיטגעריסן די צוהערער. ער האָט פּאַרענדיקט שטיל, רואיק, מיטן ריטם אַזוי ווי עס שטעלט זיך אָפּ אַ לאָקאָמאָטיוו. די גרופּע האָט אים געדאַנקט מיט שטאַרקע אַפּלאָדיסמענטן פאַר זיין גוטן רעציטירן און פאַר דעם אַנטי־מלחמהדיקן ליד. זיי האָבן אים געבעטן ער זאָל זיי נאָך עפּעס געבן, האָט ער רעציטירט פראַגמענטן פון „די שחיטה־שטאָט" פון חיים נחמן ביאַליק. ער האָט אָנגעהויבן :

„פון שטאָל און אײַזן, קאַלט און האַרט און שטום
שמיד אויס אַ האַרץ פאַר זיך בן אדם און קום!
קום אין שחיטה־שטאָט זאָלסט זען מיט דײַנע אויגן,
זאָלסט אָנטאַפּן מיט דײַנע הענט,
אויף צוימען, סלופּעס, טויערן און ווענט,
אויף שטיינער, אויף דער גאַס, אויף אַלע העלצער
דאָס שוואַרץ פאַרטרוקנט בלוט מיט די געהירן
פון דײַנע ברידערס קעפּ און העלדזער!"

די פאַרזאַמלטע האָבן געזען ווי אין רעציטאַטאָרס אויגן האָבן זיך באַוויזן טרערן. טייל האָבן זיך אויך צעוויינט, טייל האָבן די בילדער אויפגעטרייסלט. בלושטיין האָט אָפּגעאָטעמט און פאַרגעזעצט מיט איראָניע און סאַרקאַזם:

„גאָט האָט דיר מיט אַ מילדער האַנט געשיקט אַ צווילינג:
אַ שחיטה מיט אַ פרילינג:
„דער גאָרטן האָט געבליט, די זון געלויכטן —
און דער שוחט האָט געשחטן
דער חלף האָט געגלאַנצט און פון דער וואונד:
האָט בלוט מיט גאָלד געפּליסט..."

יעדער האָט געפילט ווי דער דיכטער וואָלט די ווערטער נאָר וואָס אויפגעשריבן ווענן זיין לעבן פון פאַר דעם געטאָ און פונעם געטאָ. ווען ער האָט געענדיקט האָבן זיך זייערע הענט ניט געהויבן צו אַפּלאָדירן. עס איז שטיל געווען אַ שיינע פאַר סעקונדן און דערנאָך האָבן געדונערט אַפּלאָזן און אַלע האָבן בלושטיינען געדריקט די האַנט.

פון דעמאָלט אָן זיינען פּיאַסקאָווסקי און בלושטיין געוואָרן צו זיך צוגעבונדן, — זייערע נשמות האָבן זיך פאַרברידערט, פּיאַסקאָווסקי האָט צוגעשריבן מוזיק צו בלושטיינס ראָמאַנטישע לידער. פּיאַסקאָווסקי האָט די לידער פאַרגעזונגען פאַר דאַרגאָזשאַנסקין, דער קאַנטאָר פון דער „דייטשער־סינאַגאָגע". ער איז געווען אַ זקן — און אין געטאָ האָט ער פאַרלוירן די ראיה — האָט ער זיך צעוויינט און געזאָגט: „איך וויין פון פריידד, וואָס אין געטאָ ווערט געשאַפן קונסט".

ווען עס איז פאַרגעקומען דער ערשטער סימפאָנישער קאָנצערט אין געטאָ אונטער דער אָנפירונג פון פּיאַסקאָווסקי אין גרויסן זאַל פון דער שול אויף יאַנשערא גאַס, אויף מאַרישין, האָט מען צוליב דעם גרויסן עולם געמוזט אַרויסנעמען די שטילן פון זאַל. דער עולם איז געשטאַנען קאָפּ אויף קאָפּ, מען איז געהאָנגען אויף די פענצטער און טירן. מען האָט געמוזט מעלדן, אַז דער קאָנצערט וועט איבערגעחזרט ווערן און הונדערטער זיינען אַוועק פון דער קאַסע מיט גרויס עגמת נפש.

פאַר האָבן אָדער הערן ראַדיאָ איז דעם ייד געקומען טויט־שטראָף. ווען דער אָרקעסטער האָט אויפגעשפּילט, האָט דער עולם אויפגעציטערט פון עקסטאַז, פיל האָבן זיך צעוויינט.

בעתן איבעררייס האָט בלושטיין באַגריסט די מוזיקער און דעם עולם. ער האָט געזאָגט:

„כאָטש די דייטשן ווילן אונדז מאַכן פאַר אויס מענטשן דאָך האָבן מיר ניט פאַרלוירן דעם צלם אלוקים! אונדזערע קונסט־מאָלער — מאָלן, אונדזערע פּאָעטן און שריפטשטעלער — שרייבן, אונדזערע מוזיקער שאַפן און שפּילן. אונדזערע קינסטלערס שאַפונגען זיינען פון און וועגן אונדזער גרויליקן לעבן און שפּיגלען אָפּ אַ שטיק געשיכטע.

כאָטש די דייטשן מאָרדן אונדז, דאָך וואַרפן מיר ניט אָפּ די שאַפונגען פון די בעסטע קינדער פון דייטשישן פאָלק: באַך, בעטהאָווען, מאָצאַרט, וועמענס מוזיק איר האָט היינט געהערט און אַנדערע וואָס איר וועט נאָך הערן. און אַצינד וויל איך אייך באַגריסן מיט מיין ערשט ליד, וואָס איך האָב געשאַפן אין געטאָ. דער נאָמען פון דעם ליד איז:

„ניט פאַרצווייפלען"

ס׳איז נאָר אַ דורכווייענדיקערווינט!
ניט פאַרצווייפלען מיין קינד!

מיר זיינען אַלטע ביימער טיף און ברייט
אין דער ערד פאַרוואָרצלט
מיט גרויסע קרוינען,
וואָס באַצירן די וועלט.
שטאַרקע שטורעם־ווינטן:
קאָנען פון אונדז די בלעטער נאָר אָפּרייסן,
די צווייגן אָפּברעכן.
אָבער ניט די קרוינען!
שטאַרקע טיף פאַרוואָרצלטע ביימער
קאָנען ווינטן נישט אויסרייסן
ניט אויסוואָרצלען.
מיר זיינען ביימער אייביקע!
וואָס גיבן דער וועלט פּירות שפּייזנדיקע!
מיר וועלן אייביק זיין!

ס׳איז נאָר אַ דורכווייענדיקער ווינט
ניט פאַרצווייפלען מיין קינד!..."

בלושטיין האָט אַריינגעגעבן נשמה אין יעדן וואָרט, ער האָט דאָס ליד אויסגעזונגען מיט די רמ״ח אברים. ווי לאַנג ער האָט געלייענט האָט אין איבערגעפּאַקטן זאַל אויף אַלע פּנימער געהערשט אַ שמייכל פון גליק און בטחון. ווען ער האָט געענדיקט לייענען, איז דער עולם נאָך אַלץ פאַרחלומט געווען אין שמייכל. בלושטיין האָט געזען ווי אַ פרייד האָט באַהערשט דעם עולם, ווי ער וואָלט זיך ניט געפונען אויף דער וועלט; כדי עס זאָל ניט אויסקומען אַז ער איז עפּעס אַן אַקטיאָר וואָס וואַרט אויף אַפּלאָדיסמענטן, האָט ער

זיך שנעל אויסגעדרייט אַראָפּצוגיין פון דער בינע. ערשט אַצינד האָט זיך דער עולם אויפגעכאַפּט פון דעם גליקלעכן חלום און עס האָבן אָפּגעהילכט דונערדיקע אַפּלאָדיסמענטן לאַנגע מינוטן צייט און די שמייכלענדיקע פּנימער זיינען צוריק געוואָרן פאַרצערטע. האָט בלושטיינען ס׳האַרץ ווי געטאָן פאַרוואָס ער איז אַזוי שנעל אַראָפּ פון דער סצענע. ווען ער שטייט נאָך אַ ווייל וואָלטן די אומגליקלעכע נאָך אַביסל געווען פאַרחלומט אין גלויבן און בטחון.

ירחמיאל פּיאַסקאָווסקי איז געווען אַן אייניקל פון באַוואוסטן בעל־נדבן, אַלטער פּיאַסקאָווסקי, באַרימטער פאַבריקאַנט אין גאַנץ פּוילן, וואָס האָט אויסגעאַרבעט פּרויען־פּאַטשיילעס פון ריינעם וואָל. דער קונה האָט געוואוסט: אויב עס איז דאָ דער שטעמפּל אויפן טוך: „פּיאַסקאָווסקי", איז עס טוב מאוד.

רב אַלטער פּיאַסקאָווסקי איז געווען אַ חסידישער ייד. ער האָט געלעבט אין עושר און כבוד. אַזוי ווי די דייטשן האָבן פאַרכאַפּט פּוילן האָבן זיי אים אַרויסגעטריבן פון זיין מלכות אַזוי ווי ער איז געגאַנגען און געשטאַנען מיט צוואַנציק מאַרק אין טאַש.

ירחמיאל האָט זיך אַצינד געמאַכט אַ פּלאַן: אַזוי ווי די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט ער אַוועקפאָרן אין זיין זיידנס גוט אין אַ דאָרף. ער וועט זיך אויסרוען, ער וועט פאַרבעטן שרייבער, מאַלער, מוזיקער, זיי זאָלן אויף דער שויס פון דער נאַטור עסן, טרינקען און שאַפן און אויב עס וועט זיין געלט, וועט ער יעדן צוגעבן אַ ביסל טאַשן־געלט, ער זאָל לעבן אָן זאָרג.

פאַר דער מלחמה האָבן קינסטלער געהאַט אַ מקום־מיקלט אין זייער גרויסער באַקוועמער רייך־איינגעאָרדנטער היים. זיי האָבן דאָרטן געגעסן און געטרונקען און טיילמאָל אויך געשלאָפן. די מוטער האָט געוואוסט, אַז דאָס זיינען שעפערישע מענטשן אָבער ניט פּראַקטיש אין לעבן.

די משפּחה פּיאַסקאָווסקי איז געקומען אין געטאָ אַריין פון די לעצטע. זיי האָבן אַלץ געגלייבט — ווי אַלע יידן — אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן אַ ליאַדע טאָג, און די דייטשן וועלן ניט דאַנזשען צו מאַכן אַ געטאָ. דערפאַר האָבן זיי זיך ניט באַמיט צו קריגן אַ לייטישע וואוינונג אין געטאָ. זיי האָבן באַקומען צוגעטיילט פון „קייסער" רומקאָווסקיס „וואוינונג־אַמט" אַ „פּאַציאַט" (אַ בוידעם־שטוב אונטערן דאַך מיט אַ קרומען סופיט). פון אַ מלכות זיינען זיי אַריינגעפאַלן אין אַ לעבעדיקן קבר אַריין. זומער האָט מען דאָרטן ניט געקאָנט אָטעמען פון דער ברענענדיקער היץ. די ווענט און דאָס מעבל זיינען פול געווען מיט וואַנצן און אַנדערע אינסעקטן. ווינטער איז דאָרטן קאַלט געווען ווי אין דרויסן און מיט וואָס צו הייצן איז דאָך ניט געווען.

ס׳ערשטע איז ביי זיי אַוועקגעשטאָרבן אַ וואונדערלעך־שיין פיר יאָריק יינגעלע, וואָס זיי האָבן אַדאָפּטירט פון דערמאָרדעטע עלטערן דורך די דייטשן. זיי האָבן עס ליב געהאַט ווי אַן אייגן קינד. ירחמיאלס מאַמע פלעגט שטענדיק נאָכדערציילן די חכמות פון דעם קינד. זיי האָבן זיך ניט געקאָנט שענקען דעם פאַרלוסט. אַביסל שפּעטער איז ירחמיאלס טאַטע געשטאָרבן. נאָך אַ ביסל שפּעטער צוויי דערוואַקסענע קינדער. אַלע זיינען געשטאָרבן פון הונגער. און ירחמיאל פּיאַסקאָווסקי איז קראַנק געוואָרן אויף די לונגען.

ווען עס איז אַרויס אַ גזרה, אַז אַלע אין געטאָ מוזן אַרבעטן, אויב ניט וועלן זיי אַרויסגעשיקט ווערן, האָט ירחמיאל באַקומען אַ פּאָסטן אַלס רעווידענט אין „אַלטשו־רעסאָרט", וואו די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן די שיך פון די אויסגעמאָרדעטע יידן. דאָ האָט מען זיי צעטרענט אַרויסצונעמען דאָס, וואָס יידן פלעגן אַמאָל עפּעס באַהאַלטן אויף אַ שוואַרצער צייט: וואַלוטע, גאָלד אָדער בריליאַנטן און דערנאָך האָט מען די שיך איבערגעאַרבעט.

די אַרבעטער האָבן געוואָלט איבערלעבן די מלחמה, האָבן אַ טייל אַרויס־געטראָגן פון דער פאַבריק: אַ שטיקל לעדער אָדער עפּעס אַנדערש. ירחמיאל האָט זיי געמוזט באַזוכן. ער פלעגט דאָס אַנטאַפּן, אָבער ער האָט געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז ער זעט ניט. אַנדערע רעווידענטן האָבן געמאַכט מיט די אַרויסשמוגלער חצי שלי וחצי שלך. פּיאַסקאָווסקי האָט דאָס ניט געקאָנט טאָן. ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס איז אונטער זיין כבוד. ער האָט געהאַט זייער וויט צו גיין צו דער אַרבעט. ער האָט געוואוינט אין איין עק געטאָ און די פאַבריק איז געווען אין צווייטן עק געטאָ. אויף וואָס צו פאָרן איז ניט געווען. ער האָט זיך גענויטיקט אין אַ סך רו, גוטע לופט און גוטע און פעטע שפּייז — דאָס אַלץ, וואָס עס איז אוממעגלעך געווען צו האָבן אין געטאָ. ער איז געקומען שטענדיק אין דער ריכטיקער צייט צו דער אַרבעט, כאָטש ער האָט שטענדיק געהוסט.

פּיאַסקאָווסקי האָט געהאַט אַ כלה, וואָס האָט געשפּילט פידל אין דער גרופּע „סלאַנצע". האָט ער מיט איר חתונה געהאַט. זיי האָבן באַקומען אַ חתונה־טאַלאָן: (דער „קייסער" רומקאָווסקי האָט געגעבן אויף אַ חתונה ספּעציעלן שפּייז־צוטייל) אַ ברויט פון צוויי קילאָ, אַ האַלבן קילאָ פערד־פלייש און אַ ביסל קאַלאַניאַלקע צו קאָכן. דאָס יונגע ווייבל האָט פון דעם טאַלאָן ניט געוואָלט נהנה זיין, זי האָט פּיאַסקאָווסקין אַלצדינג אָוועקגעגעבן. זיי האָבן באַקומען אַ צימער, די אַנדערע טיר פון זיין מאַמען. ביידע האָבן געאַרבעט און די מאַמע האָט געפירט די באַלעבאַטישקייט.

פּיאַסקאָווסקי האָט זיך געפילט גליקלעך, וואָס ער איז צוזאַמען מיט די, וואָס ער האָט ליב. עס איז אים אָבער פון טאָג צו טאָג ערגער געוואָרן אויף די קראַנקע לונגען. זיי האָבן חתונה געהאַט אין מיטן זומער, און דעם נאָענטסטן האַרבסט האָט ער שוין געמוזט בלייבן ליגן אין בעט.

דער האַרבסט איז דעמאָלט געווען אַ נאַסער. טעג און נעכט איז די געטאָ געווען איינגעהילט אין אַ געדיכטן נעפּל. זיינען די לונגען־ליידנדיקע דערשטיקט געוואָרן און אַזוי ווי דער גרעסטער טייל יוגנט האָט געהאַט אָפענעם שווינדזוכט, זיינען זיי אין דעם האַרבסט אויסגעשטאָרבן.

אַזוי ווי בלושטיינס אַ צווייטער חבר, דער פּאָעט משה שוואַרץ, פאַר וועלכן ער האָט צום ערשטן פאָרגעלייענט זיין פּאָעמע „בעטריב 76", איז געשטאָרבן אויף די לונגען און עס איז ניט געווען ווער עס זאָל גיין אים אויסמעלדן, האָט בלושטיין דאָס געטאָן. ווען בלושטיין האָט אים אין חסד של אמת אויסגעמאָלדן ביים ערשטן פענצטערל, האָט ער געהערט ביים צווייטן פענצטערל אויסרופן: „ירחמיאל פּיאַסקאָווסקי"! האָט ער שוין פאַרשטאַנען,

אַז ער איז אויך היינט געשטאָרבן. און אַזוי האָט בלושטיין פאַרלוירן זיינע צוויי בעסטע חברים אין איין טאָג. בלושטיינען איז פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן. די קני האָבן זיך אים געבראָכן. ער האָט געפילט, אַז ער וועט אָוועקחלשן. ער האָט זיך אָנגעהאַלטן אין פענצטערל און איז באַלד צו זיך געקומען.

בלושטיין האָט אפילו צו קיין איין לוויה ניט געקאָנט גיין, ווייל ער האָט געמוזט גיין צו דער אַרבעט, אויב ניט האָט אים געדראָט אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ. ער האָט זיך אָבער דאָס ניט געקאָנט שענקען.

פריילינג: ווען ס'איז געוואָרן וואַרעמער, האָט זיך בלושטיין דערשלעפּט מיט זיינע שוואַכע כוחות צו די פּיאַסקאָווסקיס. ווען ער איז אַריינגעקומען אין דער בוידעם־שטוב, האָט ער נאָר געטראָפן די מאַמע. אַזוי ווי זי האָט אים נאָר דערזען, האָט זי אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. זי האָט זיך דערמאָנט אין „מילעקן", ווי זי האָט אים פאַרצויגן דעם נאָמען פון ירחמיאל. זי האָט זיך גאָרניט געקאָנט צוריקהאַלטן. זי האָט געוויינט אויפן הויכן קול. בלושטיינען האָט שוין באַנג געטאָן, וואָס ער איז געקומען.

די מאַמע איז געווען אין די פערציקער יאָרן. זי איז נאָך געווען אַ שיינע, דאָס אַריסטאָקראַטישקייט איז נאָך פאַרבליבן אויפן פּנים, כאָטש עס איז געווען פאַרצערט. זי איז געשטאַנען ביי דער ציגעלנער קיך אין ירחמיאלס שטיוול און אין זיין ווינטער־מאַנטל, אַרומגענומען מיט אַ קאַרטענעם פאַסיק און זי האָט געמישט אַ גרויסן טאָפּ וואַסער וואו זי האָט אַריינגעטאָן עטלעכע דעקאָ צוגע־ברענט קאָרן־מעל־ערזאַץ אויף אַ טעם. דאָס האָט זי צוגעגרייט פאַר די קינדער וואָס האָבן געאַרבעט אין טעקסטיל־פאַבריק. זי איז אַלץ געשטאַנען מיטן פּנים צו דער קיך, געווישט די אויגן און די פּלייצעס האָבן געצוקט. בלושטיין איז נאָך אַלץ געשטאַנען ביי דער טיר און ער האָט ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן: זאָל ער אָוועקגיין?

ווען די מאַמע האָט זיך אַביסל באַרואיקט האָט בלושטיין צו איר געזאָגט מיט אַ טאָן פון אַ שולדיקן: „פרוי פּיאַסקאָווסקאַ, איך בעט איך, זי זאָלן מיר מוחל זיין, וואָס איך בין געקומען. איך האָב ניט געוואוסט, אַז דאָס וועט אין פאַרשאַפן אַזוי פיל צער. איך בין טאַקע געווען פון די בעסטע מילעקס חברים, אָבער איך בין דאָך אויך איינער פון אייערע בעסטע פריינד. איך האָב געמוזט קומען, ווייל איך וויל וויסן, וואָס עס הערט זיך ביי איך".

„עס מאַכט ניט אויס — האָט זי געענטפערט מיט אַן איינגעהאַלטן געוויין — איר האָט זייער גוט געטאָן. איך האָב אויך געוואָלט וויסן, וואָס איר מאַכט. פאַרוואָס זענט איר ניט געקומען אויף מילושינס לוויה?"

„זי ווייסן דאָך, פרוי פּיאַסקאָווסקאַ, אַז איך האָב געמוזט זיין ביי דער אַרבעט, אויב ניט, האָט מיך געדראָט אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ...

— „פּאַניע בלושטיין, איז זי אַריינגעפאַלן אין די רייד — איך בין באַגאַנגען אַ גרויסן פעלער, וואָס איך האָב מיינע קינדער דערצויגן אין הומאַניטאַרן גייסט... איך האָב זיי באַדאַרפט דערציען פאַר גנבים, פאַר רויבער, פאַר מערדער, וואָלטן זיי געווען געלעבט און געהאַט פון אַלעם גוטן!"

— האָט זי גערעדט מיט ווייטיק אויפן הויכן קול. זי האָט בלושטיינען ס'האַרץ

מיטגעריסן. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז זי וואָלט אַזעלכע קינדער ניט געוואָלט האָבן, נאָר דאָס שרייען פון איר אַרויס די צרות.

ווען זי האָט זיך אויסגעשריגן, האָט זי אין אַ רואיקן טאָן געפרעגט: „וואָס מאַכט איר עפּעס פּאַניע בלושטיין? ווי גייט עס ביי אייך? שרייבט איר נאָך עפּעס?"

— יאָ, פרוי פּיאַסקאָווסקאַ, איך האָב אָנגעשריבן אַ שיין ביסל נייע זאַכן".

די פרוי פּיאַסקאָווסקאַ איז אויסער אַ האַרציקער מאַמע געווען אינטעליגענט און זי האָט אויך פאַרשטאַנען איר מילעקן, זי האָט אַרויסגענומען פון איר בוזעם מילעקס פאָטאָגראַפיע און געוויזן בלושטיינען. בלושטיין האָט באַטראַכט דאָס בילד: אַ זיבן־אַכט יאָריק ייִנגעלע מיט אַ פידל און שמיטשיק, אַ קיילעכדיק פּנימל, אַ הויכן קיילעכדיקן שטערן, אַ קאָפּ לאַנגע געקרייזלטע האָר. „שוין דעמאָלט — דערציילט די מאַמע מיט ווייטיק — האָט ער אַזוי גוט געשפּילט, אַז זיין פּראָפעסאָר ביי וועמען ער האָט געלערנט האָט אים געוואָלט נעמען אויף אַ טור אויף קאָנצערטן איבערן לאַנד, נאָר איך האָב ניט דערלויבט".

די פרוי פּיאַסקאָווסקאַ איז געווען אַ מבינטע אויף מוזיק. אַלץ וואָס מילעק האָט געשאַפן האָט ער ס׳ערשטע פאַר איר פאַרגעשפּילט. זי איז געווען זיין ערשטער קריטיקער. זי האָט אים דערמוטיקט. ווען ייִדן האָבן געמוזט צושטעלן די דייטשן אַלע מוזיק־אינסטרומענטן, האָט זי פּונקט אַזוי געווייטיקט איבער דער אַוועקגעגעבענער פידל ווי מילעק.

זי האָט בלושטיינען צוגעפירט צום ווינקל וואו עס איז געשטאַנען אַ קאַסטן מיט נאָטן: „איר זעט — האָט זי געזאָגט — דאָס זיינען מילעקס געטאָ־שאַפונגען. דאָ האָט ער אויסגעוויטיקט די ליידן און פּיין פון די געטאָ־ייִדן אויף דער אינטערנאַציאָנאַלער שפּראַך. אין דעם לעבט מיין מילעקל, איך היט דאָס ווי אַן אויג אין קאָפּ. אפשר וועט זיך דאָס אָפּהיטן, און אַמאָל וועט ווער אויפלעבן זיינע ווערק"... — זי האָט זיך פאַרטראַכט און אַ פרעג געטאָן — איר, פּאַניע בלושטיין, טראָגט דאָך שטענדיק אייערע שאַפונגען מיט זיך האָ? אויב איר האָט עפּעס און איר ווילט פאַרלייענען בין איך גרייט צו הערן".

„איך ווייס, אַז זי זיינען אַ מבינטע אויך אויף ליטעראַטור, וועל איך הערן אינס מיינונג וועגן מיין שאַפונג „בעטריב 76", און ער האָט אַרויסגענומען דעם מאַנוסקריפּט פון בוזעם־טאַש און געפרעגט: „ווילן זי הערן?"

— „אדרבה מיט בעסטן פאַרגעניגן".

בלושטיין האָט פאַרגעלייענט די גאַנצע שאַפונג. ער האָט געלייענט מיט געפיל. דער ריטם האָט אָפּגעקלונגען. זי האָט זיך איינגעהערט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם. אויב זי האָט ניט אויפגעכאַפּט אָדער פאַרשטאַנען עפּעס אַ וואָרט אָדער אַ שורה האָט זי אים אָפּגעשטעלט און געבעטן נאָך אַמאָל איבערלייענען. בלושטיין האָט געפילט, אַז זיינע ווערטער דרינגען אַריין אין איר האַרץ. ער האָט הנאה געהאַט פון לייענען. ווען ער האָט געענדיקט, האָט זי אים געדריקט די האַנט מיטביידע הענט און געזאָגט:

„די שאַפונג האָט סיי אַ היסטאָרישן און סיי אַ קינסטלערישן ווערט. איך ווינטש אייך איר זאָלט איבערלעבן די מלחמה און איר וועט מאַכן אַ

גרויסע קאַריערע אַלס ידישער שרייבער, ווייל איר האָט אַ פילבאַר האַרץ און אַ שיינע נשמה און דער עיקר: איר דערציילט דעם אמת, וואָס די מענטשהייט דאַרף וויסן אין אַ פשוט מענטשלעך לשון״.

בלושטיין איז טיף גערירט געוואָרן פון אירע ווערטער. עס איז אים גוט געוואָרן אויף דער נשמה. ער האָט איר געדאַנקט. ער האָט נאָך אַביסל פאַרברענגט מיט איר. ער האָט זיך שיין געזעגנט און איז געלאָפן צו דער אַרבעט. אָבער ער האָט נאָך אַלץ געצוויפּלט צי די שאַפונג „בעטריב 76״ איז אַ געלונגענע.

אין אַ רגע אַרום האָט ער צו זיך געזאָגט: „אויב די פרוי פּיאַסקאָווסקאַ, געפעלט אויך אַזוי שטאַרק די שאַפונג — איז גוט. איך וועל ווייטער שרייבן, און די השגחה וועט מיך זיכער באַשירמען פון טויט, כדי איך זאָל קענען דערציילן פאַר דער וועלט, וואָס איך לעב איבער און, וואָס איך זע מיט מיינע אויגן״. און אַ שמייכעלע פון האָפענונג האָט אויפגעשיינט אויף בלושטיינס פנים.

ליסטעס

דער אינזשעניער יעזשי פערסט האָט אַדאַנק דעם ספּירט באַקומען אַ גוטע וואוינונג אין אַ מאָדערנעם הויז. ער אַליין האָט אָנגעצייכנט דעם פּלאַן, ווי אַזוי מען זאָל אים די וואוינונג איבערבויען. אַזוי ווי דאָס זיינען געווען צוויי גאָר הויכע שטיבער, האָט ער געלאָזט מאַכן אַ גאַלערקע. מען האָט אים אויפגעפרישט די טירן, די פענצטער און ווענט. די וואוינונג איז געוואָרן אַזוי פיין אויסגעמאָלן, אַז ווער עס איז אַריינגעקומען, האָט געטאַפּט די ווענט, צי דאָס זיינען נישט קיין טאַפּעטן. ער האָט זיך אַזוי איינגעאָרדנט, ווי די גוטע וואָלט געדאַרפט זיין אויף לעולם ועד. די שלאָסער, טישלער, מולער און מאָלער זיינען געשיקט געוואָרן אויפן חשבון פון „ווירטשאַפטס־אַמט״ און ער האָט מיט זיי קאָמאַנדעוועט, וואָס זיי האָבן צו טאָן. זיי האָבן נישט געטאָרט אָקעגן־רעדן, ווייל ער איז דאָך געווען אַ „קעראַוניק״ (אָנפירער). אַצינד האָט זיך די פאַבריק געגרענעצט מיטן הויף פון זיין וואוינונג.

אויף פרילינג האָט דער אינזשעניער באַקומען אַ גרויסע „דזשיאַלקע״ (שטיק פעלד) אויף „מאַרישין״. האָט ער געשיקט זיינע אַרבעטער איבערצואַרבעטן דאָס פעלד. ער האָט אויך באַקומען פון „ווירטשאַפטס־אַמט״ אַן אַגראָנאָם פאַר אומבאַצאָלט — אַן עלטערער ייד מיט אַ זילבערנעם קאָפּ האָר. מען האָט פאַר אים איינגעזעצט אַלערליי ירקות, אפילו ציבעלעס אויך. דער אַגראָנאָם האָט ביי אים געאַרבעט די גאַנצע צייט. שפּעטער, ווען ער האָט אים שוין נישט באַדאַרפט, האָט ער אים געשטעלט אויף דער „ליסטע״, און מען האָט אים אַרויסגעשיקט פון גוטע אומצוברענגען.

דער אינזשעניער אַליין האָט זיך געברימט פאַר זיין פאָטער: „מיר איז דאָך בעסער פון אַ קייסער״. זיין שוואוילטאָג האָט אין בלושטיינען אויפגעקאָכט די געבליטן. ער האָט זיך דאָס גוט געבומען אין זכרון אַריין.

קיינמאָל זיינען נאָך די פעלדער אין געטאָ נישט געווען אַזוי געראָטן, ווי אין דעם יאָר. די דייטשן האָבן אַריינגעשיקט אַלערליי זאָמען, אפילו ציבעלעס (וואָס דאָס איז געווען אַ חלום אין די אַלע יאָרן אין געטאָ זיך צו קענען דערכאַפּן ס׳האַרץ מיט אַ שטיקל ציבעלע און זאַלץ), און אין דעם זומער וועט אַלץ זיין. יידן האָבן איינגעזעצט קאַרטאָפל־שאָלן מיט ווייסע „אויגן" און עס האָט זיך געוויזן, אַז עס וועלן זיין קאַרטאָפל.

פּלוצלונג האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן „ליסטעס", אַז די „קעראָוניקעס" וועלן אויסשטעלן ליסטעס (צעטלען) אַרויסצושיקן יידן פון געטאָ. דאָס איז שוין געווען עטלעכע וואָכן נאָך דעם נישט־געלונגענעם אַטענטאַט אויף היטלערן, און די רוסן זיינען שוין געשטאַנען אויף יענער זייט ווייסל, און די דייטשן האָבן נאָך אַלץ פאַרלאַנגט פאַר די גאַז־קאַמערן צענדליקער טויזנטער יידן. קיין שום אָמט און קיין שום „רעסאָרט" האָט דאָך נישט געוואָלט זיך פאַנאַנדערלאָזן.

די „אויסזידלונגס־קאָמיסיע" האָט שוין נישט געהאַט וועמען איבערצו־קלייבן, האָט מען די „אויסזידלונג" (אַרויסשיקונג) איבערגעגעבן די רעסאָרטן, אַז די קעראָוניקעס זאָלן אויסשטעלן ליסטעס פון זייערע אַרבעטער. און דאָ האָט זיך געמאַכט די אמתע געלעגנהייט פאַר די קעראָוניקעס זיך נוקם־צו־זיין אין די אַרבעטער, אויף וועלכע זיי האָבן אַן אויג געהאַט.

מאָנטיק גאַנץ־פרי, ווען בלושטיין איז נאָך געלעגן אין בעט, האָט אים אויפגעוועקט אַ קול: „בלושטיין! בלושטיין!" ער האָט זיך אויפגעכאַפּט און אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער. ער האָט געזען אַ יונגן פאַסט־טרעגער מיט אַ בריוו אין דער האַנט. בלושטיין האָט אויפגעעפנט דאָס פענצטער: „יאָ! איך!" האָט ער געזאָגט און גענומען פון אים דעם בריוו. דער פאַסט־באַאַמטער איז אַוועק, נישט קענענדיק בלושטיינען קוקן אין די אויגן אַריין. בלושטיינען האָט ס׳האַרץ באַלד געזאָגט, אַז דאָס איז נישט קיין גוטה בשורה. ער האָט געעפנט דעם בריוו און איבערגעלייענט: „ביז מאָרגן זעקס אָוונט מוז ער זיך צושטעלן אין אויסזידלונגס־אָרט, אַרויסצופאָרן אויף ,אַרבעט׳ אויסער דער געטאָ. ער קען מיטנעמען ביז פינף־און־צוואַנציק קילאָ באַגאַזש". דאָס האַרץ האָט בלושטיינען געזאָגט, אַז דאָ ווערט ער געשיקט צום טויט. עס האָט פאַר אים אויפגעטויכט זיין לייענען אויף דעם רעסאָרט־יום־טוב זיין שאַפונג „בעטריב 76" און דעם קעראָוניקס דראָאונג: „איך וועל איך אַזוי מאַכן, אַז איר וועט האָבן צו ווינען אויף אייער גאַנצן לעבן!"

בלושטיין האָט שנעל אַרויסגענומען די לעצטע איבעראַרבעטונגען פון זיינע שאַפונגען. די הענט האָבן זיך אים געטרייסלט. ער האָט דאָס קוים צונויפגע־בונדן אין איין פּעקל. דאָס האָט ער באַשלאָסן איבערצולאָזן אין די הענט פון דער דיכטערין רחל וואָלינסקאַ, און צו איין קאָפּיע מיטצונעמען. ער האָט גענומען די לעבנס־מיטל קאַרטן און ער איז געגאַנגען אין קאָאָפּעראַטיוו אַרויס־נעמען ס׳ברויט, אָבער מען האָט אים שוין נישט געגעבן: „די קאַרטן זיינען שוין בלאָקירט געוואָרן", — האָט מען אים געזאָגט.

בלושטיין איז שנעל אַוועקגעגאַנגען צו דער דיכטערין רחל וואָלינסקאַ. ער האָט זי געטראָפן אין בעט. זי איז געווען אַ בלאָנדע אין די הויכע פּערציקער

יאָרן. זי איז אויך געווען אַ געזעלשאַפטלעכע טוערין. זי האָט געהאַט אָנגעשריבן אַ ריי לידער וועגן הונגער אין געטאָ; איין ליד אירס אונטערן נאָמען „קאַרטאָפליעס" האָט איבערגעלאָזט אַ באַזונדערן שטאַרקן איינדרוק אויפן לייענער. זי האָט זיך אינטערעסירט מיט דער עקאָנאָמישער לאַגע פון יידישן שרייבער אין געטאָ. בלושטיין האָט ביי איר נושא־חן געווען אי מיט זיינע שאַפונגען, אי מיט זיין פאַרלייענען ידישע ליטעראַטור, אי מיט זיין ערלעכקייט און מענטשלעכקייט. רחל וואָלינסקאַ האָט זיך געוואונדערט: „וואָס עפּעס אַזוי פּרי, חבר בלושטיין? דאָס מוז זיין עפּעס נישט קיין גוטער סימן!" — האָט זי אויף אים אָנגעשטעלט אירע גרויסע בלויע אויגן און צוזאַמענגעצויגן איר הויכן שטערן. זי איז פריער געווען אַ פול־לייביקע, אָבער אַצינד איז זי שוין געווען אויסגעדאַרט פון סטאַבילן הונגער.

„זאָגט, וואָס איז געשען?!" — האָט זי געפרעגט אַ פּאַרציטערטע. ענדלעך האָט זיך בלושטיין אָנגענומען מיט מוט: „חברטע וואָלינסקאַ, איך האָב באַקומען אַ „חתונה־קאַרט" אַרויסצופאָרן פון געטאָ..."

„איר וועט נישט פאָרן! — איז זי אים אַריינגעפאַלן אין די רייד, — איר וועט פאָרן פון די לעצטע. מיין מאַן וועט היינט זיין ביי רומקאָווסקין וועגן באַפרייען עטלעכע חברים, וועט ער איך אויך אין איין וועגס באַפרייען. גייט שוין צו צו מיין מאַן. דערציילט אים פון אייער אומגליק. ער געפינט זיך אַצינד אין דער קיך — נאָר באַלעמוטשעט נישט".

בלושטיין איז שנעל אַוועק צו עמנואל וואָלינסקי. ער האָט אים טאַקע געטראָפן אין דער קיך. עמנואל איז געווען אַ הויכער, אַ ברייטבייניקער, ער איז געווען קורצזיכטיק און געטראָגן ברילן, דורך וועלכע ער האָט זיך אָנגעשטרענגט צו דערקענען בלושטיינען. ער האָט דעמאָלט געטרונקען וואַסער מיט אַ גלאָז פון אַן עמער — איינס נאָך דעם צווייטן. דאָס איז געווען זיין קראַנקהייט: אַ סך וואַסער צו טרינקען, וואָס דאָס איז פאַר אים געווען סם־המות.

עמנואל איז געווען אַן עסקן, אַ גרויסער אָרגאַניזאַטאָר. ער האָט באַזאָרגט מיט אַרבעט הונדערטער חברים. ער האָט ליב געהאַט אַ טובה צו טאָן אַ מענטשן, אָן אונטערשיד צו וועלכער באַוועגונג יענער האָט געהערט. עמנואל איז געווען אַ פירער פון די לינקע פועלי־ציון. ער מיט נאָך חברים זיינען אַרעסטירט געוואָרן דורך רומקאָווסקיס פּאָליציי אויף אַ זיצונג, און איינגעזעצט געוואָרן אין דער תפיסה „טשאַרניעצקיעגאָ", פונקט ווי עס איז אַרעסטירט געוואָרן דער קאָמיטעט פון „בונד" און פון די קאָמוניסטן, דערפאַר וויל זיי האָבן געפירט אַ טעטיקייט.

רומקאָווסקי האָט נישט געליטן קיין קעגנער. ער האָט געוואָלט האָבן נאָר זיין אייגענע באַוועגונג. דער „קייסער" רומקאָווסקי האָט ביי עמנואלן צוגענומען דעם פּאָסטן, און ער מיט זיין ווייב און קינד זיינען שיער נישט אויסגעגאַנגען פון הונגער. די חברים האָבן זיך באַמיט זיי צו העלפן. אַצינד האָט ער שוין צוריק געאַרבעט אין דער קיך פון „טעפּיך־רעסאָרט".

עמנואל האָט געשריבן „די געשיכטע פון די רעסאָרטן אין לאָדזשער־געטאָ", און האָט אויך געפירט אַ טאָגבוך. ער האָט זיך אויך געוואונדערט,

וואָס בלושטיין איז אַצינד צו אים געקומען. ער האָט אים אויסגעהערט און געזאָגט: „ניין! איר חבר בלושטיין טאָרט נישט אַרויסגעשיקט ווערן! — האָט ער געזאָגט קאַטעגאָריש — וואָס האָט ר' יוחנן בן זכאי געבעטן בעתן חורבן ירושלים דעם רוימישן פעלדמאַרשאַל, אַספּסינוס? „לאָז פאַר אונדז איבער די שטאָט יבנה און אירע געלערנטע". און אַזוי איז געראַטעוועט געוואָרן דער יידישער גייסט". און ער האָט בלושטיינען גע'עצה'ט, ער זאָל גלייך צוגיין צום סעקרעטאַר פון דער „אונטערערדישער שרייבער־גרופּע", און יענער זאָל זען צו טאָן וועגן דעם ענין: „זאָל ער זיך ווענדן צו דער „אויסזידלונגס־קאָמיסיע" וועגן דעם. „די יידישע שרייבער זיינען וויכטיק", האָט עמנואל געזאָגט, „דאָס זיינען די עדות, וואָס וועלן קענען דערציילן דער וועלט, וועגן דעם גרעסטן חורבן, וואָס דאָס יידישע פאָלק מאַכט־דורך. נאָר ירמיהו האָט געקענט אויסקלאָגן דעם חורבן, ווייל ער האָט אים אַליין מיטגעמאַכט. זאָגט אים, אַז איך האָב געהייסן אַלצדינג טאָן, אַז דער יידישער שרייבער זאָל נישט אַרויסגעשיקט ווערן".

בלושטיין האָט אים העפלעך געדאַנקט; ער האָט זיך מיט אים געזעגנט און איז אַוועק. אויפן וועג האָט ער אָפּגעטראַכטן ביי זיך אין „רעסאָרט". ער האָט געטראָפן דעם אינזשעניער פּערסט פאַרריכטן אַ מאַשין. נעבן אים איז געשטאַנען זאַנדבערג, וואָס איז געשוואָלן געווען פון הונגער. אים האָט ער אויך געשטעלט אויף דער ליסטע. ליגט ער הכנעהדיק נעבן פּערסטן, און ער בעט אים ער זאָל אים באַפרייען. בלושטיין האָט אַצינד זיין קעראָוניק נישט געקענט באַגריסן, און יענער האָט אים נישט געקענט קוקן אין די אויגן אַריין. בלושטיין האָט זיך געהאַלטן שטאָלץ.

„זעט נאָר, פּאַניע אינזשינעזשיע, — האָט זאַנדבערג געזאָגט מיט אַ חניפה־טאָן, — ווי בלושטיין איז עפּעס אַזוי בייז אויף איך. ער זאָגט איך אפילו נישט קיין ‚גוט מאָרגן'. וואָס האָט ער צו איך?"

בלושטיין איז גרייט געווען דעם חונף אָנצושפּייען אַ פול פּנים, אָבער ער האָט זיך באַזונען: „ער איז שוין אַזוי אויך גענוג באַשפּיגן. עס איז גענוג ווי צו זיינע יאָרן". דער קעראָוניק האָט אַלץ נישט געקענט די אויגן אויפהויבן.

בלושטיין איז צוגעגאַנגען צום סעקרעטאַר פון דער שרייבער־גרופּע. שמואל בלומענשטיין איז געווען זיין נאָמען. ער איז געווען פון נידעריקן וואוקס, אַ ברונעטער. פאַר דער מלחמה איז ער געווען קאָרעספּאָנדענט פון וואַרשעווער „היינט". אַצינד איז ער געווען דער „קעראָוניק" פון רומקאָווסקיס דרוקעריי. ער און נאָך איין קעראָוניק זיינען געווען די איינציקע צוויי, וואָס האָבן נישט אויסגעשטעלט קיין ליסטעס אַרויסצושיקן זייערע אַרבעטער. דעם צווייטן האָט מען באַלד אַליין אַרויסגעשיקט און זיין „רעסאָרט" אויפגעלייזט. אין בלומענשטיינען און אין זיין דרוקעריי האָבן זיך די דייטשן נאָך גענויטיקט. בלומענשטיין האָט בלושטיינען אויפגענומען גלייכגילטיק.

„נו, איז וואָס? — האָט ער געזאָגט, — וועט איר פאָרן".

„וואָס הייסט? גאָט איז מיט איך! עמנואל וואָלינסקי האָט מיך צו איך געשיקט". און ער האָט אים איבערגעגעבן עמנואלס רייד.

„גייט־צו צו אָוויטשן, דערציילט אים אַלצדינג, נאָר טוט עס גליך", — האָט ער כמעט ווי באַפוילן.

ווען בלושטיין איז אַרויס פון בלומענשטיינס ביוראָ, האָט ער זיך שלעכט געפילט. האָט ער זיך אַנידערגעזעצט אין וואַרט־צימער. פון דער דרוקעריי האָט זיך דערטראָגן אַ שווידערלעכער ריח פון טוש. עס האָט זיך געהערט דאָס קלאַפּן פון די דרוק־מאַשינען. דערווייל איז אָנגעקומען אַ פּרוי, וואָס איז אַריינגעגאַנגען צו בלומענשטיינען. עס האָט זיך געהערט אַ ווערטער־אויסטויש — פריער שטיל, דערנאָך העכער.

„איך קאָן גאָרנישט טאָן", האָט בלומענשטיין געזאָגט.

די פרוי האָט אַרויסגעבוכניעט אין אַ יאָמערלעכן געוויין: „אַז מיר האָבן זיך שוין אַרויסגעדרייט פון אַזוי פיל אַרויסשיקונגען, וויל איך נישט אויף דער שוועל פון דער באַפרייאונג, אַז מען זאָל אונדז אַרויסשיקן"...

איר געוויין האָט ווייך געמאַכט זיין האַרץ און ער האָט איר געהייסן אַהיים גיין אָנשרייבן אַ בקשה צו דער „אויסזידלונגס־קאָמיסיע", און ער וועט שוין זען, אַז עס זאָל גוט זיין.

בלושטיין האָט געזען, אַז ער איז נישט דער איינציקער, וואָס קומט צו בלומענשטיינען וועגן דעם אומגליק, און ער האָט זיך באַזינען — וואָס זיצט ער דאָ? ער איז באַלד אַוועק צום פאָרזיצער פון דער שרייבער־גרופּע. אָוויטש איז געווען זיין נאָמען. אַ פאַר'מלחמה'דיקער „ייוואָ"־קאָרעספּאָנדענט. ער פלעגט האַלטן רעפעראַטן וועגן הומאָר און פאָלקלאָר. ער איז געווען אַ דיקער, פון מיטעלן וואוקס, מיט אַ גרויסן בויך. ער האָט געאַרבעט אין רומקאָווסקיס סטאַטיסטישן אַמט. ער האָט געשריבן כראָניק און געזאַמלט פאָלקלאָר.

אָוויטש איז געווען אַ גראָבער כאַראַקטער. ער פלעגט זידלען זיין סעקרעטאַרשע אויפן העכסטן קול, און זי האָט געוויינט מיט טרערן. ער האָט געהאַט אַ פרייע האַנט צו קויפן פאַר טאַלאָנען אויף זופּן פאָלקס־לידער און פאָלקלאָר. האָט ער קיינמאָל נישט געקויפט אין די טעג, ווען עס זיינען געווען גוטע זופּן מיט קאַרטאָפל. אין יענע טעג האָט ער אַליין אָפּגענומען די זופּן פאַר זיך און זיין משפחה. דאַגעגן, ווען עס זיינען געווען וואַסערדיקע קרויט־זופּן, האָט ער יאָ געקויפט. ביי יאַנקעלען דעם פאָלקס־זינגער, האָט ער אָפּגעקויפט אַלע זיינע לידער צו פופציק פעניק אין דער צייט ווען איין צוקערל האָט געקאָסט צוויי מאַרק. אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ פּאָסטן אַלס שרייבער, האָט ער געקראָגן חוצפה און זיך גראָב באַצויגן צו קאָלעגן, וואָס האָבן אַמאָל באַדאַרפט פון אים האָבן אַ טובה, דערפאַר האָט זיך בלושטיין אַצינד געשראָקן אַריינצוגיין צו אים.

אַזוי ווי בלושטיין איז צו אים אַריינגעקומען, האָט ער אים אָנגעמאָסטן מיט אַ בייזן בליק. אָבער בלושטיין האָט אים גליך געזאָגט, אַז עמנואל וואָלינסקי האָט אים צו אים אַהער געשיקט וועגן דעם־און־דעם, און אַז בלומענשטיין ווייסט שוין אויך וועגן דעם. אָוויטש האָט זיך געטראַכט: דאָס איז אַ גוטער פּלאַן — מען ווייסט נישט ווען עס קען מאָרגן טרעפן דאָס אומגליק. ער האָט זיך גליך פאַרשטענדיקט טעלעפאָניש מיטן שרייבער ליוסטרע. יענער האָט געאַרבעט

אין וואוינונגס־אַמט. ליוסטרע איז באַלד געקומען. ער האָט דערציילט, אַז זיין מאַמע האָט שוין אויך באַקומען אַ „חתונה־קאַרט" אַרויסצופאָרן פון די ערשטע. אַלע דריי זיינען געגאַנגען צו בלומענשטיינען. און נאָכן דורשמועסן זיך זיינען זיי געקומען צום אויספיר, אַז דאָס קען נאָר דערלעדיקן אַדוואָקאַט נעפּטאַלין. בלומענשטיין האָט אַרויסגענומען די ליסטע פון די פיר־און־צוואַנציק שרייבער, מענער און פרויען, צווישן זיי צוויי, וואָס האָבן געשריבן אין פויליש. זיי האָבן דאָ פיגורירט מיט זייערע נאָענטסטע קרובים: ווייבער, קינדער און עלטערן. מען האָט אויסגעשטעלט אַ ליסטע פון די אַלע שרייבער מיט זייערע נאָענטסטע קרובים און דאָס איבערגעגעבן דעם אַדוואָקאַט נעפּטאַלין אין די הענט אַריין (ער איז געווען פאָרזיצער פון דער אויסזידלונגס קאָמיסיע) צוזאַמען מיט אַ בקשה: „דאָס זיינען די לעצטע יידישע שרייבער, וואָס דאַרפן בלייבן לעבן, כדי זיי זאָלן קענען דערציילן פאַר דער וועלט וועגן דעם גרעסטן גרויל פון דער מענטשהייט". און זיי האָבן נאָך צוגעגעבן: „נאָר ירמיהו האָט געקענט אויסקלאָגן דעם חורבן, ווייל ער האָט אים אַליין מיטגעמאַכט".

אַדוואָקאַט נעפּטאַלין האָט געשטאַמט פון אַ יחוסדיקער משפּחה. ער איז געווען אַ מעצענאַט פון יידישע שרייבער און קינסטלער.

כמעט יעדן טאָג האָבן די קראָוניקעס געשטעלט אַ שרייבער אויף די ליסטעס אָדער אַ נאָענטן קרוב פון אַ שרייבער. ביז נעפּטאַלין האָט געקענט באַפרייען, האָט עס פאַרמעל געדויערט פיר טעג. דער „קייסער" רומקאָווסקי האָט וועגן דעם נישט געטאָרט וויסן.

(באַלד ביים שליסן די געטאָ האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע יידישע שרייבער פון זיבן. זיי האָבן זיך געמאַכט אַ שטעמפּל: „יידישע ליטעראַטן אין לאָדזשער געטאָ". דער פאָרזיצער איז געווען דער דיכטער־קדוש, בינעם שאַיעוויטש. די גרופּע האָט באַקומען זופּן פון די „בונד"ישע און לינקע פּועלי־ציוניסטישע קיכן. שפּעטער איז די שרייבער־גרופּע זיך צעפאַלן. אָבער קיין שום זאַך בינדט נישט אַזוי ווי די עקאָנאָמישע לאַגע. בלומענשטיין האָט אויף פּסח ניינצן הונדערט פיר־־און־פערציק פאַרגעשלאָגן, אַז ער קען באַקומען טאַלאָנען פאַר די שרייבער אויף יום־טוב, אָבער ער מוז זיך ווענדן אין נאָמען פון אַ גרופּע. איז בלושטיין געלאָפן און צונויפגעשטעלט אַ גרופּע פון צוועלף, און די טאַלאָנען זיינען טאַקע געקומען אויף יום־טוב. דאָס האָט געגעבן אַ שטויס צו אָרגאַניזירן זיך, און עס האָט זיך געשאַפן די גרופּע פון פיר־און־צוואַנציק).

יאָ, אַזוי ווי בלושטיינס קאַרטן זיינען פאַרבלאָקירט געווען, האָט ער גאָרנישט באַקומען צום לעבן, אפילו די זופּ אין רעסאָרט האָט ער נישט געטאָרט באַקומען. האָבן די אַרבעטער אים געשאַפן אַ זופּ. זיין ווייב האָט זיך מיט אים געטיילט מיטן צוגעטיילטן נעבעכדיקן שטיקל ברויט און מיט דער זופּ. צו שלאָפן אינדערהיים האָט בלושטיין זיך נישט איינגעשטעלט, ווייל די פּאָליציי האָט אים געקענט צונעמען. איז ער געשלאָפן אין איין בעט מיט יאַנקעלע דעם פאָלקס־זינגער.

דער דיקער זאַנדבערג איז שרעקלעך געשוואָלן געוואָרן פון הונגער. ער האָט זיך דערנערט נאָר מיט גראָז און האָט זיך נישט געוואָלט צושטעלן. ער איז

געקומען אין פאַבריק אַריין און דערציילט „ווי גליקלעך עס זיינען די, וואָס שטעלן זיך אַליין צו, וואָס פאַר אַ גוטע זאַכן זיי באַקומען". „גייט שטעלט אייך צו!" — האָט ער אַגיטירט. ער האָט געוואָלט עס זאָלן זיך וואָס מער צושטעלן, כדי עס זאָל וואָס גיכער פאַרפולט ווערן די געפאָדערטע צאָל קרבנות, וועט ער באַפרייט ווערן. די קראַנוניקעס האָבן געשטעלט אַ גרויסע צאָל אויף די ליסטעס, און עס האָבן זיך אַזוי פיל מענטשן צוגעשטעלט, אַז די פּאָליציי האָט גאָרנישט באַדאַרפט קיינעם נעמען פון די בעטן.

ווען מען האָט בלושטיינען געפרעגט: „וואָס הערט מען?", האָט ער געענטפערט: „ס'איז זייער גוט! אַ ליאַדע שעה ווערן מיר באַפרייט! הע־הע, די רויטע אַרמיי שטייט שוין ביי דער ווייסל!". אָבער אַביסעלע שפּעטער האָט ער זיך באַזינען: „איך נאַר מיך אַליין. וואָס גרעסער עס איז מיין געפאַר, אַלץ מער בטחונדיקער בין איך. אָבער אויף וואָס פאַר אַ גרונט?"

אַ ליטעראַרישער אָוונט מיט יתומים

בלושטיינען האָט זיין קראַוניק געשטעלט אויף דער „ליסטע" אַרויס־געשיקט צו ווערן פון געטאָ אויף אומצוברענגען. דער „קייסער" רומקאָווסקי האָט אים גלייך פאַרבלאָקירט די שפּייז־קאַרטן, האָט אים דער הונגער שרעקלעך געפּייניקט. איז אים איינגעפאַלן: ער וועט צוגיין צום יתומים־הויז, וואו דער מנהיג איז געווען זיינס אַ גוטער פריינט. דאָרטן האָט ער דעם פאַריקן ווינטער געהאַט אַ ליטעראַרישן אָוונט, צוזאַמען מיט אַ פידלער. די מעשה איז אַזוי געווען: דער דערציער פונעם יתומים־הויז, מלך שוואַרץ, האָט פאַרבעטן בלושטיינען, ער זאָל געבן אַ ליטעראַרישן אָוונט, פאַר די יתומים. געזאָלט קומען האָט אויך דער רעליגיעזער דיכטער, אלתר שנור. נאָר אַזוי ווי עס איז אויסגעפאַלן אַ שבת־צו־נאַכטס און עס איז געווען אַ גרויסער פראָסט, איז ער נישט געקומען, האָט בלושטיין מיטגענומען אַ פידלער.

דער קלאָרער שניי האָט די העלע לבנה־נאַכט נאָך ווייסער געמאַכט. בלושטיין מיטן פידלער זיינען געגאַנגען אין הויכן שניי, עס זאָל זיין נענטער, וויל מיטן אויסגעטראָטענעם וועג איז געווען גאַנץ ווייט.

דער פידלער האָט געטראָגן „טרעפּעס" (האָלץ־שיך), האָט דער שניי זיך צוגעקלעפּט און עס איז אים שווער געווען אַ טריט צו שטעלן. עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז דער וועג געדויערט אַן אייביקייט: „אוי, איך וועל שוין קיינמאָל נישט צוקומען צום יתומים־הויז!" האָט ער געהאַלטן אין איין איבערחזרן און ער האָט זיך געבעטן ביי בלושטיינען, אַז זיי זאָלן בעסער צוריקגיין; איינער אַליין האָט ער שוין מורא געהאַט צוריקצוגיין. בלושטיין האָט אָבער פון דעם נישט געהאַלטן, ער האָט אים געמונטערט: „קומט, איר וועט באַקומען אַ גוט נאַכט־עסן!"

„יאָ, יאָ, אַ נאַכט־עסן, אַ שמאַכט־עסן! — האָט ער נאָכגעשפּעט —

איך פיל, אַז כ׳שטאַרב שוין אָוועק דאָ אויפן וועג — אַזוי שטאַרק הונגערט מיך!״

„איך זאָג אייך־צו: איר וועט באַקומען עסן!״

אויסער ברייטע, באַשנייטע פעלדער, האָט מען גאָרנישט געזען. דאָס קול איז געדעמפּט געוואָרן פון דער קעלט. אַצינד האָט זיך שוין בלושטיינען אויך געדאַכט, אַז ער בלאָנדזשעט. דאָ איז אויך געווען נישט ווייט פונעם געטאָ־צוים. דער דייטש, וואָס האָט געהאַלטן וואַך ביי די דראָטן, האָט געקענט שיסן ווען נאָר עס האָט אים געגלוסט. אַלע חושים האָבן זיך ביי ביידע אָנגעשפּאַנט אויף דער דאָזיקער שרעק. ענדלעך האָבן זיי דערזען טונקעלע, נידעריקע הייזער און זיי האָבן אַביסל לייכטער אָפּגעאָטעמט. זיי האָבן אויס־געזוכט דעם נומער פון הויז און זיינען אַריינגעגאַנגען.

דער הויף איז געווען אַ גרויסער פּלאַץ, מיט אַ סך קליינע, נידעריקע הילצערנע הייזער. די פענצטער זיינען געווען פאַרהאַנגען מיט שוואַרצע ראָ־לעטן, צוליב „לופט־שוץ״. זיי זיינען אַריינגעקומען אין פּראָסטאָווע הויז און געטראָפן עטלעכע דערוואַקסענע ייִנגלעך. בלושטיין האָט זיך געפרעגט אויף שוואַרצן, דער מנהל. צוויי ייִנגלעך זיינען באַלד געלאָפן אים מודיע זיין, אַז צוויי געסט זיינען דאָ. שוואַרץ איז אָנגעקומען. ער האָט זיי וואַרעם באַגריסט און אַרומגענומען גוטברודערלעך. שוואַרץ איז געווען אַ הויכער, אַ ברייט־ביינִיקער, מיט אַן איינגעבויגענער פּלייצע. דאָס איז אים געבליבן פון קוועטשן די באַנק אין ישיבה און אין בית־המדרש. ער איז געווען געקליידט אייראָ־פּעאיש. זיין פּנים האָט אַצינד אויסגעדריקט אי הנאה, אי אומרואיקייט פון די געהויבענע געסט און פון נישט קענען זיי אויפנעמען, ווי עס באַדאַרף צו זיין.

שוואַרץ האָט זיי אַריינגעבעטן צו זיך אין צימער. דאָס איז געווען אין אַ צווייט הויז אויפן צווייטן שטאָק. ער האָט זיי אַרויפגעפירט און ער איז געגאַנגען אין קיך אַריין, מען זאָל זען פאַר זיי אויסצוקאָמבינירן עפּעס צו עסן.

ביי שוואַרצן אין צימער זיינען געשטאַנען אַ טיש מיט עטלעכע בענק־לעך, אַ בעט און אַ שאַנק ספרים און ביכער. דער פידלער האָט זיך שוין געפילט אַביסל צופרידענער. אָבער ער האָט נאָך אַלץ נישט געוואָלט און נישט געקענט גלויבן, אַז ער וועט באַקומען עפּעס עסן. ער האָט נאָך אַלץ גע׳־טענה׳ט צו בלושטיינען, פאַרוואָס האָט ער אים דאָ אַהער געבראַכט. בלו־שטיינען האָט שוין באַנג געטאָן דאָס גאַנצע עסק. ער האָט זיך מיט אים פאַרדרייט דעם קאָפּ. און ער האָט אים געזאָגט: „איר קענט זיין רואיק, איר וועט באַקומען עסן״. שוואַרץ איז באַלד געקומען און ער האָט זיי אַריינגע־פירט אין דער קיך. מען האָט זיי געגעבן צו טעלער קאַרטאָפל־זופּ, צוגע־ריישט אויף מאַרגאַרין און צו אַ טעלערל מערן, געקאָכט אויף מאַרגאַרין. אַזאַ גוטן מאַלצייט האָבן שוין ביידע נישט געגעסן פון פאַר דער מלחמה אָן.

בלושטיין האָט אין מיטן עסן געפילט, ווי עס קומט אים צו אַ שטיק געזונט. דער פידלער איז געוואָרן מונטער: „...אַ, אַ, כ׳בין מיך מחיה!״ האָט ער געהאַלטן אין איין זאָגן. בלושטיין האָט דערפילט, אַז אַצינד וועט

ער קענען ריידן און לייענען, ווייל עס איז אים שוין נישט טרוקן אין האלדז. און עס איז אים געקומען אויפן זינען: מאַשינען, רעדער, זאַוויעסעס פון טירן און טויערן מוז מען אויך אויסשמירן מיט פעטקייט, מכּל־שכּן אַ מענטש.

שוואַרץ האָט זיי באַלד אַריינגעפירט אין גרעלשאַפטלעכן זאַל. די ווענט זיינען געווען ליידיק, נאָר אויבנאָן איז געהאַנגען דאָס בילד פון „קייסער״ מרדכי חיים רומקאָווסקי. פון אַלע פיר ווינקלען פון סופיט האָבן אַראָפּ־געלויכטן גרויסע עלעקטרישע לאָמפּן. אויפן טיש, וואָס איז געווען צוגעדעקט מיט אַ ווייס טישטוך, איז געשטאַנען אַן עלעקטריש לעמפל, מיט אַ בלעכענע שיין. דער טיש איז געשטאַנען אויבנאָן. אויף לאַנגע בענק זיינען געווען אויסגעזעצט די קינדער. בלושטיינען האָט דאָס געוואונדערט: פאַרוואָס זאָלן די קלענסטע נישט זיצן די ערשטע? אָבער באַלד איז ער געוואויר געוואָרן פאַרוואָס: ווען ער האָט אָנגעהויבן ריידן האָבן די קליינע זיך צעלאַכט. האָבן זיי די גרעסערע, וואָס האָבן געהאַלטן אָרדנונג, גלייך אַרויסגעטראָגן שלאָפן לייגן.

מלך שוואַרץ, האָט געעפנט דעם אָוונט. ער האָט באַגריסט די צווי קינסטלער; ער האָט געהאַלטן בלושטיינס ערשטע ביכל לידער און ער האָט ציטירט אַ ליד און קאָמענטירט: „בלושטיין פרעגט אין זיינס אַ ליד: „...צי קען ווער מיט וועמען זיינע ליידן טיילן, עס זאָל אים לייכטער ווערן?״ ענטפער איך: יאָ! ווען איר, פריינט בלושטיין, זייט אין אַזאַ ביטערער צייט צו אונז געקומען זיך טיילן מיט אייער וואָרט, מיט אייערע ליידן, איז אונז לייכטער, און עס איז אייך לייכטער, און מיר פילן זיך יום־טובדיק. מיר זיינען הונגעריק נאָך אַ יידיש ליטעראַריש וואָרט און מיר זיינען גרייט אייך צו הערן״, האָט ער פאַרענדיקט. בלושטיין האָט רעציטירט פראַגמענטן פון „פישקע דער קרומער״ און פון „מסעות בנימין השלישי״, פון מענדעלע מוכר ספרים. דערנאָך האָט ער געלייענט פון זיינע געטאָ־שאַפונגען און פון „מאָטל פייסי דעם חזנס״, פון שלום עליכמען. די קינדער האָבן מיטגעלעבט מיט יעדן וואָרט. געענדיקט האָט בלושטיין מיט אַ קראַנץ קינדער־לידער, פון י. ל. פּרץ.

ווען ער האָט פאַרגעלייענט דאָס ליד „פרילינג קומט״, וואו פּרץ שילדערט, ווי די זון וואַרעמט שטאַרקער און דאָס אייז און שניי צעגייט שוין, ווי די גראָזן הייבן אָן צו שפּראָצן און די אויבסט־ביימער צו בליען, האָבן די קינדער מיטגעפיבערט מיט יעדן וואָרט. ווען בלושטיין האָט פאַרענדיקט ריטמיש יעדע פיר סטראָפעס: „פרילינג קומט! פרילינג קומט!״ האָבן די קינדער צוגעטופּעט מיט די פיסלעך און זיינען ממש אונטערגעשפּרונגען אויס־שרייענדיק: „פרייהייט קומט! פרייהייט קומט!״

שוואַרץ האָט דעם מוזיקער געבעטן שפּילן נאָר פריילעכע ניגונים, האָבן די קינדער מיטגעזונגען און צוגעקלאַפּט מיט די פיסלעך. דערנאָך האָט ער געשפּילט פון מאָצאַרט און שובערט, זיינען די קינדער געזעסן פאַר־חלומ׳ט פון דער קלאַסישער מוזיק און שוואַרץ האָט זיך איבערצייגט, אַז ער האָט זיך אומזיסט געשראָקן, אַז די קינדער וועלן נישט פאַרשטיין קיין העכערע מוזיק.

בלושטיין האָט זיך געפילט יום־טובדיק, ער האָט באַקומען אַ נשמה יתירה. אַלע האָבן אַביסל געהאַט פֿאַרגעסן אין די צרות. ווען די קינדער האָבן פֿאַרלאַנגט פֿון בלושטיינען ער זאָל נאָך לייענען, האָט ער פֿאַרענדיקט מיט זיינס אַ שאַפֿונג וועגן דער לאַדזשער געטאָ. דאָס איז פֿאַר די יתומים געווען אַ גרויסע איבערלעבונג און זיי האָבן שטאַרק אַפּלאָדירט.

דערנאָך האָבן די קינדער אַרומגערינגלט בלושטיינען מיט העפטן און ביכער און צעטעלעך אין די הענט און זיי האָבן אים געבעטן ער זאָל אויפֿשרייבן זיין נאָמען.

בלושטיין האָט דאָס געטאָן מיט צופֿרידנקייט. צום אָוונט איז ספּעציעל געקומען פּטאָקול, דער בונדיסט. ער האָט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער אין „בעטריב 76". ער האָט געהאַט גרויס הנאה פֿון בלושטיינס פֿאַרלייענען און פֿון דער סביבה. „אַ ליטעראַרישער אָוונט אין געטאָ איז אַ געשעעניש — האָט ער געזאָגט — וועל איך, אַן אַלטער בונדיסט, דאָס אַדורכלאָזן?!"

אַהיימגעגאַנגען זיינען אַלע דריי צוזאַמען: בלושטיין, פּטאָקול און דער פֿידלער. זיי זיינען געגאַנגען אויפֿן אויסגעטראַטענעם וועג. פֿון ביידע זייטן האָבן זיך געצויגן ברייט־פֿאַרשנייטע פֿעלדער. עס איז געווען נאָך ליכטיקער ווי פֿריער, ווייל די לבנה איז אַצינד געשטאַנען אינמיטן הימל. דער הימל איז געווען לויטער, טונקל־בלוי און אויסגעשטערנט. עס איז געווען אַ פֿרעסטל און דער שניי האָט געסקריפּעט אונטער די פֿיס. זיי האָבן בכלל נישט געפֿילט די קעלט. דער שמועס איז געגאַנגען וועגן דעם געלונגענעם אָוונט און וועגן דער גוטער האַלטונג פֿון די קינדער־יתומים. זיי האָבן זיך געפֿילט זיכערער, אָן מורא, ווייל דער וועג איז געווען ווייט פֿון געטאָ־צוים. דער מוזיקער האָט געהאַלטן אין איין אַריינריידן אין בלושטיינען:

„באמת אייך כ׳זאָל נאָכאַמאָל דאָ אויפֿטרעטן, כדי כ׳זאָל קענען האָבן אַביסל עסן. אַצינד איז מיר וואַרעם, עס גלוסט זיך מיר גאַרנישט אַהיימצוגיין שלאָפֿן".

שפּעטער איז צו בלושטיינען עטלעכע מאָל געקומען דער פֿידלער־ווירטואָז, קראַפֿט, וואָס איז דאָ אַריינגעשיקט געוואָרן פֿון פּראָג. ער האָט אים געבעטן: „הערן בלושטיין, פֿאַרגעסן זי נישט אין מיר, טאָמער וועלן זי האָבן אַ ליטעראַרישן אָוונט, נעמען זי מיך מיט. איך וויל גיין שפּילן אַ גאַנצע שעה פֿאַר איין זופּ — האָט ער גערעדט דייטש שוין געמישט מיט יידיש — ווי לאַנג איך בין אין געטאָ, האָב איך נאָך קיינמאָל נישט געגעסן צו דער זעט".

אַצינד, ווען דער הונגער האָט בלושטיינען אַזוי דאַקוטשעט, האָט ער זיך דערמאָנט אין דעם יתומים־הויז (דעם מאָלצייט האָט ער, וואָס אַן אמת, קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן) און ער איז אַהינגעגאַנגען, אפֿשר וועט ער עפּעס קענען טועם זיין דאָרטן.

אויפֿן וועג האָט ער געזען ווי מען פֿירט אַ טראַנספּאָרט יידן צו דער באַן, אַרויסגעשיקט צו ווערן צום טויט, מיט קלומיקעס און פּעקלעך. בלושטיין האָט זיך איינגעקוקט און ער האָט געזען, אַז דאָס זיינען בלויז יונגע מענטשן: יונגע מענער און יונגע פֿרויען, מיידלעך און יינגלעך. דער טראַנס־

פארט איז געפירט געווארן אונטער דער וואך פון דעם „קייסער" רומקאווסקיס פאליציי. און בלושטיין האט א שווערן זיפץ געגעבן: „ס'איז חורבן ירושלים". עס זיינען דא אין דעם טראנספארט געגאנגען עטלעכע פון בלושטיינס באקאנטע: איינער דער נאכט-וועכטער פון „בעטריב 76" און אויך זיינס א שכן, ר' משה דער „גוטער פירער". אזוי האט מען אים גערופן, ווייל אזוי ווי די דייטשן זיינען אריין קיין לאדזש, האבן זיי געכאפט משה'ן צוזאמען מיט א סך יידן און זיי געצוואונגען צו פארשיטן די לופט-שוץ-גריבער, וואס די פויליש-פאשיסטישע רעגירונג האט געהייסן גראבן, צו „קעמפן" קעגן די נאצישע באמבעס און גאזן. עס איז געווען א טרויעריקע איראניע, מיט וואס די פארעטערישע פוילישע רעגירונג האט געהייסן דעם פוילישן פאלק קעמפן: מיט שטיקלעך וואטע, איינגעטונקען אין וואסער און טיי-סאדע, זיך צוהאלטן די נאז און ליגן אין אפענע גריבער. ווער עס האט נאר געקענט, האט ביי זיך געהאלטן א שטיקל וואטע און א פלעשעלע וואסער אויסגעמישט מיט טיי-סאדע. אזוי-ארום האט די באפעלקערונג אין פוילן זיך נעבעך געשיצט קעגן די דייטשע באמבעס. ווען די דייטשן זיינען אריין, האבן זיי געלאכט פון דעם. דערנאך האבן זיי געכאפט די יידן, אז זיי זאלן פארשיטן די „דומע גריבער", ווי די דייטשן האבן זיי גערופן.

דארטן האבן זיי ר' משה'ן אונטערגעהאקט די לונגען. משה איז געווען א סופר, די דייטשן האבן אים געהייסן אנטאן דעם טלית-קטן אויפן כאלאטל, זיי האבן אים געצוואונגען מאכן דאס „פאסכא-געבעט" (אפריכטן דעם סדר), זינגען הלל. משה האט זיך איינגעשפארט: ניין, ער וועט ניט זינגען הלל פאר אזעלכע רשעים. דער דייטש האט משה'ן געשלאגן מיט דער ביקס. ארום זיינען געשטאנען פאליאקן און האבן געקייכט פון געלעכטער. איין דייטש האט משה'ן אפגעשניטן די באָרד און פיאות מיט דער פיקע, מיטשניידנדיק שטיקער פלייש. דערנאך האט ער אים אויפן שטערן, וואו מען לייגט דעם של-ראש, אויסגעשניטן א האקן-קרייץ און דער דייטש האט געהאלטן אין איין רעווען מיט כעס: „דו יודע האסט קריג געמאכט! טשעמבערלעין און די יודען! ענגלאנד און די יודען האבן קריג געמאכט!" דער דייטש האט אים געפרעגט: „איסט היטלער איין גוטער פירער?" משה האט געטראכט: ווען ער ענטפערן יא — וועט מען אים שלאגן, ווייל מען וועט זאגן, אז ער זאגט ליגן. זאל ער זאגן ניין — וועט יענער ערשט האבן פארוואס צו שלאגן. איז אים איינגעפאלן א געדאנק און ער האט אים געענטפערט: „פאר אייך איז היטלער א גוטער פירער". דער דייטש האט אנגעקוואלן. ער האט אים אזש גוט-ברודעריש א קלאפ געגעבן איבער דער פלייצע: „דו האסט רעכט יודע!" ער האט אים אויפגעהערט צו שלאגן און ער האט אים אהיימגעלאזט.

פון דעמאלט אן האט מען משה'ן גערופן: „גוטער פירער". אבער פון אלע גליקן האט מען ר' משה'ן אהיימגעבראכט א צעבלוטיקטן, א באוואוסטלאזן. ער איז אפגעלעגן אין בעט און געהאלטן אין איין הוסטן און שפייען מיט בלוט. אפילו אין דער „שפערע" האט זיך די דייטשן נישט איינגעגעבן ר' משה'ן צו כאפן און אצינד האט אים דער „קייסער" רומקאווסקי פאר-

בלאָקירט די שפּייז־קאַרטן, האָט אים דער הונגער געצוואונגען ער זאָל זיך אַליין צושטעלן. ער האָט שוין מער נישט געהאַט קיין כוח צו קעמפן מיט הונגער.

איבער די גאַסן זיינען פאַנאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פּלאַקאַטן אויף דייטש: „אַלע מיינע יודן פון מיין געטאָ, וואָס וועלן זיך פרייוויליק צושטעלן אַרויסצופאָרן אויף אַרבעט אויסער דער געטאָ, וועל איך געבן אַ גאַנץ ברויט און אַרבעטס־קליידער. — דער עלטעסטער דער יודן אין ליצמאַנשטאַט־געטאָ, מ. ח. רומקאָווסקי". אַ סך יידן האָבן גע׳טענה׳ט: „וואָס? איך וועל אַדורכלאָזן אַזאַ געלעגנהייט?! איך וועל דעם משוגענעם שענקען אַ ברויט?" און זיי האָבן זיך טאַקע צוגעשטעלט.

משה „גוטער פירער" האָט געאַרבעט אינדערהיים. ער האָט געלפאַכטן צעפּ פון דער וועש און מלבושים פון די אויסגעקוילעטע יידן, וואָס די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן פאַרן „טעפּיך־רעסאָרט", און אַצינד האָט אים זיין קעראָוניק געשטעלט אויף דער „ליסטע" אַרויסגעשיקט צו ווערן.

בלושטיין איז ווייטער געגאַנגען און ער האָט געזען, אַז די הייזער זיינען אויסגעליידיקט געוואָרן. אַביסל ווייטער האָט ער געזען, ווי גאַנצע גאַסן זיינען אויסגעליידיקט געוואָרן, אויסגעריסענע פענצטער און טירן, איינגעפאַלענע ווענט. עס ליגט צעוואָרפן: בעטגעוואַנט, מלבושים, וועש, געפעס, טעלער, שיסלען, טעפּ, לעפל, מעסער, גאָפּל, טאָרבעס אויסגעשיטע וואַש־סאָדע, אויסגעשיטער זאַלץ, צעשאָטענער „קאַווע־מיסטונג" (געברענטער פלעווס פון גערשטן, נאָר אַזאַ „קאַווע" האָבן די דייטשן אַריינגעשיקט פאַר די יידן). אין די געטאָ־געסלעך זיינען אַרומגעלאָפן האָזן. „היתה לשמה, מרבץ לחיה — ווי איז זי געוואָרן וויסט, אַ הויעראָרט פאַר חיות" — זאָגט דער נביא צפניה, האָט בלושטיין אַרויסגעקרעכצט. — „די דייטשן שיסן אונז יידן אויס אין די וועלדער, אַנטלויפן די חיות פון דער וויסטעניש אין געטאָ אַריין, ס׳איז חורבן ירושלים". בלושטיינען האָט אַזש פאַרקלעמט ביים האַרצן, ער האָט זיך צעוויינט. און ער איז ווייטער געגאַנגען.

אין יתומים־הויז אין געטאָ

ווען בלושטיין איז אַריינגעקומען אין יתומים־הויז, איז שוין געווען פאַרנאַכט. ער האָט דעם דערציער מלך שוואַרץ נישט געטראָפן. צוויי יתומים האָבן אים אויפגענומען מיט פרייד און דרך־ארץ. איינער האָט געהייסן מייזלס און דער צווייטער פרידמאַן — צוויי פּאָעטן. מייזלס האָט געשריבן משלים און פרידמאַן לירישע לידער. ביידע פלעגן קומען צו בלושטיינען אים פאַרלייענען זייערע זאַכן ער זאָל זיי זאָגן מבינות. אַצינד האָבן ביידע אַרויסגענומען פון די בוזים־קעשענעס איבערגעשריבענע בלעטלעך און זיי האָבן פאַר אים פאַרגעלייענט לידער. אויף בלושטיינען האָבן די לעצטע לידער

געמאַכט מער איינדרוק ווי די פריערדיקע. ער האָט זיי דאָס געזאָגט און ער האָט צוגעגעבן, אַז דאָס איז אַ גוטער סימן.

בלושטיין האָט זיי דערציילט, אַז זיין „קעראָוויניק" האָט אים געשטעלט אויף דער „ליסטע" (אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ, אומצוברענגען) צוליב זיין ליד „בעטריב 76", און אַז זיינע שפּייז־קאַרטן זיינען „פֿאַרבלאָקירט". האָבן די קינדער פאַרשטאַנען אַז בלושטיין הונגערט. זיי האָבן מיט גאַרנישט געקענט און מיט גאַרנישט געטאָרט העלפֿן. זיי ביידע האָבן פּונקט דעם טאָג געהיט דעם גאָרטן. די הייזער פון יתומים־אַנשטאַלט זיינען געשטאַנען אין אַ גאָרטן — דאָס איז געווען אין פאַרשטאָט, מאַרישין. דאָ האָבן פאַר דער מלחמה געוואוינט בעסער סיטואירטע פּאָלאַקן — מלוכה־באַאַמטע. די ביידע יונגיטשקע דיכטער האָבן דעם טאָג געהיט די פּרוכט־ביימער, האָבן זיי בגניבה צוגעטראָגן בלושטיינען צו עטלעכע פּרוכטן. בלושטיין האָט זיך אביסעלע אונטערגעלענט ס'האַרץ. דורך דער צייט איז שוואַרץ אָנגעקומען. ער האָט זיך מיט בלושטיינען דערפרייט.

ער האָט אים אַריינגענומען צו זיך אין צימער און ער האָט פאַר אים פאַרגעלייגט אַ רעפּאָרטאַזש, וואו ער האָט געגוי באַשריבן דעם טאָג, די שעה און די מינוט און ווי אַזוי עס איז אויפגעהאַנגען געוואָרן דער ייִד, וואָס האָט געוואָלט אַרויסטראָגן אַ פּאַסיקל לעדער פון שוסטער־רעסאָרט, וואו ער האָט געאַרבעט; און ווי אַלע אַרבעטער פון דעם רעסאָרט האָבן געמוזט קומען באַלד נאָך דער אַרבעט זיך צוקוקן צו דער עקזעקוציע, און ווי דער דייטש, דער אַמטס־לייטער, האַנס ביבאָוו ימ"ש, דער בעל־הבית פון געטאָ, האָט געהאַלטן אַ רעדע צו די פאַרזאַמלטע: „דאָס טו איך צו די, וואָס גנבע־נען דאָס אייגנטום פון דייטשן רייך. זאָל זיך יעדער פון איך גוט איינ־קריצן אין מוח, וואָס עס דערוואַרט אים, ווען ער וועט גנבענען דאָס אייגנטום פון דייטשן רייך". און שוואַרץ האָט צו געגעבן: „צוגערויבט ייִדיש האָב און גוט, הייסט ביי אים אייגנטום פון דייטשן רייך". האַנס ביבאָוו האָט הנאה געהאַט אויפצושטעלן אַ פּונקנייע תליה פאַר יעדן ייִד, וואָס ער האָט אויפגע־האַנגען. בלושטיין האָט באַוואונדערט, ווי גוט דער באַריכט איז אָנגעשריבן. שוואַרץ האָט אים געוויזן מער כתבים וועגן לעבן אין געטאָ. בלושטיין האָט אים געזאָגט, ער זאָל דאָס גוט אָפּהיטן, ווייל דאָס איז מאַטעריאַל פאַר דער געשיכטע פון לאָדזשער געטאָ.

בלושטיין האָט אים אויסגעפרעגט וועגן יתומים־הויז און שוואַרץ האָט אים דערציילט: „אייגנטלעך איז אין געטאָ געווען נאָך איין יתומים־הויז, ספּעציעל פאַר די רעליגיעזע קינדער און אויך אַ „בורסע" (אַן אַנשטאַלט פאַר עלטערע יתומים, וואו זיי האָבן געלערנט מלאכות) אָבער אין מיין יתומים־הויז געפינען זיך היינט נאָך הונדערט און פופציק קינדער, ייִנגלעך און מיידלעך און אַ קינדער־גאָרטן פון פינף און צוואַנציק יתומים. אין דער „שפּערע", וואו עס האָבן אַמייסטן געליטן די קינדער, האָבן די דייטשן צוגענומען אַ גרויסן טייל קינדער פון די יתומים־הייזער און פון דער קינדער־

קאָלאָניע. געבליבן זיינען נאָר די קינדער, וואָס עס האָט זיך זיי איינגעגעבן אויסצובאַהאַלטן און פון זיי איז דאָס דער המשך פון מיין יתומים־הויז".

„ווי אַזוי קומט איר צו ווערן אַ מנהל אין אַ יתומים־הויז?" — האָט בלושטיין געפרעגט שוואַרצן.

„ווען רומקאָווסקי האָט געעפנט די קינדער־קאָלאָניע, וואו עס זיינען געווען טויזנט זעקס הונדערט יתומים, איז אים איינגעפאַלן: אַזוי ווי צווישן די יתומים זיינען דאָ קינדער פון פרומע היימען, זאָל מען פאַר זיי עפענען אַ תלמוד־תורה, און די שול־אָפּטיילונג האָט מיך אויסגעקליבן צו שאַפן די תלמוד־תורה, וואו עס האָבן געלערנט דריי הונדערט יתומים, ביז צו דער „שפּערע". און איך בין געווען דער מנהל, און אַזוי בין איך שוין פאַרבליבן אַרבעטן ביי די יתומים. די מאַגאַזינערין פון דער קיך איז דאָ די חברטע אסתר, פון בונד, דאָס הייסט — האָט ער זיך געוויצלט — זי האַלט די שליסלען פון לעבן".

„נו, יאָ — האָט בלושטיין צוגעגעבן — אויף אַזאַ פּאָסטן מוז מען האָבן אַ מענטש, וואָס מען קען אים געטרויען".

„די אַדמיניסטראַטיווע לייטערין איז דאָ אַן אַלטע פריילין, וואָס איז אַסימילירט דורך און דורך. עס זיינען דאָ פאַראַן צוויי דערציערינס, אויך מיט אַסימילירטן גייסט. זיי קענען נישט קיין יידיש וואָרט, מיט וועלכע איך מוז אַ סך קעמפן, ווי אַזוי צו דערציען די קינדער. איך האָב באַלד אָנגעהויבן די קינדער לערנען ריידן, לייענען און שרייבן יידיש און העברעאיש. דאָס יתומים־הויז באַשטייט פון צוועלף קליינע הייזקעס, אין אַ טייל לעבן די יינגלעך און אין אַ טייל די מיידלעך. די עלטערע קינדער זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט אין די רעסאָרטן. איך האָב פאַר זיי איינגעפירט קורסן ביינאַכט. טייל לערנען גמרא. די לימודים זיינען: תנ"ך, פאַרשטייט זיך — חומש מיט רש"י, — יידישע געשיכטע, שרייבן און לייענען יידיש און העב־רעאיש. זלאַטע, די פרוי פון דעם רעליגיעזן דיכטער אלתר שנור, איז דאָ אויך אַ צייט געווען אַ לערערין".

„ווער באַאַרבעט דאָ די ערד?" האָט בלושטיין געפרעגט. „די קינדער טוען דאָ אַלץ אַליין: זיי באַאַרבעטן דאָס פעלד, וואָס געפינט זיך אַרום די הייזער. זיי נעמען אַליין אַראָפּ די פּירות פון דיביימער. די שפּייז, וואָס רומקאָווסקי שטעלט דאָ צו, איז צו־ווייניק, — כאָטש פאַר די קלענערע יתומים גיט ער פון צייט צו צייט עפּעס מער, — העלפן מיר זיך אַרויס פון דעם שטיקל פעלד. יאָ, אַזוי איז דאָס צוגעגאַנגען ביז צו דעם איצטיקן טראַגישן מאָמענט, וואו די דייטשן האַלטן שוין ביים ליקווידירן די געטאָ".

„יאָ, אַצינד איז שוין די ליקווידאַציע — האָט בלושטיין באַשטעטיקט — אפשר קענט איר מיר נאָך עפּעס דערציילן וועגן די יתומים און יתומים־הויז?"

שוואַרץ האָט אַ קרעכץ געטאָן און פאַרגעזעצט: „די יתומים זיינען זייער פּראַקטיש, זיי טוען אַלץ כדי זיך צו ראַטעווען. זיי האָבן געטאָן די שווערסטע אַרבעטן אין די מעטאַל־רעסאָרטן, צו האָבן אַ בעסערע זופּ, אָדער נאָך אַ

זופּ. נאָך דער אַרבעט פאַרנעמען זיי זיך מיט לערנען און לייענען. עטלעכע פון זיי פירן טאָג־ביכער. איך באַמי מיך ווי ווייט מעגלעך צו פאַרגרינגערן זייער שווערע לאַגע. די גרעסערע זיינען תמיד ביי מיר און איך פיר מיט זיי תורה־שמועסן, אויך וועגן געשיכטע און ליטעראַטור. איך ווייז זיי אָן וועלכע ביכער זיי זאָלן לייענען. איך האָב פאַר זיי איינגעאָרדנט פאַרשידענע קולטור־אונטערנעמונגען. מילא, איר ווייסט דאָך אַליין וויפל נחת־רוח זיי האָבן געהאַט פון דעם ליטעראַרישן אָוונט, וואָס איר מיטן פידלער האָט אונז געגעבן. אויך די חברטע אסתר, פון בונד, טוט — נאָך איר אַרבעט אין מאַגאַזין — פרייוויליק אָפּגעבנדיק איר ביסל פרייע צייט, פריילעך צו מאַכן די דערשלאָגענע קינדער. אויסער אַן אידעאַליסטקע, איז זי אַן אינטעלעגענטע, אַנגעלערנטע פרוי. זי האָט מיט די קינדער איינגעזונגען יידישע לידער, פאַרגעלייענט מעשהלעך פון שלום עליכמען און פון אַנדערע. זי האָט זיי אויך דערציילט וויצן און מעשהלעך..."

„איך וואָלט געוואָלט וויסן — איז אים בלושטיין אַריינגעפאַלן אין די רייד — עפּעס ספּעציעלע גוטע מעשים פון די יתומים אין דעם גיהנום — לאָדזשער געטאָ, קענט איר מיר דערציילן?"

„יאָ, ווי איר ווייסט האָט דאָך רומקאָווסקי סוף דעם ווינטער געמאַכט אַ קלענערע אויסזידלונג, בין איך ליידער אויך געווען אויף דער ליסטע. מען האָט מיר פאַרבלאָקירט די שפּייז און ברויט־קאַרטן און כ׳בין געבליבן אָן שום מיטלען צום לעבן (בלושטיין האָט זיך געטראַכט: „איך געפין זיך דאָך אַצינד אין דער זעלבער לאַגע"). כ׳בין געלאָפן און אַנגעווענדט פּראָטעקציע ביי פאַרשידענע מענטשן און כ׳האָב באַשלאָסן, אויב כ׳וועל נישט באַפרייט ווערן, וועל איך מיך צושטעלן. שטעלט איך פאָר מיין געמיט אין יענער צייט. דעמאָלט איז צו מיר געקומען אַ דעלעגאַציע פון די גרעסערע קינדער און דער ראש האָט צו מיר געזאָגט: ,הער שוואַרץ, מיר די עלטערע קינדער האָבן באַשלאָסן: טאָמער וועט מען אייך נישט באַפרייען, וועלן מיר אייך אויסבאַהאַלטן און יעדער איינער פון אונז וועט עפּעס אַראָפּגעבן פון זיין שפּייז פאַר אייך און אַזוי וועט איר איבערלעבן די מלחמה׳. אין אַזאַ צייט, ווען יעדער ביסן דעצידירט לעבן אָדער טויט, זיינען קינדער גרייט אַליין אָוועק־צורייסן פון זיך דעם ביסן פון מויל, כדי צו ראַטעווען אַ צווייטן. דאָס איז גאָר אַ הויכע מדרגה. ניין, די געטאָ האָט זיי נישט אַנטמענטשלעכט! דער סוף איז געווען: ווען רומקאָווסקי האָט דורכגעקוקט די ליסטע און ער האָט געזען מיין נאָמען, האָט ער געזאָגט: ,אים דאַרף איך האָבן פאַר מיינע יתומים׳. און ער האָט מיך באַפרייט".

„ווי איר ווייסט, בלושטיין, האָבן מיר דאָ אין יתומים־הויז ביימער מיט פרוכטן. ווען די פּירות האָבן אָנגעהויבן צייטיק ווערן, האָבן די דערוואַקסענע קינדער פון צווישן זיך אויסגעקליבן אַ וואַך צו היטן אין די נעכט, מען זאָל נישט גנבענען די פּירות. די נאַכט־וועכטער האָבן מיר עטלעכע מאָל אָנגעבאָטן אַביסל פרוכטן, אָבער איך האָב נישט געוואָלט, צוליב דעם טעם: ווען די קינדער וועלן זיך דערוויסן, אַז איך געניס פון די פּירות וועלן

זיי זיך זאָגן: ,אונז לערנט ער, אַז מען דאַרף נישט עסן די פּירות ביז אַלץ וועט צייטיק ווערן און מען וועט איינטיילן גלייך אויף גלייך צווישן אַלע קינדער און ער אַליין עסט זיי׳. זיינען די נאַכט־וועכטער געפאַלן אויף אַ המצאה: אין מיטן דער נאַכט ווען איך בין גוט געשלאָפן און מיין פענצטער איז געווען אָפן, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אויפן טיש פאַרשידענע פּירות. איך האָב דערנאָך געפּאַרשט ווער עס זיינען געווען די נאַכט־וועכטער אין יענער נאַכט, אָבער דאָס איז מיר קיינמאָל נישט געלונגען צו דערגיין״.

שוואַרץ האָט אָפּגעהוסט און האָט פאַרגעזעצט: „אין מיין געבוירן־טאָג האָבן מיר די יתומים איינגעאָרדנט אַן אָוונט און געגעבן אַ מתנה די העברע־אישע ענציקלאָפּעדיע ,אוצר ישראל׳. וואו זיי האָבן זי געקויפט ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג״.

„דאָס זיינען זיי אייך דאַנקבאַר — האָט בלושטיין געזאָגט — ווייל איר לעבט מיט זיי מסתמא נישט ווי אַ מנהל מיט תלמידים, נאָר ווי אַ חבר מיט חברים, אָדער ווי אַ פאָטער מיט זיינע קינדער״.

„יאָ, זיי זיינען מיין גאַנץ לעבן, אָבער וואָס קומט אַרויס, אַז דער היטלעריסטישער מולך טוט זיי נעבעך פאַרצערן״, האָט שוואַרץ פאַרענדיקט טרויעריק און טרערן האָבן זיך באַוויזן אין זיינע אויגן.

אין צימער איז שוין געווען פינצטער. די זון האָט זיך שוין געהאָט געזעצט.

„יאָ — האָט בלושטיין געזאָגט מיט ציטער אין קול — אַצינד האַלט עס שוין ביי דער ליקווידאַציע״.

* * *

אויפן דריטן טאָג, פאַרנאַכט, איז בלושטיין געגאַנגען צום אַדוואָקאַט נעפּטאַלין, און יענער האָט אים געזאָגט אין פּויליש: „פּאַניע בלושטיין, איר זייט שוין באַפרייט, מאָרגן אינדערפרי וועלן אייערע שפּייז־קאַרטן שוין אויפ־בלאָקירט זיין, איר וועט שוין קענען אָפּנעמען ס׳ברויט און די ראַציע״.

בלושטיין האָט זיך דערפרייט און ער האָט אים געדאַנקט און ער האָט געטראַכט: די „שרייבער גרופּע״ טוט דאָך עפּעס אויף פאַר אירע מיטגלידער. בלושטיין האָט זיך שנעל געזעגנט מיט נעפּטאַלינען און עס האָט אים פּשוט געטראָגן אין זיין רעסאָרט אַריין מיט דער גוטער בשורה. אָבער עס איז שוין געווען נאָך דער אַרבעט.

אויף בלושטיינס אָרט איז געזעסן אַ דייטשער ייד. יענער האָט באַגריסט בלושטיינען און האָט זיך פאַר אים געבויגן אין דרייען. ער האָט אים געענט־פערט מיט אַ האַלב מויל און ער איז גלייך געגאַנגען צום אינזשעניער פּערסט (דער וואָס האָט אים געשטעלט אויף דער „ליסטע״ אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ. פון דער אויסזידלונג איז קיין איינער נישט לעבן געבליבן). ביי דער טיר האָט ער געטראָפן אַרויסגיין אַ מיידל, אַן אַרבעטערין פון דער פאַבריק, אַ פאַרוויינטע, ווישנדיק זיך די אויגן. דער קעראָוווניק האָט זי אויך געשטעלט אויף דער „ליסטע״. זי האָט זיך אַביסל פאַר אים פאַרשעמט און בלושטיין האָט געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז ער זעט זי נישט. ווען בלושטיין איז

אריינגעקומען אין קאַבינעט, האָט ער געטראָפן דעם אינזשעניער וויינען און ווישן זיך די אויגן מיט אַ ווייס טאַשן־טיכל. בלושטיין האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס מיידל האָט אים ווייך געמאַכט דאָס האַרץ: פון אַ גרויסער משפחה איז נאָר זי אַליין מיט איר קראַנקער און צעבראָכענער מוטער געבליבן לעבן און אַצינד גייט ער זי אַרויסשיקן? און ווער ווייסט וואָס זי האָט זיך אַלץ פאַר אים אַראָפּגערעדט פון האַרצן און ווי זי האָט ביי אים געבעטן רחמנות אויף זיך און פאַר איר מאַמען? און ווער ווייסט וואָס פאַראַ טייערע מתנה זי האָט איר געבראַנגט? „פאַניע אינזשיניעזשע — האָט אים בלושטיין געזאָגט — כ׳בין שוין באַפרייט". דער אינזשעניער האָט אָוועקגענומען דאָס טיכל פון די אויגן און ער האָט געזאָגט: „איך בין צופרידן, אַז איר זענט באַפרייט". אין זיין טאָן איז געלעגן אויפריכטיקייט און מיטגעפיל. ער האָט נאָך אַלץ געהאַלטן דאָס ווייסע טיכל: „איך בעט אייך פאַניע בלושטיין, איר זאָלט קיינעם נישט דערציילן, אַז איר האָט מיך געטראָפן אַן איינגעבראָכענעם".

ער איז געגאַנגען הין און צוריק ווישנדיק זיך די אויגן. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט און אַרויסגעוויינט: „איך האָב עס שוין ביז אַריבער" — האָט ער אָנגעוויזן מיט דער האַנט איבערן האַלז — „וואָס זאָל איך טאָן? וואָס קען איך טאָן? מיין רעסאָרט וויל איך נישט צומאַכן. אַרויסשטעלן מענטשן אויף דער ליסטע מוז איך! דאָס פאַרלאַנגט מען פון מיר! איז וועמען זאָל איך צושטעלן, די וואָס זיינען מיר אַמנויטיקסטן אויפצוהאַלטן דעם רעסאָרט? און דאָ פאַרלאַנגט מען פון מיר יעדן טאָג מער און מער מענטשן. וואָס זאָל איך טאָן?!" (אויס רעסאָרט, בין איך אויס קראַוועניק, בין איך אַ פשוטער געטאָ־ייד — האָט דער אינזשעניער געטראַכט — אַ שטיקל שמאַטע, וואָס מען קען דערמיט טאָן וואָס מען וויל).

„איר פרעגט: וואָס זאָל איך טאָן? — האָט אים בלושטיין געענטפערט — איר זאָלט קיינעם נישט שטעלן אויף דער ליסטע!"

— „וועט מען מיך אַליין אַרויסשיקן, און איך וויל נאָך לעבן!"

— „יעדער איינער וויל לעבן. קיינער האָט אייך נישט געגעבן די רעכט איבער זיין לעבן. ביי יעדן איז זיין לעבן טייער. יעדנס לעבן איז הייליק".

דער קראַוועניק האָט געוואָלט פאַרענדיקן דעם שמועס, האָט ער — אַ געפּאַלענער ביי זיך — געזאָגט: „אַנטשולדיקט מיר, וואָס איר האָט מיך היינט געטראָפן אין אַזאַ נישט ריטערלעכער פּאָזע". און ער האָט זיך אַנידער־געזעצט אַן אָפּגעשוואַכטער אויפן טאַפּטשאַן.

בלושטיין האָט אים געענטפערט: „ביי מיר איז די פּאָזע אין וועלכע איך האָב אייך געטראָפן ביי מיין אַריינקומען גראַד יאָ ריטערלעך. מיט דעם האָט איר ביי מיר אַ סך געוואונען — דאָס באַווייזט, אַז איר האָט נאָך אַ געוויסן".

די דייטשן קענען גוט די פסיכאָלאָגיע פון מענטש — ווען דו הונגערסט אויס דעם מענטש קענסטו אַלצדינג מאַכן מיט אים, ווייל דער ווילן צום לעבן קען דעם מענטש דערפירן צום ערגסטן. נאָר יחידים האָבן די זכיה צו דער־הויבן זיך, נישט אויסצוקויפן דאָס אייגענע לעבן פאַר דעם פּרייז פון יענעמס לעבן.

פאַרצווייפלונג

באַלד ווען בלושטיינס קאַרטן זיינען אויפבלאַקירט געוואָרן, האָט שרהלע, זיין ווייב, באַקומען אַ „חתונה־קאַרט" (אַזוי האָבן די געטאָ־יידן אָנגערופן אַן אויפפאָדערונג צוצושטעלן זיך אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ, אויפן טויט). זיי האָבן אָבער באַשלאָסן: „ניין! — זי וועט זיך נישט צושטעלן!"

באַלד האָט אָבער רומקאָווסקיס „מלוכה" אויך פאַרבלאָקירט שרהלעס לעבנס־מיטל־קאַרטן. בלושטיין האָט זיך מיט איר געטיילט מיט זיין שטיקל ברויט און מיט זיין זופּ. אָבער איין צרה ברענגט־מיט אַ צווייטע: בלושטיין איז געקומען אין זיין רעסאָרט (פאַבריק) אַריין, צו דער אַרבעט, און ער האָט געוואָלט, ווי נאָרמאַל, אָפּנעמען צוויי טאַלאָנען אויף צוויי זופּן, אויף דעם אַרויף האָט ער באַשלאָסן צו געבן זיין ווייב איין זופּ. אָבער דער מענטש טראַכט און גאָט לאַכט. ווי שטאַרק אַנטוישט און אויפגעצאָרנט האָט עס בלושטיינען, ווען זיין קעראָווניק האָט אים צוגעטיילט נאָר איין זופּ (די זופּ איז באַשטאַנען פון בלויז אַביסל קאָלעריבן מיט אַ סך וואַסער). בלושטיין האָט אים צוריקגעוואָרפן דעם טאַלאָן און ער האָט אים אַן אויפגעצאָרנטער געפרעגט: „הערן אינזשעניער, איר האָט מיך נאָך ווייניק געמאַכט הונגערן?! וואו זיינען מיינע זופּן, וואָס איר האָט מיר אַ גאַנצע וואָך נישט געגעבן?! האַ?!!! דאָס טוט איר מיר דערפאַר, ווייל איך קען אייך נישט חנפ'ענען?! ווייל איך זאָג אייך דעם אמת?! מיר קומט פון אייך צוויי זופּן, און דאָס פאַרלאַנג איך פון אייך!"

אין בלושטיינען האָט אויפגעפלאַמט זיין שטאָלצקייט פון אַ קעמפער. און אַן אַקציע שאַפט דאָך אַ רעאַקציע. האָט זיך דער אינזשעניער, יעזשי פּערסט, נאָך שטאַרקער צעקאָכט:

„צו וועמען האָט איר די חוצפּה אַזוי צו רעדן?! איך בין אייער קעראָווניק! איך וועל אייך אָבלערנען, ווי אַזוי צו מיר צו רעדן! איך וועל אייך אַרויסשיקן פון געטאָ! איר ווייסט שוין וואוהין... און שוין אַרויס פון מיין לאַבאָראַטאָריע!" — האָט ער אים געוויזן די טיר, און דאָס בלוט איז אים געקומען אין פּנים אַריין.

בלושטיין איז אַרויסגעגאַנגען מיט געלאַסענע טריט, און מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ. ער האָט נישט געוואָלט אַרויסווייזן, אַז ער האָט פאַר אים מורא. ער איז אַריינגעגאַנגען אין דער פאָרטיערניע, אויף זיין פּאָסטן. ער האָט נישט געקאָנט קומען צו זיך.

באַלד איז דעם אינזשעניערס בוכהאַלטער אַריינגעקומען און געהייסן בלושטיינען פאַרלאָזן דעם רעסאָרט. בלושטיין האָט אים געזאָגט: „גייט זאָגט דעם קעראָווניק, אַז ער האָט מיך דאָ נישט אַריינגעזעצט, קאָן ער מיך אויך נישט אַרויסזעצן". דער בוכהאַלטער האָט פאַרלאָזט די פאָרטיערניע.

אין אַ צען מינוט אַרום איז אַריינגעקומען אַן אַרבעטער און מיט פאַר־צווייפלונג דערציילט:

„דער אינזשעניער האָט נאָר־וואָס אַרויסגעהאָנגען אין בעטריב אַ נייע

‚ליסטע', ווען ער שיקט־אַרויס פון געטאָ [אויפן טויט]. דער ערשטער פיגורירט איר, פּאַניע בלושטיין. יאָ, יאָ, צום צווייטן מאָל שטעלט ער איך שוין אויף דער ‚ליסטע'".

בלושטיינען איז דאָס שווער געווען צו גלויבן. ער האָט געמיינט, אַז דער אינזשעניער האָט אים בלויז געסטראַשעט. אָבער ניין, ער דורשט נאָך נקמה. דאָס האָט ער באַשטעטיקט.

אַ קעראָוניק (טשיף) האָט געהאַט די מאַכט נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל זיינע אַרבעטער צו שטעלן אויף דער „ליסטע". דאָס לעבן און דער טויט פון יעדן געטאָ־ייד איז געלעגן אין די הענט פון זיין קעראָווניק.

יעדע פּאָר מינוט איז אַ צווייטער אַרבעטער אַריינגעקומען און מיט ווייטיק און פּאַרדרוס געוואָרנט בלושטיינען וועגן דער שלעכטער בשורה. אייניקע האָבן אים געגעבן עצות: ער זאָל שוין אַריינגיין צום אינזשעניער, ער זאָל אים פאַלן צו די פיס, ער זאָל אים איבערבעטן און ער זאָל ביי אים בעטן רחמים, ער זאָל אים מוחל־זיין און אַראָפּנעמען פון דער ליסטע.

בלושטיין האָט פון דעם נישט געוואָלט הערן: „ניין, איך קאָן מיך נישט בויגן! איך וועל אים נישט אָנטאָן דעם פאַרגעניגן. לאָזט מיך צורו, ווערים!..."

אפילו דער גראָבער נפש שלמה פּיין, וואָס האָט געפּייניקט די אַרבעטער און געהאַלטן אין איין צוטראָגן מסירהלעך אויף זיי צום קעראָווניק, איז אַצינד אַריינגעקומען און געזאָגט אידל, נישט אויף זיין וואוליוגערישן אופן: „פּאַניע בלושטיין, איר זייט אַ העלד, אַ שטאָלצער מענטש. איך האָב דרך־ארץ פאַר איך. איך וואָלט דאָס נישט געקאָנט. אָבער דאָ גייט דאָך אין אייער לעבן. בעט אים איבער..."

„גייט איך געזונטערהייט!" — איז בלושטיין, אַן אויפגעקאָכטער, אַריינגעפאַלן אין זיינע רייד, — „איר ווילט איך זאָל מיך דערנידעריקן פאַר דעם שמייסער, פאַר דעם אָנטרייבער?! אַ, ניין! איך בין נישט שלמה פּיין, דער חונף און פאַררעטער! גייט איך צום קעראָווניק! גייט!"

שלמה פּיין איז אַנטלאָפן, ווי ער וואָלט אים אָפּגעגאָסן מיט אַ פּאָמויניצע.

בלושטיין האָט באַשלאָסן: „איך וועל מיך באַהאַלטן ווי אַ לייב בעת אַ שטורעם — אויסדרויערן, אויסהאַלטן, און דערנאָך וועל איך אין אים נקמה נעמען". ער האָט גענומען די טאָרבע מיטן טעפל און לעפל מיט דעם בוך און העפט און פאַרלאָזט די פאַבריק.

* * *

איצט איז די „אויסזידלונגס־אַקציע" געלעגן אין די הענט פון דער „צווישן־רעסאָרט קאָמיסיע", וואו אין דער שפּיץ איז געשטאַנען דער אַקטיווער הויפּט עסקן פון אַ סאָציאַליסטישער פּאַרטיי, וויקטאָר ווײַנשטאָק. ער איז געווען דער וויצע־פּאָרזיצער פון דער דאָזיקער „צווישן רעסאָרט אויסזידלונגס־קאָמיסיע". ווײַנשטאָק איז געווען קעראָווניק פון טישלער־רעסאָרט. די פּאַרטייען האָבן באַלד באַהויב אין געטאָ געזען, אַז זייערע אייגענע זאָלן ווערן קעראָוניקעס, כדי זיי זאָלן באַשעפּטיקן זייערע אייגענע מענטשן. און דער גרעסטער טייל קעראָווניקעס אין די פאַב־

ריקן און אַמטן זײַנען טאַקע געוואָרן אַרײַנגעשיקט פון די פּאַרטייען. ביז אַצינד איז די אויסזידלונגס־קאָמיסיע געלעגן אין אַנדערע הענט. האָבן די קעראָווניקעס פון די רעסאָרטן געטענה׳ט: „מיר שטעלן־אויס די ליסטעס, מוזן מיר זײַן אין דער ,אויסזידלונגס־קאָמיסיע׳.״ אַצינד ווען אַ פּאַרשטייער פון די שרײַבער און קינסטלער האָט זיך געווענדט צו דער „צווישן־רעסאָרט אויסזידלונגס־קאָמיסיע״, אַז זי זאָל באַפרײַען זײַערע מענטשן (צווישן זיי איז אויך געווען בלושטיין), האָט אים דער וויצע־פּאַרזיצער, וויקטאָר ווײַנשטאָק, געענטפערט: „נאָר רומקאָווסקי אַליין קאָן באַפרײַען״.

בלושטיין איז נישט געווען אין זײַן היים. וואו ער האָט געטאָגט, האָט ער נישט געגעכטיקט. אַזוי האָט דאָס געדויערט איבער צוויי וואָכן. נישט ער און נישט זײַן ווײַב האָבן נישט באַקומען ניט קיין ברויט, נישט קיין זופּ און נישט די ראַציע. זיי האָבן געדורשט נקמה צו נעמען אין די קעראָווניקעס.

בלושטיין האָט זיך בגנבה אַרויסגעלאָזט אויף די פעלדער און ער האָט גענומען ירקות, וויפל ער האָט געקענט.

בלושטיין איז פון הונגער געשוואָלן געוואָרן אויפן גאַנצן קערפּער.

דעם לעצטן פרילינג האָבן אַלע קעראָווניקעס באַקומען צוגעטיילט גרויסע שטחים פעלדער פון „קייסערס״ „אַגראָנאָם־אַמט״. זיי האָבן צוגענומען זייערע געזינטסטע און קרעפטיקסטע אַרבעטער כלומרשט פאַר שותפים, כדי זיי זאָלן באַאַרבעטן די פעלדער. די דייטשן האָבן דעם לעצטן פרילינג יאָ אַרײַנגעגעבן אַלערליי זאָמען, אפילו ציבעלעס און קנאָבל (פון וועלכע די יידן האָבן געחלומט די אַלע יאָרן פון געטאָ). די דייטשן האָבן געהאַט אויסגערעכנט, אַז זיי וועלן בשום אופן נישט דערלאָזן, אַז יידן זאָלן געניסן פון זייער אייגענער פּראַצע. די פעלדער זײַנען אַצינד געוועזן געראָטן מיט: מייערן, בוריקעס, ציבעלעס, קנאָבל און אפילו מיט קאַרטאָפל (יידן האָבן אײַנגעזעצט קאַרטאָפל־שאָלן מיט ווייסע־אייגעלעך, און עס זײַנען אויסגעוואַקסן קאַרטאָפל). איצט, ווען די אַרבעטער האָבן שוין געקענט געניסן פון זייער שווערער פּראַצע (זיי האָבן אַלץ איבערגעאַרבעט מיט די הענט, אָן אַן אַקער־אײַזן און אָן מאַשינען), האָבן זיי די קעראָווניקעס די ערשטע אַרויסגעשיקט פון געטאָ, כדי די געראָטענע פעלדער מיט כל־טוב זאָלן פאַר זיי אַליין בלײַבן. די אַרבעטער האָבן אויף זיי נאָך מער געצאָרנט, געשאָלטן און געדורשט נאָך נקמה. אָבער די קעראָווניקעס האָבן אויך נישט באַוויזן צו געניסן פון די פעלדער. זיי האָבן דאָס געמוזט איבערלאָזן פאַר די דייטשן, ווײַל יענע האָבן זיי אויך אַרויסגעשיקט אויפן טויט.

יעדער קעראָווניק האָט געוואָלט אויפהאַלטן זײַן רעסאָרט, עס זאָל הייסן, אַז ער איז ניצלעך פאַר די דייטשן. האָט ער ס׳ערשטע אַרויסגעשיקט די ווייניקער קוואַליפיצירטע אַרבעטער. אָבער די דייטשן האָבן יעדן טאָג געפאָדערט פרישע טויזנטער יידן, האָבן די קעראָווניקעס צוגעשטעלט אַלץ נײַע און נײַע „ליסטעס״; און אַזוי ווי נישט אַלע האָבן זיך געוואָלט צושטעלן, האָבן זיי אויסגעשטעלט „ליסטעס״ מיט אַן עודף.

און דער „קייסער״ רומקאָווסקי איז געפאַלן אויף אַן עצה: ער האָט

מודיע געווען דורך גרויסע פלאַקאַטן, וואָס זיינען צעקלעפּט געוואָרן איבער די גאַסן אין דריי לשונות: דייטש, פּויליש און יידיש: „צו אַלע מיינע יידן אין מיין געטאָ: איך מאַך באַקאַנט — די אַלע מיינע יידן, וואָס וועלן פרייוויליק זיך צושטעלן אַרויסצופאָרן אויף ,אַרבעט׳ אויסער מיין געטאָ, וועל איך געבן: אַ גאַנץ ברויט פון צוויי קילאָ, אַרבעטס־קליידער און טרעפּעס". אַזוי ווי דער הונגער איז געווען אין לשער און צו דעם זיינען נאָך די לעבנס־מיטל־קאַרטן פאַרבלאָקירט געוואָרן פון די, וואָס זיינען געשטעלט געוואָרן אויף די „ליסטעס", האָבן אַ סך יידן געזאָגט: „וואָס? איך וועל רומקאָווסקין שענקען אַ גאַנץ ברויט?! אַ מכה! איך וועל דאָס ברויט איינשלינגען מיט איין מאָל און כ׳וועל מיך כאַטש איין מאָל אָנעסן צו־זאַט!" און זיי זיינען אַליין געלאָפן דעם מלאך־המות אין די הענט אַריין. אַזוי־אַרום האָבן זיך יעדן טאָג פרייוויליק צוגעשטעלט טראַנספּאָרטן נאָך מיט אַן עודף, און די געטאָ־פּאָליציי האָט זיך איינגעשפּאָרט אַן אַרבעט אויסצוזוכן די אויסבאַהאַלטענע פון די „ליסטעס".

בלושטיין האָט זיך און זיין ווייב געוואָלט אַפּראַטעווען פון טויט, איז ער געלאָפן צו די פּאַרטיי־טוער, זיי זאָלן אים העלפן. איין פירער פון אַן אַרבעטער־פּאַרטיי פון די קאָמוניסטן — דערפאַר האָט מען אים גערופן „רויטער" כיל — האָט בלושטיינען געפרעגט: „פאַרוואָס זאָלן מיר אייך העלפן? איר האָט עפּעס געטאָן פאַר אונדז?"

„וואָס פאַר־אַ פראַגע, צי איך האָב געטאָן פאַר אייך? — האָט בלושטיין געענטפערט תמימותדיק — איר זענט דאָך אַן אַרבעטער־פּאַרטיי, איך האָב אַ סך געטאָן פאַר די אַרבעטער: איך האָב מיר גאַנצע טעג איינגעשטעלט מיין לעבן ביי מיר אין רעסאָרט צו העלפן די אַרבעטער, זיי זאָלן קאָנען איבערלעבן די מלחמה".

אויף כילס רויטן פּנים האָט זיך צעגאָסן אַן איראָניש שמייכעלע: „איך פרעג אייך דען, וואָס איר האָט געטאָן פאַר די אַרבעטער? איך פרעג אייך: וואָס האָט איר געטאָן פאַר אונדז? פאַר דער פּאַרטיי?" — ער האָט אַ שאַרפן בליק געגעבן אין בלושטיינס אויגן, און ער האָט פאַגעזעצט מיט אַ רחמנות־טאָן: „איך קאָן נאָר זאָגן, אַז ווען איר מיט אייער ווייב וועלן שוין זיין אין די וואַגאָנען, זאָל מען אייך ביידן געבן טרעפּעס, נאָר איר מוזט מיר לאָזן וויסן גענוי ווען איר פאָרט", — האָט ער פאַרענדיקט מיט אַ טאָן פון אַ בעל־טובה.

„אַזוי?! — האָט זיך בלושטיין אויפגעקאָכט, — איר ווערט זיך אויך פרייוויליק אַליין צושטעלן צו די וואַגאָנען?! און אייערע מענטשן גיט איר אויך די עצה?! פפוי!" — האָט ער אים אַ שפּיי־געגעבן אין פּרצוף, און ער איז אַנטלאָפן.

כיל האָט זיך געפילט, ווי ער וואָלט אים אָפּגעגאָסן מיט אַ פּאָמעשאַף.

בלושטיין האָט געטראַכט: אַ פירער און ער שטייט אַבסאָלוט נישט העכער פון יעדן דורכשניטלעכן מענטש: ער הייסט נאָר יענעם פרייוויליק זיך צושטעלן צו די וואַגאָנען. ער טראַכט, אַז ביז ס׳וועט קומען זיין ריי וועט זיך ענדיקן די מלחמה און ער וועט בלייבן לעבן.

ווען בלושטיין איז אַהיים געקומען, האָט ער געהערט, אַז די צוויי ברידער: מלך און הענעך קאָהן, פּאָליציי־קאָמיסאַרן, געוועזענע חסידישע יידן (זיי האָבן אויך געהאַט אַ יינגערן ברודער, וואָס איז גאַר געווען אַ פּשוטער פּאָליציאַנט) — אַז זיי האָבן זיך אונטערגענומען צו העלפן דורכצופירן די „אַקציע": צו ליקווידירן די געטאָ, מיט דער מיטהילף פון דער יידישער פּאָליציי, פייערלעשער, קוימענקערער און „ווייסער־גוואַרדיע" (מעל־טרעגער). זיי האָבן געכאַפּט יידן פון די גאַסן, איינגעזאַמלט אין אַ גרויסע שאַפע, און זיי פאַרלאָדנט אין די וואַגאָנען.

עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די דאָזיקע ברידערלעך קאָהן מיט דער פּאָליציי אַרומגערינגלט דעם שטרוי־רעסאָרט, וואו עס האָבן געאַרבעט עטלעכע טויזנט פרויען, — זיי אַרויסצושיקן פון געטאָ (אין די דאָזיקע טעג האָט זיך יעדער געריסן צו זיין אין רעסאָרט, ווייל מען האָט געמיינט, אַז ביי דער אַרבעט איז מען אַמזיכערסטן). ווען אַלע זיינען שוין געשטאַנען גרייט, אַרומגע־רינגלט פו יידישער פּאָליציי, אָפּצומאַרשירן צו די וואַגאָנען, איז פּלוצלונג אָנגעקומען אַ פאַראָרדענונג, אַז די אויסזידלונג איז אָפּגעשטעלט. די פרייד איז געווען אין לשער. יידן האָבן זיך געקושט און אונטערגעטאַנצט פון גרויס חדווה, און זיי האָבן אַריינגעטייטשט, אַז מען זעט אין דעם גאָר גוטע סימנים: ערשטנס, אויב מע האָט שוין אויך געוואָלט אַרויסשיקן די אַרבעטער פון שטרוי־רעסאָרט, איז שוין דער „מאַלער" (היטלער) זיכער, אַז ער וועט שוין נישט דאַרפן האָבן קיין שטרוי־שיך, פאַר זיינע זעלנער אויפן ווינטער. דאָס הייסט, אַז די מלחמה ענדיקט זיך שוין. און דאָס וואָס די אויסזידלונג איז פּלוצלונג אָפּגעשטעלט געוואָרן איז אַ באַווייז, אַז די דייטשן זיינען שוין אויף גרויסע צרות, אַז זיי האָבן נישט דעם קאָפּ צו אונדז.

אַלע לעבנסמיטל־קאַרטן זיינען געוואָרן אויפבלאָקירט, און יידן האָבן אָפּגענומען ס'ברויט און די שפּייז פאַר דער גאַנצער צייט, וואָס די קאַרטן זיינען געווען פאַרבלאָקירט. און אַז מען האָט געהאַט עפּעס צו עסן, איז מען געוואָרן ששון־ושמחה, און יידן האָב באַשיינפּערלעך געזען, אַז די באַפרייאונג קומט אַ ליאַדע מינוט.

בלושטיין מיט שרהלען האָבן אָפּגענומען גאַנצע פיר ברויט מיט דער שפּייז צוטיילונג. זיי האָבן זיך אונטערגעלעגנט ס'האַרץ, אָבער פון דעם צוכאַפּן זיך צום געקינצלטן ברויט האָבן זיי באַקומען בויך־וויטיק און שלשל. בלושטיין האָט געזאָגט: „ווער ווייסט, וואָס די דייטשן זיינען אויסן? ס'קאָן זיין, אַז זיי גיבן אונדז אַצינד אַביסל עסן, כדי אונדז אָפּצונאַרן, צו צעטומלען אונדזערע מוחות. ס'קאָן זיין, זיי האָבן ספּעציעל אָפּגעשטעלט די קלענערע אויסזידלונג, כדי צו אָרגאַניזירן אַ שנעלע גרויסע אויסזידלונג, פּונקט ווי זיי האָבן געטאָן אינעם ווינטער טויזנט ניין הונדערט צוויי־און־פערציק".

מיט עטלעכע טעג פריער האָט דער זשורנאַליסט שמואל בלומשטיין, סעקרעטאַר פון דער אונטערערדישער גרופּע „יידישע ליטעראַטן אין לאָדזשער געטאָ", געטראָפן אין דער גאַס בלושטיינס קעראָווניק, אינזשעניער פערסט. ער איז צו אים צוגעשטאַנען מיט אַ טענה: „פאַרוואָס האָט איר געשטעלט

בלושטיינען אויף דער ליסטע? בלושטיין איז אַן עדות מיט אַ טאַלאַנטירטער פּען. ער דאַרף בלייבן לעבן. ער איז נויטיק פאַר דעם יידישן פאָלק און פאַר דער מענטשהייט בכלל!"

„איר זאָלט זיך נישט אַריינמישן אין די אינערלעכע אָנגעלעגנהייטן פון מיין רעסאָרט!" — האָט זיך פּערסט צעשריגן, — „איך וועל אייך אַלע אָנלערנען! איך וועל אייך ווייזן אין אַזאַ צייט זיך צו פאַרנעמען מיט ליטעראַטור!"

פּערסט האָט נישט געוואָלט, עס זאָל בלייבן לעבן אַן עדות מיט אַ פּען, וואָס קען זיינע טונקעלע מעשים אין געטאָ. עס האָט אים גוט געעגבערט אין מוח בלושטיינס פּאָעמע א. נ. „בעטריב 76", וואָס ער האָט פאַרגעלייענט אויף דעם באַנקעט אין רעסאָרט. דאָס וואָס בלומשטיין האָט בלושטיינען אָנגערופן „עדות מיט אַ טאַלאַנטירטע פּען" האָט עס אים אויפגעקאָכט, און ער האָט זיך געכאַפּט שלאָגן. די דורכגייער האָבן בלומשטיינען אויסגעלייזט פון קלעפּ.

נאָך דער דאָזיקער פּאַסירונג האָט בלומשטיין געזאָגט צו בלושטיינען: „איר טאָרט נישט מער אַרבעטן ביי דעם אויסוואורף. איך וועל אייך שאַפן אַ צווייטן פּאָסטן".

בלושטיין האָט אים געזאָגט, אַז ער קוקט שוין דאָס לאַנג אויס, פּטור צו ווערן פון דעם אַסימילאַטאָר. אָבער דער „אַרבעטס־אַמט" איז פאַרמאַכט געוואָרן, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די אויסזידלונג אויף די „ליסטעס", און איז שוין מער נישט געעפנט געוואָרן, און בלושטיין איז געווען געצוואונגען צוריקצוגיין אין זיין רעסאָרט אַריין צו דער אַרבעט. האָט אים פּערסט געוואָלט מאַכן פאַר אַ נאַכט־וועכטער. בלושטיין האָט דאָס נישט געוואָלט צוליב עטלעכע טעמים: ערשטנס, ער האָט געוואוסט וואָס עס זאָגט זיך אין דער גמרא: נישט שלאָפן איין נאַכט נעמט־צו מער כוח, ווי דריי תעניתים; און צווייטנס, ביי דעם הונגער אין געטאָ איז עס פאַר אים אַ זיכערער טויט. און דריטנס: ער האָט נישט געוואָלט נאָכגעבן דעם קראַוואָניק זיין סאַדיסטישע הנאה. בלושטיין איז אַהיים געגאַנגען, ער איז מער נישט געקומען צו דער אַרבעט, און ער האָט פאַרגעזעצט זיין קאַמף מיטן קראַוואָניק.

* * *

מיט עטלעכע טעג שפּעטער, ווען יידן זיינען געשטאַנען אין דער ריי נאָך אַביסל קאַלעריבן ביי „יונה פּילצעס פּלאַץ", איז אָנגעפאַרן די „שופּע" (שוץ־פּאָליציי) און זיי געכאַפּט, ווי הינטשלעגער — הינט, און אַרויפגעפּאַקט אויף די לאַסט־אויטאָס. אָבער זיי האָבן זיי באַלד אָפּגעלאָזט (זיי האָבן געמאַכט פּראָבעס). האָבן די יידן אין דער ווידער געזען אַ גוטן סימן: „ניין, די דייטשן האָבן שוין נישט דעם קאָפּ צו אונדז". און דערצו האָבן יידן געזען אויף די וועגן איבערן געטאָ־צוים: דאָס צוריקציען אַן שום אָרדענונג פון דייטשן מיליטער: אויף פורן זיינען געלעגן פאַרוואונדעטע זעלנער. דאָס אַנטלויפן די ציוויליע דייטשן: פּרויען מיט קינדער און אַלטע לייט צו פוס און אויף פורן, מיט לעבעדיקן און טויטן אינווענטאַר. יידן האָבן אויך געזען: מען פירט צעבראָכענע טיילן פו עראָפּלאַנען אין אויטאָס. האָבן יידן געזאָגט:

„שוין, די ישועה קומט! מיט דעם, וואָס ס׳האָט זיך אָנגעהויבן, מיט דעם ענדיקט זיך!״ יידן האָבן געהערט: די רויטע אַרמיי שטייט שוין אויף יענער זייט ווייסל, און אין וואַרשע איז אויסגעבראָכן אַ רעוואָלוציע. די „קריפּאָ״ (קרימינאַל־פּאָליציי) האָט זיך שוין אַרויסגעצויגן פון „רויטן הויז״. די געשטאַפּאָ האָט געהאַט אויפגעלאָדנט אירע דאָקומענטן אויף עטלעכע לאַסט־וועגענער. זיי האָבן געוואַרט אויף אַ באַפעל אָפּצוציען. דאָס אַלץ האָט די יידן דערמונטערט, צוגעגעבן גלויבן און בטחון. אָבער ווען די רויטע אַרמיי איז נישט געגאַנגען ווייטער, זיינען די דייטשן צוריקגעטרעטן צו זייער נאָרמאַלער אַרבעט. און עס איז טאַקע געווען אַזוי ווי בלושטיין האָט פאַר־אויסגעזאָגט: פּינקטלעך דריי וואָכן שפּעטער נאָך דעם אָפּשטעלן די אויסזידלונג אויף די „ליסטעס״, האָט זיך אָנגעהויבן די פולשטענדיקע ליקווידאַציע פון דער געטאָ.

די דייטשן האָבן אַצינד ווידער געצוואונגען די ברידער קאָהן, זיי זאָלן העלפן דורכפירן די ליקווידאַציע, און זיי האָבן געטריי אויסגעפירט די באַפעלן. נאָך דער ליקווידאַציע, האָט דער באַלעבאָס איבער דער געטאָ, דער דייטש האַנס ביבאָוו, ימח שמו, אַרויפגעפירט די צוויי ברידער קאָהן אויפן בית־עולם, אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער און האָט זייביידע דערשאָסן. זיי האָבן געמיינט, אַז מיטן דינען די דייטשן וועלן זיי איבערלעבן די מלחמה. אָבער אַזוי האָבן די דייטשן זיי באַלוינט.

בלושטיין מיט זיין ווייב שרהלע האָבן אַצינד פעסט באַשלאָסן: ניין, זיי וועלן זיך נישט פרייוויליק צושטעלן. זיי וועלן זיך ווייטער אויסבאַהאַלטן — ווי לאַנג עס וועט נאָר מעגלעך זיין.

גבורה און קדושה

אין אַ פאַרנאַכט, אין אויגוסט, אין יאָר 1944, זיינען פלוצלינג די גאַסן אין לאָדזשער געטאָ פול געוואָרן מיט יידן. די אַפּראָוויזאַציע (די הויפּט שפּייז מאַגאַזינען) און „יונה פילצעס״ פּלאַץ, (מיט דעם נאָמען האָבן יידן גערופן דעם מאַרק פון פּרוכטן און ירקות אויפן באַלוט) זענען אומגעריכט אויפגעריסן געוואָרן. וואָס איינער האָט געקענט כאַפּן, האָט ער געכאַפּט: צי גאַנצע זעק מעל, גאַנצע זעק צוקער, גאַנצע זעק אַרבעס, גאַנצע זעק קאַרטאָפל, גאַנצע פעסער זויער קרויט, גאַנצע פעסער זויערע אוגערקעס.

די געסלעך זיינען פאַרהילכט געוואָרן פון דעם געגרויש פון די קאָלעדנ־דיקע פעסלעך אויף דעם שטיינערנעם ברוק; די אויסגעהונגערטע מענטשן האָבן זיך געאיילט מיט דעם טייערן אוצר מיט מורא — אַ צווייטער זאָל זיי דאָס נישט צוכאַפּן; מען האָט אויך געכאַפּט פון די פעלדער, וואָס מען האָט נאָר געקענט: בורקעס, מערן, קאַרטאָפל, וואָס האָבן געהערט צו די יודן־ראַטלער און אויך צו זייערע מקורבים: קעראָווניקעס, קאָמיסאָרן א. א. ס׳איז געוואָרן אַן אַנאַרכיע. קיין פּאָליציאַנט אָדער אַ דייטש האָט מען נישט געזען

אויף דער ליכטיקער שיין; האָבן די יידן באַשיימפּערלעך געזען אַז שוין... אַז די גאולה איז שוין דאָ... אַז עס זאָל אַזוי געשען, איז אָבער פון פריער־אויס איינסצעניזירט געוואָרן פון די דייטשן.

אויף צומאָרגנס אינדערפרי, ווען יידן זיינען אַרויס פון די הייזער, האָבן זיי געזען צווייערליי פּלאַקאַטן. דער ערשטער, אויף דייטש, אַז „דאָס קליינע געטאָ געלט, מינץ פון אַלומיניום און די קלענערע באַנקנאָטן (וואָס יידן האָבן גערופן „חיימקעס״ אָדער „רומקעס״, ווייל זיי זענען געווען אונטערגעשריבן פון מרדכי חיים רומקאָווסקין), וועלן אויסגעטוישט ווערן אין דער „באַנק פון עלטעסטען דער יודן״, אויף גרעסערע באַנקנאָטן פון פופציקער און הונדערטער געטאָ מאַרקן״.

און דער צווייטער פּלאַקאַט אויף דייטש, פּויליש און יידיש, מיט אויפ־רייסנדיקע אותיות, אַז „דער אַמטס לייטער, האַנס ביבאָוו, און דאָקטאָר אָטאָ בראַטפּיש (קאָמיסאַר פון דער נאַצישער פּאָליציי, אין ליצמאַנשטאַדט (לאָדזש), וועלן מאָרגן פּאַרמיטאָג רעדן צו די געטאָ איינוואוינער און אַלע יודן זענען זייער העפלעך געבעטן צו קומען״.

די יידן האָבן אַריינגעטייטשט, אַז דאָס מוז זיכער זיין עפּעס אַ גוטע נייעס.

צומאָרגנס, צו דער באַשטימטער צייט, האָבן זיך טויזנטער יידן פּאַרזאַמלט אויפן גמינע פּלאַץ, און אומגעדולדיק געוואַרט. דער חבר זיידע, די חברטע רעגינע און בלושטיין זיינען אויך געקומען, אָבער זיי האָבן זיך געהאַלטן אין אַ זייט, כדי רומקאָווסקי זאָל זיי נישט זען.

פּינקטלעך עלף אַזייגער איז אָנגעקומען אַ דראָשקע און עס זיינען אַרויסגעשטיגן: האַנס ביבאָוו, ד״ר אָטאָ בראַטפּיש, בײדע אין ציווילע קליידער און דער „קייסער״ רומקאָווסקי. אַזוי ווי די יידן האָבן דערזען דייטשן, האָט זיך די גאַנצע מאַסע געגעבן אַ וויג אויס מורא.

עס איז געשטאַנען אַ טיש מיט אַ שטול. ביבאָוו איז גלייך אַרויפגעקראָכן אויפן טיש, ער האָט זיך פּאַרנייגט אויף אַ טעאַטראַלישן אופן און מיט אַ העפלעך שמייכעלע האָט ער געזאָגט: „גוטען מאָרגן״. די יידן זיינען איבער־ראַשט געוואָרן. (דער דייטש שלאָגט נישט און שיסט נישט). דער דייטש האָט דאָס דערפילט און ער האָט אָנגעהויבן:

„מיינע ליבע יודן, איך וועל צו אייך רעדן ווי אייער עלטסטער: מיינע ליבע שוועסטער און ברידער! איר האָט פאַר דער ווערמאַכט געטריי געאַרבעט. אַצינד, ווען די רוסן דערנענטערן זיך, מוזן מיר ווייטער האָבן אייערע הענט, מיר זאָלן ווייטער קענען פירן קריג. דייטשלאַנד איז צעשמעטערט!״

די יידן, האַלבע מתים, פּאַרפּייניקטע פון הונגער, קעלט, שווערע אַרבעט און טויט שרעק, האָבן געפילט אַ זיסן טעם פון נקמה.

ביבאָוו האָט דערפילט, אַז זיין שפּיל נעמט אויס, האָט ער אויפגעהויבן זיין שטים:

איך טראָג איבער די רעסאָרטן, (פאַבריקן), די מאַשינען, די סחורות, אַלצדינג! עס קענען פאָרן די גאַנצע משפחות צוזאַמען: פון אַלטע לייט, טאַטעס

מיט מאַמעס מיט קליינע קינדער, כדי איר זאָלט איך נישט צעשיידן; פאַקט אַלצדינג איין, וואָס אייער האַרץ גלוסט. איך פיר איבער די גאַנצע געטאָ. דאָרטן וועט איר נישט דאַרפן שטיין אין די רייען נאָך אַ ביסל זופּ. איר וועט באַקומען געגוג שפּייז און אויך האָלץ און קוילן אַליין צו קאָכן. נעמט מיט גרויסע טעפּ. מאַכט וואָס גרעסערע פּעק. איך שווער איך ביי מיין ליבן גאָט, אַז עס וועט איך קיין האָר פון קאָפּ נישט פעלן!" — האָט ער זיך געקלאַפּט אין האַרץ אַריין און מיט אַ טאָן, ווי מען גיט אַ גוטע עצה, האָט דער דייטש פאַרגעזעצט — „אַך מיינע ליבע יודן; ווער עס וועט דאָ בלייבן דער וועט אומקומען פון די רוסישע באָמבעס, — עפּנט אויף ביינאַכט די פענצטער, וועט איר הערן ווי נאָענט דער פראָנט איז. די רוסן גייען שנעל ווי די טייוולאָנים! ווען די רוסן וועלן קומען וועלן זיי אייך סיי ווי טויטן, ווייל מיט אייער אַרבעט האָט איר אונדז געהאָלפן פירן קריג קעגן זיי. וואָס גיכער, וואָס גרעסערע פּעק וועלן מיר וואָס גיכער זיך קענען ראַטעווען! געדענקט, די צייט איז קורץ"!

דער דייטש האָט דערזען, אַז די יידן — האָלבע מתים, וואָס רינגלען אים אַרום אין אַ געדיכטער ראָד, קוקן אויף אים אַרויף מיט אומצוטרוי, האָט ער זיך אויפגעקאָכט און פון כעס איז אים די רויטע יוכע געקומען אין פּרצוף אַריין. מיט די חזר־קיילערישע פויסטן האָט ער זיך געקלאַפּט אין דער ברוסט אַריין און געשריגן:

„וואָס, איר גלויבט מיר נישט?! ווען איך וואָלט איך געוואָלט אויסראָטן, האָב איך פאַר אייך מורא?! איך וואָלט אייך אַלע גענומען אויפן פרידהאָף (בית־עולם) און אין מינוטן אייך אַלע אויסגעשאָסן ווי די הינט! איר זאָו יודן..." (דאָס האָט ער געטאָן מיט זיינע אייגענע הענט מיט די יידן פון די קליינע שטעטלעך אַרום לאָדזש).

די יידן האָבן דערפילט אַז אַצינד (אין כעס) האָט זיך פון דייטש אַרויסגעכאַפּט דער אמת און עס האָט זיי אָנגעכאַפּט אַן אימה. ביבאָוו האָט דאָס דערפילט, האָט ער זיך צעשריגן מיט אַ צווינגענדיקן טאָן:

— איר וועט פּאַקן פּעק, צי ניין?!

— „יאָ!" — האָבן געענטפערט שוואַכע שטימען מיט מורא.

— איר וועט פאָרן צו דער אַרבעט, צי ניין?!

— „יאָ".

— אַצינד זאָגט איר יאָ, אָבער דערנאָך וועט איר נישט וועלן! אַלזאָ: וועט איר פאָרן פרייוויליק צו דער אַרבעט, צי ניין?!

— „יאָ", האָבן אויסגערופן די האַלבע מתים.

— גוט! אַלע פאָרן פרייוויליק! גוט!

מיט דעם האָט ביבאָוו פאַרענדיקט און איז אַראָפּגעשפּרונגען פון טיש.

דערנאָך איז דער „קייסער" מרדכי חיים רומקאָווסקי מיט אָנשטרענגונג אַרויפגעקראָכן אויף דער שטול און פון דער שטול אויפן טיש. דאָ האָט זיך בלושטיין דערמאָנט, ווי אין דער פאַרבעריי, וואו ער האָט געאַרבעט, וואו די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן די וועש און מלבושים פון די אויסגעקוילעטע יידן, איבערצופאַרבן, כדי די יידן זאָלן פון דעם אויסאַרבעטן טעפּיכער פאַר

די דייטשן, האָט מען אין אַ מלבוש געפונען אַן איינגעראָלט שטיקל פּאַפּיר, אַזוי ווי דינער פּאַפּיראָס. מען האָט עס אויפגעוויקלט אַזוי ווי אַ מזוזה, און עס איז דאָרט געווען אַזוי געשריבן: „ב"ה צו מרדכי חיים רומקאָווסקי: זייט וויסן, אַז יעדן טאָג ברענגט מען דאָ אין ריזיקע לאַסט אויטאָס הונדערטער יידישע משפחות, פון לאָדזשער געטאָ און אויך פון אַנדערע געטאָס. מען שלאָגט, מען הרגעט. די יאָמערלעכע געשרייען זיינען אין לשער! פון דאַנען, פון גראָכאָוו, פירט מען זיי אַוועק אין וואַלד לאָכאָוו, ערגעץ נעבן כעלמנע, מען טוט זיי אויס אדם נאַקעט, מען זאָגט זיי, אַז מען פירט זיי אויסבאָדן, אָבער זיי ווערן דערשטיקט מיט גאַז. השם יתברך זאָל מרחם זיין אויף זיינע קינדער. ממני טוביה סילמאַן, גראָכאָווער רב". דער דאָזיקער בריוו איז איבערגעגעבן געוואָרן רומקאָווסקין.

די יידן האָבן אַצינד דערוואָרט עפּעס אַ טרייסט־וואָרט פון רומקאָווסקין. אָבער ער האָט גאַנץ רואיק געזאָגט וואָס די דייטשן האָבן אים באַפוילן: „מיינע ליבע שוועסטער און ברידער! מיין געטאָ ווערט אַצינד איבערגע־טראָגן, זאָלט איר זיך האַלטן צוזאַמען, כדי איר זאָלט אייך נישט צעשיידן, עס זאָלן פאָרן צו גאַנצע משפחות צוזאַמען". און ער איז לאַנגזאַם פּאַרזיכטיק אַראָפּגעגאַנגען פון טיש אויף דער שטול און פון דער שטול אויף דער ערד. די יידן האָבן נישט געהאַט קיין צוטרוי צו אים.

אַלע דריי זענען צוריק אַריין אין דער דראָשקע און זיינען באַלד אַוועקגעפאָרן.

דער „קייסער" האָט גאַנץ גוט געוואוסט, אַז די געטאָ ווערט אַצינד פולשטענדיק ליקווידירט און אַז די יידן ווערן אַוועקגעפירט צום טויט.

די געדיכטע ראָד מענטשן האָט זיך באַלד צעשאָטן און עס האָבן זיך געהערט פאַרצווייפלטע רייד:

— „וואָס וועט דאָ זיין? ער האָט געזאָגט אַז מיר פאָרן פרייוויליק! נאָך אַזוי פיל יאָרן הונגער און פּיין, בעת די באַפרייאונג שטייט שוין ביי דער נאָז ווילן זיי אונדז ערגעץ פאַרשלעפּן! ווער וועט זיך דאָס פרייוויליק צושטעלן? איך נישט!"

דער חבר זיידע, די חברטע רעגינע און בלושטיין האָבן זיך אויסגעמישט צווישן דער מאַסע און זיי האָבן געהאַלטן אין איין זאָגן:

„קיינער זאָל זיך פרייוויליק נישט צושטעלן! יעדער איינער זאָל זיך אויסבאַהאַלטן וואו ער קען, ווייל יעדע שעה קענען מיר באַפרייט ווערן. די רויטע אַרמיי שטייט שוין ביי דער ווייסל און די דייטשן ווילן אונדז אומ־ברענגען!"

דער עולם איז זיך צעגאַנגען. אין געטאָ האָט געהערשט אַ קאָשמאַר. דער חבר זיידע, די חברטע רעגינע און בלושטיין זיינען געגאַנגען פון הויז צו הויז און זיי האָבן אויפגעקלערט די יידן, פאַרוואָס זיי זאָלן זיך פרייוויליק נישט צושטעלן, אַרויסצופאָרן פון געטאָ.

איבער די געטאָ גאַסן זיינען שנעל אויסגעקלעפּט געוואָרן פּלאַקאַטן מיט שרייענדיקע אותיות. אויף דייטש, פויליש און יידיש:

„שוועסטער און ברידער! איך ראָט אייך, אין אייער אייגענעם אינטערעס זיך צושטעלן צו דער באַשטימטער צייט צו די טראַנספּאָרטן, בכדי אַזוי־אַרום אויסצומיידן אומרו און צוואַנגס מיטלען. נאָר יענע וואָס וועלן זיך פרייוויליק צושטעלן, וועלן האָבן די מעגלעכקייט צו בלייבן צוזאַמען. דערלאָזט נישט דערצו, אַז עס זאָל זיך איבערחזרן דאָס, וואָס עס איז היינט געשען.

מרדכי חיים רומקאָווסקי
דער עלטסטער דער יודן אין ליצמאַנשטאַט־געטאָ,
ליצמאַנשטאַט־געטאָ, דעם 8טן אויגוסט, 1944

* * *

כדי די געטאָ־באַפעלקערונג זאָל גלויבן, אַז די דייטשן זיינען שוין אַצינד בעסער געוואָרן צו די יידן און אַז די דייטשן בויטיקן זיך אין זיי, האָבן זיי אַצינד אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ סך קאַרטאָפל און אויך פלייש, און דאָס איז אויסגעטיילט געוואָרן אָן קאַרטן. דאָס דאָזיקע פאַרפירערישע מיטל האָט געהאָלפן באַרואיקן די יידן, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז ביי יעדער אַרויסשיקונג זיינען יידן ממש אויסגעגאַנגען פון הונגער, ווייל די דייטשן האָבן נישט אַריינגעשיקט קיין שום שפּייז־צוטייל. האָבן טאַקע אַ סך יידן אין דעם געזען דעם אמתן גוטן סימן. אָבער ביי די פלייש־קאָאָפּעראַטיוון זיינען געשטאַנען לאַנגע רייען, וואָס האָבן זיך נישט גערירט פון אָרט, ווייל אַריינגעקראָגן האָבן אינגעוויניק זיך נאָר די שטאַרקע און אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט „פּלייצעס" (פּראָטעקציע), איז דאָס פלייש אַריינגעפאַלן נאָר צו יחידים. האָבן דער חבר זיידע, די חברטע רעגינע און בלושטיין געשאַפן אַ מיליץ, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיי געהיט די רייען ביי די פלייש־קאָאָפּעראַטיוון, כדי יעדער זאָל קענען באַקומען אַ האַלבן קילאָ פלייש.

ביים עק מלינאַרסקע און דוואָרסקע גאַס, איז געווען אַ נידעריק אַלט הילצערן הויז, מיט אַ הויכן קרומען שינדל־דאַך. דאָ איז פאַר דער מלחמה געווען אַ „מאַסאַרניע", וואָס האָט געהערט צו אַ פּאָליאַק, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט פערד־וואורשט און מען האָט אויך פאַרקויפט פערד־פלייש. אין דעם געוועלב איז אַצינד געווען אַ פלייש־קאָאָפּעראַטיוו און עס איז געשטאַנען אַ לאַנגע רייע פון מענער און פרויען אַנצוקומען נאָך דעם האַלבן קילאָ פלייש.

דער חבר זיידע, די חברטע רעגינע און בלושטיין האָבן דאָ געהיט עס זאָל צוגיין ערלעך. פון מאָל צו מאָל האָבן זיי דאָ געמוזט קעמפן מיט אַ שטאַרקן, וואָס האָט זיך געוואָלט אַריינרייסן אויסער דער ריי. עס האָבן זיך געהערט גוואַלדן, קללות, אָבער זיי האָבן איינגעשטעלט אָרדנונג.

רומקאָווסקי איז אַצינד אַרומגעפאָרן אויף זיין דראָשקע, אָבער שוין אָן אַ לייב־וואַך, ווייל דעם „קייסערס"־פּאָליציי, פייערלעשער, קוימענקערער, די „זאָנדער", (יידישע געשטאַפּאָ־פּאָליציי) און די „ווייסע־גוואַרדיע" (מעל טרעגער), זיינען שוין אַצינד געשטאַנען אין דינסט דירעקט אונטער די

דייטשן גופא. די געשטאַפּאָ האָט אָנגעפירט און בראש מיט דער „שופּע״ (דויטשע שוץ־פּאָליציי) האָבן זיי אַלע געהאָלפן ליקווידירן די געטאָ.

וואו נאָר רומקאָווסקי האָט געזען אַ גרופּע יידן, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט און אַראָפּגערעדט צו זיי פון דער דראָשקע, אָבער שוין מיט אַ געבראָכענער שטים. די יידן וואָס זיינען געשטאַנען אַרום דער ריי, האָבן אים שנעל אַרומגע־רינגלט. זיי האָבן געהאָפט פון אים צו הערן עפּעס אַ גוטע בשורה. דער אַלטער האָט זיך אויפגעשטעלט אין דער דראָשקע און גערעדט:

„מיינע ליבע שוועסטער און ברידער... מיין... כ׳מיין די געטאָ, ווערט איבערגעטראָגן. ביזש אַצינד האָב איך געהאַט וואָש צו זשאָגן און איך האָב געטאָן וואָש כ׳האָב געקענט. אַצינד קען איך סוין גאָרניסט העלפן. דעריבער גיב איך אייך אַ גוטע עצה איר זשאָלט אייך פרייוויליק צוסטעלן צו גאַנצע משפחות, כדי איר זאָלט אייך ניט צעשיידן, נאָר זיין צוזאַמען. ווער עס האָט נישט קיין שיך דעם וועל איך געבן טרעפּעס...״

„ניין! — האָט אים דער חבר זיידע איבערגעריסן — פאָלגט אים נישט! דעם פאַרעטער! — האָט זיידע געצאָרנט — אפילו אַצינד ביי דער גסיסה פון געטאָ נאַרט ער אונדז אויך! אפילו אצינד „סלוזשעט״ (דינט) ער נאָך ווי אַ הונט דעם שונא״! פאָלגט אים נישט! ער הייסט אונדז גיין פרייוויליק צום טויט! ער — האָט ער אָנגעוויזן מיט דער האַנט — ווייסט גוט, אַז די דייטשן שיקן אונדז צום טויט! ווי אַזוי האָט ישעיה הנביא גע־צאָרנט?: „איר רעגירער און אייער קלאַס האַנדלט פאַלש קעגן אייער פאָלק! איר באַוואָלט די אָרעמע, די שוואַכע, די יתומים און אלמנות, איר אומריינע געוויסנס!״ איר „קייסער״, האָט די אָרעמסטע די ערשטע אַרויסגעשיקט צום טויט! אייערע הענט האָבן געהאָלפן פאַרגיסן דאָס אומשולדיקע בלוט פון אייערע שוועסטער און ברידער! אַצינד איז שוין די העכסטע צייט איר זאָלט אויפהערן צו זינדיקן קעגן אייער פאָלק!״ — האָט זיידע צו אים געשריגן.

ווי לאַנג זיידע האָט גערעדט איז דער אַלטער געזעסן אין דער דראָשקע מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן. פּלוצלונג האָט דער חבר זיידע זיך געווענדעט צו דער מאַסע מיט אַ טאָן פון געבעט, רחמים און באַפעל: — יידן, קיינער פון אונדז זאָל זיך פרייוויליק נישט צושטעלן. לאָזט אייך נישט פירן צום טויט! יעדער זאָל זיך באַהאַלטן וואו ער קען! יעדע מינוט קענען מיר באַפרייט ווערן! די רויטע אַרמיי איז שוין נאָענט! „זיינע מענטשן באַהאַלטן זיך!״ — האָט בלושטיין געשריגן מיט האַרץ.

„לאָבוסעס! כוליגאַנעס! — האָט זיך רומקאָווסקי אַ שטעל־אויף געטאָן מיט כעס — איר בונטעוועט מיינע יודן! אַלע מיינע מענטשן פאָרן. מיין געטאָ ווערט איבערגעטראָגן!״

דו מערזאַוויעץ! דו שקרניק! — האָט די חברטע רעגינע זיך צעשריגן — דו ביסט געוועזן אַ פּורים־קעניג, האָסט געטראָגן אַ פּאַפּירענע קרוין. אַצינד, ווען דו ביסט שוין אַן אָפּגעשפּילטער קייסער, ווילסטו נאָך אונדז אויך שיקן צום טויט? דו האָסט שוין „סדייניקע אָפּגעטאָן, וועלן זיי דיך באַלוינען מיטן טויט!...״

סוויג דו זונה! — האָט רומקאָווסקי זיך אויף איר געוואָרפן מיטן שטעקן. זיין פּנים איז רויט געוואָרן פון כעס. — „מען טאָר ניט גיין קעגן מלכות!“ די מענטשן האָבן מורא געקראָגן, אָבער טייל האָבן זיך אים אַנטקעגן געשטעלט:

„צו וועמען הייבסטו דעם שטעקן?! וואָס מיינסטו, אַז די חברטע רעגינע געהערט צו די זונות פון דיין האַרעם? אַצינד האָב איך דיך אין דר'ערד! ביסט שוין אַן אָפּגעשפּילטער קייסער! — אַ פּורים קעניג! אַ משוגענער!“

איינער האָט אים נאָכגעקרימט אויף זיין ליטווישן אַקצענט זיין באַליבט ווערטל: „האַ? אין פיר יאָר אַרום וועט מיין מלוכה גיין ווי אַ זשייגערל“. האַ? מיין געטאָ“.

— פאַפּירענע קרוין! — פּורים קעניג! — אָפּגעשפּילטער „קייסער!“ — משוגענער!

דער אַלטער האָט געהייסן דעם דראָשקאַזש אונטערטרייבן ס'פערדל און איז אַוועקגעפאָרן, אונטער אַ הילכיקן חוזק־געלעכטער.

* * *

די געשטאַפּאָ האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז רומקאָווסקי זאָל זיי צושטעלן די צוויי בונטאָווושטשיקעס: דעם חבר זיידן און די חברטע רעגינען. ערשט שפּעט ביינאַכט איז דער יידישער פּאָליציי, נאָך גרויסע שוועריקייטן, געלונגען זיי צו כאַפּן. דאָס האָט ביי די יידן אַרויסגערופן גרויס צאָרן און אַנגעוואָרפן אַ פּחד. די געשטאַפּאָ האָט זיי אַכזריותדיק געפּייניקט.

* * *

אין אַ פאַרטאָג, ווען דער הימל האָט נאָר אָנגעהויבן צו בלויען, האָבן די תפיסה־וועכטער מיט ביקסן, אַרויסגעפירט פון די תפיסה־קאַמערן דעם חבר זיידן, מיט דער חברטע רעגינען צעשלאָגענע און צעבלוטיקטע, מיט די הענט אַרונטערגעבונדענע פון הינטן. כאָטש זיי האָבן געהאַט יסורים און ס'איז זיי שווער געווען צו גיין, האָבן זיי זיך באַמיט צו שטעלן פעסטע טריט און מיט אויפגעהויבענע קעפּ. זיי זיינען אַרויסגעקומען אויפן תפיסה־הויף, וואו עס איז פאַר זיי ספּעציעל אויפגעבויט געוואָרן אַ בשותפותדיקע בייע תלייה. האָט זיידע אויסגעשריגן מיט זיינע לעצטע כוחות:

„טויט דעם נאַציזם און פאַשיזם! זיין סוף קומט! דאָס יידישע פאָלק וועט אייביק לעבן! זאָל לעבן די פרייהייט און די פאַרברידערונג פון אַלע פעלקער!“

די חברטע רעגינע האָט גערעדט רואיק און שאַרף: „אונדז יידן וועמען טויזנטער יאָרן שחיטות און שייטערס, האָבן נישט געקענט אומברענגען ווילט איר אָפּווישן פון דער ערד? יידיש פאָלק איז אייביק! איר וועט פאַרניכטעט ווערן אין דער שריפה וואָס איר אַליין האָט אָנגעצונדן! איך זע זי קומט די צייט: ווען אַ פאָלק אויף אַ פאָלק וועט נישט הייבן קיין שווערד נאָר וועלן לעבן ווי ברידער, אין אַ וועלט פון שלום, פרייהייט און יושר. אַזוי זאָגט דער נביא — אַ ייד. — און זי האָט אויסגעשריגן מיט די לעצטע כוחות: טויט דעם נאַציזם און פאַשיזם!...“

אַ תפיסה וועכטער איז אָנגעלאָפן און ער האָט מיט אַ פלאַסטער צוגע־

קלעפּט די מיילער פון זיידן און רעגינען. זיידן און רעגינען האָט זיך געדאַכט, אַז אַלע מענטשן פון גאַר דער וועלט האָבן דערהערט זייערע לעצטע ווערטער.

אין וועכטער האָט געזאָגט צום צווייטן: די יידן באַזיצן אַ געהיימע קראַפט, וואָס עס איז שווער צו באַגרייפן: דו האָסט געהערט זייערע ווערטער? מיט וואָס פאַראַ מוט, מיט וואָס פאַראַ דרייסטקייט, מיט וואָס פאַראַ גלויבן?!

צווי וועכטער האָבן זיידן און רעגינען אַרויפגעפירט אויף דער תליה. זיידע און רעגינע זיינען געגאַנגען מיט אויפגעהויבענע קעפּ. זיי האָבן דערזען אויף מזרח אויפגיין אַ גרויסע רויטע זון, וואָס האָט אָנגעזאָגט: די נאַכט פאַרשווינדט... עס גייט־אויף אַ נייער טאָג... און אַ פרייד איז אויפגעגאַנגען אין זייערע הערצער.

דער געשטאַפּאָ־אָפיציר האָט אויסגעלייענט: צוויי יודען קריגס־פאַר־ברעכער ווערן היגגעריכט! הייל היטלער!"

דער תליין האָט פאַרוואָרפן די פעטליעס איבער זייערע העלדזער און ער האָט אַראָפּגעלאָזט די פּאָדלאָגע. די גופים זיינען געבליבן הענגען. זיי האָבן געצאַפּלט עטלעכע רגעס און האָבן זיך אויסגעצויגן שטייף.

די רויטע זון האָט געפאַרבט דעם הימל רויט, ווי אַ פּנים אָנגעגאָסן מיט גרימצאָרן, וואָס זאָגט אָן אַן אויסברוך פון נקמה...

דער פאַרטיער עידעלמאַן

בלושטיין האָט געזען, אַז עס איז פאַר אים נישטאָ קיין אָרט, וואו זיך אויסצובאַהאַלטן האָט ער גענומען דעם פלעצאַק און איז אַוועק אין דער געביידע אויף דער לאַגעווניצקע גאַס, וואו עס איז פאַר דער מלחמה געווען די קראַנקן קאַסע, און אין דער געטאָ האָבן יידן דאָרט איינגעאָרדנט אַ שפּיטאָל; און אין ראש השנה 1942, האָבן די דייטשן אויסגעמאָרדעט די קראַנקע (בעת דער „שפּערע") און דערנאָך די געביידע פאַרוואַנדלט אין אַ שניידער־פאַבריק, וואו יידן זיינען געצווינגען געווען, אויסצואַרבעטן מונדירן און שינעלן פאַר דעם דייטשן מיליטער. אַצינד האָט מען די מאַשינען און די טישן אַרויסגעפירט און די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז דאָס אַלעס גייט מיט מיט די יידן דאָרטן, וואו די געטאָ ווערט איבערגעטראָגן, כדי די יידן זאָלן „פאָרזעצן די אַרבעט".

אין דער געביידע זיינען אַצינד קאַשאַרירט געוואָרן, זעקס הונדערט פּריווילגירטע־יידן, — דעם אָפּגעשפּילטן „קייסער" רומקאָווסקיס מענטשן. עס זיינען אויף דער גיך אויפגעשטעלט געוואָרן פּריטשעס צום שלאָפן, יעדער האָט זיך מיטגעבראַכט בעטגעוואַנט, מען האָט אויפגעעפנט די אַמאָליקע שפּיטאָל־קיך, און מען האָט דאָ אַריינגעשיקט געגנוג שפּייז: ברויט, קאַרטאָפל, פלייש, ביינער און אַנדערע זאַכן. און די פּריווילגירטע זיינען דאָ געזעסן, געגעסן און געטרינקען, ביז דער פולשטענדיקער ליקווידאַציע פון געטאָ. בעת די דייטשע־פּאָליצי מיט דער יידישער: פּאָליצי, פייערלעשער, קוימענקערער און די „ווייסע־גוואַרדיע", (מעל טרעגער) אונטער דער אָנפירונג פון דער

געשטאַפּאָ, האָבן געכאַפּט די יידן ווי הינטשלעגער כאַפּן הינט און זיי פאַרשיקט אין דער גרעסטער טויט־פאַבריק אוישוויץ; די דאָזיקע פּריווילעגירטע זיינען שפּעטער דירעקט געשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט, אין אַ קאָנ־צענטראַציע לאַגער אַריין. זיי האָבן אָבער אויסגעמיטן די טויט־פאַבריק אוישוויץ.

ווען בלושטיין איז אַריינגעקומען אין דער געביידע פון די דאָזיקע קאַשאַרירטע, איז אים אַקעגן געקומען אַ פּאַרטיער און אים געפרעגט: „ווער זענט איר? וואָס ווילט איר דאָ?"

בלושטיין האָט מאָמענטאַל דערפילט, אַז ער איז באַגאַנגען אַ נאַרישקייט, מיט זיין קומען דאָ אַהער; און, אַז יעדעס וואָרט, וואָס ער וועט רעדן מכוח דאָ צו פאַרבלייבן וועט זיין אַרויסגעוואָרפן אויפן ווינט. באַלד איז אויסגעוואַקסן קיווע שעניצקי, מיט אַ בוכהאַלטעריע בוך אין דער האַנט. אַ פּנים דאָ זיינען געווען פאַרשריבן די נעמען פון די קאַשאַרירטע. ער איז דאָ אַצינד געווען דער דירעקטאָר. פאַר דער מלחמה איז ער געווען אַ טוער אין אַ ציוניסטישער אַרבעטער פּאַרטיי. באַלד אין אַנהויב געטאָ, האָט אים דער „קייסער" מרדכי חיים רומקאָווסקי געמאַכט פאַר דעם דירעקטאָר איבער דעם יידישן „קליין קונסט־טעאַטער" אויף דער קראַוויעצקע גאַס. נאָך דעם ליקווידירן דאָס דאָזיקע טעאַטער, האָט ער באַקומען אַ פּאָסטן אין אַרבעטס־אַמט. זיין אַרבעט איז געווען: צו גיין איבער די רעסאָרטן און קיכן, און מאַכן „סעלעקציעס": אויסצוקלויבן די אַרבעטער, וואָס זענען אויס פיזיש קרעפטיקער און זיי שיקן צו די „ראַזביור־קעס", ד. ה. פאַנאַנדערצונעמען די געמויערטע הייזער. (די דייטשן האָבן געזוכט אין די דאָזיקע הייזער אוצרות, אָדער סחורות, וואָס יידן האָבן באַהאַלטן אויף נאָך דער מלחמה). דערפאַר האָבן די יידן געקוקט אויף שעניצקין, ווי אויף אַ געשטאַפּאָוויעץ. שעניצקי האָט געקוקט אויף בלושטיינען מיט אַ פאַרשנדיקן בליק. און פאַר ביידען האָט אויפגעבליצט דאָס בילד: ווען זיי האָבן זיך באַקענט, דעם ערשטן יאָר אין געטאָ, האָט אים שעניצקי געזאָגט: „איך בין דער קולטור דירעקטאָר אין געטאָ".

האָט זיך אויף בלושטיינס פּנים באַוויזן אַ חוזק־שמייכעלע און ער האָט געזאָגט: „קולטור דירעקטאָר? איר פּאַסט זיך צו זיין אַ דירעקטאָר איבער די שמיעטניקעס!"

בלושטיין האָט געזען ווי שעניצקי טראַכט זיך: „אַ, אַצינד דאַרפסטו אָנקומען צו מיר, אַצינד מוזטו מיך בעטן". אָבער בלושטיין האָט אים דאָס נישט צוליב געטאָן און אָן אויסריידן איין וואָרט האָט ער פאַרלאָזט די געביידע מיט דעם באַשלוס אַהיימצוגיין.

ווען בלושטיין איז אָפּגעגאַנגען עטלעכע געסלעך האָט ער פּלוצלינג געזען ווי יידן לויפן מיט גרויס שרעק און צעטומלעניש, האָט ער אויך גענומען לויפן אַ צעטומלטער פון שרעק נישט וויסנדיק וואוהין.

„די דייטשן כאַפּן שוין ווידער!" האָט אַ לויפנדיקע פרוי זיך צעווינט און איז אַריינגעלאָפן אין נאָענסטן געסל.

אין בלושטיינען האָט אויפגעבליצט אַ געדאַנק: אַזוי ווי צו זיין היים

איז ווייט וועט ער צולויפן צו זיין פאַבריק „רעסאָרט 76" אויסבאַהאַלטן זיך, און ער האָט אַזוי געטאָן.

די גאַסן זיינען באַלד אויסגעשטאָרבן מען האָט נישט געזען קיין לעבעדיק נפש.

ווען בלושטיין איז צוגעקומען צום רעסאָרט, האָט אים דער פאַרטיער, עידעלמאַן, אַ ייד פון דייטשלאַנד נישט געוואָלט אַריינלאָזן. ער האָט אַצינד געאַרבעט אויף בלושטיינס פאָסטן.

„הערן עידעלמאַן, די דייטשן כאַפּן דאָך אין די גאַסן, לאָזן זי מיך אַריין אויף עטלעכע מינוט, ביז די „אַקציע" וועט דאָ אַריבער, ראַטעווען זי מיין לעבן". האָט אים בלושטיין געבעטן אַ דערציטערטער.

עידעלמאַן האָט אים געענטפערט מיט אַ קול פון מיטגעפיל אין דייטש געמישט מיט יידיש:

איך קאַן נישט הערן בלושטיין, ליידער קאַן איך אייך נישט העלפן. דער אינזשעניער האָט מיר אַנגעזאָגט איך זאָל נימאַן אַריינלאָזן. זי זיינען אַן אינטעליגענטער מענטש, זי דאַרפן מיך פאַרשטיין איך מוז האַלטן דיסציפּלין".

פערסט האָט געוואוסט, אַז דער, וואָס איז דערצויגן אין דייטשלאַנד וועט יאָ האַלטן דיסציפּלין, דער וועט גוט אויספירן זיינע באַפעלן.

בלושטיין האָט גוט געדענקט ווי ער האָט צענטליקער מאָל איינגעשטעלט זיין לעבן פאַר דעם נפש עידעלמאַן, מיטן ברעכן דעם דיסציפּלין. אָבער גיין — האָט ער געטראַכט — איך וועל אים נישט צווינגען אַז ער זאָל מיר אויך העלפן. אויב ער פאַרשטייט אַזוי צו האַנדלען לגבי מיר זאָל עס זיין אַזוי.

דער קעראָוויניק יעזשי פערסט האָט זיך דאָ קאַשאַרירט מיט די משפחות: פון זיין צד און פון זיין ווייבס צד און אויך מיט זיינע אַרבעטער, וואָס האָבן אים אָוועקגעגעבן דאָס לעצטע שטיקל גאָלד, ברילאַנטן אָדער אויסלענדישע וואַלוטע.

ווען פערסט האָט אין נאַכט-וועכטער געשטעלט אויף דער „ליסטע" (אַרויסצושיקן פון געטאָ אויפן טויט) און יענער איז אַרומגעלאָפן, ווי אַ פאַרסמטע מויז און געזוכט פּראָטעקציע מען זאָל אים העלפן און ער האָט נישט געקענט ביי קיינעם פועלן, האָט ער זיך שואל עצה געווען מיט בלושטיינען: „איך האָב אַ פּאָר „קעפּ", (ברילאַנטענע אויערינגלעך) מיין ווייבס, זאָל איך דאָס פאַרשלאָגן פערסטן, אַז ער זאָל מיך פאַר דעם אַראָפּנעמען פון דער ליסטע? וועל איך מיר חלילה מיט דעם נישט ערגער מאַכן?"

האָט אים בלושטיין געענטפערט: „ערגער קען דאָך שוין נישט זיין, פּרובירט".

דער נאַכט וועכטער אַ בכבודיקער און תמימותדיקער מענטש, האָט געפאָלגט בלושטיינס עצה. ער איז אַריינגעגאַנגען צו פערסטן אָוועקגעלייגט די ברילאַנטענע אויערינגלעך און ער האָט אים גלייך אַראָפּגענומען פון דער „ליסטע".

פערסט און אַ סך אַנדערע קעראָוויניקעס האָבן ביי דעם אומגליק איינגעזאַמלט אוצרות. די קעראָוויניקעס האָבן געמיינט, אַז זיי וועלן זיך קענען

ראַטעווען פון טויט דורך קאַשאַרירן זיך, ווייל אַט אַט קומט דאָך אָן די רויטע אַרמיי.

פאַר די קאַשאַרירטע, האָט די אַפּראָוויזאַציע צוגעטיילט גענוג שפּייז. דער קאָמיסאַר פון „פלייש־צענטראַלע״, האָט פּערסטן: פאַר שפּירט און ליקער צוגעשטעלט פלייש לרוב. האָבן די קאַשאַרירטע גאַנצע טעג געקאָכט געבראָטן און געבאַקן אין דער לאַבאָראַטאָריע און זיי האָבן געגעסן און געטרונקען כיד המלך. ווייל ליקער און שפּריט האָט דאָך פּערסטן נישט געפעלט. דאָס איז אַזוי צוגעגאַנגען קרוב פיר וואָכן, אַזוי לאַנג ווי עס האָט געדויערט די ליקווי־דאַציע פון געטאָ. די מענטשן האָבן דאָ מיטגעבראַכט זייערע טייערסטע און ווערטפולסטע זאַכן, און דאָס איז טאַקע געווען די אויסרעכענונג פון די דייטשן. זיי האָבן די קאַשאַרירטע צוזאַמען מיט זייער האָב און גוטס אַוועקגע־פירט קיין אוישוויץ, נאָך דעם שטאָפּן זיי ווי גענדז פאַר דער שחיטה.

„איר געדענקט הערן עידלמאַן — האָט בלושטיין געזאָגט צום פאַרטיער — ווען איך בין געזעסן אויף דעם אָרט, וואו איר זיצט אַצינד, האָב איך איך אַרויסגעלאָזט אין מיטן דער אַרבעט אָפּצונעמען די זופּ אין דער קיך, אָדער אויסקויפן די ראַציע אין קאָאָפּעראַטיוו, אָדער איך האָב אייך אַהיימגעלאָזט פריער פון דער אַרבעט, אָדער ווען איר זענט געקומען צו שפּעט צו דער אַרבעט, האָב איך אייך איינגעשריבן די פולע שעהן, כדי איר זאָלט נישט באַשטאָרפט ווערן: מיטן צונעמען אייער טאַלאָן, אָדער די זופּ, אָדער מיט אַרויסשיקן אייך פון געטאָ? דאָס אַלץ האָב איך געטאָן אויף מיין פאַראַנטוואָרט־לעכקייט איך האָב כסדר איינגעשטעלט מיין לעבן״.

עידלמאַן האָט זיך פאַרשעמט, אָבער ער האָט אים באַלד געענטפערט: „זי הערן בלושטיין פאַרשטייען נישט, ווייל זי זיינען אַ פּאָלנישער יודע... וואָס קאָן איך מאַכען?... דיסציפּלין... איך מוז האַלטן דיסציפּלין. דער אינזשע־ניער האָט מיר געזאָגט איך זאָל נימאַן אַריינלאָזן. נו דיסציפּלין...״

„אוי יעקע נאַר! — האָט בלושטיין צו אים געזאָגט מיט וויטיק און מיט איראָניע — ווען איך וואָלט געווען געהאַלטן דיסציפּלין, וואָלט איר נאָך געלעבט? און נאָך אַ סך אַזעלכע ווי איר?! נאָך אַ נס, וואָס איר זענט די גאַנצע צייט נישט געווען דער פאַרטיער נאָר איך אַ פּאָלנישער יודע — האָב איך אַ סך מענטשן געהאָלפן; איר זענט אַן אָטאָמאַט! אַ ראָבאָט! אַן אַ האַרץ, אָן אַ געפיל! דער וואָס ווערט דערצויגן אין דייטשלאַנד, דער איז אַן אָטאָמאַט!״

עידלמאַן האָט נישט געקענט די אויגן אויפהייבן. בלושטיין איז שנעל אַוועק. ער איז ערגעץ אַרויף אויף אַ בוידעם און זיך אויסבאַהאַלטן ביז די „אַקציע״ איז אַ דורך אין דעם קוואַרטאַל. דערנאָך איז ער אַהיימגעגאַנגען אין גרויס שרעק. ער האָט זיך געגעבן סוואָרט: ניין איך וועל מיך נישט לאָזן כאַפּן אַזוי ווי אַ הונט, פון די דאָזיקע היצלעס.

פאַרוואָס האָסטו אונדז געשיקט צום טויט?

טאָג טעגלעך זיינען ליקווידירט געוואָרן גאַנצע קוואַרטאַלן פון געטאָ. יעדן טאָג זיינען אויסגעהאַנגען געוואָרן פּלאַקאַטן אין דריי לשונות: דייטש, פּויליש און יידיש. עס זיינען געווען אויסגערעכנט די גאַסן, וואו אַז מען וועט פון מאָרגן אָן טרעפן יידן, וועלן זיי דערשאָסן ווערן.

יעדן טאָג זיינען אַוועק טראַנספּאָרטן מיט יידן אין דעם גרעסטן פאַרניכ־טונגס־לאַגער, אוישוויץ. די יידן האָבן נישט געוואוסט, וואו אַהין מען שיקט זיי. יידן זיינען געלאָפן זיך ראַטעווען אויף אַנדערע גאַסן, אָבער די גזירה האָט זיי דעריאָגט.

בלושטיין איז געלעגן ערגעץ באַהאַלטן. ער האָט געהאַט מיט זיך זיין רוקזאַק, מיט די בויטיקסטע זאַכן. בלושטיין האָט אויך איינגעפּאַקט: טלית און תפילין, אַ סידור מיט עברי טייטש, זיינע מאַנוסקריפּטן: לידער און פּראָזע. דעם תנ״ך אין לשון קודש מיט יידיש איבערגעזעצט פון יהואש; „מסעות בנימין השלישי״ פון מענדעלע מוכר ספרים; „די פאַלקסטימלעכע געשיכטן״ פון י. ל. פּרץ; „טוביה דער מילכיקער״ פון שלום עליכם; „מעשיות״ פון ר׳ נחמן בראַצלאַווער; „אין שחיטה שטאָט״ פון חיים נחמן ביאַליק; „אַ שטעטל״ פון שלום אַש; און „דער גולם״ פון ה. לייוויק; און מיט דעם רוקזאַק איז בלושטיין אַריין אין אַ חורבה, וואו די פּאָדלאָגעס, פענצטער און טירן זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן, כדי יידן זאָלן האָבן מיט וואָס אָפּצוקאָכן דאָס ביסל זופּ.

אין אַ שטוב, וואו עס איז געווען אַראָפּגעפאַלן דער סופיט, האָט זיך בלושטיין אַרויפגעדראַפּעט אויפן בוידעם. דעם רוקזאַק האָט ער צוגעדעקט מיט ליים. ער האָט פון דער „פּאַלעפּע״ אַרויסגעריסן דעם ליים און ער האָט זיך אַרונטערגערוקט אונטער די ברעטער. ביים עפענונג, וואו עס איז אויסגעקומען דער קאָפּ, האָט ער אַרומגעלייגט און זיך באַוואָרנט מיט שטיקער ליים; דאָ איז ער אָפּגעלעגן עטלעכע טעג. ער האָט זיך איינגעהערט אין דעם פאָרן פון די טראַמוויען — אויף די שכנותדיקע גאַסן — אָנגעפּראָפּטע מיט יידן, וואָס זיינען געפירט געוואָרן צום טראַנספּאָרט צו די וואַגאָנען, אויף דער באַן סטאַנציע „ראַדאָגאָשטש־מאַרישין״, וואָס די דייטשן האָבן ספּעציעל פאַר דעם צוועק אויפגעבויט. די רעלסן זיינען דורך אַ וועג אַרום לאָדזש, געגנאַגען צו דער הויפּט באַן סטאַנציע „לאָדזש קאַליסקי״, און פון דאָרטן איז געגאַנגען אַ דירעקטע ליניע קיין אוישוויץ; דאָס אַלץ האָבן די דייטשן ספּעציעל אויפגעבויט.

* * *

שעה נאָך שעה איז די געטאָ אַלץ פּוסטער און וויסטער געוואָרן. בלושטיין האָט אויך געהערט דאָס פאָרן פון דער דראָשקע און דאָס קלאַפּן פון די פּאָדקאָוועס פון אַ לויפנדיקן פערד, וואָס האָט אָפּגעהילכט פון שטיינערנעם ברוק און די פּוסטע געסלעך. דאָ איז געפאָרן דער עס־עס הויפּט שטורם פירער, גינטער פוקס. ער האָט געמאַכט אינספּעקציעס, צי עס געפינען זיך נאָך יידן אין די גאַסן. גינטער פוקס, אַן אויסגעפּאַשעטער דייטש, האָט מיט זיינע אייגענע

הענט דערשאָסן צענטליקער יידן אין לאָדזשער געטאָ, חוץ אין אַנדערע ערטער. ער האָט אַצינד געמאַכט די לעצטע ליקווידאַציע פון געטאָ.

פאַרנאַכט ווען עס איז שטילער געוואָרן, איז בלושטיין אַראָפּגעקראָכן, ער האָט זיך צוגעשאַרט צו אַ פעלד נאָך אַ ביסל ירקות די נשמה צו דערהאַלטן. בלושטיין האָט זיך דערמאָנט אַז ער האָט איבערגעלאָזט אַ פולן טאָפּטשאַן מיט טויזנטער געטאָ־דאָקומענטן: פּלאַקאַטן מיטן „קייסער" רומקאָווסקיס אונטער־שריפטן און אומלעגאַלע פּלאַקאַטן קעגן רומקאָווסקין, מיט דער האַנט געשריבענע און אויף מאַשין געשריבענע. ער האָט זיך דערמאָנט, ווי דעם „קייסערס" אַ פּאָליציאַנט, האָט אים אַרעסטירט ביים אַראָפּרייסן אַ פּלאַקאַט, פאַר זיין אַרכיוו און ווי אין פּאָליציי־באַצירק, האָט אים דער פּאָליציי־קאָמיסאַר געפאָרשט: „וואָס וועט פון דעם אַרכיוו ווערן? וועט ער אַריינפאַלן אין די ריכטיקע הענט פון היסטאָריקער אָדער ער וועט פאַרניכטעט ווערן?"

עס איז בלושטיינען נאָך טרויעריקער געוואָרן. האָט ער פון רוקזאַק אַרויסגענומען דעם תנ"ך מיט יהואש'ס יידישער איבערזעצונג, ער האָט אים געעפנט און עפן־אויף און עס איז פונקט אויסגעקומען דאָס ערשטע זייטל פון „איכה". האָט ער אָנגעהויבן לייענען און עס האָט זיך פון אים אַרויסגעריסן דער אַלטער איכה־ניגון, וואָס ער האָט אים געהערט פון זיין זיידן תשעה באב, אין חסידים־שטיבל, ווען ער איז געזעסן מיט די מתפללים אין די זאָקן אויף אומגעלייגטע בענק, ווען זיי האָבן געקלאָגט אויף חורבן ירושלים און זיי האָבן אים נאָכגעזאָגט פסוק נאָך פסוק. בלושטיין האָט געלייענט:

„וואו איז געבליבן אַליין
די שטאָט פון פאָלק
געוואָרן ווי אַן אלמנה
די פירשטין פון די אומות;
זי האָט נישט קיין טרייסטער".

בלושטיין האָט ווייטער געלייענט און ער האָט געזען אין די שורות דעם חורבן פון אַצינד:

„אַלע אירע גוטע פריינט האָבן געפעלשט אין איר
זיי זיינען אירע שונאים געוואָרן;
יהודה איז אין גלות אַוועק
אין פּיין און אין גרויס קנעכטשאַפט;
אירע קליינע קינדער זיינען אַוועק אין געפאַנגענשאַפט
פאַרויס פאַר דעם פיינט".

און בלושטיין האָט אויסגעבראָכן אין אַ שטאַרק געוויין: „דער היינטיקער חורבן איז גרעסער: היינט שיקט מען אונדז נישט בלויז צו פּיין און קנעכטשאַפט. נאָר נאָך דעם אויסקוועטשן פון אונדז די כוחות, הרגעט מען אונדז אַלע אויס: סיי זקנים, סיי דערוואַקסענע און סיי קינדער". און בלושטיין האָט ווייטער אויסגעוויינט „איכה" מיט דעם אַלטן ניגון.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז דער „קייסער" רומקאָווסקי, איינער

אַליין, געגאַנגען איבער דער גרעסטער גאַס אין געטאָ, די בזשעזשינער. די גאַס איז געווען פּוסט, אויסגעליידיקט פון אַ לעבעדיקן נפש. ער האָט שוין נישט געהאַט קיין פערד, קיין קאַטש, קיין באַלעגאָלע, קיין לייב־וואָך. ער האָט שוין נישט געטראָגן קיין אַפּיצערסקע שטיוול, ער איז שוין נישט געגאַנגען אויסגעגלייכט ווי אַ סאָלדאַט; ער האָט שוין נישט געטראָגן קיין בוקעטן בלומען אין די הענט. ער איז אַצינד געגאַנגען: איינגעהויקערט און איינגעשרומפּן, אַ צעבראָכענער גלות־ייִד, אָנגעלענט אויף אַ שטעקן. דער שטעקן און זיינע זקנישע טריט האָבן אָפּגעהילכט פון דעם שטיינערנעם ברוק אין דער טויטער געטאָ גאַס. כאָטש דאָס איז געווען אַ זוניקער הייס ברענענדיקער אויגוסט טאָג, איז דעם „קייסער" געווען קאַלט. ער האָט געטראָגן אַ שווערן ווינטער מאַנטל מיט אַן אויפגעשטעלטן קאַלנער. ער האָט זיך אַריינגעדרייט אויף דער מלינאַרסקע גאַס. דאָ איז ער אויך געווען איינער אַליין. ער האָט געוואָרפן בליקן אין די זייטיקע געסלעך. זיי זיינען אויך שוין געווען פּוסט און לער. דאָס האָט אויף אים אָנגעוואָרפן אַ פּחד. ער האָט זיך דערמאָנט: ווי ערשט נישט לאַנג האָט דאָ געווימלט מיט „זיינע" ייִדן און איצטער איז אַלץ טויט. פּלוצלינג איז לעבן אים דורכגעלאָפן אַ האָז. דער אַלטער האָט זיך דערשראָקן. אָבער ער האָט זיך באַלד באַהערשט: חיות לויפן אַרום אין מיין מלכות. עס איז ווי חורבן ירושלים. אַ וויסטעניש איז געבליבן פון מיין מלכות. איך האָב געזאָגט: „אין אַ פּאָר יאָר אַרום וועט מיין געטאָ גיין ווי אַ זייגער". איך האָב געזאָגט: „איך האָב אַריינגעפירט מיינע ייִדן אין מיין געטאָ און איך וועל אַרויספירן מיינע ייִדן פון מיין געטאָ" און אַצינד?... וואָס איז געוואָרן פון מיין מלכות? וואו איז מיין פּאָליציי? וואו האָב איך מיינע ייִדן? איך האָב געמיינט ווען היטלער האָט איינגענומען גאַנץ אייראָפּע, אַז ער וועט אויך איינגעמען גאַנץ אַפריקע און אַזיע און אַז ער וועט ייִדן אָפּגעבן ארץ־ישראל און מיך מאַכן פאַר אַ קייסער. יאָ כ'האָב געטראָגן אַ פּאַפּירענע קרוין..."

„איך האָב געטריי געאַרבעט אויף מיין אַמט. איך בין געווען דער קאַפּיטאַן וואָס האָט געפירט אַ זינקנדיקע שיף, האָב איך געהאַלטן אין איין אַריינוואַרפן מענטשן אין ים אַריין. כ'האָב געמיינט: אַז מיט מיין טייל, פון מיינע ייִדן וועל איך באַוויזן צו שווימען צום ברעג. איך האָב אַלץ געטאָן צו ראַטעווען כאָטש אַ טייל פון מיינע ייִדן. מיין געטאָ איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער. ווען אַלע געטאָס אין פּוילן זיינען שוין געווען ליקווידירט, האָב איך נאָך אין מיין געטאָ געהאַט מיינע הונדערט טויזנט ייִדן. ווען די רויטע אַרמיי בלייבט נישט שטיין אויף יענער זייט ווייסל, פיר איך אַרויס פון מיין געטאָ מיינע אַכציק טויזנט ייִדן".

רומקאָווסקי האָט זיך דערמאָנט: אויפן באַלוטער־פּלאַץ אין יולי 1942, ווי הימלער איז געזעסן אין אָפענעם אויטאָ און רומקאָווסקי איז געשטאַנען הכנעה'דיק מיטן היטל אין האַנט און אין די געלע לאַטעס. דעמאָלט האָט געהאַנגען אויף אַ האָר דאָס ליקווידירן די געטאָ.

„ווי גייט עס אייך דאָ?" — האָט הימלער געפרעגט. „מיר אַרבעטן און בילדן דאָ אַן אַרבעטער שטאַט", האָב איך געענטפערט.

„און ווי גייט די אַרבעט דאָ?" „כ'מיין נישט שלעכט. זי וועט נאָך האָפנט־

לעך בעסער גיין. איך טו אַלץ צו פאַרבעסערן און פאַרגרעסערן די אַרבעט. מיין מאָטאָ איז: אַרבעט, רו און אָרדנונג".

„אַרבעט ווייטער פאַר אייערע שוועסטער און ברידער אין געטאָ און דאַן וועט אייך גוט זיין", האָט הימלער מיר געזאָגט.

„נו וואָס — האָט רומקאָווסקי ווייטער געטראַכט — האָבן זיי געהאַלטן וואָרט די דייטשן? און איך האָב דען געגלויבט אין זייערע הבטחות? ווי איז מיר, אַ וויסטעניש איז געבליבן פון מיין מלכות. און אַצינד בין איך אַ צעבראָכענער זקן, אַ פאַרעטער און אַ מערדער פון מיין אייגן פאָלק! איך האָב גוט געוואוסט, אַז די דייטשן גענאַרן און איך האָב זיי געטריי געדינט. איך האָב געטריי אויסגעפירט אַלע זייערע שלעכטע גזירות. איך האָב געוואוסט, אַז איך שיק אַלע מיינע יידן צום טויט".

פון אַ וואַנט האָט צו אים אַראָפּגעשריגן אַ פּלאַקאַט: „אַכטונג! וועגן צושטעלן זיך פרייוויליק צו די טראַנספּאָרטן. אין אייגענעם אינטערעס פון דער געטאָ באַפעלקערונג ראָט איך צושטעלן זיך פרייוויליק צו די טראַנס־פּאָרטן, בכדי אַזוי אַרום אויסצומיידן צוואַנגס מאָסמיטלען. די פרייוויליקע דאַרפן זיך מעלדן אין דער צענטראַלער תפיסה און אין זאַמלפּונקט אויף קראַוויעצקע־גאַס 3 — מרדכי חיים רומקאָווסקי, דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאַנשטאַט. ליצמאַנשטאַט־געטאָ, דעם 13. אויגוסט 1944". דער אַלטער האָט אויפגעשווידערט און אַנטלאָפן.

פלוצלינג האָבן זיך פאַר זיינע אויגן באַוויזן די אומגעבראַכטע: קינדער, זקנים, זקנות, דערוואַקסענע, טאַטעס, מאַמעס מיט קינדער און זויג־קינדער אויף די הענט. די אַלע וואָס ער האָט אַרויסגעשיקט פון געטאָ האָבן אים געדראָט מיט געבײלטע פויסטן און געשריגן: „מערדער!" די מאַמעס מיט די עופהלעך אויף די הענט האָבן צו אים געשריגן און געוויינט. זיי האָבן אים געהאַלטן אין איין פרעגן: „פאַרוואָס האָסטו אונדז נישט געזאָגט דעם אמת, וואו אַהין דו שיקסט אונדז?! האָסטו אַ פאַרענטפער פאַר גאָט פאַר אונזערע פאַרשניטענע יאָרן און פאַר דעם טויט פון אונדזערע עופהלעך?"

טייל זקנים און זקנות האָבן אויף אים געקוקט שטום. פון זייערע אויגן האָט געשריגן אַ מאָנענדיקע פראַגע: „פאַרוואָס האָסטו אונדז געשיקט צום טויט?! מיר זיינען נישט געקומען צו קבר ישראל!"

ער האָט געזען דעם חבר זיידע מיט די חברטע רעגינע, ווי זיי אַגיטירן די יידן: זיי זאָלן זיך נישט צו שטעלן אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ אויפן טויט, נאָר זאָלן זיך באַהאַלטן, ווי זיי האָבן געקעמפט מיט אים דערפאַר האָט ער זיי איבערגעגעבן די דייטשן: „יאָ זיי זיינען געפאַלן אויף קידוש השם פאַר דעם יידישן פאָלק, אָבער איך בין אַ פאַרעטער! אַ פאַרעטער וואָס האָט געטראָגן אַ פאַפּירענע קרוין, וואָס די דייטשן האָבן פון אים געמאַכט אַ פּורים שפּיל און אַ בייטש איבער זיין פאָלק..." ער האָט געזען, ווי זיידע און רעגינע דראָען אים מיט נקמה.

דעם אַלטן איז באַפאַלן אַ שרעקלעכער פחד. אומעטום איבער דער גאַנצער גאַס האָט ער נאָר געזען מתים, וואָס שרייען צו אים, וואָס מאָנען ביי אים אַ

דין-וחשבון פאַר זייער טויט. דער פּחד האָט אים געטריבן און ער איז אַריין אויף דער דוואָרסקע גאַס. אָבער די מתים זיינען פאַראויס פאַר אים געלאָפן. זיי האָבן אים אַרומגערינגלט. עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז ער טרעט אויף מתים. דער אַלטער האָט זיך צעוויינט: „ניין, איך האָב נישט קיין פאַרענטפער פאַר גאָט. איך דאַרף גיין דאָרטן וואו איך האָב איך געשיקט". ער האָט געוואָלט אַנטלויפן פון די אומגעבראַכטע, איז ער געגאַנגען וואָס שנעלער. ער האָט זיך אַריינגעדרייט פון איין אויסגעליידיקט געסל אין אַן אַנדערן. זיינע זקנישע טריט און דער שטעקן האָבן אָפּגעהילכט אין דער שטילקייט און פוסטקייט. דער אַלטער האָט געוואָלט וואָס גיכער זיין אין דערהיים, אָבער די מתים, וואָס האָבן פון אים געפאָדערט אַ דין-וחשבון זיינען פון אים נישט אָפּגעטראָטן.

ביינאַכט ווען רומקאָווסקי האָט זיך געלייגט אין בעט אַריין, זיינען פאַר אים דורכגעגאַנגען ווי אַ פילם אַלע אויסזידלונגען: ווינטער סוף ניינצן הונדערט איין און פערציק און אין אָנהייב צוויי און פערציק: אַ שטאַרקער פראָסט, הויכער שניי, ווינטן, זאַווערוכעס. קראַנקע, וואָס קענען נישט גיין, ווערן צוגעשטעלט אויף פערד און וואָגן פון מיין פּאָליציי. מיין פּאָליציי פאַרלאָדנט זיי אין די וואַגאָנען אונטער דער שמירה פון דער געסטאַפּאָ. גרופּעס צו עטלעכע הונדערט יידן, אונטער דער שמירה פון מיין פּאָליציי גייען אין דער זאַווערוכע אין הויכן שניי און ברענענדיקן פראָסט צו פינף אין אַ ריי. האַלב-־נאַקעטע, מאַמעס מיט האַלב נאַקעטע עופּהלעך און קינדער, יונגע מענטשן און אַלטע לייט מיט געלע לאַטעס. יעדער איז באַהאַנגען מיט אַ טאָפּ, מיט אַ רוקזאַק. טייל זיינען געגאַנגען האַלב באָרוועס און האַלב נאַקעט. טייל האָבן אויף זיך געטראָגן צו עטלעכע מאַנטלען. דער ווינט האָט זיי געפּאַטשט, דער פראָסט האָט זיי געשטאָכן אונטער די נעגל און געצופּט די אויערן און נאָז. די מענטשן זיינען געפירט געוואָרן אין דעם שוידערלעכן ווינטער אין אָפענע קוילן-וואַגאָנען קיין כעלמנע (אין כעלמנע האָבן די דייטשן פאַרגאַזט אין אויטאָס צענדליקער טויזנטער יידן פון לאָדזשער געטאָ און אומגעבנגט און זיי באַגראָבן אין די אַרומיקע וועלדער). אַ סך זיינען געפרוירן געוואָרן אויפן וועג.

פאַר זיינע אויגן זיינען אַצינד פאַרביי געגאַנגען: די אויסזידלונגען אין זומער, אין די ברענענדיקע היצן. די אויסזידלונגען פון די אַריינגעשיקטע דייטשע יידן. די „שפּערע", ווי ער איז געשטאַנען אויף אַ טיש אויפן פייערלעשער פּלאַץ און גערעדט צו די יידן: „מיינע ליבע שוועסטער און ברידער! איר ווייסט דאָך, אַז איך בין דער טאַטע פון זקנים און קינדער, אַ טאַטע פון יתומים; איר ווייסט דאָך אַז די זקנים, די קינדער און די יתומים זיינען מיין גאַנץ לעבן. אַצינד אָבער איז געקומען אַ צייט וואָס איך מוז אָוועקגעבן דאָס וואָס איז מיר אַמטייערסטן: אַלע מיינע זקנים, אַלע מיינע קינדער און אַלע מיינע יתומים. דעריבער ווענד איך זיך צו אייך איר זאָלט מיר העלפן: גיט אָוועק מיט אייער גוטן ווילן אייערע קינדער און אייערע עלטערן, זיי וועלן גענומען ווערן אויסער מיין געטאָ, אַזוי וויל דאָס מלכות און מען טאָר נישט גיין קעגן מלכות". און איך האָב געוואוסט, אַז זיי וועלן געשיקט ווערן אויפן טויט. און מיט מיין צושטי־

מונג און מיט מיין מיטהילף זיינען דעמאָלט אין דער „שפּערע״, אין די עשרת ימי תשובה, אַרויסגעשיקט געוואָרן צוויי און צוואַנציק טויזנט יידן: זקנים און קינדער, קראַנקע און געזונטע יונגע מענטשן צום טויט. פאַר זיינע אויגן זיינען אַצינד דורכגעגאַנגען: די תפיסה „טשאַרניעצקיעגאָ״ דער קאַרצער, די אַרעסטאַנטן. די קינדער וואָס זיינען געשמיסן געוואָרן אויף „טשאַרניעצקיעגאָ״ פאַר „גנבענען״, צוליבן הונגער, איין קאַרטאָפל, אָדער איין מערל, אָדער איין רעטעכל. די אַלערליי רעסאָרטן, וואו די אַרבעטער זיינען אַוועקגעפאַלן פון הונגער און שווערער אַרבעט. די לאַנגע רייען פון די הונגעריקע ביי די קאָאָפּעראַטיוון און ביי די קיכן מיט טעפּ און לעפלען אין די הענט, און די צענטליקער טויזנטער קילאָ קאַרטאָפל, וואָס ער האָט נישט געלאָזט צעטיילן, נאָר זיי געלאָזט ליגן אונטערן הימל ביז זיי זיינען געפרוירן געוואָרן און פאַרפוילט געוואָרן און קינדער און דערוואַקסענע זיינען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער און אויסגעשטאָרבן.

און די יתומים־הייזער? אַכט הונדערט און פופציק יתומים האָב איך באַפוילן צונויפזאַמלען אויף איין פּלאַץ, אויף מאַרישין, בעת דער „שפּערע״, ווייל כ׳האָב מורא געהאַט זיי זאָלן זיך נישט צעלויפן און אויסבאַהאַלטן. כדי די דייטשן זאָלן מיך נישט חושד זיין אין פאַראַט — אין אויסבאַהאַלטן קינדער, האָב איך זיי אַלע געהייסן שטיין אויף איין פּלאַץ. די געסטאַפּאָ איז אונטער־געקומען און זיי אַוועקגעשיקט צום טויט. מיט דעם האָבן זיך די דייטשן ווידער אַמאָל און נאָכאַמאָל איבערצייגט ווי געטריי איך בין זיי. יאָ, איך געדענק גענוי די צאָל: אַכט הונדערט און פופציק יתומים! — האָט ער אויפגעשוידערט — דאָס האָב איך געטאָן פון פּחדנות, כ׳האָב געוואָלט לעבן און הערשן. איך בין אַ פאַרעטער און אַ מערדער פון מיין אייגן פאָלק! — האָט ער אויפגעשוידערט — דאָס זעלבע האָב איך געטאָן מיטן מושב־זקנים און מיט דער סאַנאַטאָריע פון די פיר הונדערט קינדער, וואָס זיינען געווען אָנגעגריפן אויף די לונגען.

פאַר זיינע אויגן זיינען אַצינד אַ דורך די אַלע שיינע, יונגע מיידלעך, מיט וועלכע ער האָט געזינדיקט אין געטאָ. מיידלעך וואָס האָבן נישט געוואָלט הונגערן; עס האָבן פאַר אים אויפגעטויכט די צוויי קלאַסן, וואָס ער האָט איינ־געשטעלט אין געטאָ: אַן אויסדערוויילטע עליטע, אַ קליינע קאַסטע בעסער באַזאָרגטע, וועמען ער האָט פאַרזאָרגט מיט גוטע פּאָסטנס, מיט שפּייז צו דער זעט, מיט גוטע וואוינונגען פון אַלע באַקוועמלעכקייטן, אין דער פאַרשטאָט „מאַרישין״, וואָס יידן רופן „שישקאָוויצע״, וואו די שיינע נייע הייזער שטייען אין גערטנער און אין אַלייען, וואו קיין ייד וואָס ער האָט אים דאָרטן נישט געגעבן קיין וואוינרעכט טאָר נישט דעם שטח אַריבערטרעטן. נייַנציק פּראָצענט יידן האָבן זיך געשטיקט אין ענגשאַפט, אין שמוץ און אין עיפּוש... יאָ, איך האָב אַלע מיינע אויסדערוויילטע געשטיצט כדי מיר זאָלן איבערלעבן און אַצינד ווערן אַלע געשיקט אויפן טויט. מיין וועג דאַרף אויך זיין דער זעלבער: „איך דאַרף גיין דאָרטן, וואו אַהין איך האָב געשיקט מיינע יידן!״ האָט דער אַלטער באַשלאָסן.

רומקאָווסקי האָט זיך אין בעט געוואָרפן אין אַלע זייטן. ער האָט געזען

דורכן פענצטער, אַז דער טאָג שאַריעט זיך שוין. ער האָט געוואָלט פון זיך פאַרטרייבן די רעיונות. ער האָט צוגעמאַכט די אויגן ער זאָל איינשלאָפן, וואָרים דער שלאָף איז אים געלעגן אויפן האַרץ. דאָס געוויסן וואָס האָט אים געפּלאָגט האָט אים נישט געלאָזט איינשלאָפן און עס האָט אים געוואָרפן פון איין זייט אויף דער צווייטער, און געקרעכצט: „יאָ כ'האָב געטראָגן אַ פּאַפּירענע קרוין... די דייטשן האָבן פון מיר געמאַכט אַ פּורים שפּיל...״

* * *

אינדערפרי איז מרדכי חיים רומקאָווסקי אויפגעשטאַנען אַ צעבראָכענער. פון נישט שלאָפן האָט אים געאיבלט, דער קאָפּ האָט זיך אים געדרייט, ער האָט זיך נישט געקענט קיין אָרט געפינען: נישט זיצן, נישט שטיין, נישט גיין. דאָס פרישטיק וואָס מען האָט פאַר אים אַנידערגעשטעלט אויפן טיש, איז געבליבן שטיין, ער האָט צו דעם זיך נישט צוגערירט; די אומגעבראַכטע יידן, פון אים אַרויסגעשיקטע זיינען אַלץ פון אים נישט אָפּגעטראָטן. אַביסל שפּעטער, ווען דער גאָוליטער איבער דער געטאָ, דער דייטש האַנס ביבאָוו, האָט געמאַכט אַ סעלעקציע, האָט זיך מרדכי חיים רומקאָווסקי אויך צוגעשטעלט. צווישן די אויסגעקליבענע צום טויט האָט זיך אויך געפונען זיין ברודער יוזעף (יוסף) רומקאָווסקי, וואָס איז געוועזן דער „געזונטהייטס-מיניסטער״ איבער דער געטאָ. די לעצטע עטלעכע וואָכן האָט יוזעף געטיילט שפּייז-טאַלאָנען, צו עטלעכע פּאַרקויפטע שרייבער, וואָס זיינען געזעסן אין „סטאַטיסטישן-אַמט״, און זיי האָבן פאַר אים געשריבן די געשיכטע פון לאָדזשער געטאָ, ווי ער האָט זיי דיקטירט. די משפּחה רומקאָווסקי איז פאַרשריבן געוואָרן מיט „גאָלדענע אותיות״. דער משפּחה רומקאָווסקי איז געגאַנגען אין לעבן זי זאָל פאַרשריבן ווערן מיט גאָלדענע אותיות אין דער „געשיכטע פון לאָדזשער געטאָ״.

דעם אָפּגעשפּילטן „קייסער״ מרדכי חיים רומקאָווסקי האָט ביבאָוו דערוויל איבערגעלאָזט און אויך אַ ביסל קרעפטיקערע יידן, וואָס האָבן באַדאַרפט אויסרייניקן די געטאָ. ווער קען וויסן וואָס פאַר אַ טויט די דייטשן האָבן געהאַט פאַרטראַכט פאַר רומקאָווסקין, פאַר זיין געטרייען דינען זיי?

מרדכי חיים רומקאָווסקי, אַ צעבראָכענער, אַן איינגעהויקערטער מיט אַן אויסגעבלייכט געדונצלט פּנים און אויסגעלאָשענע אויגן, האָט זיך מיט זקנישע טריט אָגעלענט אויפן שטעקן, אַרויסגערוקט פון דער ריי און מיט אַ געבראָכן קול געבעטן ביבאָוון:

„הערן אַמטס-לייטער, דערלויבן זי מיר מיטצוגיין מיט מיין ברודער״.

דער דייטש מערדער ביבאָוו האָט אים דערלויבט. ער האָט אים אויך מיטגעגעבן אַ פאַרחתמעטן בריוו.

דעם זעלבן טאָג, פאַרנאַכט, איז אַוועק אַ טראַנספּאָרט מיט דער עליטע פון דער געטאָ און מיט די לעצטע אויסבאַהאַלטענע יידן, וואָס די געסטאַפּאָ האָט אויסגעזוכט, מיט דער הילף פון דער „שופּע״ (שוץ פּאָליציי) און אויך מיט דער יידישער פּאָליציי, אירע פייערלעשער, קוימענקערער און „וויסער גוואַרדיע״ (די טרעגער, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער אַפּראָוויזאַציע, זיי האָבן געטראָגן

מונדירן פון ווייסע לייוונטענע מעל־זעק, האָבן יידן זיי דערפאַר גערופן „ווייסע גוואַרדיע"). מיט דעם צוג איז אויך געפאָרן מרדכי חיים רומקאָווסקי, מיט זיין יונג ווייבל און זיין גאַנצער משפחה. דער דאָזיקער טראַנספּאָרט איז געגאַנגען קיין אוישוויץ — דער גרעסטער טויטן־קאָמבינאַט, וואָס די דייטשן האָבן געשאַפן. די גאַז קאַמערן און די קרעמאַטאָריעס האָבן אין יענע טעג געאַרבעט צו גאַנצע מעת לעת'ן.

דער לעצטער וועג

אין דעמזעלבן צוג, וואו ס'איז געפאָרן דער אָפּגעשפּילטער „קייסער" מרדכי־חיים רומקאָווסקי מיט זיינע נאָענטסטע, איז אויך געפאָרן בלושטיין מיט זיין ווייב שרהלע. די דייטשן האָבן זיי געכאַפּט אין אַ באַהעלטעניש. ביידע זיינען געזעסן אין וואַגאָן אויף בלושטיינס רוקזאַק, אין וועלכן עס זיינען געלעגן זיינע נויטיקסטע זאַכן. אויך זיינע מאַנוסקריפּטן: לידער און דערציילונגען, און עט־לעכע ספרים און ביכער.

אין דעמזעלבן וואַגאָן איז אויך געפאָרן בלושטיינס געוועזענער „קערןאָוו־ניק", יעזשי פּערסט, מיט זיין ווייב מאַרישע, מיט דער משפחה פון זיין צד און פון איר צד; און אויך די אַלע, וואָס זיינען געווען קאַשאַרירט ביי אים אין פאַבריק „רעסאָרט 76". פּערסט האָט דאָ מיטגעפירט דאָס גאָלד, בריליאַנטן, אויסלענדישע וואַליוטע, וואָס די יידן האָבן אים אַוועקגעגעבן, כדי ער זאָל זיי צונעמען צו דער אַרבעט, אָדער ער זאָל זיי נישט אַרויסשיקן פון געטאָ, און אויך ער זאָל זיי קאַשאַרירן אין „זיין" פאַבריק בעת מען האָט ליקווידירט די געטאָ. פּערסט האָט אויך מיטגעפירט פלעשער שפּירט, פלעשער ליקער פון „זיין" פאַבריק און טייערע מלבושים און וועש פאַר זיך און זיין ווייב. עס איז דאָ אויך געפאָרן דער דייטשער ייד עידלמאַן זיין פאַרטיער, וואָס ער האָט אים אויך דאָ כסדר משמש געווען.

עס איז אויך דאָ געפאָרן דער „גאָספּאָדאַזש" איבער דער פאַבריק, שלמה פיין, אַ גראָבער נפש, וואָס האָט זיך איינגערעדט, אַז אַלצדינג איז זיין און אַלצדינג וועט בלייבן פאַר אים. ער האָט אומברחמנותדיק געפייניקט די אַרבעטער, אָבער אַצינד איז ער שוין אַן איינגעבויגענער, אַ צעבראָכענער. קיינער דאָ האָט נישט געוואוסט וואוהין ער פאָרט. די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז דער טראַנספּאָרט פאָרט קיין האַמבורג אויף אַרבעט.

צו בלושטיינען האָט זיך עפּעס דערטראָגן אַ קלאַנג אַז: פון אַ שפּאַרע אין אַ ליידיקן צוג, וואָס איז צוריקגעקומען פון אַ טראַנספּאָרט אַרויסגעשיקטע יידן, האָט אַ ייד, וואָס האָט געאַרבעט אויף דער באַן־סטאַציע „ראַדאָגאָשטש־מאַרישין" (פון וואַנען די געטאָ־יידן זיינען אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן), אַרויס־געצויגן אַ צעטל מיט דער אויפשריפט: „מיר זיינען אָנגעקומען קיין אָש־וויענטשים!..." (אוישוויץ). דאָס איז געווען פון זיינס אַ קרוב. זיי האָבן זיך

געהאַט אָפּגעשמועסט וועגן דעם; און דידאַזיקע ידיעה האָט זיך דעטראָגן נאָר צו יחידים.

דער רעליגיעזער דיכטער אלתר שנור האָט זיך דאָ אויך געפונען. ער האָט געהאַט אַ פאַרבאַנדאַזשירטע האַנט אַנגעבונדן אויף אַ האַנטוך איבערן האַלדז. ער האָט דעם טלית־זאַק, וואו עס זיינען געלעגן זיין טלית־און־תפילין און אַ קרבן־מנחה־סידור מיט עברי־טייטש, און זיינע העברייאישע און יידישע כתבים נישט אַרויסגעלאָזט פון אונטערן אָרעם. אין זיין רוקזאַק האָט ער אויסער די נויטיקסטע זאַכן אויך מיטגענומען די פינף חומשים מיט עברי־טייטש, די מחזורים, אַ שולחן ערוך, אַ מדרש־תנחומא, מעשיות וועגן בעל־שם־טוב אין יידיש און דעם תניא. ער איז געזעסן פאַר׳דאגה׳ט מיט זיין שוואַרץ־חנ׳עוודיקער אשת־חיל, זלאַטע, אויף איר רוקזאַק.

ווען בלושטיין האָט דערזען זיין פאַרבאַנדאַזשירטע האַנט, האָט ער געהאַט אַ פאַרגעפיל, אַז צוליב דעם וועלן אים די דייטשן גלייך שיקן אין אויוון אַריין.

ווען די „אַקציע״ אויסצוראַמען די יידן איז געגאַנגען איבער דער געטאָ, איז אַלתר שנור געלאָפן זיך באַהאַלטן. ער איז אַרויף אויף אַ דאַך און געשפרונגען פון איין דאַך אויפן צווייטן; ער איז געפאַלן און זיך אויסגעלינקט די לינקע האַנט.

מיט עטלעכע טעג צוריק האָט בלושטיין באַקומען פינף קילאָ קאַרטאָפל. ווען ער האָט אַהיים געטראָגן דעם אוצר, האָט ער אויפן וועג — שוין אויף אַן אויסגעליידיקטער גאַס פון יידן — געטראָפן אלתר שנורן. האָט ער אויפגעעפנט דאָס זעקל און געזאָגט: „דאָ האָסטו העלפּט. איך טייל מיך מיט דיר; גיי שוין אַהיים, באַק־אָפּ און עסט!״ אלתר האָט עס צוגענומען, און בלושטיין איז אַוועק אַ צופרידענער.

די אַריבער הונדערט נפשות, וואָס זיינען געווען אַנגעפּראָפּט אין דעם פּי־וואַגאָן, האָבן שטום געזוכט אַ טרייסט איינער ביים צווייטן. דורך די פענצטער־לעך, וואָס זיינען געווען דורכגעצויגן אין דער לענג און אין דער ברייט מיט שטעכל־דראָט, האָט זיך אין דעם טונקעלן וואַגאָן אַריינגעריסן אַביסעלע ליכט. דער בין־השמשות האָט אַנגעוואָרפן נאָך מער טרויער.

אלתר שנור האָט אויסגעקרעכצט: „נו, דייטשלאַנד, דאָס לאַנד פון פּאָעטן און פילאָסאָפן, דאָקטוירים, פּראָפעסאָרן און טעכניקער — געבילדעטע! נו, זעט איר, וואָס זייערע אוניווערסיטעטן האָבן געמאַכט פון מענטש? ער מאָרדעט אויפן ,ראַפינירטסטן׳, וויסנשאַפטלעכן אופן. ער פליט שוין מיט מאַשינען אין די העכסטע הויכן. איך האָב מורא, זיי וועלן נאָך שאַפן אַ באָמבע, מיט וועלכער זיי וועלן פאַרניכטן די גאַנצע מענטשהייט. אָבער זאָלן זיי עפּעס שאַפן צו ראַטעווען די מענטשהייט — דער מענטש זאָל קאָנען באַהערשן זיינע חיהשע אינסטינקטן! דער מענטש דאַרף פריער פאַר אַלעם לערנען צו זיין אַ מענטש: נישט גנבענען, נישט רויבן, נישט מאָרדן; ליב האָבן דעם צווייטן אַזוי ווי ער האָט ליב זיך אַליין מיט אַלע זיינע פעלערן. דערווייל האָט נאָך די מאָדערנע וויסנשאַפט נישט באַוויזן אויסצובעסערן די מענטשן. נאָר פאַרקערט: זיי פאַר־

וואַנדלט אין די ,ראַפינירטסטע׳ בלוט־דורשטיקסטע חיות. מתקן־זיין דעם מענטש קאָן נאָר די תורה. אָבער, גוואַלד, יידן, זייט זיך נישט מיאש! יעדע סעקונדע קאָן משיח קומען״.

„וויסטו, וואָס איך וועל דיר זאָגן?״ האָט אים בלושטיין געענטפערט, „ווען די גאַנצע מענטשהייט וועט שוין ראוי זיין צו לעבן לויט די מאָראַלישע געזעצן פון דער תורה, וועט די מענטשהייט גופא זיין משיח — וועט משיח שוין נישט דאַרפן קומען״.

אַלע, וואָס האָבן זיך איינגעהערט, האָבן מסכים געווען און האָבן זיך פאַרטראַכט אין די רייד.

עס האָט זיך געהערט דאָס טראַסקען פון די לויפנדיקע רעדער אויף די שטאָלענע רעלסן. אלתר שנור האָט ווידער איבערגעריסן דאָס שווייגן:

„נו, געלויבט השם יתברך, אַז מיר האַלטן שוין אַזוי ווייט — ,הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל׳. דער, וואָס האָט אונדז ביז אַצינד געהאָלפן, וועט אונדז ווייטער העלפן!...״

„יידן, ס׳איז אַ ליגן!״, האָט בלושטיין געשריגן מיט ווייטיק, „ניין! ס׳איז נישטאָ קיין שומר־ישראל! וואָלט ער יאָ געווען, וואָלט ער נישט געלאָזט אויס־הרגענען ס׳גאַנצע פאָלק, זיין ,אויסדערוויילט׳ פאָלק!...״ — האָט ער געזאָגט מיט סאַרקאַזם.

„טוב ויחיד ודומם לתשועת השם״, — גוט איז גאָט צו די, וואָס וואַרטן אויף אים — זאָגט ירמיה אין איכה״, — האָט אים אלתר שנור געענטפערט, — „און מיר, יידן, האָבן געזינדיקט״.

„מיט וואָס האָבן מיר געזינדיקט מער פון אַלע אַנדערע פעלקער?! — האָט בלושטיין אויפגעצאָרנט, — „מיט נישט מאָרדן? מיט נישט רויבן? מיט נישט פירן מלחמה? מיט נישט פאַרהערלעכן כלי־זין? מיט וואָס האָבן מיר קעגן אים געזינדיקט? מיט דעם, וואָס מיר האָבן די ערשטע אָנערקענט, אַז עס איז נאָר דאָ איין גאָט? — אחד?! מיט דעם, וואָס מיר האָבן אָנגענומען די תורה הקדושה? מיט דעם, וואָס מיר האָבן געגעבן דער מענטשהייט די העכסטע מאָראַלישע געזעצן — די צען געבאָט? מיט וואָס האָבן געזינדיקט די תלמידי־חכמים, אמתע צדיקים, וואָס האָבן טאָג־און־נאַכט געלערנט גאָטס תורה, געפאַסט תעניתים, געפּייניקט דעם גוף, ער זאָל נישט זינדיקן? זיי האָבן נישט געקענט קיין צורת־מטבע. זיי האָבן נישט נהנה געווען פון עולם הזה. און די דייטשן האָבן זיי די ערשטע אויף די אכזריותדיקסטע אופנים אויסגעמאָרדעט. מיט וואָס האָבן די יידן געזינדיקט?״

בלושטיין האָט אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם און ווייטער געצאָרנט: „מיט וואָס האָבן געזינדיקט אונדזערע קליינע קינדערלעך, די עופ׳עליך? מיט וואָס האָב איך געזינדיקט? פון צוועלף יאָר אָן האָב איך שווער געאַרבעט און געהונגערט. איך קאָן זאָגן מיט אַ ריין האַרץ, אַז איך האָב קיינעם נ׳שט באַ׳עוול׳ט. פאַרקערט, אין מיין גאַנצן לעבן האָט מען מיך כסדר באַ־עוול׳ט, און כ׳האָב אַלץ פאַרשוויגן צוליב שלום. דער גרעסטער־טייל יידן אין פוילן האָט דאָך געלעבט אין נויט

און אין דחקות, און בכבודיק געטראָגן די אָרעמקייט. דער עיקר איז בײַ זיי געווען תורה, גייסט. זיי האָבן געאָטעמט מיטן גלויבן, אַז אָט־אָט וועט די וועלט אויסגעלייזט ווערן. פאַרוואָס איז זיי געקומען אויסצומאָרדן? פאַרוואָס?! ווי פרעגט ביאַליק אין ,שחיטה־שטאָט׳: ,צי זינדיקט דען אַ שאָטן אויף דער וואַנט, אַ שאַרבן אַ צעבראָכענער, אַ טויטער וואָרעם?׳ און איך פרעג נאָך אַמאָל און נאָכאַמאָל: מיט וואָס האָבן יידן מער געזינדיקט, ווי אַלע אַנדערע פעלקער?! און נאָך פרעג איך: קאָן דען גאָט נישט מאַכן, עס זאָלן בכלל נישט זיין קיין מלחמות, אַז עס זאָלן נישט געבוירן ווערן קיין דיקטאַטאָרן, קיין פאַרפירער פון פעלקער, נאָר די וועלט זאָל זיין אַ גן־עדן? בײַ אים איז דאָך אַלץ מעגלעך, די מענטשן זיינען דאָך זיינע קינדער. וועלכער ריכטיקער פאָטער וועט אַזוי אַנרייצן זיינע קינדער, אַז איינער דעם צווייטן זאָל אויסקוילענען?״ אַלע האָבן זיך געפילט געטראָפן.

„איך האָב נאָר איין טענה צום רבונו של עולם — האָט שמואליק סטזשיזשעווסקי געזאָגט — מיין טענה איז די: האָסטו באַשאַפן דעם מענטש — פאַרוואָס האָסטו אים נישט באַשאַפן מיט חכמה, מיט פאַרשטאַנד, ער זאָל וויסן, ווי אַזוי צו לעבן. נאָר דער מענטש איז אפשר דאָס נאַרישסטע, אומגליקלעכסטע, באַשעפעניש. ער מיינט, אַז ער טוט גוט, און טוט שלעכטס. דער חיהשער אינסטינקט געוועלטיקט נאָך איבער אים — די ירושה פון זיינע אור־אור־עלטערן. מען זאָגט, אַז דער מענטש איז געשאַפן בצלם־אלוקים. אַ שיין פּנים טוט מען אָן דעם באַשעפער. יאָ, דער מענטש איז דאָס נאַרישסטע און אומגליקלעכסטע באַשעפעניש מיט אַלע זיינע חכמות. דערפאַר האָבן אונדזערע חכמים געזאָגט: ,אין חכם בחכמתו׳, ווייל אַפילו אַ חכם באַנאַרישט זיך. און וויפל חכמים געפינען זיך בכלל אויף דער וועלט? דערפאַר האָבן זיי נישט געזאָגט: ,אין איש בחכמתו׳ ווייל וועגן די אַנדערע איז איינגאַנצן נישטאָ וואָס צו רעדן וועגן ענין חכמה״.

„פאַרהאַן אַן אגדה: — האָט שמחה בלושטיין דערציילט: — ווען דער אויבערשטער האָט באַשאַפן די וועלט: האָט ער זיך איינגעהילט אין אַ וויס קלייד, וואָס האָט באַלויכטן מיט אַזאַ גרויסע ליכט, אַז מען האָט געקענט זען פון איין עק ערד ביז דער צווייטער, אָבער ער האָט דאָס דאָזיקע ליכט באַהאַלטן, ווייל ער, האָט פאַרויס געזען, אַז די מענטשן וועלן ווערן שלעכט און זינדיק און זיי וועלן אויסנוצן זייער וייט זען שלעכטס צו טאָן. איז די קשיה: ביז וואַנען וועט דאָס דאָזיקע ליכט בלייבן באַהאַלטן? — ווען די מענטשן וועלן שוין זיין קלוג און ערלעך, דעמאָלט וועלן זיי אַליין וועלן אויסגעפונען אַזאַ ליכט. און ווען זיי וועלן שוין זיין גענוג קלוג נישט צו באַנוצן דאָס וויסן צו טאָן שלעכטס נישט אָפּצוגנאָרן, נישט צו מאָרדן, דעמאָלט וועלן זיי קענען אויסגעפינען דעם סוד״. „דעמאָלט וועט שוין משיח האָבן געקומען״. די טראַגעדיע פון די „קרוין״ פון אַלע באַשעפענישן, באַשטייט אָבער אין דעם: וואָס אייביק ווערט אַ מינדערהייט געבוירן צו פרי און אַ מערהייט צו שפּעט...״ האָט בלושטיין פאַרענדיקט סאַרקאַסטיש און מיט באַדויער.

„עס איז פאַרהאַנען ביי אונדז יידן נאָך אַ לעגענדע, — האָט צוגעוואָרפן שמואלעק סטזשיזשעווסקי — אַז משיח וועט קומען אויף אַן איזל. ווייסט איר פאַרוואָס? ווייל עס וואַרטן אויף אים אַ סך חמורים".

טייל האָבן זיך צעשמייכלט פון דעם פאַלקסוויץ.

„דאָ איז אַן עולם־השקר, — האָט אים אלתר שנור געענטפערט, — „דער קאָרידאָר צום עולם־האמת. וואָס מער אַ ייד ליידט אויף דער וועלט, אַלץ בעסער איז אים אויף יענער וועלט. איך האָב נישט מורא פאַרן טויט".

„דיך איז מקנא צו זיין. אָבער ווען קאָן מען שליסן שלום מיט דיין וועלט־באַנעם? אין אַ נאָרמאַלער צייט, ווען דער מענטש האָט אויסגעלעבט זיינע יאָרן וואָס גאָט האָט פאַר אים באַשטימט, און ער לאָזט איבער נאָך זיך דורות. אָבער היינט ווערט דאָך ס׳גאַנצע יידישע פאָלק אָפּגעווישט פונעם פנים פון דער ערד".

„אַלזאָ, וואָס בלייבט צו טאָן?! — האָט זיך שלמה פיין אַריינגעריסן מיט צאָרן.

„אַצינד פרעגט איר? — האָט אים בלושטיין געענטפערט, — ווען מיר זיינען שוין טיף איר דעם לייבס האַלדז? אין געטאָ איז נאָך אפשר געווען אַן אויסוועג; ווען מיר וואָלטן געוואָן געקענט זיך אָקעגנשטעלן מיט געווער קעגן די דייטשן און קעגן זייערע יידישע מיטהעלפער: דעם ,קייסערס׳ פּאָליציי, די ,זאָנדער׳ [יידישע ,געסטאַפּאָ׳], די פייערלעשער, די קוימענקערער, די ,ווייסע גוואַרדיע׳ [די טרעגער] — אָט־די אונטערוועלט! דאָס אָפּפאַל אויך אין געלע לאַטעס, אינעם מגן־דוד פאָרם... פאַלן אינדערהיים צוזאַמען מיט זיי: ,תמות נפשי עם פלישתים׳! אָט דאָס איז די יידישע טראַדיציע"...

בלושטיין האָט זיך אָפּגעשטעלט אַ ווייל און האָט זיך ווידער געהיצט:

„אין לאָדזשער געטאָ האָט קיין איין פּאַרטיי נישט געוועקט דאָס פאָלק צום קאַמף. זייער גאַנצער אַקטיוויטעט איז באַשטאַנען: פון יאָגן זיך צו פאַרכאַפּן די בעסטע פּאָסטנס, זיי האָבן באַזעצט זייערע מענטשן אין די אַדמיניסטראַציעס און בסוד סודות אַלצדינג אָנגעוואַנדן, אַז זיי און זייערע מענטשן זאָלן נישט הונגערן, דורך פאַרשידענע מאַכינאַציעס אַריינבאַקומען די שפּייז־טאַלאָנען, די שפּייז־פּרעמיעס. זיי האָבן פון פאָלק פשוט דעם ביסן פון מויל אַרויסגעריסן, און זיי האָבן אַלצדינג געטאָן, אַז זיי און זייערע מענטשן זאָלן נישט אַרויס־געשיקט ווערן פון געטאָ אויפן טויט. און נאָך דער מלחמה וועט יעדע פּאַרטיי אַריינשרייבן אין איר געשיכטע אַז, נאָר זי איז די איין און איינציקע פּאַרטיי, וואָס האָט געהאָלפן דעם פאָלק און וואָס האָט געקעמפט פאַר יושר און גערעכ־טיקייט".

בלושטיין האָט אָפּגעאָטעמט און פאַרגעזעצט מיט ווייטיק:

„מנהיגים, ערלעכע מנהיגים — דאָס האָט אונדז געפעלט אין לאָדזשער געטאָ. וואָס איז פאָלק?! ,כחומר ביד היוצר׳ — ליים אין די הענט פונעם טעפּער. מיר זיינען געבליבן: כצאן בלי רועה — אַזוי ווי שאָף אָן אַ פּאַסטוך. אַלע יידישע פירער זיינען אַנטלאָפן, ווייל היטלער האָט געזוכט זייערע קעפּ; און יענע, וואָס האָבן נישט באַוויזן צו אַנטלויפן, האָבן די דייטשן אויפן אכזריות־

דיקסטן אופן אומגעבראַכט. ס'איז געבליבן אַ בלינדע מאַסע אָן פירער. און וואָס איז אַ פאָלק אָן פירערס? — פאַרבלאָנדזשעטע שאָף".

„די דייטשן האָבן גאַנץ גוט געוואוסט, אַז רומקאָווסקי איז אַ צעדרייטער און דעגנערירט האָבן זיי אים געמאַכט פאַר דעם פיורער [פירער] איבער די לאָדזשער יידן. אַ צעדרייטער, וואָס האָט זיך אין זיין גאַנצן לעבן געיאָגט נאָך מאַכט. נו, האָט ער ביי די נאַציס דערגרייכט זיין אויסגעבענקטע קאַריערע, זיין ציל. און דאָ האָט זיך צעשפּילט זיין ווירטואָזיטעט אויף דעם געביט. ער האָט אַלצדינג נאָכגעמאַכט היטלערן: ס'ערשטע מיטן אַרומרינגלען זיך מיט דער אונטערוועלט. עס האָט אים נאָר געפעלט אַ האָרסט וועסעל, וואָס ביי יידן קאָן נישט אָנגיין אַזאַ שפּיל. אויפן באַפעל פון די דייטשן האָט ער איינגעשטעלט אַ קליקע בלוט-זויגערס. ערשט אַצינד, ווען ,דער יודע האָט שוין ס'זייניקע געמאַכט' זיינען מיר אַלע גלייך — יידן: אָט ליגט דאָרטן אין געהאַקטע צרות דער פּאָליציי־קאָמיסאַר, גאַרפינקל, פון דריטן באַצירק. זעט נאָר — עס איז פון אים געוואָרן אַ טויטע שמאַטע. ביז אייערנעכטן האָט ער נאָך עפּעס גע־קאָמאַנדעוועט. ער האָט געמיינט, אַז די וועלט איז זיינע. אָט פּאָרט דאָ מיין קעראָוניק יעזשי פערסט, וואָס האָט געשיקט אַ סך פון זיינע אַרבעטער צום טויט. אין זיין האַנט איז געלעגן זייער לעבן־און־טויט. ער האָט מיך אויך געוואָלט שיקן צום טויט, אָבער אַצינד זיינען מיר אויסגעגלייכט. אָט האָסטו דאָ פּטאַקול'ן, דעם בונדיסט, וואָס איז די ערלעכקייט אַליין — אַ קעמפער פאַר אַ סאָציאַליסטישער וועלט און פאַר ידישער טעריטאָריעלער רעכט אויפן אָרט, וואו יידן לעבן, און אַ פלאַם־פייערדיקער חסיד פון דער ידישער שפראַך און דער ידישער ליטעראַטור. אָט האָסטו דאָ שמואליק סטזשיזשעווסקי, דעם קאָמוניסט, אַ תמימותדיקער, אַ געוועזענער ישיבה־בחור, אַן עילוי, אַן אָנגע־שטאָפּטער מיט גמרא און מיט דער וועלט־ליטעראַטור. ער פירט דאָ מיט אַ ביבליאָטעק. ער גלייבט אין אַ קאָמוניזם לויט דעם גייסט פון אונדזערע נביאים. אָט האָסטו דאָ ווישליצקין, דעם פּועלי־ציוניסט, אַ קעמפער פאַר אַ ידיש לאַנד אין ארץ ישראל. אָט האָסטו דאָ זאַנדבערגן — דעם טעריטאָריאַליסט; ער זוכט ערגעץ אַ טעריטאָריע פאַר יידן אין דער ניט־ידישער וועלט — זיי זאָלן זיך דערבאַרעמען און שענקען ערגעץ אין אַ וויסטעניש אַ שטיקל לאַנד. אָט האָסטו דאָ די דריי שוועסטער, די מזרחיסטקעס: רבקה־חנה, חיה־שרה און מרים לאה. רעליגיעזע ציוניסטקעס. אָט האָסטו דעם אַסימילאַטאָר, עידעלמאַן, דער דייטשער יהודי. אָט האָסטו דעם משומד, סאָקאָלסקי, ער איז אַנטלאָפן פון זיין שטאַם, ער האָט מער נישט געוואָלט זיין אַ ייד. און אלתר שנור, — וויזט ער אויף אים אָן — דער טיף־רעליגיעזער ייד, ביי די אַנטיסעמיטן זיינען מיר אַלע גלייך — יידן, און יידן מוזן ביי זיי אָפּגעווישט ווערן פונעם פּנים פון דער ערד. איך גלויב, אַז ווען מיר וואָלטן געמאַכט אַן אויפשטאַנד, וואָלטן אפשר די משרתים, די שוטרים און נוגשים, געווען אַריבערגעגאַנגען אויף אונדזער זייט..."

„מען טאָר נישט פאַרגיסן קיין בלוט", האָט אלתר געזאָגט מיט ציטער אין זיין שטים.

„לויטן ידישן דין און במילא לויטן מענטשלעכן דין איז: „אויב עמיצער קומט דיך טויטן, זאָלסטו אים פריער דערהרגענען. דאָס איז אַ הלכה, דאַכט זיך. און דער גרויסער תנא רבי עקיבא האָט נישט צוזאַמענגענומען זיינע תלמידים און געקעמפט קעגן די רוימער? און ביאַליק אין ,שחיטה־שטאָט' שרייט אויס: ,אַ פויסט וואו איז? וואו איז אַ גרויסער דונער, וואָס זאָל זיך אָפּרעכענען פאַר אַלע דורות?!' מיר, יידן אין לאָדזשער געטאָ, האָבן חלילה אונדזער טראַדיציע פון קאַמף נישט פאַרשעמט: די דייטשן האָבן אַזוי איינגעאָרדנט, אַז מיר האָבן אונדזער גאַנצן קאַמף געמוזט פירן נאָר קעגן זייערע יידישע משרתים: קעגן די שוטרים און נוגשים, קעגן רומקאָווסקין מיט זיין קליקע".

„אין דער תורה הקדושה ווערט דערציילט, — האָט אים אלתר שנור איבערגעריסן, — „אַז אין מצרים זיינען אויך די שוטרים און נוגשים געווען יידן, אַזוי, אַז ניט היטלער און נישט די צייט האָט דאָס מחדש געווען. די תורה פאַרבאָרגט גאָרנישט".

„יאָ, און דאָס איז אויך געווען אַ קאַמף קעגן די דייטשן גופא, — האָט בלושטיין פאַרגעזעצט, — ווייל קאַמף קעגן די, וואָס דינען די דייטשן, איז אַ קאַמף קעגן די דייטשן גופא. ווער געדענקט נישט דעם ערשטן זומער אין געטאָ אין 1940, ווען די הונגעריקע יידן האָבן ספּאָנטאַניש־דעמאָנסטרירט קעגן רומקאָווסקין און זיין יודענראַט? זיי האָבן געפאָדערט אַרבעט און ברויט, ווי די דייטשן זיינען אַריינגעקומען און געשאָסן אויף די דעמאָנסטראַנטן און ס'זיינען געפאַלן קרבנות. איך שטעל מיר פאָר, אַז די אויפשטענדלער אין וואַרשעווער געטאָ האָבן פריער נישט איין יידישן פּאָליציאַנט און נישט איין יידישן שפּיצעל [מסור], וואָס האָבן געדינט די דייטשן, אַראָפּגעראַמט פון וועג. אין וואַרשעווער געטאָ האָבן יידן כאָטש דורך דער קאַנאַליזאַציע אָדער דורך לעכער פון אונטער די מויערן, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געטאָ, געקענט זיך פאַרבינדן מיט דער אַרישער זייט און אַריינקריגן אַביסל געווער, אָבער די לאָדזשער געטאָ איז דאָך געווען פולשטענדיק אָפּגעשניטן פון דער וועלט, ווייל זי איז געווען אַרומגענומען מיט דראָטן. דערפאַר האָט די דייטשע וואַך גוט געקענט זען, צי עס דערנענטערט זיך נישט עמיצער צום געטאָ־צוים, און וואָס עס טוט זיך אינעווייניק אין געטאָ. און אַרום דעם געטאָ־צוים האָט מען באַזעצט אין אַלע הייזער נאָר דייטשן, און קיין קאַנאַליזאַציע פאַרמאָגט דאָך נישט אונדזער שטאָט לאָדזש. מיר האָבן אין לאָדזשער געטאָ געקעמפט גאַנצע פיר־און־צוואַנציק שעה אין מעת־לעת. ערשטנס, מיטן הונגער: מיטן איינטיילן זיך די זופּ, מיטן איינטיילן זיך דאָס צוגעטיילטע געקינצלט ברויט, מיטן איינטיילן זיך די ,ראַציע', וואָס איז געווען ,וויסנשאַפטלעך' אויסגערעכנט, אַז פון דעם מוז מען געשוואָלן ווערן; די אברים זאָלן אויסרינען אין אייטער און אין גרויזאַמע יסורים זאָל מען קראַפּירן. זיינען מיר געוואָרן דערפינדער: געמאַכט פון דער ,ראַציע' אַזעלכע פאַרשידענע מאכלים, וואָס די פאַנטאַזיע קאָן דאָס גאָרנישט אויסטראַכטן, כדי צו קאָנען לעבן אַביסל לענגער. דאָס איז געווען אַן אויסגעקעמפטער זיג איבערן שונא. און דאָס אויסבאַהאַלטן זיך בעת די אַרויסשיקונגען פון געטאָ איז נישט געווען קיין קאַמף מיטן בלוטיקן שונא? און די דעמאָנסטראַציעס פון די הונגע־

ריקע מאַסן אין די גאַסן קעגן רומקאָווסקיס הערשאַפט זיינען געווען אַ קליינער הערָאיזמען? און די שטרייקן אין די רעסאָרטן און דאָס סאַבאָטאַזשירן די אַרבעט איז געווען אַ קליינער העראָאיזם?"

„און דאָס, וואָס מיר האָבן באַוויזן איינצוהאַלטן דעם צלם אלוקים אין אַזאַ הונגער און אין אַזעלכע שוידערלעכע באַדינגונגען, איז אַ קליינער הערָאיזם? שטעלט איך פאָר, ווען אַנדערע פעלקער קומט־אויס צו לעבן אין די שוידערלעכע באַדינגונגען — וויפל רויבערייען און וויפל מאָרדן און אפילו זעלבסט־מאָרדן עס וואָלטן פאָרגעקומען! און דער חזן, ר׳ דוד טאָפּל, פון דער חב״דער שול, וואָס האָט אַריינגעשמוגלט אַ ראַדיאָ אין געטאָ אַריין און די גאַנצע פיר און אַ האַלב יאָר, סיי בייטאָג סיי ביינאַכט, אויפגעכאַפּט די נייעס פון לאָנדאָן און פון מאָסקווע און מיט די ידיעות, וואָס ער האָט פאַרשפּרייט, האָט ער דערמוטיקט די ייִדן. צום סוף איז ער געפאַלן, ווי אַ זעלנער אויפן שלאַכטפעלד; די ,געשטאַפּאָ׳ האָט אים מיט נאָך צוויי ייִדן פאַרפייניקט אין די אינקוויזיציע־קעלערן פאַר דער דאָזיקער רעוואָלוציאָנערער טאַט. און דער חבר זיידע האָט דאָך טאָג־טעגלעך געפירט אַ קאַמף קעגן דער אומגערעכטיקייט פון רומקאָווסקין מיט זיין קליקע, און אַזוי אויך די חברטע רעגינע, ביז זיי זיינען געפאַלן קרבנות דורך דער געשטאַפּאָ. אוי, חבר זיידע, אוי חברטע רעגינע! איר האָט יעדע מינוט אין אייער לעבן אָוועקגעגעבן אייער בלוט און אייער מאַרך פאַר דעם פאָלק. און איר זייט געפאַלן פאַר דעם פאָלק. און וויפל אַרבעטער האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט זיך בויגן פאַר דעם קעראָווניק, און ער האָט זיי אַרויסגעשיקט אויפן טויט? אַנדערע פעלקער אין אַזעלכע אומשטענדן וואָלטן אויך נישט געקאָנט קעמפן דירעקט קעגן די נאַציס — זיי וואָלטן אָבער קעגן זייערס אַ רומקאָווסקי און קעגן זייער אייגענער פּאָליציי אפשר אויך נישט געקעמפט, ווייל זיי זיינען צוגעוואוינט אויספירן באַפעלן פון זייער אייגענער פּאָליציי. אָבער מיר, ייִדן, וואָס האָבן דורך דורות געלעבט אונטערן טעראָר פון פרעמדע פעלקער האָבן נישט געקענט שלום־מאַכן מיט אַ טעראָר פון אייגענע ברידער. מיר, ייִדן, דולדן נישט קיין דיקטאַטור: האָבן מיר זיי אויסגעי׳חוזק׳ט, אויסגעשעפּט, פּראָטעסטירט און געקעמפט. קאַמף קעגן רומקאָווסקין און זיין קליקע איז געווען אַ קאַמף קעגן די דייטשן".

בלושטיין איז אַנטשוויגן געוואָרן. יעדער פון די צוהערער האָט זיך גע־טראַכט: אָוואַ, ער האָט „אַנטדעקט" אַמעריקע! און דאָך האָבן זיי זיך פאַרטראַכט אין זיינע גערעכטע רייד.

דער צוג איז געפאָרן איבער די פּוילישע פעלדער און וועלדער. עס איז אַלץ טונקעלער און טונקעלער געוואָרן. עס איז צוגעפאַלן די נאַכט, און די „עס־עס", וואָס האָבן באַוואַכט דעם פאַרנדיקן צוג, האָבן שטאַרקער געהאַלטן אַן אויג אויף די פענצטערלעך פון די וואַגאָנען, עס זאָל קיינער נישט אַרויס־שפּרינגען.

ביי די באַן־רעלסן אין אוישוויץ

צומאָרגנס, באַלד אינדערפרי — נאָך אַ גאַנצער נאַכט פאָרן — איז דער צוג אָנגעקומען קיין אוישוויץ. נאָך אײדער דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט, זײנען מיט ווילדע געשרײען אויפגעריסן געוואָרן די טירן פון די וואַגאָנען:

„אַלע אַרונטער! אַלעס איבערלאָזן! ׳ראוס! ׳ראוס! לאָס! לאָס!״ — דאָס האָבן געשריגן די קאַנאַדער״.*

בלושטײן האָט אַלץ איבערגעלאָזט, אַזוי ווי אַלע. ער האָט אָבער באַוויזן אַרויסצוציען פון רוקזאַק צווײ דינע העפטן מיט זײנע כתבים, און ער האָט זײ שנעל אַרונטערגערוקט אונטערן העמד, אונטערן אָרעם.

— זײ האָבן אונדז ווידער אָפּגענאַרט! — האָט זיך אַ פרוי צעשריגן, — אַ בראָך איז צו מיר, אַ לאַגער!

„ראוס! ראוס! לאָס! לאָס!״ — האָבן די „קאַנאַדער״ געשלאָגן די ייִדן מיט שטעקנס איבער די קעפּ און טײל קעפּ געשפּאָלטן, ס׳בלוט האָט גערונען. זײ האָבן אײניקע ייִדן אויסגעהאַקט די צײן. די „קאַנאַדער״ האָבן זיך געוואָרפן אויף דעם טראַנספּאָרט ייִדן, ווי צעווילדעוועטע טיגער אויף אַ סטאַדע שעפּעלעך. דאָס האָט אָמערגסטן געווירקט אויף בלושטײנען פון אַלעם, וואָס ער האָט זיך צוגעזען פון די גאַנצע יאָרן, וואָס ער האָט געלעבט אונטער די נאַציס: „ווײ צו דיר, מײן ייִדיש פאָלק, וואָס די דײַטשן האָבן פון דיר געמאַכט!״ — האָט בלושטײן געוווײַטיקט.

„דער ,קייסער׳ רומקאָווסקי איז דאָ!״ — האָט אײן „קאַנאַדער״ אַרײַנגע־שריגן אין וואַגאָן אַרײַן. דאָס איז געווען פּרוויטשע קיילער.

„נײן, ער איז אין אַ צווייטן וואַגאָן״, האָט ווער געענטפערט.

„אַזוי, רומקאָווסקי איז שוין דאָ?!״ — האָט פּרוויטשע אויסגעשריגן מיט אַזאַ פרייד, גלײַך ווי עס וואָלט אים געטראָפן ס׳גרעסטע גליק, און ער איז אַוועק אים צו געפינען.

זינט עס האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון דער לאָדזשער געטאָ, האָבן די „קאַנאַדער״ אין יעדן טראַנספּאָרט, וואָס איז אָנגעקומען פון לאָדזשער געטאָ, געזוכט רומקאָווסקין. זײ זײנען געווען איבערצײַגט, אַז ער מוז דאָ אַהער־

---

* „קאַנאַדער״, האָט מען זײ גערופן, ווײַל זײ האָבן געהאַט אַ סך צו עסן (קאַנאַדע שמ׳ט דאָך פאַר אַ לאַנד, וואָס האָט אַ סך שפּײַז). דאָס עסן האָבן זײ צוגענומען פון די אָנגעקומענע טראַנספּאָרטן. די „קאַנאַדער״ האָבן זיך רעקרוטירט פון דער אונטערוועלט. די דײַטשן האָבן זײ אויסגעשולט און געגעבן די מאַכט איבער די ייִדן אין אוישוויץ. זײ זײנען אויך געווען ייִדן און תמיד שיכור. זײ האָבן געשלאָגן, געמאָרדעט, זײנען אַ סך ערגער געווען ווי די ייִדישע פּאָליצײ אין די געטאָס. ווען עס זײנען דאָ אָנגעקומען די „יודענ־ראַטלער״ און די ייִדישע פּאָליצײ פון די געטאָס, האָבן די „קאַנאַדער״ זיך אין זײ נוקם געווען, ווײַל זײ האָבן געדינט די דײַטשן און זיך שלעכט באַגאַנגען מיט די ייִדן. און ווען די „קאַנאַדער״ האָבן שוין געהאַט ס׳זײערע אָפּגעטאָן — דער דײַטש האָט זײ שוין נישט געדאַרפט, האָט ער זײ ליקווידירט.

קומען, און יעדער „קאַנאַדער" האָט געוואָלט האָבן די זכיה נקמה־צו־נעמען אין דעם „קייסער", וואָס האָט אויף אַזאַ שענדלעכן אופן פאַרראַטן זיין פאָלק.

אַלע זיינען שנעל אין איין אָטעם אַרויס פון די וואַגאָנען. בלושטיין מיט זיין פרוי שרהלע זיינען אַרויס פון די לעצטע.

די צוווילדעוועטע „קאַנאַדער" האָבן שוין געהאַט אָפּגעטאָן זייער צע־ווילדעוועטע „מלאכה" אויף די פריער־אַרויסגעגאַנגענע יידן, האָבן זיי אויסגע־מיטן זייערע מערדערלעכע קלעפּ. באַלד האָט דער קאָמענדאַנט פון די „קאַנאַדער" אויסגעשריגן באַפעלעריש: „פרויען מיט קינדער באַזונדער, און מענער באַזונדער!"

בלושטיין און שרהלע האָבן זיך צעשיידט מיט אַרומנעמען זיך און שטאַרק צודריקן זיך און מיט הייסע קושן.

אויף דער אַנדערער זייט פון די באַן־רעלסן האָט זיך געצויגן אַ טאָפּלטער צוים מיט שטעכלדראָט, אויף זשעלבערט סלופּעס. הינטערן צוים: באַראַקן און באַראַקן אָן אַ שיער, און אַרום, גאַנץ אויבן — וואַך־בודקעס מיט וועכטער און מאַשין־ביקסן. דער דראָטענער צוים איז אויך געווען עלעקטריזירט.

רומקאָווסקי איז אַרויס פון וואַגאָן אַן איינגעבויגענער, אַ צעבראָכענער גלות־ייד, אָנגעלענט אויף אַ שטעקן, מיט זקנ׳ישע טריט. ער האָט געטראָגן אַ ווינטער־מאַנטל מיט די געלע לאַטעס, אויף דער לינקער ברוסט און רעכטער זייט פּלייצע, און אַ טוכן־היטל מיט אַ לאַנגן דאַשעק. ער האָט שוין נישט געטראָגן די אָפּיצערסקע שטיוול, נאָר לאַטשן. פונקט איז נישט וויט געשטאַנען אַן עס־עס־מאַן. דער אַלטער האָט הינטערווײַלעכס אַוועקגעוואָרפן דעם שטעקן. ער האָט געהאַלטן גרייט אין האַנט די שריפט, וואָס האַנס ביבאָוו, דער אַמטס־לייטער פון לאָדזשער געטאָ, האָט אים מיטגעגעבן. רומקאָווסקי האָט געמיינט, אַז דאָס וועט אים העלפן. דער אַלטער איז צוגעגאַנגען צום עס־עס־מאַן. ער האָט זיך באַמיט צו שטיין פאַר אים גלייך ווי אַ סטרונע, אַזוי ווי אַ זעלנער פאַר אַ גענעראַל. ער האָט אים דערלאַנגט די שריפט. דער זקן, דער אָפּגעשפּילטער „קייסער", האָט זיך מיט אַלע כוחות באַמיט צו שטיין גלייך ווי אַ סאָלדאַט. דער עס־עס־מאַן האָט געלייענט די שריפט:

„דיעזער מאַן איז געוועזן... דער עלטסטער דער יודען אין ליצמאַנשטאַט געטאָ. דאָס איז מ. ח. רומקאָווסקי. ער האָט ערלעך געדינט דעם דריטן רייך. דיעזער יודע האָט געוויסענהאַפטיק דאָס זייניקע געמאַכט".

דער עס־עס־מאַן האָט זיך צעשמייכלט און אַריינגעלייגט דעם בריוו אין עק פון פאַרלייגטן אַרבל פון מונדיר און געזאָגט: „יאַ, יודע, דו וועסט זיין דער עלטעסטער דער יודען..." און איז אַוועקגעגאַנגען.

אין דעם אַלטן האָט אויף אַ סעקונדע אויפגעבליצט אַ האָפענונג. באַלד איז אונטערגעשפּרונגען אַ „קאַנאַדער" און אים געגעבן אַ זעץ מיטן שטעקן איבערן קאָפּ: „דאָס גיב איך דיר פאַר געטריי דינען אונדזערע שונאים! פאַר דעם פאַראַטן דיינע שוועסטער און ברידער!"

דער אַלטער איז צע׳חלש׳ט געוואָרן און איז נאָך מער איינגעבויגן און געבראָכן געוואָרן.

איין געטאָ־פּאָליציאַנט איז אָנגעקומען מיטן פּאָליציייִשן היטל און מיט דער פּאָליציייִשער באַנד אויפן אָרעם. האָט אים דער קאָמענדאַנט פון די „קאַנאַדער״, פרויטשע, מקבל־פנים געווען. פרויטשע קיילער איז געווען „אַ וואוילער יונג״ אויפן באַלוט אין לאָדזש, אַ מיטלוואוקסיקער, פעסט־געבויטער, מיט ברייטע פּלייצעס. ער האָט געבראָכן אייזן מיט די הענט; אַן עמער וואַסער האָט ער געטראָגן מיט די ציין. אַז אַ שיכורער אַנטיסעמיט האָט זיך גענומען שלאָגן יידן, האָט ער אים מיט די בלויזע הענט צעממית׳ט. אַז כוליגאַנעס זיינען אָנגעפאַלן אויף יידן, האָט פרויטשע אַליין מיט אַ הילצערנעם דראַנג אָדער מיט אַן אייזערנעם שטאַנג אייגעם נאָכן אַנדערן צעשלאָגן און אַוועקגעלייגט. דאָ אין אוישוויץ איז געווען אַ הפקר־וועלט, און אַ רעכט צו לעבן און די מאַכט האָבן געהאַט די פיזיש־שטאַרקע. פרויטשע האָט געהאַט אַן אָנגעברענט ברוין פּנים, מיט שוואַרצע אויגן ווי אַ ציגיינער און שוואַרצע וואָנסעלעך. ער האָט געטראָגן הויכע אָפיצירסקע געקאָווענטע שטיוול. ער האָט דעם געטאָ־פּאָליציאַנט געשלאָגן מיטן שטעקן, שרייענדיק מיט צאָרן: „רומקאָווסקין האָסטו גערינט?! דו הירישער זון! דו האָסט אַוועקגעריסן קינדער פון די מאַמעס און איבערגעגעבן די דייטשן?! און אַצינד ווילסטו דאָ זיין אַ פּאָליציאַנט?! און הערשן איבער מיר?! דו הונט!״ ער האָט אים געשפּאָלטן דעם קאָפּ. ס׳בלוט האָט זיך פון אים געגאָסן. דער פּאָליציאַנט האָט געקרעכצט. פרויטשע האָט אים געקאָפּעט אין בויך מיט די שפּיציקע שטיוול. דער פּאָליציאַנט איז אַנידערגעפאַלן אויף דער ערד. ער איז געשפּרונגען אויף זיין ברוסטקאַסטן: „איך מוז דיך טויטן, דו פאַררעטער! דו היטלערישער זון!״

אין „קאַנאַדער״ איז צוגעלאָפן און אויסגעשריגן מיט אַזאַ פרייד, גלייך ווי עס וואָלט אים געטראָפן ס׳גרעסטע גליק: „פרויטשע, רומקאָווסקי איז דאָ!״

פרויטשע האָט איבערגעריסן די „אַרבעט״ און געפרעגט מיט פרייד: „טאַקע? וואו איז ער, דער חזיר׳שער ,קייסער׳? איך האָב אים געזוכט, איז מיר אונטערגעקומען זיינס אַ משרת, אַט־דער־אָ! אָבער איך האָב אים פּאַרטיק געמאַכט: צע׳הרג׳עט די געהירן, אונטערגעהאַקט די לונגען, דאָס טרייפענע האַרץ, מיט די קישקעס, מיט די גערערים, מיטן גאַנצן געשלידער, — ער האָט אַרויפגעטראָטן מיטן געקאָווענטן שטיוול מיט טשוועקעס אויף דעם האַלדז, פעסט צוגעדריקט און געזאָגט: „שוין! ער איז שוין פּאַרטיק! קום!״ און זיי זיינען געלאָפן מיט גרויס שמחה.

בלושטיין האָט געזען, ווי פון אַרום הונדערט טריט איז געשטאַנען אַן עס־עס־מאַן, און ער האָט זיך רואיק צוגעקוקט צו דעם אַלעם.

פרויטשע קיילער איז געווען אָנגעפרעסן ווי אַ בער. ער האָט געטראָגן אַ לייוונטענעם אַנצוג, אַזוי ווי אַ פּידזשאַמע, מיט ברייטע טונקל־בלויע און ווייסע פּאַסן, אָבער אָן קעשענעס, מיט רויטע און געלע דריי־קאַנטיקע צייכנס (רויט: „„פּאָליטישער פאַרברעכער״; און געל: „יודען־פאַרברעכער״), מיט אַ נומער געשריבן מיט שוואַרצער פאַרב אויף אַ ווייס פּאַסיקל לייוונט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיטן בוכשטאַב A (ד. ה. Aushwitz). דער זעלבער נומער אין רויטע און געלע דריי קאַנטן איז אויך געווען אויף ביידע „נאָגעוויצעס״

פון די הויזן. ער האָט געטראָגן אַ קיילעכדיק היטעלע פון די זעלבע פּאַסן סחורה, און פון פאָרנט דעם זעלבן נומער מיט די רויטע און געלע ווינקלען. דאָס איז געווען די קליידונג פון אַ „קאַצעטניק" (קאָנצענטראַציע־לאַגער־אַרעסטאַנט). אויפן לינקן אָרעם האָט ער אויך געהאַט אויסגעברענט דעם זעלבן נומער.

פּרויטשע איז צוגעלאָפן צו רומקאָווסקין און אים געגעבן אַ זעץ מיטן שטעקן איבער דער פּלייצע, זאָגנדיק איראָניש:

„אייער ,עקסעלענץ', דאָ האָסטו מיין ערשטן שלום־עליכם, יידישער ,קייסער'! דו געדענקסט, ווען דו האָסט מיך אַרויסגעשיקט פון דיין געטאָ?! אַצינד ביסטו אין מיינע הענט! דאָ האָב איך די מאַכט! דאָ בין איך קייסער!"

פּרויטשע האָט געזעצן, ווי אַן עס־עס־מאַן (דער וואָס האָט צוגענומען דעם בריוו פון רומקאָווסקין) קוקט זיך צו פונדערוויטן, האָט ער באַוויזן וואָס ער קאָן: האָט ער דעם זקן געשלאָגן איבערן גאַנצן גוף. עס איז דעם אַלטן געראָנען בלוט פון מויל און פון דער נאָז.

בלושטיין האָט באַקומען רחמנות אויף דעם אָפּגעשפּילטן „קייסער". ער האָט געטראַכט: די דייטשן קענען זייער גוט די מענטשלעכע פּסיכאָלאָגיע. זיי האָבן אַזוי איינגעאָרדנט, אַז יידן זאָלן נקמה נעמען אין יידן. די „קאַנאַדער", וואָס זייערע הענט זיינען איינגעטונקען אין יידיש בלוט, רעדן וועגן יושר און זיינען זיך נוקם אין די געטאָ־מושלים און געטאָ־שוטרים און נוגשים, בעת דאָ אין אוישוויץ זיינען זיי די שוטרים און די נוגשים. ס'איז אַ טרויעריקע איראָניע פון גורל. אַך, וואָס די דייטשן קאָנען אַלץ מאַכן! ס'איז טאַקע עפּעס ווי אין מעשהלע „חד גדיא".

ווי לאַנג פּרויטשע קיילער האָט רומקאָווסקין געשלאָגן, האָט דער אַלטער אַרויסגעקרעכצט: „סלאַגט, סלאַגט, איך האָב דאָס פאַרדינט".

„כ'וועל דיך אַזוי לאַנג קיילן, ביז דו וועסט קראַפּירן, ביז כ'וועל פון דיר אַרויסקיילן דיין טריפה'נע נשמה, דו הינטישער זון!"

בלושטיין האָט געטראַכט: רומקאָווסקי דאַרף בלייבן לעבן, ווייל ער ווייסט אַ סך סודות פון זיינע אונטערהאַנדלונגען מיט די דייטשן, וואָס זיינען וויכטיק פאַר דער געשיכטע, און נאָך דער מלחמה דאַרף אים אַ יידיש בית־דין משפּט'ן.

רומקאָווסקי איז געלעגן אויף דער ערד, און פּרויטשע האָט אים געטראָטן מיט זיינע געקאָוועטע שטיוול:

„דאָס איז פאַר דעם, וואָס דו האָסט מיך אַרויסגעשיקט פון דיין געטאָ! און פאַרראַטן דיינע שוועסטער און ברידער. און פאַר דיין אויסדערוויילטער קליקע, וואָס האָט אויסגעזויגן ס'בלוט פון די יידן! דו ביסט געקומען מיט דיין אויסדערוויילטע קליקע. ענק האָט מען געשיקט די לעצטע. אַלע וועלן גיין אין אויוון אַריין! נו, געזונג! פאַר דיר, ,קייסער', איז דאָ אָנגעגרייט דאָס, וואָס דו האָסט ליב — אַ האָרעם פון שיינע, הייסע, ברען־פייערדיקע מיידלעך!... נו, יאַטן, — האָט ער געגעבן אַ באַפעל צו זיינע קאָלעגן „קאַנאַדער", — פירט אים אונטער דער חופּה!"

די „קאַנאַדער" האָבן דעם אָפּגעשפּילטן „קייסער" אַהינגעטראָגן צו דער

קרעמאַטאָריע, און זיי האָבן אים לעבעדיקערהייט פאַרברענט. און זיין יונגע פרוי מיט זיין משפּחה און אַלע זייבע נאָענטע זיינען גלייך אָוועקגעפירט געוואָרן צו די גאַז־קאַמערן. און דאָס איז געווען דער סוף פון דעם „קייסער" פון לאָדזשער געטאָ, די צווייטע גרעסטע געטאָ אין פּוילן ער האָט געטראָגן אַ פּאַפּירענע קרוין, און האָט זיך זיין גאַנץ לעבן געיאָגט נאָך מאַכט, און ביי די נאַציס האָט ער זיין ציל דערגרייכט. און דאָס איז געווען זיין באַלוינונג פאַר זיין געטרייען דינען זיי. דער נאָמען מרדכי חיים רומקאָווסקי איז געבליבן אַ סימבאָל פאַר דעם גרעסטן טייל יודען־ראַטלער פון בימי היטלער.

עס איז כאַראַקטעריסטיש און אויך וויכטיק צו דערציילן, ווי אַזוי רומ־קאָווסקי האָט פאַרענדיקט זיין לעבן אין דער פאַנטאַזיע פון פאָלק. די יידן פון לאָדזשער געטאָ, וואָס האָבן איבערגעלעבט די מלחמה, דערציילן אַזוי: נאָך דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ, איז דער דייטשער באַלעבאָס איבער דער געטאָ, האַנס ביבאָוו, געקומען צו רומקאָווסקין און ער האָט צו אים אַזוי געזאָגט: „אַזוי ווי דו, אַלס עלטסטער דער יודען, האָסט ערלעך און געטריי געדינט דעם דריטן רייך, ווילן מיר דיך באַלוינען: מיר וועלן דיך שיקן קיין דאַמבראַוווקאַ, וואו מיר האָבן פאַר דיר אָנגעגרייט אַ האַרעם פון שיינע יונגע פרויען (דאַמבראַוווקאַ איז אַ דאָרף צווישן לאָדזש און פּאַביאַניץ, דאָרטן אין אַ לאַגער, האָבן געאַרבעט בלויז יונגע מיידלעך, אַריינגעשיקטע פון לאָדזשער געטאָ. זייער אַרבעט איז געווען דורכצונישטערן די מלבושים פון די אויסגע־הרג'עטע יידן און אויסצוגעפינען גאָלד, בריליאַנטן, וואַליוטע, א. אַ. וו.). רומקאָווסקי האָט זיך דערפרייט. ער איז אַהינגעפאָרן מיט ביבאָוון. אַזוי ווי ער איז אַריינגעגאַנגען אין טויער מיט אַ פרייד, האָט אים ביבאָוו הינטער־ווילעכס געשאָסן אין קאָפּ אַריין, און ער איז אויפן אָרט געפאַלן אַ טויטער".

פרויטשע קיילער איז צוגעקומען צו בלושטיינען און אים געפרעגט: „זאָג נאָר, וויטישער יאַט: גאָלד, בריליאַנטן, אויסלענדישע וואַליוטע, אָדער אַ זייגערל האָסטו? גיב עס מיר, ווייל דאָרטן וועט מען ביי דיר סיי ווי אַלץ צונעמען".

„ווי האָב איך עפּעס? איך האָב גאָרנישט".

„דו, בערע מיך נישט! דו וויטישער יאַט!" — האָט ער געזאָגט וואָוילע־ריש און געקוקט בלושטיינען אין די אויגן אַריין און ער האָט זיך איבערצייגט, אַז ער האָט אים געזאָגט דעם אמת. — מיר דאַכט זיך, אַז איך קען דיך. יאָ, בלושטיין! — — — דו ווייסט נישט, וואָס עס איז געשען מיט מיין ווייב און די צוויי קינדער?" — האָט ער אים געפרעגט מיט האַרץ. — מיר זיינען דאָך געווען שכנים אין געטאָ".

„יאָ, ריכטיק, כ'געדענק, פרויטשע. זיי זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן מיט דער צווייטער ,ווישעדלעניע', אינעם ווינטער, פעברואַר 1942".

בלושטיין האָט באַמערקט טרערן אין פרויטשעס אויגן: „זיי האָבן געהונגערט, האַ?" האָט ער געפרעגט רירנד.

„זיי האָבן געלעבט פון אונטערשטיצונג אויף 9 מאַרק אַ חודש. זיי זיינען

געווען ,זאַשילקאָווצעס׳, האָט מען זיי אַרויסגעשיקט מיט די ,זאַשילקאָווצעס׳ [רעליפניקעס].

„איך האָב אַלצדינג געטאָן, כ׳זאָל קאָנען איבערלעבן און צוריקקומען צו מיין ווייב און קינדער. כ׳האָב אַלץ געמיינט, אַז אָט־אָט ענדיקט זיך די מלחמה — האָב איך שוין די האָפענונג אויך פאַרלוירן... — האָט ער געזאָגט מיט טרערן אין האַלדז. — איך האָב זיי געזוכט אין אַלע טראַנספּאָרטן, וואָס זיינען אָנגעקומען פון לאָדזש. אָך, רבונו־של־עולם, וואָס פאַר ,טייערער פאָטער׳ דו ביסט צו דיין פאָלק ישראל״, האָט ער פאַרענדיקט סאַרקאַסטיש.

„זאָגט מיר ,פּרוויטשע, וואָס וועט דאָ זיין מיט אונדז?״

„פון אונדז וועט דאָ גאָרנישט בלייבן, — האָט ער געזעדט גלייכגילטיק, — דאָ האָט מען שוין אָהערגעברענגט די יידן פון גאַנץ אייראָפּע, חוץ ענגלאַנד און שוועדן, אויך ציגיינער, פּאָליאַקן, האָלענדער, פראַנצויזן, אפילו דייטשן, וואָס זיינען נישט קיין נאַציס. איבער צוואַנציק פעלקער. אָבער דעם גרעסטן טייל יידן — מיליאָנען יידן און פון אַלע איז נאָר געבליבן אַש!״ — האָט ער פאַרענדיקט סאַרקאַסטיש.

בלושטיין האָט אים געוויזן דעם טויער, וואו עס הענגט אַ גרויסע אויפשריפט: arbeit macht frei (אַרבעט מאַכט פריי). „וואָס איז דאָס?״

„זיי נישט קיין וויטישער! [נאַאיווער]. דאָ קומט מען אַריין דורכן טויער, און מען גייט אַרויס דורכן קוימען! דו זעסט דאָרטן? — האָט ער געוויזן אויף פיר רויט־ציגלנע הויכע פיר־עקעדיקע קוימענס, פון וועלכע עס זיינען אַרויס־געלאָפן רויטע פלאַמען פייער, אַזוי ווי פון אַ גיסעריי, בעת מען גיסט שטאָל, — דאָס איז אוישוויץ! פון דאָרטן גייט מען גלייך אין הימל אַריין!״

„די דייטשן נוצן אויס די יידן נישט נאָר ביים לעבן, נאָר אויך נאָך דעם ווי זיי האָבן זיי דערמאָרדערט: פון דאָ פון אוישוויץ ווערן כסדר אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד, טויזנטער קילאָ פרויען־האָר, די דייטשן מאַכן פאַר זיך פון דעם געבעטען, שטולן און מאַטראַצן. יאָ, עס שלאָפט זיך גוט דעם „הערן פאָלק״ אויף די האָר, פון די מענטשן, וואָס זיי האָבן דערמאָרדעט. פון דאַנען ווערן כסדר אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד צענטליקער טויזנטער קילאָ גאָלדענע ציין, צענטליקער טויזנטער גאָלדענע־פינגערלעך, און צענטליקער טויזנטער קדושין־רינגלעך, פאַר דייטשישע כלה מיידלעך, צענטליקער טויזנטער ציין בערשטלעך,ברילן, זייגערלעך, גאָלדענע פעדערס, מלבושים, שיכוואַרג, קינדערוועגעלעך און וואָס נישט? אַלץ וואָס מענטשן קענען געברויכן גייען אָפּ צו גאַנצע צוגן קיין דייטשלאַנד. דו דאַרפסט דאָ אָנקוקן: די הויכע בערג מיט קינדערישע שיכעלעך, בערג מיט קינדער פּלעשעלעך מיט מאַמקעס, בערג מיט סמאָטשיקעס פון אונדזערע דערמאָרדעטע קינדער. זאָלסט וויסן: פון דעם מאַרך פון די ביינער און פון די פעטע־קערפּערס פון די דערמאָרדעטע יידן מאַכן די דייטשן זייף, די דייטשן האַלטן פון היגיעניע זיי דאַרפן זיך וואַשן. און די ביינער גופא ווערן דאָ צעמאָלן פון דעם מאַכט דאָס „הערן פאָלק״ קינסטלעך מיסט, מיט וואָס זיי מאַכן פעט זייערע פעלדער כדי די תבואות און פרוכטן זאָלן געראָטן. דאָס גאַנצע דייטשע פאָלק געניסט פון דעם רויב.

דאַ אַרבעטן די גאַז קאַמערן און די קרעמאַטאָריעס צי גאַנצע טעג און נעכט!..."

„שוין גענוג! גענוג!" האָט אים בלושטיין איבערגעריסן צוהאַלטנדיק זיך מיט די הענט די אויערן.

„דייטשע דאָקטוירים פירן דאָ דורך פאַרשידענע עקספּערימענטן אויף לעבעדיקע יידישע פּרויען ווי אויף ים חזרימלעך, זיי גייען אויס פון שרעקליכע יסורים". האָט פּרוויטשע קיילער, אין אים אַריינגעשריגן.

בלושטיינען האָט עס געגעבן אַ ברען אינעווייניק: איז טאַקע געווען בחינם מיין גאַנצער קאַמף? בין איך טאַקע שוין פאַרלוירן? — האָט ער זיך געפרעגט. און ער האָט געזאָגט: „די וועלט־הערשער פון פאַר דער מלחמה האָבן געשאַפן אַ גולם — היטלער'ן, ער זאָל אויסראָטן דעם קאָמוניזם. זיי האָבן אים געגעבן שפּייז, זיי האָבן אים געגעבן שטאָל, ער זאָל זיך באַוואָפענען. דאָס הייסט: זיי האָבן דעם גולם געגעבן אַ האַק אין די הענט אַריין; ס'ערשטע האָט ער אויסגעה'רג'עט די בעסטע קינדער פון זיין אייגן פאָלק, און די יידן. דערנאָך האָט ער אויפגעהויבן די האַק קעגן די, וואָס האָבן אים באַשאַפן, און האָט אויסגעה'רג'עט די בעסטע קינדער פון די פעלקער, וואו זיינע פיס האָבן דערגרייכט, און אונדז, יידן, ראָט ער אויס אינגאַנצן. מיר זיינען דאָך פון אייביק־אָן דער שעיר לעזאזל. ווייל מיר זיינען מאָראַלישער און פייאיקער, זיינען זיי אונדז מקנא, און קנאה ברענגט שנאה..."

„קיינער פון אונדז וועט נישט בלייבן!" — האָט אים פּרוויטשע איבערגע־ריסן היסטעריש, — „עס וועט זיין אַ וועלט אָן יידן! קיינער וויל אונדז נישט העלפן! וואו איז ענגלאַנד? וואו איז אַמעריקע?! וואו איז פראַנקרייך?! וואו איז דאָס קאָמוניסטישע רוסלאַנד?! ס'שפּילט ביי זיי אַ ראָלע צו צעבאָמבאַרדירן די גאַזקאַמערן און די קרעמאַטאָריעס?! און די לאַקאָמאָטיוון, וואָס פירן די טראַנספּאָרטן?! קיינער וויל אונדז נישט האָבן. אַזוי איז אונדזער גורל, ווייל מיר האָבן נישט קיין אייגן לאַנד!..."

„די טערקן האָבן מיט די אַרמענער כמעט דאָס זעלבע געטאָן אין זייער אייגן לאַנד. קאָן מען אוודאי אַזוי טאָן מיט אַ פאָלק, וואָס האָט נישט קיין אייגן לאַנד, וואָס איז נישט שטאַרק מיט די מאָדערנסטע כלי־זיין אין אַ נאָך־נישט־אויסגעלייזטער וועלט. די מענטשן־חיה האָבן מיר, יידן, געוואָלט צוימען מיטן געבן די צען געבאָט, די העכסטע מאָראַלישע געזעצן — ס'איז נאָך צו־פרי. אָבער סוף־כל־סוף וועט די וועלט אַמאָל אויסגעלייזט ווערן, ווען דער מענטשן־מין וועט עלטער ווערן, ווען עס וועט שוין נישט בלייבן קיין שפּור פון זיינע ירושה'דיקע חיה'שע אינסטינקטן. דעמאָלט וועט מקוים ווערן די נבואה פון דעם ייד ישעיה: „אַ פאָלק אויף אַ פאָלק וועט נישט הייבן קיין שווערד און די שווערדן וועלן איבערגעשמידט ווערן אויף אַקעראייזנס..."

„דו ביסט משוגע! — האָט אים פּרוויטשע איבערגעריסן, — אַ וואַזשנע פאַנטאַזיע! און אויב עס וועט יאָ אַזוי זיין, וועט עס זיין אין אַ וועלט אָן יידן!"

„ווען וועט די וועלט זיין אויסגעלייזט? ווען די מענטשהייט וועט שוין ראוי זיין צו לעבן אויף די מאָראַלישע און עטישע געזעצן, וואָס די יידישע נביאים האָבן געגעבן, און דאָס אַלץ איז פאַרקערפּערט נאָר אין איין אייביקן

געבאָט: „זאָלסט ליב האָבן דעם אַנדערן אַזוי ווי זיך אַליין". און כאָטש מיר זאָלן חלילה פיזיש אומגעבראַכט ווערן, וועט אָבער אונדזער גייסט לעבן אין דער מענטשהייט און מיט דעם וועלן מיר לעבן. עס ווערט געזאָגט אין דער גמרא: „גאָט האָט געוואָלט אַ טובה טאָן דעם יידישן פאָלק, האָט ער עס צעשפּרייט צווישן די פעלקער". אונטער די נאַציס קענען חלילה אַלע יידן אומקומען, אָבער יידן זיינען צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט. בעתן חורבן ירושלים האָבן יידן מסתם אויך געמיינט, אַז דאָס יידישע פאָלק וועט אומקומען, אָבער..."

„דער הייַנטיקער חורבן איז גרעסער, ווי חורבן ירושלים!", האָט פּרוויטשע געשריגן היסטעריש.

„אמת, אמת. ירמיהו הנביא, דער בעל־מקונן פון מגילת איכה, דער וואָס האָט אַליין מיטגעמאַכט דעם חורבן ירושלים, דערפאַר האָט ער אַזוי געקענט אויסקלאָגן דעם חורבן, האָט אַזוי געזאָגט: „דער וואָס האָט געגעבן די זון פאַר אַ ליכט בייטאָג, און די לבנה און שטערן פאַר אַ ליכט ביינאַכט... אויב די דאָזיקע געזעצן וועלן אָפּגעטאָן ווערן, זאָגט גאָט, וועט אויך דער זאָמען פון ישראל אויפהערן צו זיין אַ פאָלק". דאָס יידישע פאָלק וועט אייביק לעבן".
פּרוויטשע האָט זיך פאַרטראַכט אין די רייד און אויסגעשאָסן: „איך גיב דיר נישט קיין גראָשן פאַרן גאַנצן מענטש! ווער האָט באַשאַפן אוישוויץ? נישט אַזעלכע גראָבע יונגען ווי איך, נאָר געבילדעטע: אינזשעניערן, טעכניקער, פּראָפעסאָרן, דאָקטוירים. מיטן שאַפן אוישוויץ האָט זיך דער מענטש באַמאַכט! — אַליין פאַרמשפּט! דער מענטש טויג נישט! ער איז משוגע! קיין שום אידעאַלן קענען אים נישט אויסבעסערן: נישט קריסטלעכקייט! נישט יידיש־קייט! נישט סאָציאַליזם! נישט קאָמוניזם! און נאָך אַנדערע ווער ווייסט זיי?! עס דאַרף באַשאַפן ווערן אַ נייער, אַ נאָרמאַלער מענטש, ער זאָל ווערט זיין צו טראָגן דעם נאָמען מענטש..."

„ניין! דער מענטשן מין איז נאָך יונג — איז אים בלושטיין אַרייַנ־געפאַלן אין די רייד — ער וועט בעסער ווערן און וועט ווערט זיין צו טראָגן דעם נאָמען: מענטש. און דעמאָלט וועט די וועלט אויסגעלייזט ווערן".

„אוי, כ'מוז גיין! — האָט פּרוויטשע אויסגעשריגן — עס קומט אָן ד"ר מענגעלע!" און ער איז צוגעשטאַנען צו די „קאַנאַדער".

דר. מענגעלע איז אָנגעקומען מיט אַ סך עס־עס־לייט. די „קאַנאַדער" מיט פּרוויטשע קיילער בראש האָבן מיט געשרייען און קלעפּ שנעל אויסגעשטעלט דעם טראַנספּאָרט אין צווי רייען: איין ריי פון בלויז מענער, און די צווייטע פון פרויען און קינדער. בלושטיין האָט אַרונטערגערוקט זיינע כתבים טיפער אונטערן אָרעם. עס האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע. די רייען זיינען געגאַנגען פּאַמעלעך. בלושטיין האָט שטאַרק צוגעדריקט מיטן אָרעם זיינע כתבים, גייענדיק צו דר. מענגעלען, וואָס האָט געטראָגן אַן עס־עס־מונדיר פון טייערן וואָלענעם שטאָף, און איז געווען באַהאָנגען מיט אויסצייכענונגען און מעדאַלן. ער האָט געוויכערט איין פּאַפּיראָס נאָכן צווייטן, כדי צו טויטן די מיקראָבן; און מיט

אַ פינגער האָט ער אָנגעוויזן די דורכגייענדיקע: „רעכטס! לינקס! רעכטס! לינקס!"

דאָס האָט געהייסן, ווער עס זאָל באַלד גיין אין אויוון אַריין און ווער עס זאָל דערווייל נאָך געפּייניקט ווערן. כמעט דער גאַנצער טראַנספּאָרט איז געשיקט געוואָרן אויף לינקס, דאָס הייסט, אין קאַלך־אויוון אַריין. פון דער אַנדערער ריי פרויען מיט קינדער האָבן די עס־עס אָוועקגעריסן די יונגע קרעפּטיקערע מאַמעס פון די קינדער, כדי זיי צו שיקן אויף שקלאַפן־אַרבעט, און די רעשט אַן אַ סעלעקציע געשיקט אין די גאַז־קאַמערן.

אין בלושטיינען האָט געברענט אַ צאָרן נקמה צו נעמען. ער האָט אָבער נישט געזען, ווי אַזוי ער קאָן דאָס טאָן. דער הימל איז געווען אַ בלויער, אַ לויטערער און די זון האָט רחבותדיק געשיינט. אין בלושטיינען האָבן אויפגעטויכט ח. נ. ביאַליקס שורות פון „אין דער שחיטה־שטאָט":

„גאָט האָט דיר מיט אַ מילדער האַנט געשענקט אַ צווילינג:
אַ שחיטה מיט אַ פרילינג:
דער גאָרטן האָט געבליט, די זון געלויכטן —
און דער שוחט האָט געשחטן...
דער חלף האָט געגלאַנצט, און פון דער וואונד
האָט בלוט מיט גאָלד געפליסט..."

און בלושטיין איז געקומען אַלץ נענטער און נענטער צום תליון דר. מענגעלע. פּלוצלינג האָט זיין רעכטער פוס זיך אָנגעשלאָגן אין אַ שטיין, וואָס איז געלעגן אינמיטן וועג. ס'האָט אין אים אַ בליץ אויפגעגעבן אַ פּלאַן: מיט דעם שטיין וועט ער נקמה נעמען. ער האָט שנעל אויפגעהויבן דעם שטיין און איז געגאַנגען אין דער ריי. ווען ער איז צוגעקומען צום דייטש, דר. מענגעלע, האָט ער זיך פאַרמאָסטן אים דעם שטיין צו שליידערן אין פּרצוף אַריין, אָבער צווי עס־עס, וואָס זיינען געשטאַנען אַרום מענגעלען, האָבן אים אָנגעכאַפּט, אַרונטערגעדרייט די הענט, און דער שטיין איז אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד. בלושטיין האָט מיט זיי געקעמפט, אַזוי ווי אַ האָן בעת דער שוחט האַלט אים ביי די אַרונטערגעדרייטע פליגל, פאַר דעם שעכטן. די צוויי עס־עס־מענער האָבן אים ערגעץ געפירט מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן, מיט די פינגער אויף די צינגלעך. בלושטיין האָט געשפּאַנט פאָראויס מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ, צודריקנדיק זיינע מאַנוסקריפּטן, וואָס ער האָט געהאַלטן אונטערן העמד. פון לויטערן בלויען הימל האָט די זון רחבותדיק געלויכטן.

ירחמיאל ברייקס

מיין קרעדאָ

עסיי

Rachmil Bryks

MY CREDO

Essay

אַרויסגעגעבן פון „ירחמיאל בריקס בוך קאָמיטעט"
מיט דער מיטהילף פון „יידישן פ.ע.נ. קלוב", ניו יאָרק, נ. י.

ניו יאָרק 1969 תל אביב

מתנה ד״ר יוסף שוואַרץ

מיין קרעדאָ

(ווי אַזוי שרייבן וועגן חורבן)

רעדע געהאַלטן אין „פאַריין פון יידישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן״, אין ישראל און אין „הרצל אינסטיטוט״, ביי דער „יידישער אַגענטור״ ניו יאָרק. פאַרעפנטלעכט אין „קאַנאַדער אָדלער״ אין ענגליש אין "Arena" זשורנאַל, פון אינטערנאַציאָנאַלן פען־קלוב, לאָנדאָן, ענגלאַנד, און אין "Freeland" אין ניו יאָרק.

(עסיי)

עס איז שוין אַוועק אַ שטיק צייט, זינט עס זיינען דערשינען מיינע נאָוועלן: „אַ קאַץ אין געטאָ״, „אויף קידוש השם״, „בערעלע אין געטאָ״ און דער ראָמאַן „דער ,קייסער׳ אין געטאָ״ און אַנדערע שאַפונגען. און עס איז שוין וועגן זיי דאָ אַ ליטעראַטור: אַ סך פּאָזיטיווע רעצענזיעס, עסייען און התלהבותדיקע אָפּשאַצונגען אין בריוו פון די בעסערע לייענער און אויך פון: שרייבער, פּאָעטן, קינסטלער, רבנים, קריסטלעכע טעאָלאָגן, קולטור־טוער, סטודענטן און קינדער יידישע און נישט יידישע. די ווערק האָבן באַאיינדרוקט איבערזעצער פון אייראָפּעאישע און אָריענטאַלישע לשונות, דראַמאַטורגן, מאָלער און מוזיקער. הונדערטער סטודענטן האָבן געשריבן קאָמפּאָזיציעס פאַר אוניווערזיטעטן, רבנים האָבן געהאַלטן דרשות אין די שולן און טעמפּלען וועגן די ווערק און געלייענט קאַפּיטלעך פון „אויף קידוש השם״ אין יום־כיפּור פאַר יזכור און אויף געטאָ־אזכרות. קאָנגרעגיישאָנס האָבן איינגעלאַדן פּראָפעסאָרן צו געבן לעקציעס וועגן די ווערק, און עס זיינען פאָרגעקומען דיסקוסיעס פון די צוהערער. אָפּשאַצונגען זיינען געשריבן געוואָרן אין אַרבע פינות העולם. גלויב איך, אַז איך בין שוין אַצינד אויך באַרעכטיקט עפּעס צו זאָגן וועגן די ווערק, ווייל כ׳האָב איינגעזען, אַז נישט אַלע האָבן גענוי פאַרשטאַנען מיין פילאָזאָפיע, ווי אַזוי צו שרייבן וועגן יידישן חורבן אונטער די נאַציס.

***

מען דאַרף שרייבן וועגן חורבן כדי די וועלט זאָל וואָס מער וויסן וועגן חורבן און זי נישט לאָזן פאַרגעסן, וואָס די דייטשן מיט דער מיטהילף פון זייערע משרתים פון אַנדערע פעלקער האָבן געטאָן מיט דעם יידישן פאָלק און אויך מיט אַנדערע פעלקער. וויין וואָס דער נאַציזם איז בכוח צו מאַכן פון מענטש און אויך אַרויסצוברענגען דאָס פינטעלע מענטש. (איך וויל אונטער־שטרייכן, אַז אין אונזער תקופה גייט אויך אַריין דער גייסטיק־יידישער־חורבן: דאָס אויסראָטן דעם יידישן אַלף בית, דאָס פאַרניכטן אויף אַ בלוטיק־אכזריותדיקן אופן די יידישע: שרייבער, קינסטלער, לערער און קולטור טוער אין סאָוויעטן פאַרבאַנד אונטער סטאַלינען ימ״ש און דאָס נישט דערלויבן די יידישע און העברעאישע שפּראַך. מען האָט שטום געמאַכט אַ

פאָלק. מען האָט געשאַפן באַדינגונגען, אַז די יידן וואָס ווילן זיך אויסלעבן ווי יידן זאָלן דאָס נישט קענען). ווען קען דאָס דערגרייכט ווערן? קודם כל: עס דאַרף געשריבן ווערן בצימצום, געפּרעסט, אָן שום אָרנאַמענטיק, אָן שום באַפּוצונגען, מען טאָר זיך נישט איבערחזרן. אין פּראָזע דאַרף מען נאָך מער אָפּגעהיטן זיין פון אָן איבעריק וואָרט, ווי אין ליד. אין ליד קען מען אַמאָל איבערחזרן אַ וואָרט אָדער אַ גאַנצע שורה צוליב ריטם, אָבער אין פּראָזע אַבסאָלוט נישט;

איך האָב מיר אַראָפּגענומען אַ ביישפּיל פון רש״י. רש״י פרעגט: „פּאַרוואָס שטייט אין דעם און דעם פּסוק אַ למד, אָדער אַ בית, אָדער אַ וואָוו מער?״ אָדער: „פּאַרוואָס חזרט זיך איבער דאָס און דאָס וואָרט?״ און רש״י ענטפערט: „די תורה איז חוץ דעם אויסן געווען אויך דאָס און דאָס״.

אַ דערציילונג טאָר אויך נישט האָבן קיין איבעריקן עפּיזאָד, וואָס האָט נישט קיין דירעקטן שייכות צו דער סיפור המעשה.

***

איך האַלט, אַז די בעסטע געשריבענע רעפּאָרטן וועגן חורבן זיינען: טוביה באַזשיקאָווסקיס „צווישן פאַלנדיקע ווענט״ (וועגן וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד), לייב ראַכמאַנס „אין דיין בלוט זאָלסטו לעבן״ (וועגן אויסבאַהאַלטן זיך אויף דער אַרישער זייט) און מאַשאַ ראָלניקס „איך מוז דערציילן״ (וועגן ווילנער געטאָ). די אַלע ביכער האָבן די וויכטיקסטע מעלה — זיינען אמתע טאָג־ביכער געשריבן אויף דער הייסער מינוט אין מיטן גיהנום; זיי האָבן אויך געגעבן דעם מאַקסימום מיט אַ מינימום ווערטער.

יאַנקל וויערניקס רעפּאָרטאַזש „טרעבלינקע״ איז אויך אוממיטלבאַר, געשריבן פון אַן עדות, וואָס האָט דאָס אַליין דורכגעלעבט, דערפאַר איז דאָס אַזאַ אויפטרייסלענדיקער דאָקומענט פון פּיין, קדושה און גבורה פון יידישן פאָלק און די טיפסטע געפאַלנקייט פון טומאה, גזילה און ראַפינירטע־בעס־טיאַליטעט פון די דייטשן און אוקראַיִנער;

אויך אַנאַ פראַנקס בוך איז אַן ערלעך טאָג בוך, געשריבן מיט דער נאַאיוויטעט פון אַ קינד מיט ליטעראַרישע באַגאַבטקייט, אָבער אין פאַרגלייך מיט די שוידערלעכע איבערלעבונגען פון יידישן פאָלק אונטערן נאַציזם איז דאָס אַן אידיליע;

נישט בחינם האָבן די דייטשן אויפגעכאַפּט דאָס דאָזיקע ביכל און פאַרשפּרייט אין די הונדערטער טויזנטער, ווייל עס שוואַכט אָפּ די שוידער־לעכע־אכזריות, וואָס די דייטשן מיט דער מיטהילף פון אַנדערע פעלקער, האָבן געטאָן ביים דערמאָרדן די איבער זעקס מיליאָן יידן; ניין! „טאָג בוך״ פון אַנאַ פראַנק, האָט אונז יידן קיין גרויסע טובה נישט געטאָן. אָבער עטוואָס פון דעם לעבן פון יידן אונטער די דייטשן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט זיך די וועלט יאָ דערוואוסט פון דעם בוך;

אַן ערלעך און גוט געשריבן בוך איז אויך ח. י. גאָלדשטיינס „זיבן אין בונקער״. דער מחבר, אַליין אַ קרבן, שרייבט אויף אַ פּשוטן אופן איבער

זײַנע איבערלעבונגען (אין די אונטער־ערדישע קאַנאַלן, אין דער קאַנאַליזאַציע אין װאַרשע, נאָך דעם אױפֿשטאַנד פֿון װאַרשעװער געטאָ). אים איז געלונגען אַרױסצובריענגען דאָס מענטשלעכע פֿון די קרבנות אונטער דער נאַצישער בײַטש פֿון די דײַטשן.

דאָס אָפּגעפּונענע „טאָג בוך", פֿון צװעלף יאָריקן דוד רובינאָװיטש, איז אַ װיכטיקער צושטײַער צום פֿאַרשן דעם חורבן.

פֿאַראַן אַן אמת טאָג בוך, פֿון גוטאַ טראַקענהײם, װאָס זי האָט געשריבן אין אַ קבר אױף אַ בית עולם אין אַ שטעטל אין פּױלן, װאו זי איז געלעגן באַהאַלטן מיט איר קלײן קינד, װאו אַן אַלטער פּאָלאַק, אַ בעטלער, — דער געװעזענער װעכטער פֿון בית עולם — האָט אײַנגעשטעלט זײַן לעבן צוליב זײ און ער האָט זיך געטײלט מיט זײַן אױסגעבעטלט שטיקל ברױט. די שרײַבערין געפֿינט זיך אין ניו יאָרק, מיט דער טאָכטער. זי קען נישט געפֿינען אַ גואל אַרױסצוגעבן דעם ערלעכן און זײער װיכטיקן דאָקומענט;

די אַלע שרײַבער, װאָס איך האָב דאָ דערמאָנט זײַנען נישט אױסן געװען צו שאַפֿן קונסט דערפֿאַר זײַנען זײערע װערק נישט געקינצלט — נאָר עכט;

איך בין זיכער אַז עס װעלן זיך נאָך אָפּגעפֿינען אַזעלכע אָריגינעלע שאַפֿונגען.

פֿון דער דיכטונג: איז דאָס װיכטיקסטע, „דאָס ליד פֿונעם אױסגע־הרגעטן ייִדישן פֿאָלק", פֿון דיכטער קדוש יצחק קאַצענעלסאָן ז"ל. דאָס איז דער איכה פֿון חורבן שלישי. אַזױ אױך זײַן, „דאָס ליד װעגן ראַדזינער";

די צװײ פּאָעמעס „לך־לך" און „פֿרילינג תש"ב", װאָס זײַנען אָפּגעפֿונען געװאָרן אױפֿן שטח פֿון דער געװעזענער לאָדזשער געטאָ, פֿון דעם יונגן דיכטער־קדוש, ש. שאַיעװיטש, װאָס איז דערשינען אין דער „צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע", לאָדזש 1946, מיט אַן אַרײַנפֿיר און באַמערקונגען, פֿון פֿאַרשער, ד"ר נחמן בלומענטאַל. אינעם דאָזיקן ספֿרל זײַנען אױך פֿאַראַן צװײ אָפּגעפֿונענע בריװ פֿון שאַיעװיטשן, זײַנען דאָס אױפֿטרײסלענדיקע דאָקומענטן. שאַיעװיטש איז זײער שעפֿעריש געװען אין לאָדזשער געטאָ. לײדער זײַנען זײַנע װערק פֿאַרלױרן געװאָרן;

די לידער: פֿון די דיכטער קדושים מרדכי געבירטיג, מחבר פֿון נאַציאָנאַלן הימן „ס'ברענט", און הירש גליק, מחבר פֿון דעם נאַציאָנאַלן הימן, דער פּאַרטיזאַנער מאַרש „זאָג נישט קײנמאָל, אַז דו גײסט דעם לעצטן װעג", און נאָך לידער פֿון אַנאָנימע אומגעקומענע דיכטער, װאָס זײַנען דאָרטן געװען און זײַנען געשריבן געװאָרן מיט גרױס פּשטות און מיט רוח הקודש; דערפֿאַר זײַנען זײ אַרײַנגעװאַקסן אין פֿאָלק אַלס הײליקע פֿאָלקס לידער. די לידער אָבער, װאָס זײַנען שױן ביז הײַנט נישט אַנגענומען געװאָרן פֿון פֿאָלק װעלן זיכער פֿאַרלױרן גײן.

אױך „װילנער געטאָ" פֿון אַברהם סוצקעװער, איז אַ גוט געשריבן בוך און „די לערערין מירע" איז זײַן בעסט ליד װעגן חורבן װײַל עס איז פֿאָלקסמיטלעך. סוצקעװער האָט דאָך אַלײן מיטגעמאַכט דעם חורבן.

אויף די חורבן־לידער פון ז. סעגאַלאָוויטש, געהערן צו די בעסטע;
פון די פּראָזע־ליטעראַטור וועגן חורבן, האָבן די גרעסטע ווערט די ווערק: פון ד״ר פיליפ פרידמאַן און ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, ווייל אויסער זייער באַגאַבטקייט און בעלעטריסטישן סטיל, איז די גרעסטע מעלה דאָס: וואָס זיי האָבן אַליין מיטגעמאַכט דעם חורבן. אויך פּראָפ. בערל מאַרק און ד״ר נחמן בלומענטאַלס ווערק וועגן חורבן, געהערן צו די בעסטע.

*****

מיר יידן האָבן נישט די טראַדיציע פון שאַפן ראָמאַנען. מיר האָבן געשאַפן מגילות, אגדות, און אַ קייט קאָנדענסירטע דראַמאַטישע מעשהלעך, אגדות, געמישט מיט כראָניק־היסטאָרישע פאַקטן, אין לאַנגער „ראָמאַן״, — דער חומש א. אַ.

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב געלערנט פון די רוסישע און פוילישע קלאַסיקער און פון דער יידישער מאָדערנער ליטעראַטור, איבערהויפּט פון אברהם רייזען, דוד עדעלשטאַט, ה. לייוויק און אַנדערע. זיי האָבן מיך געמאַכט דענקען סאָציאַל. איך האָב מיך אָבער געלערנט שרייבן ביים תנ״ך, וואָס האָט אויף מיר געהאַט דעם גרעסטן איינפלוס. איך האָב מיך אויס־געלערנט שרייבן ביי מענדעלען און ביי שלום עליכמען, אָבער דעם גרעסטן איינפלוס אויף מיין שרייבן „אויף קידוש השם״ האָבן געהאַט די מגילות, דער מדרש און די נביאים.

ח. נ. ביאַליקס און י. ח. ראַבניצקיס „די יידישע אגדות״ און „פון גלות בבל ביז רוים״, מעשיות און לעגענדעס אין דער וואונדערלעכער איבער־זעצונג פון פּאָעט ב. י. ביאַלאָסטאָצקי, האָבן מיך שטאַרק באַווירקט.

מיין „אויף קידוש השם״, איז אַ מגילה. און מיין „בערעלע אין געטאָ״, איז אַ מגילה. „דאָס איז: דער יאָמער־טאָל פון יידישן קינד און זיין העראָיש גייסטיקן און מאָראַלישן קאַמף קעגן טיראַניזם אונטער די נאַציס״. אַזוי האָט די קריטיק אָפּגעשאַצט.

אין „אַ קאַץ אין געטאָ״, אין „דער ,קייסער׳ אין געטאָ״ און אין אַנדערע בין איך אויך אונטערן איינפלוס פון תנ״ך און איבערהויפּט פון מענדעלען און שלום עליכמען. איך מיין מיט מיין הומאָר און סאַטירע, אָבער מיין הומאָר און סאַטירע איז אַ טראַגישערער און גאַליקערער; אַ שטאַרק ביטערער, וואָס דערגייט ביז האַרצרייסעניש, ביז טרערן.

יצחק באַשעוויס האָט געשריבן: „יעדעס זייטל פון ירחמיאל בריקס „אויף קידוש השם״ איז יידישע געשיכטע. וואָלט געוועזן פאַרבליבן פון חורבן בית המקדש אַזאַ געטריע באַשרייבונג, ווי עס גיט אונדז בריקס, וואָלטן יידן זי געוויסן געלייענט יעדן תשעה באב און פאַרגאָסן ביי איר טייכן טרערן״.
„אַ קאַץ אין געטאָ״, באַזיצט אַ טראַגישן הומאָר, וואָס מען קען קיין ענלעכן נישט געפינען אין דער וועלט־ליטעראַטור״. פאַרוואָס? ווייל קיין שום אַנדער פאָלק, און קיין שום דור ביי אונז יידן, האָט נישט דורכגעמאַכט אַזאַ שוידערלעכע קאַטאַסטראָפע, ווי אונזער דור אין די נאַציש געטאָס און

קאָנצענטראַציע־לאַגערן, וואָס מיר איז געלונגען — דורך טויזנטער ניסים — איבערצולעבן.

איך בין טאָקע דער איין און איינציקער שרייבער, וואָס פילט, אַז מען דאַרף און וואָג צו שרייבן וועגן הורבן שלישי מיט הומאָר. ווייל איך האָב געזען, אַז אין די געטאָס און אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, איז געווען הומאָר און פאָלקלאָר, אַפילו ביי דער טיר פון דעם גאַז־קאַמער האָבן יידן זיך געוויצלט.

יידן האָבן שטענדיק די ערגסטע גזירות געוואָלט אָפּפטרן מיט אַ וויץ. זינט יידן זיינען געצוואונגען געווען אַוועקצולייגן ס׳געווער איז געוואָרן זייער איינציק כלי־זיין, דער בייסיקער וויץ. בעת אַ דיספּוט פון אַ רב מיט אַ גלח, האָט אים דער רב באַזיגט מיט איין בייסיקן וויץ.

אין די געטאָס זיינען געשאַפן געוואָרן הונדערטער וויצן און מעשהלעך. דאָס זעלבע אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן. ווי אַזוי וויצלט זיך מיינס אַ העלד אין אוישוויץ — „אויף קידוש השם״? „אַזוי גייט עס דאָ אין אוישוויץ: מען קומט אַריין דורכן טויער און מען גייט אַרויס דורכן קוימען״. אָדער אין „אַ קאַץ אין געטאָ״: ווען זאַבלודאָוויטשעס וויב באַקלאָגט זיך פאַר אים: „כאָטש איך באַזיץ פיר שפּראַכן און האָב געפירט די קאָרעספּאָדענץ פון דעם גרעסטן ביוראָ אין לאָדזש, מוז איך היינט זיין אַ „צווייפיסיק פערד״ — שלעפּן אַ וואָגן ווייל איך האָב נישט קיין „פּליצעס״ (פּראָטעקציע). ענטפערט ער איר: „פּלייצעס״? מען דערציילט: ס׳האָט אַ פרוי געבוירן אַ קינד. האָט זי געוויינט. פרעגט זי דער דאָקטאָר: „וואָס וויינט איר?״ האָט זי אים געענטפערט: „ווי אַזוי זאָל איך נישט וויינען, אַז איך האָב געבוירן אַ וויסטע קאַליקע: אָן הענט, אָן פיס און אָן אַ קאָפּ?״ פרעגט זי דער דאָקטאָר: „פּלייצעס האָט עס?״ ענטפערט זי: „יאָ״. „נו, האָט איר זיך נישט וואָס צו זאָרגן, וועט עס האָבן פון כל טוב! — קאָפּ, הענט און פיס זיינען איבעריק, דער עיקר זיינען פּלייצעס...״

דאָס איז פאָלקלאָר, דאָס שפּיגלט אָפּ דאָס לעבן פון יענער און אויך פון דער היינטיקער צייט.

דער מדרש, די אגדה, איז סאַמע פאָלקלאָר מיט אַ מאָראַל. דער חומש, דער גאַנצער תנ״ך, דער תלמוד זיינען דורכגעפלאָכטן מיט פאָלקלאָר.

אַלע מיינע דערציילונגען זיינען געבויט אויף היסטאָרישע פאַקטן דורכגעפלאָכטן מיט פאָלקלאָר.

דער עיקר פון אַלע עיקרים איז די פּשטות (אָבער מיט דעם מוז מען געבוירן ווערן), ווייל עס שטייט געשריבן: „דברי תורה כלשון בני אדם״. וואָלט שלום עליכם געשאַפן אין דער צייט ווען עס זיינען נאָך נישט געווען קיין דרוק־מאַשינען, וואָלטן זיינע שאַפונגען, וואָס וואָלטן זיך געוועןאָפּ־געהיטן שבעל פה, פאַרבליבן פאָלקס־מעשיות.

דער שליסל צו שלום עליכמס שאַפונגען איז זיין וויג־ליד: „שלאָף מיין קינד מיין טרייסט מיין שיינער״. עס זינגט זיך אַזוי ווי אַ פאָלקס־ליד. וויפל פון די וואָס זינגען דאָס דאָזיקע ליד ווייסן ווער עס איז דער מחבר?

פונקט ווי עס ווייסט זעלטן ווער עס איז דער מחבר פון „אויפן פריפעטשיק ברענט אַ פייערל". ווי פשוט עס איז שלום עליכמס וויג־ליד, אַזוי פשוט זיינען זיינע ווערק. נאָר געציילטע פּאָעטן זיינען זוכה, אַז זייערע לידער זאָלן אַריינוואַקסן אין פאָלק, ווי פאָלקס־לידער.

דער גרויסער פּאָעט ה. לייוויק האָט אָנגעשריבן אַ ליד א. נ. „איך בין אַ די־פּי". מען האָט דערצו צוגעשריבן מוזיק, אָפּגעדרוקט, פאַנאַנדער־געטומלט און דאָס פאָלק האָט עס נישט אָנגענומען. ווייל אין דעם ליד פעלט די גרויסע פשטות און די פאָלקסטימלעכקייט — די גענייאַליטעט פון אַ פאָלקס־ליד.

שלום עליכמס „די גאָלדגרעבער" איז געבויט אויף אַן אַנעקדאָט. זיין „פאַרכשופטער שניידער" איז געבויט אויף אַן אַנעקדאָט. „אויב נישט נאָך העכער" פון י. ל. פּרץ, איז געבויט אויף אַן אַנעקדאָט. אויך מיין „אַ קאַץ אין געטאָ" איז געבויט אויף אַן אַנעקדאָט. פונקט ווי אין די „גאָלדגרעבער" ווערן אַרויסגעפירט אַלע העלדן פון תחום המושב, אַזוי ווערן אין „אַ קאַץ אין געטאָ", אַרויסגעפירט אַלע העלדן פון געטאָ, מיט זייער שטייגער לעבן; נאָר ביי שלום עליכמען, זוכן זיי דעם „אוצר", — די פעסער רענדלעך, צו קענען שטילן דעם הונגער און דאָ האָבן זיי שוין דעם „אוצר" — די קאַץ. נאָר זיי דאַרפן פאַר דעם „אוצר" איינהאַנדלען אַ ברויט.

קנוט האַמסון האָט אין זיין ראָמאַן „הונגער", געדאַרפט שילדערן דעם הונגער נאָר פון איין פּערזאָן, אָבער איך האָב מיר געשטעלט פאַר אַ ציל צו שילדערן דעם הונגער פון אַ גאַנצן געטאָ, פון אַ גאַנץ פאָלק. האָב איך דאָס געטאָן אין אַ דראַמאַטישע מעשה אַרום אַ קאַץ און מיט גאַליקן הומאָר. איך האָב איינגעזען אַז בלויז פאַקטן אַליין ווירקן נישט. און די קריטיק אין סקאַנדינאַוויען האָט טאַקע געשריבן: „דער הונגער ביי קנוט האַמסון איז בלאַס קעגן דעם הונגער אין „אַ קאַץ אין געטאָ".

טייל האָבן מיך קריטיקירט: פאַרוואָס איך שרייב אַזוי פשוט. איך האַלט, אַז מען דאַרף דעם שווערסטן געדאַנק אַרויסזאָגן אויף דעם פשוטסטן אופן כדי יעדער זאָל אים פאַרשטיין. די וואָס קענען נישט שרייבן פשוט אַזוי ווי מען רעדט, האַלטן זיך פאַר מאָדערניסטן און זיינען אַבסטראַקט אַזוי ווי די מאָדערנע מאָלעריי. מאָדעס קומען און מאָדעס גייען, עכטע ליטער־ראַטור, ריכטיקע קונסט בלייבט; פונקט ווי פאַרטייען גייען און פאַרטייען קומען, אָבער ס'פאָלק בלייבט; די מאָדערניסטן וועלן אייביק שרייען: „דאָס פאָלק איז נישט דערוואַקסן אונז צו פאַרשטיין". — און זיי וועלן נאָר בלייבן ביים שרייען.

„שיר השירים", דאָס צונויפגעזאַמלטע בינטל פאָלקס־לידער, די גרעסטע ליריש־עראָטישע פּאָעמע פון אַלע צייטן, איז אויך געשריבן מיט גרויס פשטות (בלשון בני אָדם), לידער, וואָס זיינען פאַרשטענדלעך פאַר אַלע דורות: פאַר די פריערדיקע, פאַר די היינטיקע און קומענדיקע;

און נאָך אַ זאַך: איך האָב געפילט, אַז ווען מען דערציילט וועגן מיליאָנען שוואַכט עס אָפּ די טראַגעדיע, אַז מען דערציילט אָבער וועגן אַ

יחיד, ווען איין משפחה, ווען איין קינד און עס געלונגט איבערצוגעבן זייערע ליידן, זייערע געפילן, זייער פּסיכאָלאָגיע, ווירקט עס יאָ; עס דאַרף אָבער אַזוי געשריבן ווערן, אַז דער יחיד, אָדער איינצלנע משפחה, אָדער קינד זאָל סימבאָליזירן די גאַנצע מאַסע — די מיליאָנען אומגעבראַכטע.

עס איז נישט וויכטיק אַלץ צו דערציילן. עס איז דאָ אַזעלכער. איינער פון די חורבן־שרייבער, וואָס האָט שוין אַרויסגעגעבן אַ טוץ ביכער — מסתמא וועט ער נאָך אַרויסגעבן — נאָך ווייניק וואָס ער שרייבט אַ סך נישט וויכטיקייטן, ער פאַרשטייט נישט וואָס אָפּצוקלייבן, האַלט ער זיך אין איין איבערחזרן. די ביכער זיינען מיר געוואָרן אוממעגלעך איבערצולייענען, כאָטש איך לייען אַלץ וועגן חורבן. אַ באַגאַבטער דערציילער וואָלט פון דעם מאַטעריאַל געשאַפן איין אָדער צוויי ווערטפולע ביכער און נישט אָנגעגאָסן אַ ים וואַסער.

מען דאַרף אָפּקלייבן די פאַקטן, געבן דאָס וואָס איז כוללדיק, דאָס וואָס סימבאָליזירט, טעסטעלירן אַזוי ווי מען טעסטעלירט וויין; מאָלן דעם שטייגער־לעבן, די טראַכט, געבן די עטנישקייט, זייער לשון, זייער פּסיכאָלאָגיע, שאַפן אַ פאַבולע, וואָס זאָל זיין דער שטאַם און דאָס אַלץ אויבן־געזאָגטע זאָל אַרויסוואַקסן פונעם שטאַם ווי צווייגן מיט צווייגעלעך און בלעטער מיט פרוכטן. עס זאָל שאַפן אַ „בוים". עס דאַרף ווערן אַ שטאַרק דראַמאַטישע מעשה, וואָס זאָל פאַרכאַפּן דעם גאַנצן מהות פון לייענער, ווייל דער מאַטעריאַל איז טראַגיש און גרויליק; עס דאַרף דעם לייענער אויפ־טרייסלען, און גלייכצייטיק אים האַלטן אַזוי געשפּאַנט כדי ער זאָל מיט הנאה לייענען ביזן סוף. דער שרייבער טאָר זיך אָבער נישט באַנוצן מיט קיין ביליקע מיטלען, ווייל עס וועט אַרויסקומען שונד, און דאָס שטעלט דעם שרייבער פאַר אַ גרויסן נסיון. ביי „אַ קאַץ אין געטאָ" האָב איך געקענט זייער לייכט געשטרויכלט ווערן, ווייל עס איז זייער שווער צו פאַרן הומאָר מיט אומקום. ווען חס ושלום איין פּגם, ווערן פאַרשוועכט די קדושים — קומט אַרויס אַ פאַרס. אָבער דער שרייבער מיט דעם ריכטיקן געפיל, קען דערגרייכן, טאַקע מיט דערציילן דעם אמת און אויף אַ פּשוטן אופן; ווייל ער ווייסט וואָס אָפּצוקלייבן און ווי אַזוי אויפצובויען, עס זאָל אַרויסקומען אַ ווערק.

איין יידישער דיכטער, האָט מיר געשריבן: „איך האָב דורכגעלייענט אייער בוך „אויף קידוש השם" אין איין אָטעם, עס האָט מיך אויפ־געטרייסלט, אָבער איך האָב דאָרט געזען די מיליאָנען אומגעבראַכטע און איר שרייבט גאָר וועגן איין משפחה. פאַרוואָס האָט איר אַזוי געטאָן?"

איך האָב מיך צעשמייכלט און געטראַכט: איך האָב מיין ציל דערגרייכט.

אַזוי האָב איך געפרואווט מיט מיין נאָוועלע „אויף קידוש השם", צו געבן אוישוויץ גאָר אין זיבעציק זייטן. אָבער דאָס ווערק האָב איך געשריבן און געשליפן זעקס יאָר מיט גרויסע יסורים. ביים שרייבן בין איך משנה צורה געוואָרן. איך בין אין די דאָזיקע יאָרן גאַנצע נעכט נישט געשלאָפן; איך האָב מיטגעלעבט מיט יעדן העלד, דורכגעלעבט יעדעס בילד. איך האָב נאָכאַמאָל דורכגעלעבט אוישוויץ. ווען איך בין שוין יאָ אַביסל געשלאָפן, פלעג

איך מיך אויפכאַפּן מיט שרעק פון אַ חלום, אַז איך געפין זיך אין געטאָ אָדער אין אוישוויץ.

ד״ר מוקדוני ז״ל האָט געשריבן אין זיין פאָרוואָרט צו דעם בוך: „איך האָב געלייענט דאָס בוך אין כתב־יד, איך בין עטלעכע נעכט נישט געשלאָפן; אָבער איך וועל שוין קיינמאָל, קיינמאָל נישט פאַרגעסן אוישוויץ. דעם גאַנצן גרויל פון אוישוויץ האָט איר אין דעם בוך. איר האָט דאָ דעם גרויל פון אַ מיליאָנען מאָרד (אין זיבעציק זייטן)״.

אברהם רייזען ז״ל האָט געזאָגט: „עס איז זיך אוממעגלעך פאָרצו־שטעלן וויפל איר האָט איבערגעלעבט ביים שאַפן די נאָוועלן אויב איר מאַכט דעם לייענער אַזויפיל דורכצולעבן״.

עס קומען אויפן זינען די לעגענדעס: (איך שטרייך אונטער, אַז איך גיי זיך חלילה וחס נישט פאַרגלייכן) — ווען מען האָט ר׳ אמנונען אָפּגעהאַקט די הענט און די פיס, האָט ער אין יסורים געשאַפן דעם „ונתנה תוקף״. אָדער, אַז אין די אינקוויזיציע־קאַמערן אין שפּאַניע איז געשאַפן געוואָרן „כל נדרי״ און אויך דער ניגון. דאָס פאָלק וויל ווייזן דורך לעגענדע, אַז נאָר דורך יסורים און חבלי־לידה ווערן געשאַפן ווערטפולע ווערק.

נאָר דורך פערזענלעכעליידן און יסורים קענען געשאַפן ווערן שטאַרקע ווערק, וואָס מאַכן אויפציטערן, אויפטרייסלען דאָס געוויסן, לייטערן און דערהויבן.

***

איך האָב מיר געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע אַרויסצוברענגען דאָס פּינטעלע מענטש. די נצוצות פון קדושה אין דער יידישער נשמה און די שבת־קודשקייט פון דער יידישער פרוי, מאַן און קינד. זייער גרייטקייט זיך מקריב צו זיין פאַרן מענטש — וואָס דאָס איז העכער ווי פאַר גאָט — אויס־לייזן יענעמס לעבן באַצאָלנדיק מיטן אייגענעם לעבן; און אַזוי זיינען געגאַנגען אויף קידוש השם (בעסער אויף קידוש המענטש) דער זיידע ר׳ אהרן:

ווען די דייטשן האָבן אים באַפוילן ער זאָל צושטעלן צען יידן צום הענגען, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט און איז אַליין געגאַנגען צו דער תליה; און זיין טאָכטער דבורה לאה: ווען מען געפינט אַ תנ״כל אין אוישוויץ, כדי מען זאָל נישט באַשולדיקן אַנדערע פרויען, זאָגט זי: „די ביבל געהערט מיר!״ און זי ווערט באַשטראָפט און שפּעטער פאַלט זי פון קוילן, וואָס דער דייטש, ד״ר מענגעלע שיסט אין איר אַריין, ווייל זי וויל נישט אָוועקגעבן איר קינד צו טויטן. און דאָס אייניקל רבקהלע: שטעלט זיך אַליין צו צו די דייטשן גיין אין גאַז־קאַמער, כדי אויסצולייזן אַנדערע קינדער — דריי דורות אויף קידוש השם; — בעסער: אויף קידוש המענטש.

בכדי צו ווייזן, אַז עס איז נאָך נישט אַלץ פאַרלוירן פאַר אונז יידן, האָב איך אַריינגעפלאָכטן אַן אויטענטישן פאַקט: ווען דבורה לאה ווערט געפייניקט פון דער יידישער זונה, די בלאָקן־עלטעסטע פריילין פאָלאַק, ווען יענע כאַפּט זי ביים ליכט־צינדן לכבוד שבת, שטעלט זיך אין פאַר איר

אַ פּאַלאַק, אַ פּאָליטישער אַרעסטאַנט און ער לייזט זי אויס פון דער שטראָף. דאָס איז אַ ליכטיקער שטראַל אין פינצטערן גיהנום — אוישוויץ.

איך האָב אויך נישט געוואָלט פאַרדעקן די יידישע פאַרעטער: די פּאָליציי, מוסרים, „קאַפּאָס", שטובן דינסט, זאַנדער, יודען־ראַטלער, פאַרטיי־פירער־פאַרעטער און אַנדערע. איך האָב געוואָלט ווייזן, וואָס נאַציזם, וואָס יעדע מין דיקטאַטור איז פעאיק צו מאַכן פון מענטש און אויף וואָס פאַר אַן אופן ער טוט דאָס. איך האָב מיך אויך באַמיט אַרויסצוברענגען דעם בטחון, דאָס נישט פאַרלירן די האָפענונג און דאָס נישט פאַרלירן דעם גלויבן אינעם מענטש, אַז דאָך וועט די וועלט אויסגעלייזט ווערן.

*****

פאַראַן שרייבער וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען און אַפּילו וואָס זיינען דאָרט יאָ געווען, וואָס באַמיען זיך מיט אַלע כוחות צו פאַרלייקענען דעם אמת. — דאָס הייסט איבערצוגעבן פאַלש די קאַטאַסטראָפע. — זיי מיינען אַזוי אַרום וועלן זיי מער פאַרהייליקן דעם חורבן. זיי באַמיען זיך אָפּצולייקענען די אוממענטשלעכע טאַטן פון דעגענערירטע יידן, לגבי זייערע ברידער און שוועסטער. דאָס איז אַ פאַרברעכן! מיט דעם פאַרשוועכן זיי די קדושים; די תורה הקדושה האָט נישט מורא געהאַט צו דערציילן, אַז ווען יידן זיינען געווען קנעכט אין מצרים, זיינען איבער זיי די שוטרים און די נוגשים אויך געווען יידן. די תורה האָט גאָרנישט פאַרבאָרגן; און די נביאים האָבן דען פאַרשוויגן די עוולות, וואָס יידן זיינען באַגאַנגען לגבי יידן? וויל איך דאָ דערמאָנען:

מיין בן עיר און מיין מורה דרך, דער קדוש יצחק קאַצענעלסאָן ז"ל, דער וואָס האָט אָנגעשריבן דעם קינת איכה, פון חורבן שלישי א. ב. „דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק", דערציילט אין פשוטע ווערטער — בלשון בני אָדם:

איך האָב פון פענצטער־שויבן אַרויסגעקוקט, געזען
די שלעגער — אַ גאָט!
איך האָב באַטראַכט די שלעגער און די געשלאָגענע
באַטראַכט —
און האָב פאַרבראָכן מיט די הענט פאַר שאַנד...
אַ שאַנד און שפּאָט׳
מען האָט די יידן, אַך מיט יידן — מיינע יידן
אומגעבראַכט.
משומדים און ערב משומדים מיט שטיול
גלאַנציקע אויף די פיס
און אין היטלען מיטן מגן דוד, ווי אַ האָקן קרייץ זיי
אויף די קעפּ,
און מיט אַ שפּראַך, אַ פרעמדע און אַ

פאַרגרייזטע אין מויל
און גראָב און מיאוס
האָבן זיי פון די וואוינונגען געשלעפט
אונז, געשליידערט פון דער טרעפ.

יצחק קאַצענעלסאָן פאַרלייקנט נישט דעם אמת. פונקט ווי ירמיהו, אין איכה, האָט נישט מורא געהאַט צו דערציילן, אַז בעתן חורבן ירושלים, האָט אַ מאַמע נעבעך, צוליב דעם שרעקלעכן הונגער איר אייגן קינד אָפּ־געבראָטן און אויפגעגעסן. און דאָס איז אַן אמתער פאַקט: יוזעפוס פלאַוויוס דערציילט דאָס אויך אין זיין „יידישע מלחמות". ער גיט אָן דעם נאָמען פון דער מאַמען און דעם נאָמען פון דאָרף, וואו זי האָט געוואוינט.

און דאָך איז איכה פאַרהייליקט געוואָרן ביי יידן אויף אַזויפיל, אַז מען לייענט יעדן תשעה באב אין מקום קדוש. און יצחק קאַצענעלסאָנס „דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק" איז שוין אויך געוואָרן אַ טראַדיציע צו לייענען אויף אזכרות. נאָר ירמיהו האָט געקענט אויסקלאָגן דעם חורבן ירושלים ווייל ער האָט אים אַליין מיטגעמאַכט און דאָס זעלבע איז מיטן חורבן שלישי;

אַצינד קומען שרייבער אַזעלכע, וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען און האָבן דעמאָלט אויף זייערע נחלות געלעבט ווי גאָט אין אָדעס (ווען מען האָט אין גאַז־קאַמערן, קרעמאַטאָריעס און קאַלך־אויוונס, געמאָרדעט יידן צו פיר און צוואַנציק שעה אין מעת לעת) און זיי ווילן זיך פאַראייביקן אויף דעם גרעסטן חורבן וואָס האָט געטראָפן אונזער יידיש פאָלק. זיי זאָגן: „טאַקע דערפאַר ווייל מיר זיינען דאָרטן נישט געווען, שאַפן מיר די אמתע, גרויסע, קינסטלערישע ווערק פון דעם חורבן, קונסט פאַרלאַנגט דאָך דיסטאַנץ"; זיי לוינט זיך נישט צו אָנערקענען, אַז נאָר אין מיט פון גיהנום האָבן געקענט געשאַפן ווערן גרויסע ווערק. פאַר אַ ביישפּיל קען דינען „דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק" פון יצחק קאַצענעלסאָן ז"ל, וואָס ער האָט גע־שאַפן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער און באַגראָבן אונטער דער ערד אין פלעשער. אַזוי אויך הירש גליקס, מרדכי געבירטיגס לידער א. אַנד.; די גרעסטע מניעה איז די מענטשלעכע שוואַכקייט: קנאה און קנאה ברענגט שנאה; די געשיכטע פון יידישן פאָלק איז אַ קייט, וואָס איר יעדער רינג איז חורבן. פאַראייביקן זיך די טאַלאַנטפולע יידישע שרייבער די וואָס האָבן אַליין דורכגעמאַכט אַ חורבן. און די שרייבער, וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען, ווילן זיך אויף פאַראייביקן דורכן חורבן. דערפאַר איז אַזוי גרויס די קנאה שנאה; און זיי רייסן זיך צו לייענען זייערע לידער אויף אזכרות, וואו די פּאָליטישנס־מיטלמעסיקייטן, לאָדן זיי איין. אזכרות וואו מען פאַרשעמט די קדושים;

האָט שוין ווער געזען: אינעם תשעה באב, זאָלן יידן קלאָגן אויפן חורבן בית המקדש מיט האַלטן ספּיטשעס, אָדער פאַרלייענען לידער? מען זאָגט איכה פון בעל מקונן, וואָס האָט אַליין מיטגעמאַכט דעם חורבן;

ד"ר היינריך גרעץ, מחבר פון „געשיכטע פון יידישן פאָלק", האָט צו

ערשט אָנגעשריבן און פאַרעפנטלעכט די בענד דריי ביז עלף. די ערשטע צווי בענד פון יהושע ביז יהודה המכבי, האָט ער ערשט אָנגעשריבן ווען ער האָט ספּעציעל וועגן דעם באַזוכט ארץ ישראל און זיך גוט באַקענט מיטן לאַנד.

ווען יהואש האָט שוין געפילט, — נאָך יאָרן צוגרייטן זיך — אַז ער איז שוין ראוי איבערצוזעצן דעם תנ״ך אין יידיש איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ ישראל בכדי דאָרטן זיך איינלעבן אין דער גאַנצער תנ״ך סביבה. קיין איינער פון די דיכטער, וואָס האָט נישט מיטגעמאַכט דעם חורבן אונטער די נאַציס און האַלט זיך פאַר דעם אמתן מקונן פון חורבן שלישי, האָט זיך נישט מטריח געווען נאָך דער מלחמה אַרייַנצופאָרן קיין פּוילן כדי כאָטש זיך איינצולעבן אין די מקומות פון די געוועזענע געטאָס און אויסשוויצס וועגן וועלכע זיי שרייבן;

דער קלאַסיקער אברהם רייזען ז״ל האָט מיר געזאָגט: „איך האָב אַלץ געלייענט, וואָס עס איז דערשינען וועגן חורבן. איך בין קיין נעכט נישט געשלאָפן, מיך האָט דער חורבן צעבראָכן. עס האָט מיך געצויגן צו דער פּעדער, אָבער איך האָב מיך נישט געוואָגט עפּעס אָנצושרייבן, ווייל איך בין דאָרטן נישט געווען״.

אברהם רייזען האָט געזען דעם פּוילישן דאָקומענטאַלן פילם, „דער לעצטער עטאַפּ״, וועגן אוישוויץ. ער איז אַזוי געריהרט געוואָרן, אַז ער האָט אַזש באַקומען אַ בלוט שטורץ. דאָך האָט ער זיך צוריקגעהאַלטן — נישט געשריבן. עס קאָן אויך זיין אַז ער האָט געוואוסט, אַז די שרייבערס וועגן חורבן פון די וועלכע זיינען דאָרטן נישט געווען, האָבן אַזאַ ווערט, ווי אַראָפּ־געפאַלענע בלעטער אין האַרבסט; און דאָס איז אפשר געווען איינע פון די סיבות, וואָס האָט אים צוריקגעהאַלטן פון שרייבן וועגן חורבן. וואָרום אברהם רייזען איז געווען זייער קלוג. נאָר געציילטע לידער פון געציילטע דיכטער, וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען האָבן אַ ווערט.

מען האָט אין אַן אינטערוויו געפרעגט יצחק באַשעוויסן — דער אַנערקענטסטער שרייבער אין אונדזער צייט — „פאַרוואָס שרייבט איר נישט וועגן יידישן חורבן אונטער די נאַציס?״ האָט ער געענטפערט: „איך האָב נישט קיין רעכט צו שרייבן, ווייל איך בין דאָרטן נישט געווען״.

יאָ, אַציגד קומען שרייבער, וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען, ווייל זיי האָבן פאַרכאַפּט פּאָזיציעס, דיקטירן זיי: וואָס מען מעג יאָ שרייבן און וואָס מען טאָר נישט דערציילן וועגן חורבן. זיי פאַרשרייבן רעצעפּטן, ווי אַזוי צו שרייבן. ווייל מען נישט פאַרלייקענען דעם אמת, זאָגן זיי: „דאָס איז נישט קיין אהבת ישראל״. לאָזט מיך שוין אָפּ מיט אַזעלכע „אהבת ישראלניקעס״!

די ערשטע, וואָס האָט פאַרבראַקירט „אַ קאַץ אין געטאָ״, איז געווען „די צוקונפט״, צענטראַל אָרגאַן פון דער יידישער ליטעראַטור. דער ענטפער פון נאַציאָנאַלן דיכטער, וואָס האָט נישט צוגעלאָזט דרוקן איז געווען: „ווייל איר שילדערט צוויי קלאַסן״. ד. ה. אונטערדריקער און אונטערדריקטע. דער „יודען ראַט״, האָט אויף דעם באַפעל פון די דייטשן איינגעשטעלט פון אַן

ערך צען פּראָצענט יידן, אָן עליטע און די רעשט פּאַריער. פּעלשן די געשיכטע טאָר מען נישט, קען מען נישט; אויך מיט מיין „אויף קידוש השם", בין איך געלאָפן צו אַלע רעדאַקציעס און אַלע האָבן געגעבן איין ענטפער: „ס'איז צו שוידערלעך!" גלייך דאָס יידישע פאָלק וואָלט נאָך גאָר שולדיק געווען פאַר דעם וואָס עס האָט אַזויפיל געליטן; איין רעדאַקטאָר האָט מיך אָנגעשריגן: „וואָס קדושה ברענגט איר מיר?! ברענגט מיר זנות!" „דאָס איז דאָס לעבן פון יידישן פאָלק..." האָב איך געענטפערט. „וואָס פאָלק? — איז ער אַריינגעפאַלן אין מיינע רייד — פאָלק דאָס בין איך! איך בין דאָס פאָלק!"

די נביאים זיינען געגאַנגען קעגן די פּאָליטיקער, — ווייל פּאָליטיק פאַרגוואַלדיקט דאָס געוויסן — קעגן די אויסנוצערס און אונטערדריקער. זיי האָבן נישט מאַנעווורירט מיט ווערטער. אונזערע קלאַסיקער האָבן זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די באַעוולטע. מענדעלע האָט אָראָפּגעריסן די מאַסקעס: פון די גבאים, גבירים, בעלי טאַקסיס — די כלומרשטע קהלשע פאַרזאָר־גערס; דערפאַר האָבן זיי אים געדודפּט און ער איז געצוואונגען געווען צו אַנטלויפן פון בערדיטשעוו; דאָס איז דער ריכטיקער וועג פון יעדן געוויסנ־האַפטן שרייבער — ביי יעדן פאָלק;

אַ סך היינטיקע שרייבער, האָבן פאַרקויפט זייערע פעדערס — האָבן זיך איינגעשפּאַנט אין וואָגן און פירן די בעלי טאַקסיס. זיי נעמען אָרדערס פון זייערע באַסעס, וואָס צו שרייבן. זיי שפּייזן דאָס פאָלק מיט שקר. פּאַסן זיך צו, מאַניפּולירן אַזוי מיט דער פעדער און מיט דער צונג, שפּילן אַזוי כדי דאָס פאָלק זאָל מיינען, אַז זיי זיינען זיין געוויסן שרייבן שונד פּאָרנאָגראַפיע, פּערווערזיע וועגן יידן, כדי נושא חן זיין ביי די גוים; „די יידישע ליטעראַטור דאַרף זיין: די צונג און ס'געוויסן פון אַ געיאָגט און אַ געפּייניקט פאָלק", זאָגט י. ל. פרץ. די יידישע ליטעראַטור דאַרף אויך זיין דער המשך פון אונזערע וואָרצלען — פון תנ"ך און תלמוד.

קונסט איז נישט בלויז עסטעטיק. קונסט איז עסטעטיק און מאָראַל — איבערהויפּט יידישע קונסט; ביי אונז יידן פרעגט מען: מאַי קא משמע לן? ביי אונז יידן איז נישטאָ קיין קונסט לשם קונסט, ווייל דאָס לערנט גאָרנישט. אַ בלום איז נישט בלויז שיין פאַרן אויג, זי גיט אויך אַן אָנגענעם דופט, וואָס איז מחיה און אויך האָניק פאַר דער בין; די גריכן האָבן געהאַלטן פון שיינקייט, אָבער מיר יידן האָבן געהאַלטן און האַלטן פון שיינקייט געפּאָרט מיט מאָראַל; מיר האָבן דאָך געהאַלטן פון מוסר, זיינען דאָך אונזערע נביאים סאַמע מוסר; וואָס קען שוין אַ מענטש אויסוואַקסן אויב ער האָט גאָרנישט געלערנט מיט מוסר?

דאָס אַלץ, וואָס איך האָב דאָ אַרומגערעדט האָט מיר מיין אינטואיציע דיקטירט ביים שרייבן וועגן חורבן שלישי, וואָס איך אַליין האָב מיטגעמאַכט. איך האָב נאָר געוואָלט אויפשרייבן דאָקומענטן — אויף מיין אייגענעם אופן, — וואָס זאָלן אויפטרייסלען דעם לייענער. קונסט לשם קונסט, מאָדערנע

„קונסט״, אָדער כלומרשטע „קונסט״ — זאָלן זיך מיט דעם שפּילן די שרייבער, וואָס שרייבן וועגן חורבן, וואָס זיינען דאָרטן נישט געווען.

איך בין זיכער, אַז מיינע ווערק זיינען נישט ריין פון פעלערן, נישט פאַראַן קיין פערפעקטע שאַפונג; אַפילו גאָטס ווערק — די וועלט, איז אויך נישט פערפעקט; אַזוי איז אויך די קרוין פון זיינע באַשעפענישן — דער מענטש.

אויב איך האָב כאָטש דערגרייכט אַ טייל פון דעם, וואָס איך האָב דאָ אַרומגערעדט — איז מיין אַרבעט נישט געווען אומזיסט ביים אויספירן מיין שליחות.

אינהאַלט

געשיכטע אין אַ קינסטלערישער פאָרם . . . 5
„בעמישע אָפּפאַל פערוווערטונג" („רעסאָרט 76) . . . 9
אין דער „פאַרטיערניע" . . . 14
די „גנבה" . . . 22
אויפן מאַרק . . . 28
יאַנקעלע דער פאָלקסזינגער . . . 34
עלעקטרע אין געטאָ . . . 40
„שפערע" . . . 45
אין די טעג פון פחד און קדושה . . . 53
„זאָנדער" פּאָליציי . . . 57
חבר גוסטאַוו . . . 61
די טעפּיך־פאַבריק . . . 65
אין טירצוכט . . . 84
ליטעראַטן אין געטאָ . . . 90
דער גאָספּאָדאַזש . . . 99
דער „באַנקעט" . . . 107
קינסטלער אין געטאָ . . . 120
ליסטעס . . . 128
אַ ליטעראַרישער אָוונט מיט יתומים . . . 134
אין יתומים הויז . . . 139
פאַרצווייפלונג . . . 145
גבורה און קדושה . . . 151
דער פאַרטיער עידעלמאַן . . . 158
פאַרוואָס האָסטו אונדז געשיקט צום טויט? . . . 162
דער לעצטער וועג . . . 169
באַ די באַן רעלסן אין אוישוויץ . . . 177
מיין קרעדאָ . . . 186